

Kabdebó Lóránt
köszöntése

Kabdebó Lóránt köszöntése

Kabdebó Lóránt

köszöntése

65. születésnapja alkalmából

Szerkesztette

BESSENYEI JÓZSEF

FERENCZI LÁSZLÓ

KOVÁCS VIKTOR

PÁLFI ÁGNES

A Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kara,
az Összehasonlító Irodalomtörténeti
és a Művészettörténeti Tanszék kiadásában
2001

Tartalom

TORNAI JÓZSEF: Mindenség, mit súgsz fiadnak?	9
BÁGER GUSZTÁV: Az Egy félelmei	10
HEVESI ATTILA: „Ének” a kőzetlemezekről	11
FERENCZI LÁSZLÓ: Nyílt levél	13
KOVÁCS SÁNDOR: „AD MEÁ WE ESZRÍM!	16
NAGY ALADÁR: Köszöntő szavak	18
BÉCSY TAMÁS: A szeretetre méltó barát	19
CSER LÁSZLÓ: Találkozások Kabdebó Lóránttal	21
KERÉNYI FERENC: Régimódi köszöntés Kabdebó tanár úrnak	23
SZAKONYI KÁROLY: A költő prófétája	24
KOVÁCS SÁNDOR IVÁN: Professzor időzavarban	
Emlékezés Négyesy Lászlóra	26
PETHŐ SÁNDOR: Költők, versek, antik romok	30
KURDI MÁRIA: „Fent a felhők között”: Kabdebó Lóránt	
Yeats-értelmezéséről	35
BELLA ISTVÁN két verse	38
BENEY ZSUZSA: Eurydiké panasza	40
Az utolsó kamasz férfi dala (Kamasz-szamojéd dal)	
(TURCSÁNY PÉTER fordítása)	41
Maurice Maeterlinck és Maurice Carême versei	
(BÍRÓ ÉVA fordításai)	42
PÉTERFY GERGELY: Holdfogyatkozás	
miskolci novella	44
SZABÓ MAGDA: A <i>Sziluett</i> című Vörösmarty-dráma	
„A haldokló költő”-monológja	48
PÁLFI ÁGNES: A nagyság játékszabálya	
– Nemes Nagy Ágnesről –	53
TÓTH SZILVIA: Üti jegyzetek, 2000. december (Részletek)	56
RITOÓK ZSIGMOND: Verseghy Prométheus-fordításáról	61
RIMÓCZI-HAMAR MÁRTA: „Amico... animo...”	
„barátnak... lélekből...”	67

HÁRS ERNŐ: Műfordítóverseny egy Goethe-vers körül	70
SZOPORI NAGY LAJOS: Vázlat V. A. Koskenniemi költői arcképéhez	75
KULCSÁR SZABÓ ERNŐ: Nietzsche – episztémák között	82
WENNER ÉVA: Valóság és illúzió a XX. század elejének trieszti irodalmában	89
SZIGETI CSABA: Bio- és bibliográfia Georges Perecnél	98
BESSENYEI JÓZSEF: Egy fejezet a „Történész így írtok ti” című kéziratból	108
DR. HAHN GYÖRGY – DR. DOBOS ENDRE – DR. MOLNÁR JUDIT: Adatok a kőso magyarországi gazdaságtörténeti szerepére ...	112
HELL JUDIT: Szociáletikai mozzanatok Fichte filozófiájában	119
LENDVAI L. FERENC: A szociáletika helye Fichte filozófiájában	125
AMBRUS GERGELY: Racionális cselekvés és az „én” fogalma	130
SZVOBODA DOMÁNSZKY GABRIELLA: Az 1873-as bécsi világkiállítás és a magyar főváros	140
DEMETER JÚLIA: Egy régi történet: Arthur Griffith és a magyarok Andrus Kiviráhk: Ivan Orav feljegyzései avagy A múlt akár a távolban kéklő hegyek (Részlet) (LENGYEL TÓTH KRISZTINA fordítása)	143
„Politikai ősfolyam” (Részletek Klaus Dreher <i>Helmut Kohl: A hatalommal élni</i> című életrajzi művéből) (LENGYEL ATTILA fordítása)	161
KÜRTI LÁSZLÓ: Nemek és Nemzetek	167
HÁRSING LÁSZLÓ: Jelképek és mindennapok	179
PÁL JÓZSEF: Syn-pátheia és syn-metria Jegyzetek a művészi szimmetria szimbolizmusáról	188
FORGÁCS ANITA: A vágy visszhangjai	196
DEMENDY ZOLTÁN: Innovációs rekordok a tudományban és a művészetben	201
FRIED ISTVÁN: Regény és eposz a romantikában	207
SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY: Vörösmarty és a romantikus töredék	213
VERES ANDRÁS: A sors ironiája a drámai irodalomban	220
ODORICS FERENC: Töredékek a szakma jövőjéből – blokkok a feltétel nélküli egyetem falaiból	227
MENYHÉRT ANNA: Ideológiák (a sorok) között	231
HELTAI JÁNOS: Rövid esettanulmány az irodalomtörténet-írás működési mechanizmusáról (Az <i>Itinerarium Catholicum</i> valódi szerzője)	236
SZÖRÉNYI LÁSZLÓ: Szent Gellért a magyar irodalmi hagyományban	242
KECSKEMÉTI GÁBOR: <i>A huszonhatodik év</i> 62. szonettjének motívumtörténetéhez	248

KIBÉDI VARGA ÁRON: Az önértelmezés művészete	
Jean de La Ceppède és Szabó Lőrinc	253
SZIGETI JENŐ: Egy Balaton-úszó emlékezete	
(Hompesch-Bollheim Károly)	257
GYAPAY LÁSZLÓ: Kazinczy Ferenc és Szemere Pál levelezésének	
egy kevésbé ismert epizódja	264
SZILI JÓZSEF: Madách-líra egybeolvasó	270
KELEVÉZ ÁGNES: „Kritikátlan kritika”. Kosztolányi szeminárium	
bírálat a Babits korai verseiről	280
TVERDOTA GYÖRGY: <i>Ars poetica</i>	288
SZIGETI LAJOS SÁNDOR: „A dallam nem változtat szövegén” (!)	
Aranykulcsok egy József Attila-sorra	297
SZŐKE GYÖRGY: Emelvén szívünk a gyásztól a vágyig	
(Virágvasárnap)	305
ILLÉS LÁSZLÓ: Lukács György és a demokratizálódás illúziója	309
KISS NOÉMI: Még egyszer az irodalmi térképről	317
BÁNYAI JÁNOS: „Franz Kafka kivégző-masina”, avagy	
mítosznyomok elbeszélhetősége	320
KULCSÁR-SZABÓ ZOLTÁN: Tautológia és időbeliség	
(Borbély Szilárd)	328
B. JUHÁSZ ERZSÉBET: Bagatell?	336
BAGOLY CSILLA: Szerző, szöveg, befogadó vs. kánon?	339
PORKOLÁB TIBOR: „Emléked önnön fényétől ragyog”	
A „szépítésről” való lemondás formulája az emlékbeszédekben	344
Kabdebó Lóránt megjelent könyvei	
(Jegyzék 2001-ig)	349

TORNAI JÓZSEF

Mindenség, mit súgsz fiadnak?

Kabdebó Lórántnak

Nem-mozduló akácfacsúcs az üvegen.
Aranyzöld fény lebeg. Nyitott ablak.
Az árny-kötő függönyt félrehúztam:
dél. Mindenség, mit súgsz fiadnak?

Tornai József

BÁGER GUSZTÁV

Az Egy félelmei

Kabdebó Lórántnak

régi-baráti szeretettel

Regula után egy a gondolat.
A csokor virág egyformára vágva tűr.
A romantikát egyformáknak nyújtjuk át.

Egyetlen nyelven egyetlen strófát.
Mélyen elrejtőzni egymást nyitogatjuk.
Tengerhez vivő utunk nem egy folyó mossa el.

Hol több az Egy, számmal nagyobb a fájdalom.

Bolger fűt

HEVESI ATTILA

„Ének” a kőzetlemezekről

A szárazföldi talapzat
és az óceáni medence
határára vetetten
megbomlanak s egymásba kuszálódnak
a folyók szabályos rendben
lerakott kavics-, homok-, iszaphordalékai,
s egyensúlyuk veszítve
zagyárként zúdulnak le,
egymást szakítva, zúzva,
gyúrva és hömpölyögve
a mélytengeri lejtőn,
amelynek alján elvégződik a szárazföldi talapzat
és kezdődik az óceáni medence.

Itt már alig van támpont.
Szétroppantak a gondosan őrzött csigaházak,
gyöngyházak, kagylóhéjak,
sugaras tengersün-vázak;
koralljaid, ha voltak,
széttörtek, szétporlottak
s a hullámhajtotta kőtojások
iszapba-homokba fulltan
fekszenek eltemetve
jeltelen, vízalatti földcsuszamlások
behányta tömegsírban.

Amit a szárazföldről nagy folyók
tengerbe hordtak,
kis- és nagyvízhez mérve
szét- s összeválogatottak,
amit csak óvatosan
vett birtokba a tenger
s megrakta minden szintjét
jeladó kövülettel, itt hever
zagyván, összekeverten.
Lejjebb sötét homály van.
Vak halak tapogatják
törmelékét a fénynek.
S az óceáni lemez alábukó szegélyén
föltartóztathatatlanul vonszolódnak
a képlékenyen izzó lágyköpenybe.

Reményes ajánlás Kabdebó Lórántnak:

A mélytengeri-árok szárazföld felőli peremén
az alátolódva megolvadó lemezszegélyből
friss gőzt, új lávát okádó-ontó tűzhányók támadnak,
s végig jelzik a partot,
és vörös izzásuk végig világítja éjszaka a kikötőket.

Hevesi Attila

FERENCZI LÁSZLÓ

Nyílt levél

„Jó ízlése van, Lórikám”, köszönt rád valamikor 1970-ben az anyám, a pesti körúton.

Ez az üdvözlésnek szánt – és kísértetiesen pontos – mondat (akkor még nem tudhattuk) teremtett kapcsolatot közte és közted, és hat évvel később, végső betegsége idején, Marica meg Te meghatóan és megköszönhetetlenül voltatok mellette. És e mondat elhangzásának időpontjához tudom datálni, hogy tizenhárom éves ismeretségünk barátsággá váltott át.

Tacitus korában találkoztunk először, azaz, bocsánat, 1957 tavaszán, Borzsák István szemináriumán. Te meg én nem divatos történelemfilozófiákból tanultuk meg, hogy minden történelem kortársi történelem, hanem a tankoktól, kijárási tilalmakból, kivégzésekből, meg Borzsák István rigorózus szövegmagyarázataiból, ahol az eredeti latin szöveget magyar, német, angol és francia értelmezéseik segítségével is próbáltuk megközelíteni. Minden történelem kortárs történelem, de minden történet egyedi és egyetemes összefüggésű, és az *Annales* előnye, hogy a szimultaneizmusra figyelmeztetve a kronológiát a legszigorúbban követi. Ugyanakkor Te is meg én is tapasztalhattuk, hogy a nálunk tizenöt-húsz évvel fiatalabbak számára a Krisztus utáni első század és a XX. század közepe egyenlő távolságra van. Fiatal barátaink számára első találkozásunk időpontja régmúlt, befejezett történelem, mi pedig, mintha csupán néhány órával azelőtt, mondjuk tegnap délelőtt, hasonlítottuk volna össze, inkább csak magunkban, mint félhangosan a Tacitus leírta eseményeket mindennapi tapasztalatunkkal.

A történelemírás, a biográfiát is beleértve, azért nagyon nehéz tudomány, mert a mindennapi élet lényeges elemeiről nincsenek, vagy alig vannak dokumentumok, és ezek az utókor számára aligha érthetők vagy értelmezhetők. A kortársak az idők múlásával, még ha érintettek voltak is, maguk is felejtenek.

Miért volt kísértetiesen pontos anyám üdvözlésnek szánt szava: „Jó ízlése van, Lórikám”?

Az elmúlt csaknem fél évszázadban hatalmas, jól dokumentálható és már eddig jól dokumentált életművet hoztál létre. Csak címszószerűként jelzem: Szabó Lőrinc írődeákja, vagy más szóhasználattal profétája lettél. Monográfiákat írtál Daykáról, Lakatos Istvánról, Jánosy Istvánról és számtalan, kötetbe is összegyűjtött tanulmányt a XX. századi magyar írókról. Közülük vagy két tucattal ismételtén több interjút is készítettél.

A Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Karának karalapító dékánja lettél. Az irodalomtörténész és a karalapító dékán bizton számíthat az utókor megmegújuló figyelmére, elismerésére.

De én arról szeretnék beszélni, amiről senki sem beszél, Te sem: a szerkesztőről. Lexikonokban természetesen megtalálható, hogy mikor milyen lapot szerkesztettél vagy szerkesztess ma is, én némi étellel szeretném megtölteni ezeket az adatokat.

Néha az volt a benyomásom – és ezt veled is csak most osztom meg –, hogy monumentális Szabó Lőrinc-monográfiádat azért írtad meg, hogy mögöttük elrejtessd a szerkesztőt. Ez az önleplezés vagy önvédelem annál jobban sikerülhetett, mert kitűnő könyveket írtál, amelyek szóban, írásban és felhasználhatóságban egyre fokozódó visszhangot keltettek, és keltenek ma is.

Közben, különböző helyeken, különböző rangú szerkesztőként, így a *Napjainkban* és másutt is, legalább félszáz költőt, novellistát, kritikust indítottál útnak, és legalább ennyire tehető azoknak a száma, akiknek egy vagy több „kényes” írását közölted. Pontosabban: vagy az írás volt „kényes”, vagy a szerzője volt „kényes” helyzetben. És mindezt szinte észrevétlenül, örökön kockáztatva, a nyílt vagy rejtett cenzúrát fáradhatatlan leleménnyel kijátszva. Voltál bohóc, voltál naiv vagy tudatlan, voltál esetlen és nevetséges – hogy megőrizhesd függetlenséged, feltétlen belső szabadságod. És – talán tudtodon kívül – a század második felének nagy szerkesztőjévé váltál. Ma már a nálunk tizenöt-húsz évvel fiatalabbak sem érthetik, hogy miért kellett negyedszázadon keresztül komédiázva, alakoskodva, néha a hülyét játszva leplezni szabadságod, vakmerőséged és rendíthetetlen akarod. Tudom, örülsz annak, hogy már konkrét tapasztalatok híján nem érthetik, de talán titkon reméled, hogy valaki mégiscsak megsejti (nem a Hetek támogatására gondolok, az már irodalomtörténeti közhely). Iszonyatos nyomás alatt dolgoztál óráról órára, napról napra, hétről hétre. De nemcsak politikai nyomás nehezedett rád (az is önmagában elég lett volna), hanem ízlésbeli is. Emlékszem, hogy vagy negyedszázada közölted egy (akkor) fiatal költő remekművét. A fiatal költőről autentikus (halálukban sem felejtett) költők közölték veled, hogy reménytelenül dilettáns. Nem tántorodtál. Tucattal közöltél olyanokat, akiket mások, jó szemű, jóhiszemű szerkesztők egyszerűen észre sem vettek „sakkvak-ságból”.

Utalások helyett egyik közös történetünket szeretném felidézni. 1978 nyarán vagy őszén lehetett, és a Petőfi Múzeum munkatársaként a huszadik századi magyar prózáról szerkesztettél tanulmánykötetet. Kérdezted: „mit írsz a kötetbe?” Szerettem volna elkerülni a megbízást, egyéb fontos feladataim voltak, de mivel sürgettél, kimondtam a lehetetlennek tűnőt: Márairól szívesen írnék, de úgysem közölheted. Azonnal rácsaptál: írd meg, vállalom. (Mindketten tudtuk, Te nem szereted igazán Márait, én igen, és a kockázatot Te vállalod, nem én, aki az Irodalomtudományi Intézetben szinte abszolút védettségben éltem. Abszolút védettség, persze, túlzás, de a Tiédhez képest mindenképpen az volt.)

Előtte is, utána is előfordult, hogy egy-egy felkérésed visszautasítottam. Soha nem kértél magyarázatot. De a Márai-esszé megírásához ragaszkodtál, már csak azért is, mert tudtad, hogy örömet szerzel nekem, és mert kíváncsi voltál a hatásra. A cikk megjelent. Néhány nap múltán Márai egyik későbbi monográfiusa mondta nekem: „nagy kockázatot vállalt Kabdebó, amikor írásodat közölte”. Lórikám, a „békát lenyeletted”, megkezdődhettek a Márai-kutatások. Nem az én esszém miatt, amelyet egyébként szeretek, hanem a Te bátorságod miatt. Több ilyen bravúrod volt.

Lórikám, a XX. század első felének Osvát volt a legendás szerkesztője. A XX. század második felének legenda nélküli Osvátja Te voltál. Csak úgy lehettél nagy és hatásos szerkesztő, hogy szinte észrevétlen maradtál, és Osváttal ellentétben, írtad kitűnő monográfiáidat és tanulmányaidat. Az elmúlt tíz évben nagyot változott a világ. Professzor lettél, majd karalapító dékán. És megmaradtál szerkesztőnek. A diktatúra ugyan megszűnt, de elsőként közölni egy fiatal verset vagy tanulmányát változatlanul felelősség maradt. Igen nagy szakmai és erkölcsi felelősség...

Születésnapj jókívánság: írd meg két-három jó könyvet, és legyen az egyik tárgya vagy témája olyasmi, amit ma még Te sem sejtessz. És: maradjon meg bátorsággal párosult jó ízlésed, közöld meg néhány olyan költő vagy kritikus első írását, akit más észre sem venne...

És profi szerkesztőként fogadd szeretettel ezt a születésnapj „lakomát”, amelyet négy miskolci kollégád és barátod kezdeményezésére dobtak össze barátaid, mestereid, kollégáid, tanítványaid.

KOVÁCS SÁNDOR

‘AD MÉÁ WE ESZRÍM!

Egy gimnáziumba jártunk, más időben. Egyazon téglafalak között hallgattunk irodalmat, ugyanaz a testnevelőtanár „üldözött” bennünket...

Aztán ugyanabba a gimnáziumba jártunk, egy időben. Ő tanárként – én diákként, össze-összefutva ismeretlenül. De a Kabdebó név már akkor fogalom volt az országos ranglistán mindig is előkelő (ma vezető) helyet elfoglaló Földes Ferenc Gimnáziumban, s bevallom, szerettem volna megismerkedni a nagy hírű Tanár Úrral. Irodalmi érdeklődésemnél fogva megbocsátották ezt nekem speciális tantervű, matematika szakos osztálytársaim.

„Na nézd, ott a Kabdebó!” – kiáltott rám egy napon Nagy Pista barátom az egyik órákőzti szünetben, s a gimnázium bejárati előterében tolongó diákok között először pillantottam meg fiatalos alakját. Halványszürke öltönyt viselt, világos, kigombolt inggel. Határozott léptekkel tartott a kapubejárat felé, arcán tanári szigorral. Így persze nem volt bátorságom megszólítani...

Ekkortájt – talán nem véletlenül – több kiváló irodalomtanár (Pápay Sándor, Tóth Bertalan, Tóth Bertalanné, Zimonyi Zoltán stb.) tanított rajta kívül a gimnáziumban; s az ő pedagógiai, illetve tudományos munkásságuk együtt, egyfajta „irodalmi műhely” teremtett – egyetemi bölcsészkar híján – a reálgimnáziumként számon tartott oktatási intézményben.

Legtöbbet a gimnáziumi önképzőkört vezető ifjú költőzseni, Mándoki Tóth Gyuri barátomtól hallottam a Kabdebó-órákról, melyek hangulata átáradt a mi matematikus köreinkbe is. És egyszer alkalmam nyílt tanúja lenni, amikor iskolánk aranykoszorús költője – szó nélkül, hűtlenül elhagyván engem – hanyatt-homlok rohant ellenőrzőjébe egy ötös érdemjegyet beíratni, a katedrán szoros gyűrűbe fogott, fölöttébb adakozónak bizonyuló Tanár Úrnál.

Sajnos, őt akkorra már annyira lefoglalták kandidátusi tanulmányai és egyéb teendői, hogy irodalmi órákat is csökkentett számban tartott, s tevőlegesen nem vehetett részt az önképzőkör életében.

Amikor pedig a gimnázium önképzőkörének vezetőjévé választottak, a Tanár Úr – *tempora mutantur* – már nem tanított iskolánk falai között. Útjaink időlegesen szétváltak, hogy később – a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Karán – másokkal karöltve, együtt vehessünk részt Miskolc város új, humán arculatának megformálásában. Egymást segítve, olykor vitatkozva – mert a „Főnökkel” (*horribile dictu!*) még vitázni is lehetett –, végül is személyes segítsége és cselekvő tá-

mogatása révén épült ki a politikatudományi szak, valamint a régióban egyedül-
álló politikai-politikatudományi műhelykomplexum. Kapcsolatunkra a „corollát”
voltaképp egy tanévzáró kerti partin tette föl, amikor nyári kalapját – talán elis-
merésképpen – tanúk előtt örökségül rám hagyta. Másnapi találkozásunkkor,
amikor rákérdeztem, hogy vigyáz-e a frissen tulajdonomba került, de birtokában
maradt kalapra, komoly arccal sorolta, hogy mennyire igen...

Végezetül hiszem, megbocsáttatik egy orientalistának, ha a Tanár Úr, illetve
nemzetközi hírű, iskolateremtő Professzor Úr 65. születésnapja alkalmából azt
kívánja: „‘Ad méá we eszrím!’”

NAGY ALADÁR

Köszöntő szavak

Kabdebó professzor úrhoz gyermekkori élmények fűznek. Egyik testvérem osztálytársa volt, akiről a családi beszélgetések során mindig azt hallottam, hogy mennyire kitűnt iskolatársai közül kivételes olvasottságával és irodalmi érdeklődésével.

Az irodalmat szerető emberként ismerkedtem meg Kabdebó professzor úr Szabó Lőrinc-kutatásaival. Ez sem volt véletlen, mert színész bátyám számos Szabó Lőrinc-verset adott elő különböző alkalmakkor, és ezekre igen alaposan igyekezett felkészülni. A felkészülés során sokszor szóba került az a szellemi háttér, amelyben Szabó Lőrinc alkotott, és amelyet Kabdebó professzor úr teljes alaposítással feltárt és mindenki számára közkinccsé tett kutatásaival.

Az 1990-es évek második felében az egyetemünkön igen komoly viták után született meg a döntés a bölcsészettudományi képzés meghirdetéséről. Örömmre szolgál, hogy a feltétlenül szükséges kezdeményezésben, illetve a kezdeményezés megvalósításában, a karrá fejlesztés igen nehéz munkájában napi kapcsolatba kerültem Kabdebó professzor úrral. E kapcsolatok alapján ismertem meg imponáló ötletgazdagságát, kiterjedt személyes és szakmai kapcsolatait, egyetemi vezetői erőit és rendkívüli olvasottságát.

Amikor 1997-ben magam is egyetemi vezetői beosztásba kerültem, személyes kapcsolataink kiegészültek a hivatali ügyintézés mindennapos teendőivel. Ennek során megerősödött bennem az az érzés, hogy a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Karának hosszú távra szóló karrierjét Kabdebó professzor úr – dékán-sága idején – minden szempontból jól megalapozta. Pedig nem volt egyszerű feladat a mi régiókban lerakni a szilárd alapokat a humán tudományok számára.

Végül is az ember legfőbb mércéje nem a hivatali rang, nem a szakmai siker, hanem a szuverén egyéniség ténye. Nyilvánvalóan nincs kompetenciám elkészíteni Kabdebó professzor úr hivatali tevékenységének összefoglaló értékelését vagy szakmai életművének átfogó minősítést, de több mint negyven évre nyúló személyes ismeretség alapján jogom van megállapítani, hogy ő autonóm személyiség, nagyon sok szempontból követendő példa, egyetemünk egyik büszkesége. Mindezt akkor is nyugodtan ki lehetne jelenteni róla, ha nem ünnepi alkalomra készülünk. Most azonban egy nagyívű életmű előtt tisztelgünk. Szerencsémnek tekintem, hogy a köszöntők sorában lehetek.

BÉCSY TAMÁS

A szeretetre méltó barát

A valódi személyiségben van valami szeretetreméltóság. Még akkor is, ha más tulajdonságokkal vegyül.

Az attitűdnek ez az átsugárzó vonása megnyilvánul olyan kritikus élethelyzetekben is, mint a siker és a kudarc megélése. A siker nyomán feltámadható önértékelésnek, a kudarcot követő keserűségnek széles a skálája. A sikert lehet megélni úgy, hogy valaki „saját szobrává” változik; a kudarcot pedig másokra acsarkodó öntúlértékeléssel. Több változata van annak is, amikor valaki valakivel vagy valamivel elégedetlen. A dühnek, a felháborodásnak, mások jogos vagy jogtalan meg nem értésének sem csak egyetlen megnyilvánulása van. A mások iránti elégedetlenségből vagy meg nem értésből fakadhat a középkori értelemben vett harag, az ellenségesség. Nem azonos minőségű és minéműségű a határozottság és a „pukkancsság” sem. A határozottság lehet rideg, a „pukkancsság” hisztérikus.

A szeretetreméltóság nem kedvesség, nem a minden helyzetben érvényesülő sima modor. A szeretetreméltóság benső báj. Olyan jellembeli bájosság, amelynek benső magjában megmaradt az élethez való gyerek-viszony a felnőttkor megérlelődött komolyságával, a kíváncsiság a felelős érdeklődéssel párosulva. Ezért járja az élet útjait oda, ahol valami történik; szó szerint és átvitt értelemben is egy hátizsák terhével.

Aki így él, tudja, hogy a siker és a kudarc az élet szükségszerű része, és nem minősíti jelentőségénél nagyobbra. Akiben mindez megvan, mindig oda megy, hogy közelről élje a dolgokat. Akiből sugárzik a jellembeli báj és a komolyság, annak határozottsága az élet különböző „menetrendjeinek” pontos ismeretéből fakad; a szeretetre méltót kirobbanó indulatai alkalmával is megőlelni szeretnénk.

*

Az egyik európai hagyományból mindenki hordozza magában a görög istenek többirányú pozitivitását és többirányú negativitását. A másik hagyományból az erényekre és a bűnökre való hajlamot. De mindannyiunkban benne van a harmadik is, a római hódító attitűd. Különböző viszonyok sarkíthatják ezeket valakiben, leginkább talán az, amit barátságnak tartunk. A barátságot egy dolog teszi lehetetlenné, az önérdek, amely mindig hódítani akar. Az önérdek nemcsak a közeli-

séget, a bizalmat sem tűri maga mellett. A közelség és a bizalom nem indiszkrét turkálás. A közelséget és a bizalmat a megértés vonzza magához. A megértés különböző segítségnyújtás is, ha szükség van rá. Mint a görög istenek támogatása, mint a jóra való sérénység. Akiben a hódítás él, az még a szerelmet is becsapja. Mint Theseus Ariadnét. Barát az, akire mindig lehet számítani.

A szeretetre méltó Kabdebó Lóránt barát.

Isten éltesen munkában, egészségben, szerencsében.

Találkozások Kabdebó Lóránttal

Miskolci pályafutásom első évnyitó ünnepségén ültem az Egyetem aulájában, 1992-ben. Abban az évben tértem haza többéves németországi professzorkodás után. Mint a Miskolci Egyetem frissen kinevezett egyetemi tanára, úgy éreztem – s azóta is mindig úgy érzem –, részt kell vennem az új tanév megnyitó ünnepségén, mert ez minden munka kezdete. Ültem a tudomány világszép allegóriájával szemben, s a lelkemben a régi, gyermekkori pécsi Veni Sancték hangulata ébredt fel sok-sok év után. Szinte hallottam a „Veni Sancte Spiritus, et emitte caelitus, lucis tuae radium – Jöjj el Szentlélek Isten...” dallamát, s mit mond az ünnepi szónok: „...elérjük talán majd egyszer, hogy templomot építsenek Miskolcon az egyetemi campuson...” Felkaptam a fejem. Nem hiszem, hogy hasonló mondtak valaha is e falak között. Akkor döbbsentem rá, hogy ez már nem az a Nehézipari Műszaki Egyetem, amelyet én korábban megismertem. Az új, akkor még alakulóban levő Bölcsészkar dékánja beszélt, s tudatosította bennem véglegesen, hogy új korszak kezdődött az ország és az Egyetem életében. A reveláció érzésébe az is belejátszott, hogy a rendszerváltozás idején külföldön éltem, s – szégyen, gyalázat – jobban lekötöttek az ottani kutatásaim, a hidegfolyató szerzőszámok tönkremenetelének előrejelzésére kialakított tudásalapú programrendszer fejlesztése, mint az otthoni gondok.

A műszaki kollégákat, elsősorban a gépészeket és kohászokat korábbi szakmai együttműködésünkből már ismertem, barátomnak éreztem. Az évnyitó ünnepi szónokát azonban ott láttam először. Megragadott sugárzó intellektusa. Kerestem az alkalmat, hogy szót válthassak vele, amire talán még aznap sor is került a Pelikánban, ahol Kovács Ferenc rektor úr ismertetett össze Kabdebó Lóránt professzorral.

Aztán múltak az évek. Időnként összejöttünk egy-egy estére. A „hazátlan”, ingázó professzorok mindig meleg barátságot és intellektuális örömet leltek Kabdebóék kollégiumi lakosztályában. Beszélgettünk az Egyetemről, az informatikáról, s általában a világról. Csodálattal vegyes idegenkedéssel hallgattam Lóránt lelkesedését Szabó Lőrinc életműve iránt. Valahogy nagyon más világnak tűnt, s az egészből inkább a lexikális tudás volt az, amit értelmezni tudtam és ami lenyűgözött.

Évekkel később, 1997 májusában már régi jó barátként ültünk Helsinkiben a Riihitie – Pajta utca – 17. alatti lakásomban. Abban az időben egyedül laktam egy

négyszobás, kissé rideg, személytelen és barátságtalan lakásban Helsinki leg-elegánsabbnak mondott – kissé puritán – lakónegyedében, Munkkiniemiben. Örültem, ha arra járó barátaim meglátogattak és megszálltak nálam néhány napig. Már elmúlt a „Vapu”, a nagy diákünnep, de a híres éjfél nap még váratott magára. Hosszú, világos estéket és éjszakákat beszélgettünk Lóránttal és Maricával Szabó Lőrinc és finn hölgyismerőse bonyolult emberi és társadalmi kapcsolatrendszeréről, ennek az irodalomban való tükröződéséről, s a nehéz történelmi korról, amelyben mindez lejátszódott. Közben hűvös, zamatos stellenboschi bort kortyolgattunk. A borban benne volt Finnország mellett másik szerelmem, Dél-Afrika, a Jóreménység-fok környezetének csodálatos, virágokkal teli vulkáni talaja, s a déli napfény, talán mindaz, ami a hideg északi égbolt alatt leginkább hiányzott. Lóránt hallatlanul érdekfeszítően ecsetelte, hogy Szabó Lőrinc hol és kivel ismerkedett meg, mit tett és beszélt, s egy csodálatos logikai rendszer bontakozott ki előttem. Az eddigi lexikális ismeretekhez Lóránt felvezetésében létrejött az a logikai struktúra, amelyben az emberek és események elhelyezhetők. Minden leírhatónak tűnt egy gráffal, amelynek éleit az események, csúcsait a személyek alkotják. Szabó Lőrinctől eljutottunk Wallenberghez és Bay Zoltánhoz, érintve közben a kor nagy embereit. Gyakorlatilag arra kellett rájónom, hogy egy így kiválasztott vonatkoztatási rendszerben egy teljes kor leírható szereplőivel, összefüggéseivel, művészeti és politikai áramlataival együtt. Miután az emberi sorsok esetleg többször is találkozhatnak, ez a gráf bonyolultabb hálóstruktúrát is ölthet. Ezen fellelkesülve megegyeztünk, hogy keresünk egy doktoranduszt, irodalmi érdeklődésű informatikust vagy informatikai érdeklődésű irodalmárt, aki megpróbálja irányításunkkal a mesterséges intelligencia szabályalapú rendszereinél használatos generikus frame-ben elhelyezni az embereket és történeteket Szabó Lőrinc körül.

A terv azóta is csak terv maradt, az élet mindkettőnket elsodort. Kit erre, kit arra. Azóta is időnként összefutunk egy-két órára, de inkább csak telefonon sikerül a kapcsolatot tartani Helsinki, Miskolc, Budapest és Dél-Afrika között – „...az Isten áldjon meg, ahol vagy!” felkiáltással. A Helsinkiben együtt eltöltött esték kedves emlékeim közé tartoznak, csak egyet nem értek. Hogyan tudott kedves feleséged, Marica olyan kiváló krumplilevest csinálni ott egyszer vacsorára konyhám szerény és egyoldalú nyersanyagkészletéből, tejföllel és babérlevéllel, melyet azt azóta sem tudtam reprodukálni.

Isten éltesse, Lóri Barátom, sokáig, Maricával együtt! Egyszer talán mégis összehozzuk azt a generikus frame-et.

Régimódi köszöntés Kabdebó tanár úrnak

„...örömmel és meglelégedéssel tapasztaltuk, hogy művészi pályájokon iparral, szorgalommal és tökélylyel haladnak elő. Ki pedig rendeltetésének megfelel, annak minden polgár örömmel nyújthatja kezét, 's társaságában részt vehet.”

Ezek a köszöntő szavak nem mai stílusjáték eredményei, nem utánozni próbálják a romantikus módit. Hiteles szöveg a javából, és hitelességéről bárki meggyőződhet, akinek kedve és érkezése van felütni a *Honművész* című divatlap 1836. december 24-i számát. A jegyzőkönyvi kivonat a miskolci kaszinótársaság közgyűlésének határozatát tette nyilvánossá, a példaállítás nyilvánvaló szándékával. A címzettek tizenketten voltak, mint az apostolok: a Miskolcon rendszeresen játszó színtársulat tagjai.

Másfél évtized múltán, 1851-ben megjelent könyvében, a *Magyarország geographiai szótár*ában Fényes Elek már két kaszinót említhetett a városban, és melegen méltathatta a felekezeti iskolák sokféleségét, külön kiemelve a bölcsészeti stúdiumok lehetőségét és fontosságát.

S ha már fogalmat alkothattunk magunknak, mi tette XIX. századi felmenőink számára várossá településüket, elgondolkodhatunk néhány mai dolgon is. Például azon, hogy igenis szükség van XX–XXI. századi apostolkodókra, iskolateremtőkre, szellemi műhelyek formálóira. Akkor még inkább, ha a tanácselnökök és polgármesterek ambíciói másban, füstölgő gyárkérmények számában, sportgladiátorok arénájában látták egy-egy város jövődjét.

Lehet-e szebb köszöntés, mint hogy e 165 éves szavak ráillenek Kabdebó Lóránta; nem kell őket – az ünnepektől által mindig is nagyra becsült textológia megcsúfolásával – „idealkalmazni”. A Petőfi Irodalmi Múzeumban és a szakmai fórumokon együtt töltött esztendőik jogán és a szeretet, tisztelet okán kívánok Neki jó egészséget, további eredményes munkálkodást, sok-sok gazdag évet. Kísérje őt pályáján a mennyei írószövegségben Dayka Gábortól Szabó Lőrincig és tovább mindazok pártfogása, akikről szava, véleménye volt, van és lesz.

SZAKONYI KÁROLY

A költő prófétája

Kabdebó Lóránt professzor úr szerteágazó irodalomtudósi munkásságát mindig is tiszteltem, de amióta együtt ülünk a Szabó Lőrinc Alapítvány kuratóriumában, olykor a Volkmann utca 8. szám alatti házban, a költő egykori otthonában, ahová még Lóci hívott meg bennünket, hogy közösen ápoljuk apja hagyatékát, nos azóta, közelebbről is megismerve éppenséggel a hagyaték körüli munkálkodását, prófétának is látom. Mert mi is a próféta hivatása? Valamely nagy szellem szolgálatába szegődve, annak eszméinek ápolása, hirdetése. Kabdebó tanár úr ezt teszi a nagy költő munkásságával. Hosszú évek, évtizedek óta minden más, fontos tevékenysége mellett ideje és energiája nagy részét erre áldozza. Nélküle vajmi szegényes lenne a magyar publikum tudása a XX. századnak erről a költő-óriásáról.

A régi Szabó Lőrinc-lakás egyik szobája érintetlenül őrzi gazdája tárgyait, bútorait, könyvtárát. Lórinak – hadd nevezzem így, hiszen barátok lettünk az elmúlt idők alatt – arra is volt gondja, hogy a tanítványai segítségével felmérje a gazdag könyvtár anyagát, mégpedig a korszerű technika eszközeivel. Amikor még élt Lóci, az emlékszobában gyűltünk össze a kuratórium ügyeit megbeszélni, a hely szellemét azzal is idézve, hogy minden összejövetelünk előtt meghallgattuk lemezről Halász Jutka előadásában az alapítvány Lóci kinevezte himnuszát, a *Szél hozott, szél visz el* megzenésített változatát. A családtagok mellett minden bizonynyal Kabdebó Lóri a legotthonosabb abban a környezetben, hiszen csaknem betéve tudja az egész életművet, feldolgozta, átélte már annyiszor annak minden sorát, de nem túlzok, ha azt mondom, minden betűjét. (Tudniillik valóban vigyáz minden betűjére a filológusok megrögzött makacsságával és pontosságával.)

A verskötetek szerkesztése, a kiadás gondozása, a levelezés feldolgozása, a költő pályájának megrajzolása, életszakaszainak esszéisztikus megírása értékes munkálkodásának eredményei. Vállalta a Szabó Lőrinc-életmű folyamatos közfigyelemben tartását, ezért érzem működését profetikusnak. Ahogy mondani szoktuk: rátette az életét. A kezébe fut össze minden, ő szorgalmazza az újabb és újabb kiadványok megjelenését.

Lóri kedves, figyelmes ember. Érdekes egyéniség, azt hiszem, tanítványai szerethetik, mert tudása a szaktárgyaiban gazdag, és nem kevésbé jó mesélő, előadó. Általában a kuratóriumi üléseken vagy egy-egy szavalóversenyen, Szabó Lőrinc-

rendezvényen találkozunk, de egyszer felmentem hozzá valamilyen ügyben a pesti, Dózsa György úti otthonába. Hangos kutyaugatás fogadott az előszobaajtón túlról, hihettem, hogy egy véreb ront majd rám, de csak egy harcias kis uszár ugrált körül szüntelen lármázva, míg Marianne asszony fel nem fogta az ölébe, és a kedvemért egész ottlétem alatt el sem engedte. Tágasnak tűnt Lóriék otthona, bár csak az egyik szobába vezettek be, ahol azonban utat kellett vágni a felkínált fotelig a mindenütt nagy halomban álló könyvek, kéziratok, egyetemi jegyzetek, korrektúrák, székeknek támasztott metszetek, képek között. Az volt az érzésem, hogy egy költőzködés közbeni közkönyvtárba cseppentem. Ráadásul a székek karfáján, fotelok ölében zakók, pulóverek és egyéb ruhaneműk heverték, jelezve, hogy itt mindennél fontosabb a munka. Nem mondom, hogy Lóri könnyedén találta meg azt a könyvet vagy iratot, amiért felmentem hozzá, de azért mégiscsak elég nyugodtan és a művészi rendetlenség ellenére ügyesen halászta elő a kért dolgokat.

Mindezt nem kibeszélésként említem, csak jelezni akarom, hogy Kabdebó Lóránt a munka megszállottja. Utazik Miskolcra, tanít, fut Budapesten a teendőit elintézni hivatalokba, közintézményekbe, ír, olvas, korrektúrát készít, előadásokat tart az ország különböző pontján, ahonnan mindig valaki keresi is, mobiltelefonját a nadrágszíjába tűzve hordja, mint valami szellemi revolvert, melyet csak előkap a türelmetlen pirregésre, és máris összeköttetésbe kerül könyvtárakkal, iskolákkal, egyetemekkel, kiadókkal, tanítványokkal és kollégákkal. Kissé a derekára csúsztatva terpeszkedik a fotelban vagy az íróasztala mögött, esetleg éppen egy robogó autóban, kényelmesen, és úgy tárgyal irodalmi kérdésekről, szimpozionok megszervezéséről, folyóiratok leadási határidejéről.

Nyugodtan, soha sem idegeskedve, kapkodva, de azért mindig időben és pontosan elvégzi munkáját, és így gyarapítja életművét, a mások életművének értő, lelkiismeretes gondozásával.

Gazdag ember. Persze nem pénzben értékelhető vagyona van, de annál sokkal értékesebb, melyet sem a rozsdá nem emészt meg, sem a tolvajok el nem lophatják. Vagyona a fejében van és a szívében. Gyönyörűséges művek kincstára az övé, és az az öröm, hogy profétája lehet többek között egy zseninek.

Szabó Lőrincnek.

KOVÁCS SÁNDOR IVÁN

Professzor időzavarban

Emlékezés Négyesy Lászlóra

Évfordulókra érzékennyé tett közvéleményünknek többszörös oka volna rá, hogy Négyesy Lászlóra (1881–1933), a kiváló irodalomtörténészre és nyelvtudósra emlékezzék. Nevét és munkásságát mégsem emlegetjük értékeihez méltón; úgy látszik, kihullott a nemzeti emlékezet protokoll-listájából. Iktassuk vissza megérdemelt tudománytörténeti helyére legalább évfordulóinak ürügyén. Száznegyven esztendeje született, pályakezdésének első lépéseit százhusz éve tette: korai írásai 1880 és 1883 között jelentek meg a *Magyar Nyelvőr* és a *Szentesi Lap* hasábjain. Négyesy pályakezdő tudományos műve, a *Hangtani adatok a szentesi nyelvjárás köréből* (1881) szülővárosa iránti hódolat volt – mert Szentesen, ebben az annyi kiváló tudóst termő alföldi kisvárosban született; ott, ahol a történetíró Horváth Mihály és az irodalomtörténész Barta János is meglátta a napvilágot.

*

Tudományos és tanári feladataira a legalaposabban felkészült, s pályafutása során megszerzett minden lehetséges címet és rangot. Szentes és Eger erős gimnáziumaiban, majd a pesti és a bécsi egyetemen tanult; Egerben, Szolnokon és a fővárosi gyakorló gimnáziumban tanított, s már 1893-ban magántanárrá habilitálták a Pázmány Péter Tudományegyetemen, ahol 1911-től a magyar irodalomtörténet, 1923-tól az esztétika professzora; 1896-tól levelező, 1918-tól rendes tag az Akadémián; az 1911-ben alakult Magyar Irodalomtörténeti Társaságnak alelnöke, majd elnöke; vezető tisztségeket visel a tanárképzés és a közoktatás különféle területein is.

Négyesy pályáját a konzervatív Beöthy Zsolt egyengette, és ha mestere búvköréből nehezen tudott is kitörni, ha nem ismerte is fel Ady korszakos jelentőségét, esztétikai és lélektani érzékenysége túlmutat a pozitivizmuson, s egy időben megértéssel szemlélte, támogatta a fiatalok törekvéseit is. Nagy hírű egyetemi stílusgyakorlatain olyan kiválóságok bontogatták szárnyaikat, mint Babits Mihály, Kosztolányi Dezső, Juhász Gyula, Benedek Marcell, Csáth Géza, Kuncz Aladár, Laczkó Géza, Gábor Andor és még sokan mások. „Ezek az irodalmi tornákon seregszemlére vonult föl az akkori ifjúság” – emlékezik szeretett tanárukra 1933-ban Kosztolányi. „Négyesy László köztünk van ebben a zsongó

közüben [...]. Minden vélemény szabad, akár egy eszményi parlamentben. Jobbra és balra pártatlanul osztogatja az igazságot. A magyar irodalom a fontos.”

Négyesy professzor Gyulai-Beöthy-szabású nemes konzervativizmusa, mérsékelt politikai liberalizmusa, etikus életvitele nemcsak tanítványai körében hagyott jó emléket. Párját ritkító – ha ugyan nem egyedülálló – gesztusa volt, amikor 1923-ban a Beöthy halálával megüresedett esztétikai tanszékre ment át, hogy a maga régi magyar irodalomtörténeti katedróját átadhassa a diadalmas, új nagy tehetségnek, Horváth Jánosnak. Ugyanekkor rombolta szét a sivár pozitivista Pintér Jenő-irodalomtörténet legendáját, kimutatván e „tudományos rendszerezésről”, hogy csak mechanikusan mérlegelő, üres kompiláció.

1931 májusában Négyesy Lászlót mint az esztétikai tanszék vezetőjét nevezetes külföldi kolléga oldalán örököztette meg a pesti *Kurír* című lap fotóriportere. Az Akadémia dísztermében rendezett irodalomtörténeti kongresszuson az első sorban ül; ahogy a fotó hátlapján feljegyezte: „Jobboldalt mellettem Benedetto Croce, [...]. Baloldalt Szily Kálmán államtitkár.” A nagy olasz filozófus, történész és esztéta magyarországi látogatásának ezt az értékes dokumentumát Négyesy György, a professzor mérnök-fia, a híres sakkeladvány-specialista ajándékozta nekem egy atyjáról készült másik felvétellel együtt, amikor a család egy szobára zsugorított Gutenberg utcai lakásában felkerestem. Croce és Négyesy közös képe azóta is egyetemi szobám falán függ – és a Horváth Jánossal szemben tanúsított nemes Négyesy-gesztusra emlékeztet.

*

A tudós életműve rendkívül gazdag, sok tárgyra kiterjeszkedő, de egyenetlen, kiteljesületlen. Négyesy nem írt se összefüggő irodalomtörténetet, se írómonográfiát. Önálló munkái jobbra kitűnő középiskolai tankönyvek és nagyobb tanulmányok, melyek közül különösen költészettörténeti és verstani dolgozatai maradandóak. Még inkább állják az időt filológiai pontosság tekintetében máig utol nem ért szövegkiadásai, mindenekelőtt Zrínyi *Költői műveinek* kritikai kiadása (1914), aztán a Rády Pál (1899), az Amade László (1892), a Faludi Ferenc (1900) verseit közreadó kötet, illetve a népszerű szövegkiadások (Gvadányi, Fazekas, Bajza stb.). Az adatbeli megbízhatóság és a tömörség példáiként emlékeztethetünk a *Pallas Lexikon* általa írt irodalmi szócikkeire is.

A kiváló képességek és a kiteljesületlen életmű ellentmondásait jól látta maga Négyesy is. Hetvenedik éve küszöbén így vallott erről: „Hol vannak azok a nagy munkák, melyeket meg kellett volna alkotnom? A nagy életrajzok, az irodalom története, az esztétika, Arany magyarázata, az új költészet kritikai értékelése? Az irodalomelmélet terén voltak gondolataim s lehettek volna felfedezéseim, mint voltak a verstan terén kezdetben [...]. Azonban ne vádoljuk a sorsot. Tettük, amit a körülmények és diszpozíciók engedtek.” Kéky Lajos már 1937-ben ezzel a vallomással jellemezte a tudósi pályát, de 1975-ben majd csak Négyesy földije, Barta János világított rá igazán a Négyesy-tragédiára: „alakját az eltékozolt tehetség, a

be nem váltott nagy ígéretek tragikus létköre veszi körül [...] elsorvadt bezárva az Akadémiába, és elöregedett az aprómunka, a napi feladatok, a vállalás éthoszának áldozataként.”

Barta János mindezt személyes hitellel is alátámasztja: ő „már a fáradt, öregedő, ezerfelé hajszolt, dekoncentrálnódó professzort” ismerte meg 1920-ban, „aki sajnos fogyatékosan tudott óráira fölkészülni, akinek egykori híres stílusgyakorlatai elhalványodtak és önképzőkori szintre süllyedtek [...]. Személyes közelségébe jutni elfoglaltságai miatt alig lehetett.” Barta professzor megfigyelése az is, hogy Négyesy volt az Akadémián „a jubilátor és a funerátor”: kutatói erőinek koncentrációja helyett tucatszám tartotta az üdvözlő és elparentáló szónoklatokat, a bizottsági és elnökségi megnyitó beszédeket, s dilettáns és epigon hadak akadémiai pályamunkáit bírálta évtizedeken át. Tagsági ideje alatt 41 alkalommal vállalt bírálói szerepet az Akadémián, és 14 alkalommal maga írta a jelentést is! „Nemcsak az időrablás szorítása fájt itt, jobban szorított maga az atmoszféra. A finom érzékű esztéta hónapokon át be volt rekesztve a dilettantizmus és epigonizmus steril légkörébe.” Kéky Lajos emlékezéseiből tudjuk, hogy a Nemzeti Színház pályázatára érkezett színdarabokat olvasta „mint pályabíró” 1933. január 6-án is, amikor halálos rosszullét fogta el. Családtagjai megrettentek, „de ő csak mosolygott: »Olyan rosszak ezek a drámák, hogy nem csoda, ha rosszul lesz tőlük az ember; de ne féljete, elmúlik ez hamarosan.« S egypár óra múlva halott volt.”

*

Négyesy életművéből sokáig csak a megjelent munkákat ismertük. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára azonban megőrizte gazdag kéziratot hagyatékát, s innen került elő Zrínyi költői művei 1914. évi kiadásának félig-meddig előkészített párdarabja: a Zrínyi-próza töredékes kritikai kiadása. Egyetemi Zrínyi-szemináriumom tagjaival három éven át rekonstruáltuk s rendeztük sajtó alá; megjelent 1985-ben, a Zrínyi-Könyvtár sorozat I. köteteként. Ez a kiegészítésekkel együtt 86 ívnyi terjedelmű kötet a kiváló filológus emlékének minden évfordulás megemlékezésnél méltóbb idézése: a próza-kritikai kiadás Négyesy Zrínyi-kutatásainak folytonosságát és magas szintjét, szövegkiadói módszerének időállóságát jelzi.

A Négyesy-hagyaték egyéb értékes kéziratokat is őriz (kiadtuk még belőle a *Szigeti veszedelem*hez készült mutatókat és a Tasso-jegyzeteket), s találhatók itt a Négyesy-tragédiára vonatkozó dokumentumok is. A hajszoltság, az időzavar, a rossz erőkoncentráció árulkodó jelei például azok a „számolócédulák”, amelyeken – kedvelt lila tintájával – 1923-ban feljegyezte a sietős utak vagy séták közben megtett lépésszámokat: az Egyetemtől a Kossuth utca sarkáig 256 lépés, az Erzsébet-híd hossza 567 lépés, a Gutenberg tértől a Báthory utca sarkáig 2542 lépés... és így tovább. 20 ilyen lépéscédulája maradt fenn, s szerepelnek azokon, perc-másodperc-pontossággal, a villamosmegállók közötti távolságok is...

*

Akár tagadjuk, akár elleplezzük: a Négyesy-időzavar valamiképp filosz-betegség, a mindnyájunké. Jubiláns Kollégánk „időzavara” azonban a legkevésbé feltűnő; gyanítom: nem is létezik. A máris könyvespolcnyi életmű Szauder József szigorától kapta az indító energiát, és Lóránt Barátunk eleitől fogva fegyelmezett „furioso”-nak bizonyult. Szinte kizárólag a XX. század klasszikusaira és a kortársi életművekre koncentrált a kutatói erőit. A rangjára emelt Szabó Lőrinc neve nem írható le az övé nélkül. Megtanulta hozzá átalakuló tudományunk új szaknyelvének és szemléletének akribiáját is. És iskolája is van (két T betűs tanítványa immár katedra-kész). És kapott egy Campus-Provinciát is örökös tartományul, ahol nem légvárat épít.

PETHŐ SÁNDOR

Költők, versek, antik romok

Kabdebó Lórántnak

Mikor jó másfél évtizeddel ezelőtt először Rómába érkeztem, még nem is sejtettem, mekkora megrázkódtatást jelent majd számomra, hogy az antikvitással a maga tárgyi valóságában éppen itt, s nem másutt találkozhatom először. A várossal való találkozás nem idegenek találkozása volt, sokkal inkább a hívő s a kegytárgy régen várt szembesülése, amitől mit is remélhet mást az ember, mint azt, hogy a személyes kapcsolat ajándéka révén tovább mélyíti áhítatát?

Az antikvitás, főképpen persze az *Iliász* és az *Odüsszeia* révén, nem egészen tízéves korom óta része volt az életemnek. Homérosz vilásképe ugyanis mindent megmagyarázott számomra, amire a hatvanas évek legvégén, s hetvenes évek elején Magyarországon kíváncsi voltam, vagy amit a felnőttek beszélgetéseiből hébe-hóba elcsíptem. Az *Iliász* éles profilú hősi portréi – legyenek akár achájok, akár trójaiak – gyerekként is félreérthetetlenül érzékelhető kontrasztot képeztek azzal a hősök nélküli világgal, melynek legfőbb szabálya a vörös csillaggal megjelölt harckocsik árnyékában megkötött nemzeti „közmegegyezés” hallgatási törvénye volt. A sokféle bolygott, leleményes Odüsszeusz pedig egyenesen pozitív példa volt számomra, hiszen azt a minden akadályon úrrá levő, a sors által vetett minden gáncs után talpra álló férfitípust jelenítette meg, akivel a családi sorsfordulókat idéző karácsonyesti beszélgetéseken mint a történelem által szinte minden generáció élete során elgáncsolt család fennmaradásának zálogával találkoz-tam.

A trójai háború, mikor október végétől november negyedikéig, nem tíz éven, csak alig valamivel több mint tíz napon át folyt a küzdelem, melynek kimenetelét nem valamiféle csel, hanem az árulás és a túlerő döntötte el, nekem már persze szinte beláthatatlanul messzi múlt volt. Olyan múlt, amelyről csak otthon, vagy igen szűk baráti körben lehetett szót ejteni, s akkor sem az állami ingatlankezelő által trehányul leválasztott lakásnak a szomszéd felé eső papírvékony-ságú fala mellett. Messze a születésem előtt lezajlott eseménysor volt ez, mely sa-játos módon még nyelvi gondolkodásomat is gazdagította: a róla szóló, minden családi összejövetelen újabb és újabb, addig fel nem idézett elemmel bővülő családi legendárium révén ismerkedtem meg a *presens perfectumi* jelentésű, a hatásában jelenünket alakító múltban végbement eseményt jelölő igealak pontos jelentésével. S persze ismertem Pénélopét is, hiszen állásából kiszorítva, segéd-munkából tengődve halálig a szomszédunkban lakott. Igaz, nem kérők, hanem

időről időre megjelenő civilruhás állambiztonsági nyomozók zaklatták még a hatvanas évek második felében is, abból a csakis Kelet-Európában létező fajtából, amely annál félreérthetetlenebbül és bornírtabban jeleníti meg rendőri mivoltát, minél inkább titkolni próbálja azt. Az én Pénélopém Odüsszeusza nem a tenger, hanem az 1950-es évek második felének népbírószági gyakorlata által keltett örvényekben merült el, s mindjárt olyan mélyre, hogy – ki tudja ma már, miért – még az 1963-as amnesztia sem vetette felszínre. Aztán itt voltak az Aeneasok, akik ha nem is Juno haragja, de a belső kényszer által űzve első, nyugati államokba érvényes útlevelüket kézbe kapva indultak el a hetvenes évek vége felé az Egyesült Államok vagy Ausztrália szélességi körén gyanított új haza, Lavinium felé új családot, új szentélyt alapítani, addig tiltott isteneket imádni. Miért szaporítsam a szót? Itt volt, gyerekkorom része volt az antikvitás, s Georg Schwab *Die schönsten Sagen des klassischen Altertums*ja, gyerekkorom szinte állandó olvasmánya alapján – ne kutassuk, hogy a valóságnak megfelelően-e vagy csak a gyermeki fantázia jogán – igazabb, szebb, de főként igazságosabb világnak éreztem, mint az akkor már egyre többször „kádári konszolidációnak” nevezett szellemi elsivárosítás „kaparj kurta, neked is jut” alapszabálya szerint működő, zászlóerdős, nyomasztó ünnepi tömegjelenetek által tagolt szürke hétköznapjait.

E naiv módon öröknek hitt harmónia az antikvitással csak addig tartott, míg először le nem szálltam a Budapestről Rómába vivő autóbusról a *Piazza Repubblica*n, a Viktor Emánuel-emlékmű közvetlen szomszédságában. Ma már tudom, hogy ennél jobb helyet akarva sem választhattam volna a Rómával való első találkozásra. Innen ugyanis, jobbról kerülve a rómaiak által csak „Írógép”-nek nevezett emlékművet, rövid, kényelmes séta után máris az antik Róma szívében, a Colosseumnál vagyunk, ahonnan visszakanyarodva a Forum Romanum érintésével futamodásnyi idő alatt elérjük a Zsinatok sugárútját, amely egyenesen a keresztény Róma s a katolikus világ központjához, a Vatikánhoz vezet. Így alig egy napos sétával végigsétálhatunk az európai történelem sorsdöntő századain, a cézárokról Rómájától a keresztényekéig.

Amit ma már szerencsének érzek, az akkor, az első római napokban valóságos sokként hatott rám. Rómában ugyanis minden jelen van, s minden egyszerre van jelen: Titus diadalíve a Forumon, s a Termini pályaudvar. Az egyiptomi fáraók temetkezési szokásait idéző piramis, s a temetkezésében is nagyvonalú Hadrianus-síremlék, ormán a kardját hüvelyébe taszító, a várost tizedelő járvány megszüntét jelképező angyal. Mithrasz ostiai szentélye, s Michelangelo *Mózese* a San Pietróban. Pogány antikvitás, keresztény múlt, szakrális s profán jelen. Egy város, ahol mi sem természetesebb, mint az, hogy Caracalla thermáinak megtekintése után az ember a vatikáni múzeum büféjének teraszán, a pápai kertre alpillantva issza meg a délelőtti kávéját, hogy aztán Róma viszontlátásának reményében pénzt dobjon a Fontana di Trevibe, amelyet persze – ugyan mi mással is? – Fellini *Dolce vita*jával, s a kútban fürdő, kebleivel egykor a fél világ csodálatát kivívó Anita Ekberg személyével kapcsol össze.

A város által közvetített élményeknek ez a hihetetlen intenzitása még akkor is zavarba ejti az embert, ha friss szemmel, az antik kultúra minden különösebb ismerete nélkül érkezik Rómába. Hiszen hogyan is tudnánk megemészteni, mi, kedélybetegségekre hajlamosabb északiak, hogy a római keresztény templomok szobrai, festményei már-már oly mértékben tüntetnek a testiség szabad ábrázolásával, hogy szellemükben sokkal inkább pogánynak, semmint kereszténynek érezzük őket. Miképpen lehetséges az, Rómában, a kereszténység fellegvárában, hogy egy katolikus templom egyszersmind egy pogány antik istennő nevét is viseli, mint például a *Santa Maria sopra Minerva*? Mondjon bármit is az osztrák művészettörténész, Max Dvořák, mégiscsak kérdés, hogyan kerülnek a keresztény katedrálisok falaira Orpheusz és Hermész portréi, mikor mi úgy tudjuk, hogy a kereszténység halálos ellensége volt a pogány isteneknek és kultuszoknak? Mi a magyarázata annak, hogy a pápai megrendelésre készült raffaellói *Stanzák*on az eukharisztia misztériumát dicsőítő *Disputa* mellett mindjárt ott találjuk a Parnasszus ábrázolását s az *Athéni iskolát* is?

Mindezekben a valószínűleg minden nyitott lélekkel odautazóval rokon kétségeken túl volt egy személyes küzdelmem is Rómával. A várossal, s rajta keresztül az antikvitással való találkozás élménye azzal szembesített, hogy az antik kultúrának létezik egy másik, szemmel láthatóan szervezettebb, a tárgyi kultúrában is objektívalódott továbbélési módja is, mint az, amelyben én a gyermekkoromat eltöltöttem. Hiszen nálunk nem voltak monumentális fürdők, romjaikban is lenyűgöző arányú *forumok*, hadjáratok dicsőségét hirdető diadalívek. Ránk jószerivel csak egy Rómától távol eső provinciába vezényelt légio közvetlen szükségleteihez kapcsolódó infrastruktúra romjai maradtak, s ha mégis valami, mint például a Seuso-kincs, az is inkább nemzetközi botrányforrás, semmint világhíres látnivaló. A Rómával való találkozás visszamenőleg hitelteleníteni látszott gyermekkoromat. Hiszen a politikai rendőrség rossz arcú nyomozói Rómából nézve semmiképpen sem arisztokrata kérők, s hogyan is létezhetnének félkomfortos szoba-konyhában élő ithakai királynék, akiknek egy élet alatt sem adatott meg, hogy megpillantsák a borszínű tengert?

Az ember, már pusztán azért is, mert az iskola-rendszer még abban a korban kényszeríti pályaválasztásra, mikor gyermekkori hite még részben sértetlen – feltéve, hogy a szülői akarat nem kényszeríti másra –, e hittől vezérelve választ pályát. A gyermekkor hitelének a pályaválasztás utáni elvesztése így különösen súlyos csapás. Rómában, s utána is, számtalanszor éreztem, hogy rosszul választottam. Kár volt idejönnöm, kár volt az antikvitással összefüggő pályát választanom. Itt, Ammianus Marcellinus *Urbs aeternā*jának lenyűgöző romjai tövében a vakító napsütésben egyetlen szempillantás alatt kiderült, hogy a harcok s kalandok énekese, Homérosz, a kesergő-cinikus Arkhilokhosz, a komor, tonnányi súlyú mondatokat görgető Aiszkhülosz, később a Lesbiával civódó Catullus, a kegyvesztettségét Tomiban panaszó Ovidius mind egy talán nem is létező világ olvasmányaim optikáján keresztül felderengő fantomalakjai, akiknek valós alakjához én – olvassak bármennyit is – soha, de soha nem juthatok közel. Az én fan-

tázia-antikvitásom teremtményei ők, s itt, a valós antikvitás kézzelfogható jelenlétében csupán árnyak ők, legfeljebb nemes jelképek, akiknek valós üzenetére bizonytalansággal süket az a világ, melyben szinte semmi nyoma sem maradt annak a tárgyi környezetnek, melyben ők éltek, szerettek, gyűlöltek s meghaltak. Az első római napokban sokszor hittem, hogy jobb lett volna ügyvédnek, orvosnak, katonának, vagy akár vadakat terelő juhásznak állnom, mint annak az álomnak a nyomába szegődni, hogy Odüsszeusz egyszer hazatér, Pénélopé pedig egyre várja őt, s hogy ők ketten, s társaik ma is itt élnek velünk, ha nem is pontosan úgy, de éppoly elevenen, mint ahogyan Homérosznál olvassuk.

Későbbi pályámon aztán sok minden meggyőzött ennek a kétségnak a jogoságáról. Száz évnél idősebb iskolai, a képzés mindenkori szintjénél sokkal igényesebb görög-latin szövegkiadások, kommentárok, nyelvtanok, antik régiségtanok kerültek tucatszám az évek során a kezembe, a maguk nemében kitűnő és alapos munkák. Szerzőikről, a régen halott „főgymnasiunai tanárokról”, tanfelügyelőről, egyetemi magántanárokról a legalaposabb mai lexikonok sem tudnak. Sírjukat rég beszántották, ők maguk örökre eltűntek, s velük tűnt szakmai kiválóságuk is, aminek csak halvány, esetlegesen ránk vetülő visszfényét őrizték meg azok a sárgult, morzsálódó lapú könyvek, melyeket már a restaurálásukra felkért könyvkötők is csak fejcsóválva vesznek kézbe. Aligha kétséges: itt ez, s ennyi az antik filológus halhatatlansága.

Aztán jött Szapphó, s jött Szabó Lőrinc. Külön-külön persze ismertem már őket. Nagyjából egyforma régi az ismeretség: mindkettőjünkkel a gimnáziumi évekre datálódik az első találkozásom, s bár elég sok idő eltelt azóta, mégis igen kevés volt az esélye annak, hogy e két szerző egyszer össetalálkozik bennem. Annak pedig éppenséggel az ellenkezőjére fogadtam volna, hogy szakmai önértelemzésem alapproblémáinak újrafogalmazásában e találkozás bármily csekély szerepet is fog játszani. Pedig így történt, s ez részben a *Költészet és valóság* című kötetnek (Budapest, 1990, szerkesztette, a szöveget gondozta, az utószót és lábjegyzeteket írta Kabdebó Lóránt), de főképpen a kötet szerkesztőjével közösen tartott Szabó Lőrinc latin-görög műfordításait vizsgáló két féléves szemináriumnak köszönhető. Kétségekkel fogadtam el a közreműködésre való felkérést: Szabó Lőrincet addig – ez itt a jó szó – laikusként olvastam, s soha eszembe sem jutott, hogy kutatóként közeledjem hozzá. Bár a *Tücsökzene* tizenhat éves korom óta vissza-visszatérő olvasmányom, a versciklus 367. darabját, a *Régi és modern* című verset nem őriztem eleven emlékeim között. Kár volt, hiszen ha megteszem, alighanem más élményként jelenik meg Róma is az első, sorsdöntő találkozáskor. A vers ugyanis – mennyi más mellett – éppen azt üzeni, hogy az antikvitás jelen lehet a legmodernebb lírában, s a gyakran lírátlannak tartott modern életben is.

A modern vers hátterét a hozzáfűzött jegyzetből nehézség nélkül rekonstruálhatjuk. A költő 1956 nyarán néhány hetet töltött egy Balaton-parti házikóban. Vár valakire – aligha kétséges, hogy a társadalmi konvenciók szerint tiltott szerelemről van szó –, aki azonban halaszthatatlan akadályok miatt nem tud jönni. A költő szomorú magányát a levelek érkezésének reményével igyekszik oldani, ám levél

sem érkezik. S a szomorúság, a magány, a holdas éjszaka előhossa valahonnan, talán egyenest a diákkori görögórák emlékének valamely tárnájából Szapphót, aki több mint két évezreddel ezelőtt éppen így várt Lesbosz szigetén, talán reménytelen szerelmére, Phaónra vagy valaki másra – mindegy is. *Dedüke men ha szelana. Alámerült a Hold.* Lesbosz szigete fölött, s a balatoni falu fölé boruló égbolton. Ott a tenger zúg, itt a nádas suhog az estére feltámadt szélben. Két szerelmes vár az időben, miközben számunkra már mindketten az időtlenséghez tartoznak. Reményük, hogy a kedves megérkezik, egyre fogy, hiszen Lesboszon már *Elmúlt az óra*, melyben a találka még létrejöhetett volna, a balatoni falu állomásáról pedig már elszakatolt az utolsó vonat. Fel kell ismerniük: csak áltatta őket az öröm. S ebből a felismerésből keletkezik a vers kétezer éve Mütílenében, s 1956-ban a Balaton partján. A hangulatok azonossága hidat ver az időben, az antik költemény töredékei szerves egésszé épülnék össze a Szabó Lőrinc-verssel. Az egykor Szapphót fordító diák négy évtized távolából kezét nyújt az érett költőnek, akinek már csak egy éve van hátra az életből. A szerelmét váró magányos férfi az egyedüllétét panaszoló verset a két évezrede halott költő szavai köré, s szavaiból szövi. Nemcsak egy emberélet két szélső pólusa, hanem az antik és a modern egyszerre, egyetlen sűrített pillanatban jelenik meg. Maradandóbban-e, mint a római romok? Ki tudja? Számunkra a világ antik tárgyi emlékekben oly szegény szegletében élők számára szinte bizonyosan élményszerűbben, hagyományhűbben. Így kerekedik a vers élménye a város fölé, hogy aztán együtt, s elválaszthatatlanul jelenjenek meg azóta számomra, valahányszor antik emlékek közelében járok, vagy magyar költőt olvasok.

Szabó Lőrinc a balatoni faházban Szapphóra hangszereli a saját magányát, hogy aztán a kettő – *Régi és modern*, mondja a cím – immár elválaszthatatlanul együtt szólaljon meg mindenkiben, aki a verset kézbe veszi. A kis balatoni faház, rengő hajókabin, elindul vissza az időben, miközben Mütíle né a Balaton felé tájékozódik. A találkozás révén megtörténik a csoda, elérkezett hozzánk a Szapphó, s – van-e nagyobb csoda? – a Szabó Lőrinc szövegén szinte átütő lágy aioletusa legbensőbb érzéseinket fogalmazza meg. S ha ez így van, immár könnyű lehet a föld a régen porladó c. egyetemi és „főgymnasiumi” tanároknak, s nem is olyan nagy baj, hogy emléküket csak az antikváriumok mélyvizeiből esetlegesen felbukkanó könyvek őrzik. Az sem baj, ha mindannyiunknak, az antikvitás nyomába szegődő újabb kori önsorsrontóknak is ez lesz a sorsa.

Most már soha többé nem rémíthetnek meg a romok. Most már visszamehetek Rómába.

„Fent a felhők között”:
Kabdebó Lóránt Yeats-értelmezéséről

2000-ben, a költő születésének 135. évfordulójára megjelent William Butler Yeats válogatott verseinek már régen várt új gyűjteménye, az Európa Könyvkiadó Lyra Mundi sorozatában. A korábbi Yeats-kötethez¹ viszonyítva jóval több verset tartalmaz, s nem egy ezek között itt szólal meg először magyarul, vagy újabb fordítás(ok)ban ismerkedhet meg velük az olvasó. Miközben a kötetet válogató és szerkesztő Ferencz Győző munkáját, aki mint fordító is szerepel, csak dicsérni lehet, a gondosan összeállított jegyzetek mellől nagyon hiányzik egy hosszabb külön tanulmány a költőről. Annál is inkább, mert a hazai Yeats-recepció még mindig elég szűkös, bár az 1980-as évek vége óta gazdagodott néhány, az életmű egy részének vagy egyes darabjainak egyéni hangját és nyelvi erejét elemző-méltató, jól tájékozott monográfiával és esszével. Kabdebó Lóránt *Adalékok a dialogikus poétikai paradigma előtörténetéhez* című tanulmánya² azért feltétlenül figyelmet érdemlő írás közöttük, mert Yeats *Ír repülő a halálát jósolja* (*An Irish Airman Foresees His Death*) című versét együtt tárgyalja Rilke és Pound egy-egy művével mint a monológ típusú, a XIX. századra jellemző hagyományos versbeszédtől eltávolodó modern költészetbeli váltás egyik reprezentánsát. A korábbi szakirodalomban már részletesen elemzett, bizonyos kettősségek hálójában bonyolultan alakuló angol-ír meghatározottságon túl ily módon a költő európaiságára, interkulturális jelentőségére irányítja a figyelmet.

Yeats versét Szabó Lőrinc ültette át nyelvünkre, s aligha megalapozatlan a feltetelezés, hogy a Szabó Lőrincet kutató Kabdebó Lóránt számára a magyar költő fordítói értelmezése adott ösztönzést Yeats modernségének közelebbi vizsgálatához. Az *Örök barátaink* című antológia két kötete mintegy tizenegy Yeats-átültetést tartalmaz, s ezek a kétségtelenül klasszikus értékűnek számító fordítások a Ferencz Győző által szerkesztett legújabb válogatásban is helyet kaptak. Közöttük az 1919-es Yeats-kötetből származó *Ír repülő a halálát jósolja* képviseli a költő érett korszakát. Romantikus színezetű, kultúrnacionalista háttérű indulásának a kultúra egységéről szőtt álmait és múltba nézését már maga mögött hagyva az ír költő a történelmi aktualitások s az élet és halál általuk determinált értelmetlensége fölé emelkedő, felszabadító és egyben önmegvalósító hősiességről ír ebben a versben, amelynek kerete az első világháború. Előlegződik itt az a fajta „dramatizált költői világ”, amelyet Kabdebó Lóránt Szabó Lőrincnek tulajdonít,³ s a ma-

gyar költő fordításának értelmezési telitalálatait ez a mély gyökerű affinitás segíthette napvilágra.

Az *Ír repülő a halálát jósolja* első tíz sora, írja Kabdebó, „érvelő jellegű, monologikus szerkesztésű” („Adalékok” 26), következésképpen könnyű fordítani, de szintaktikai összetettségének árnyalt követése már Szabó Lőrinc tehetségét invokáló feladat, amint a 3–4. sorok mutatják: „nem bántott, akit üldözök, / akit védek, nem szeretem” („Those that I fight I do not hate; / Those that I guard I do not love.”) Miközben az egész verset tekintve az identitást problematizáló tematika szempontjából világossá válik, hogy az itt megfogalmazódó ellentét a később megnyilvánuló kéthangúság szemléleti alapját előlegzi, Kabdebó a kijelentések személytelenségbe ágyazottságra hívja fel a figyelmet, ami „ugyanazon tények többfajta horizontról való egyszerre megközelítését teszi lehetővé” („Adalékok” 27). A 11–12. sorok fordítása: „egyszerűen az élvezet / hozott e dult felhők közé;” („A lonely impulse of delight / Drove to this tumult in the clouds;”) több okból is különleges teljesítmény. Kabdebó értelmezése szerint az „egyszerűen” szó beiktatása az eredetiben szereplő „magányos” („lonely”) kihagyásával „az egész verset természetes mozdulattal egy másik horizontra emeli” („Adalékok” 26). A kutató szembesül a kérdéssel, vajon az új szónak a személyes indíték magyarázatát elhárító gesztusa nem megalapozatlan tematikai szabadosság-e, amely egy ott meg nem jelenő élménymozzanatot ír be Yeats költeményébe. Kabdebó a versbeszéd további vizsgálatával adja meg a választ. Kulcsfontosságú kifejezés szerinte a műben a „tumult”, amelyet a „dult” szóval fordít Szabó Lőrinc. Jobb híján, tehetjük hozzá, hiszen nemigen lehet hasonlóan többértelmű magyar megfelelőt találni rá: az angol szó utalhat a repülők felhők közötti kavargására, ugyanakkor a lélek mélyén zajló nyugalanságra. A korélmény összetettségének tömör megszólaltatója, amely a káosz és töredezettség képeivel írható le legautentikusabban, mert elveszett már belőle az élet és halál eredeti értelme is.

Kabdebó számára a „tumult” szó jelentésének meghatározatlansága a vers zárásának „hangnemi dialogicitásával” van összhangban („Adalékok” 30). Ennek fényében az „egyszerűen az élvezet” sor vélt fordítói szabadossága is a helyére kerül: Szabó Lőrinc hozzátesz az eredetihez, hogy a „tumult” visszaadhatatlanságát ellentétezzé, s egyúttal a szemléleti váltást tovább definiálja és mélyíti. Kabdebó esszéjének konklúziója költészetbeli újítás és az azt érzékenyen értelmező fordítás egymáshoz kötődő szempontjaiból úgy látja Yeats versbeszédét, mint amely „kioldja a 19. századi jellegű verset a 19. századi uralkodó eszmékből. Szabó Lőrinc fordítása ezt, az ő költészetével is olyannyira rokon dialógushelyzetet emeli ki a versből: a közösségi meghatározottságból következő identitás zavart szembesíti a személyiség egyéni mérlegelésen alapuló szabadsággesztusával” („Adalékok” 27). Nem kerüli el természetesen Kabdebó figyelmét, hogy az „egyszerűen az élvezet” („A lonely impulse of delight”) nietzschei utalás. Előlegzi a „tragikus öröm” („tragic joy”) kettős szólamat, amely több késői Yeats-vers

apokaliptikus látomásának része. „Fent a felhők között” egyesülnek a végletek, s a pusztulás az új és más hírnökévé válhat.

Az *Ír repülő a halálát jósolja* zárásában az „élet–halál kettősség, illetőleg az előrefutás és múltat keresés kiegyensúlyozása” („Adalékok” 30) a hangnemi dialógus megerősítését közvetíti az elemző számára. A pilóta halál előtt előadott történetében különleges élményt képes megszólaltatni, nevezetesen az „idővel való autentikus találkozás[t]” („Adalékok” 31): „mérlegeltem, mi volt, s mi lesz, / és úgy láttam, mindegy, mi vár: egyensúlyban tartja üres / életem az üres halál.” („I balanced all, brought all to mind, / The years to come seemed waste of breath, / a waste of breath the years behind / In balance with this life, this death.”) A nemzeti megújulási mozgalom vonzásában induló, ír protestáns származású Yeats egyik legnagyobb témája, az identitás nyer itt új értelmet, a történelem fölé emelkedni vágyó modern szubjektum látomásában. Az elképzelt pilóta, akinek modellje az író társ és barát Lady Augusta Gregorynek az első világháborúban ténylegesen hősi halált halt fia volt, egyike a yeatsi líra önmegfogalmazást és önvalósítást kutató–reveláló versbeszélőinek.

Kabdebó Lóránt Yeats-értelmezésének eredetisége az angol vers és magyar nyelvű megszólaltatása egymásra vetített vizsgálatában és a levonható következtetéseknek a XX. századi európai költészet tágabb horizontjába történő elhelyezésében nyilvánul meg. Ezáltal Yeats részese lesz annak a paradigmaváltásnak, amely országhatárokon keresztül hasonlóságokat mutató poétikai formációkat teremt, s nálunk Szabó Lőrinc művészetében jelentkezik jól érzékelhetően. A Kabdebó-tanulmány olvasója pedig részesévé válik egy olyan vizsgálódásnak, amely további, lényegi párhuzamok kutatására ösztönöz.

1 *Versek*. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1960.

2 *Literatura*, 1993/1, 24–43.

3 „*A magyar költészet az én nyelvemen beszél*”. Budapest: Argumentum Kiadó, 1992. 26.

BELLA ISTVÁN

két verse*

AMIKOR

J. A.-nak

Amikor írni kéne
vívni, sikongni kéne,
anyám késsévált mosolyát,
a hófejszét, derűbaltát
belevágni a télbe.

Amikor írni kéne,
sziszegni, sírni kéne,
a jeges földben apámmal
a zubbonnal, csontjaival
szeretkezni kéne.

Amikor írni kéne,
nem írni, inni kéne,
– sírkereszt-barátaimat
kitépni, s belevágni
a jövőkbe, a mesékbe.

De mikor írni kell:
a földet vinni kell!
Vinni a lábunkra forrott
vasbéklyót, vaskoloncot,
fölbukva, csörömpölve
vinni: egymáshoz kötve,
mint álnok álmat az állat,

Vinni – mint koponyánkat.

* Megjelent a *Napjaink* 1974. 5., április 4-i számában.

MINT ÓRIÁSI LEVELET

Uram, nincs hová hajtanom
fejem, csak Benned alhatom.

Hunyd hát rám, s erősen, szemed!
Szempilláid öleljenek.

Mint a lepkék, a madarak
megleszek szempillád alatt.

Vagy szempillád árnya alá
is elrejtethsz, Uram, akár.

Mint óriási levelet,
borítsd reám a tenyered!

Vég kezedbe: éjek-napok
közé rejts el, mint egy magot.

Hiszen van mit még mentenem,
magam elől elrejtenem.

A világok közötti tér
eljön úgyis a szememért.

A bolygókat, bordáidat
feszítő, verdeső anyag.

Eljön szádon, szakálladon
csorgó névtelen fájdalom:

A feneketlen éjszaka.
Minek-idő, mindegy-hava.

S fázó, szomorkás szerelem
csúszkál meztélláb szememen.

Bella István

BENEY ZSUZSA

Eurydiké panasza

Tán felélesztett volna egy pohár víz
a forró ágyon. Vagy ott egy tekintet –
(a rémekkel zsúfolt kórház-szobában).
Egy kéz, amely megfogja a kezem.
Egy halott, ki odaölel magához.

A szavakat is elvették. Üvegharangot
borítottak rám, hogy ne halljanak.
Hangszálaim szélesre feszítették.
És Isten szemét kiszúrták, ne lásson.

Csak egy cseppnyi boldogságot, mint két ujj
közt csipet sót, mely szétfut a levesben.
A teremtés misztikus levesében
hol a kövek, mint vulkánban zuhognak.
Csak merészséget a panaszkodásra.

Nem emlékszem, hogy meghalni milyen volt
sem hogy milyen a létezés halottan.
Teljes felejtés, amelyben a lét
s az én egykori létem összeolvad.
Teremtés előtti szuroksötét.

Ilyen lehetett az Isten-előtti
világ: hullámozó, mégis mozdulatlan.
Önmagával a peremig betelt.
S magára öltve a homorú formát
az edényen túlcsorduló üresség.

Benei Zsuzsa

Az utolsó kamasz férfi dala (Kamasz-szamojéd dal)

*Lotz Jánosra emlékezve
Kabdebó Lórántnak tisztelő szeretettel*

Hol vándoroltam, fekete hegyeim,
fekszenek mögöttem.
Vándorolt földem, sarjadó, aranyos füvem
elveszőben.
Fekete hegyeim
fekszenek mögöttem.
Fehér hegycsúcsaim
maradnak mögöttem.
Erősségeink
fekszenek mögöttem.
Nagy nemzetségem mögött
elmaradva fekszem.
Véreim nyomán vándorolva
fekszem.
Hol halaim fogtam, tavaim – fekszenek mögöttem.
Nem látom őket immár.
Fekszenek ház-oszlopaim,
elrohadtak.
Durva kéreg-ingeim mind összeszáradtak,
elhagytak.

(Turcsány Péter fordítása)

Maurice Maeterlinck és Maurice Carême versei

MAURICE MAETERLINCK

Fásultság
(*Lassitude*)

Nem tudják már, hová csókoljanak,
Ezek az ajkak jeges vak szemeken,
Csodás kép ringatja álomba őket,
Néznek merőn, mint kutyák a fűben,
Bolond birkáktól szürke a láthatár,
Szétszórt holdfényt legelnek a sarjún,
Mint életük: elmosódnak az ég simításában;
Közömbösek és kedvtelenek,
Lépteik alatt az öröm rózsái nyílnak,
A felfoghatatlan hosszú zöld nyugalomban.

MAURICE CARÊME

Versek az Anya-ciklusból

XXI.

Rád gondolok, anyám,
E csöndes vasárnapon,
Mely átragyog az ágakon,
Galambok szárnyain.
Anyám, rád gondolok.

És a folyondár-virágos
Keresztre gondolok,
Hol megálltunk
Együtt estefelé.
Erre a keresztre gondolok.

És könyörögni szeretnék,
Oly egyszerű szavakkal,
Melyeket tanítottál nekem,
Tavaszt hozó, fűvet nyitó
Egyszerű szavakkal.

Rád gondolok, anyám,
E csöndes vasárnapon,
És könyörögni szeretnék
Oly egyszerű szavakkal,
Hogy Isten meghallgasson.

XXII.

Mint egy lámpás
Éjszaka, szíved
Keblemre hajlott,
És én elmentem.

Mellém adtad
őrangyalod,
Könyörgött szemed értem,
Hogy Isten meghallgasson.

A lámpás kialudt,
Tenyerem lehanyatlott,
Hiába keresem a falakon
A nagy szárny-árnyékot.

(Bíró Éva fordításai)

PÉTERFY GERGELY

Holdfogyatkozás

miskolci novella

Amikor a holdfogyatkozás elkezdődik (még csak egy aprócska folt látszik a korong bal felső peremén, mint egy rosszul elmosogatott tányéron), a miskolci restiben ülünk Lacival, és a nőkről beszélgetünk, miután befejeztük beszélgetésünket a belga irodalomról (amiről a vonaton majd ismét fogunk beszélgetni). Laci azt mondja, most, hatvan év után van végre egy olyan nője, akinek meg meri enni a főztjét, meg meri enni, amit vásárol. Nem értem egyébként Laci és az étkezés viszonyát, a restiben megbízik, de mondjuk az egyetemi menzában nem, pedig a krumpliról meg a húsról, amit hagymás rostélyos néven kihoznak, egy hozzáértő bizonyára levonhatna néhány izgalmas biokémiai következtetést. A resti szinte teljesen üres, csak a túlsó sarokban ül két barátnő, jobb híján minket figyelnek, és időnként összekuncognak. Hűvös van, Lacin a zakó alatt pulóver (a szőrmesapkája, amelyet októbertől ápriliséig visel, nincs még nála, az *átmeneti* sapkáját pedig elhagyta valahol, e fölött érzett bánatát időnként beleszővi a belga irodalomba, később a nőkbe), rajtam nyári öltöny, és fázom.

– Takarít is – mondja Laci –, és be tudja kapcsolni a gázrezsót. – Fantasztikus – mondom –, mert tudom, hogy Lacinak fogalma sincs, hogyan kell kezelni saját gázrezsóját, és amikor nincs nő, aki kezelni tudná, hideget eszik, szinte kizárólag halkonzervet és sajtokat. A nők a túlsó sarokban már nem figyelnek ránk, kifelé bámulnak az ablakon. – Nézd – mondja az egyik –, juj! én félek. – Megeszi – mondja a másik. – Olyan bolyhos – mondja az egyik, aki fél.

Most mi figyeljük a nőket és kuncogunk. Aki fél, nagydarab, barna szemű nő, macskanadrágban és fehér selyemblúzban, a másik incifinci, tupírozott szőke, pikáns orral, farmerszerkóban. Személyt várnak Nyékládháza felé, konyakot isznak kólával. Lacival megbeszéljük a két típus antropológiai különbségeit, és hogy milyenek lehetnek (milyenek) hátulról. Nekem volt egy olyan incifinci szőke, nyolcvannyolcban, Csepelen, közel valami kohóhoz, egész éjjel döngött a légkalapács, és olyan nagydarab barna szemű, az első *tulajdonképpeni* csajom, nyolcvanegyben, ifjúgárdista, csöves, vasárnap templomba járt a szüleiivel lakkcipőben és kosztümben, ritiküllet (*sic!*); onnan tudom, hogy egyszer jobb dolgom nem lévén vasárnap, meglestem a család készülődését, kászálódását a fehér Ladába, máskor oly vad csöves csajom rettenetes fehér harisnyáját, kék kosztümjét és lakkozott táskácskáját, a kosztüm alatt a melltartó jól kirajzolódó vastag pántozatát. Lacinak egy olyan incifinci szőke hatvankettőben Párizsban, síoktató, füstölthalevő, olyan

nagydarab barna szemű hetvenötben Brüsszelben, meg még valahol, nem emlékszik, hol, nem emlékszik, mi. Bejön az Intercity, fizetünk, Laci nyugtattatja magát, hogy a hagymás rostélyossal nem volt semmi baj, hosszasan elemzi a krump-li állagát és a mustár zamatát, így én sem bocsátkozom kritikába. Amikor kimegyünk, a nők még mindig a holdat nézik ijedten.

Én rögtön mennék az étkezőkocsiba, Lacinak inkább a biztonság a fontos, helyet foglalunk a dohányzóban, asztalnál, rágyújtunk. A nemdohányzó szekció tömve van, egyesek már nyíló szájjal alszanak, a dohányzó részlegbe, a szomszédos asztalhoz cigány család telepszik, kissé megszeppenve az elegánsnak mondható vonatbelsőből, nyilván először ülnek Intercityn, a kislány talán tévéből vagy rajzról látott jókislányos pózban ül, aztán lóbálni kezdi a lábát, az apja érthetetlen indulattal dörren rá, sört bont és rágyújt, az asszony kutatón bámul kifelé a holdra. A hold csak abból az ablakból látszhat, nem tudom, hogy áll a helyzet, mennyit hagyott a homoksárga karéjból az árnyék.

– Legközelebb harminc év múlva lesz teljes holdfogyatkozás – mondja Laci csüggedten, most hatvanéves, nem fogja megérni, gondolja, gondolom. – Több nő, mint holdfogyatkozás – mondja –, ez azért pozitívum. A vonat meglódul, döcögni kezd, lassan kanyarodik. A mi ablakunkban is feltűnik a hold: már csak félig van meg, a színe tompább, szinte beteges. Néhányan a kupéból az ablakokra tapadnak, én bizonytalankodom, hogy ráfüggeszsem-e a tekintetem az égi csodára, mint régen az első havazásra, az első vastag ködre, lassú esőre, villámló égboltra és más természeti tűneményekre, aztán inkább leteszek róla. Mit adhat nekem a holdfogyatkozás, gondolom, és mit vehet el? Jobb híján, de már megroppant önérzettel Thalészról beszélek és Arkhilokhoszról, a holdfogyatkozással kapcsolatban, Laci pedig egy általam soha nem hallott svájci íróról. Társalgunk, ahogy hazafelé illik.

A hold fogyatkozik.

Lassan, finoman kezdtek szétescsúszni a dolgok. Először talán a nyomorék jött be, nem tudom, nem emlékszem. Köd üli meg azt a két órát. Lehet, hogy a nyomorék megjelenését megelőzte valami, talán csak rossz előérzet, szokatlan megakadás a társalgásban, vagy a cigaretta váratlan kialvása; de az is lehet, hogy ezek már később történtek, a nyomorék megjelenése után, vagy már akkor, amikor a cigányasszony énekelni kezdett.

Laci megint egy nőről beszélt, lassan kutakodva az emlékezetében, utcákat, parkokat idézve fel egy párizsi délutánból. Sajtos croissant-t ettek egy padon, később egy antikvárium polc mögött csókolóztak egy órát. Suttogva beszélt, néhány szava elveszett egy döccenősebb váltó dübörgésében, vagy amikor a vágányhoz közeli falakról visszacsapódott a kerekék és a suhanás zaja az ablakokra. Közelebb hajoltam, hogy jobban értsem, amit mond; cigarettáink füstje összekeveredett.

Arra figyeltem fel, hogy az ajtó automatikusan kinyílik, de nem lép be rajta senki. Háttal ültem, de hallottam volna a lépéseket, vagy éreztem volna a test közellétét, de semmi. Laci szeme sem ugrott az esetleges belépőre, továbbra is

visszahúzódott a szemüvege mögé, befelé, a párizsi délutánba. Az ajtó becsukódott, aztán megint kinyílt szuszogva. Ekkor már Laci is felnézett, én hátrafordultam.

A nyomorékról első pillantásra nem is látszik, hogy nyomorék. Talán csak arcának eltúlzott, sápadt szépsége és elgyötört pillantása figyelmeztet, hogy nem a szokott koreográfia következik: nem ismerőst keres egy bohém utas, belefáradva az újságjába; nem üres vécét egy hasmenéses, hanem valami koordináta-rendszeren kívüli mutatóvány vár ránk. És tényleg. A nyomorék megindul az ajtóból. Akkor már nem nézünk felé, toleránsak vagyunk, úrigyerekek, bámélszkodni nem illik. Végtelen kínnal jön, a periférián látom a mozgás akadozó, aritmikus gyötrelmét, a külön-külön mozgó kezeket, ujjakat, a befelé fordult lábfejek kétségbeesett igyekvését, hogy a teret legyőzzék, hozzá a szuszogás és az izommunkától felhevült test melege. Mér jön-megy? Mért nem viszi valaki, mért nem marad a seggén? Laci is elakad a párizsi emlékezésben, belebonyolódik valami másik történetbe egy másik városban, de a szeme sarkából ő is a nyomorék embergép reménytelen küzdelmét figyeli. A cigány kislány az anyjához hajol, sebesen suttog valamit, az apja ismét rádörren. Igen, nyomorék, na és, kiáltja, és a nyomorékra kacsint. Menni fog, öreg. Kicsit bonyolultan, de megy ez.

A nyomorék szuszogva félrefordítja a fejét, miközben teste ezerirányú mozgása nem áll le, mint egy mitológiai keveréklény, elől kígyó, középen madár, hátul oroszlán, sündisznólábakon araszol tovább, csak a szeme fixálódik nagyhangú szomszédunkra. Belül már fut, látszik, gondolatban már a túlsó ajtónál van, miközben egy perc alatt alig néhány méterre jutott.

A vonat ismét kanyarodik, a nyomorék feje mellett a szemközti ablakban feltűnik a hold karéja, amelyen eluralkodott a sötét árnyék. Messze e szcena alatt tarlótüzek léniái lebegnek az ablak sötétjével egybeolvadó szántók ürje fölött.

Idegesen gyújtok újabb cigarettára, miközben a görcsös kéz megragadja ülés támláját, és a vasváz átveszi a test reszketését. Alljak föl? kapjam ölbé, lökjem érthetetlen célja felé? Kommunikálhatatlan helyzet.

Óráknak tűnik, mire elér a vagon végéhez és lassan megérinti az automata ajtó kilincset. A légszelepek szusszanása egyben a megkönnyebbülés sóhaja is. Mintha iszonyatos zajjal járt volna a mozgása, hirtelen csend telepszik a vonatra.

Feszülten hallgatunk, csikkről gyújtunk rá. Tudom, Laci is tudja: most már a holdról kellene beszélgetnünk, ha volnának rá érvényes mondataink. Megkönnyebbülten érzékelem, hogy pisilnem kell. Az utolsó vagonban ülünk, az ajtó felé közeledve várom a látványt, az utolsó vonatablak képét a távolodó sínekkel.

Amikor meglátom az ablakra tapadva a nyomorékot, már tudom, hogy nagy a baj. A nyomorék fél kézzel az ajtónak támaszkodik, az ablakról visszatükröződik az arca: a szépséget most valami révület színezi át. A vécébe lépek, de akárhogy erőlködöm, nem sikerül pisilni. Attól félek, hogy a nyomorék meghallja. Tudom, hogy nem hallhatja meg, ha ügyesen pisilek, sikerülhet az ejtőcső peremének érintése nélkül egyenesen a talpfák közé eresztetni, zajtalanul tehát, mégsem indul. Elkecserevedve lépek ki, és ahogy kinyílik az ajtó, érzem, hogy a nyomorék az

ablak tükréből figyel. Vár valamit? Segítséget? Friss levegőt? Nem merek megtorpanni, nehogy megalázzam: felajánlott segítségem esetleg megbántaná, az egyenértékűségét belésulykoló kegyetlen orvosok kártyavárára huzatot engednék, meg voltak már ez ügyben rossz tapasztalataim, visszatérek tehát a helyemre.

Laci már szunyókál. Rutinosan és esztétikusan alszik: nem bólogat, szájizmai nem engedik leliffigenni az állkapcsot, nem omlik össze, mint az érthetetlen öntudat fűtötte egyenesderekúak, behúzott hasúak, kifeszített mellkasúak, akik aszott csecsemőkként tudnak belezuhanni az álomba. Párizs, suttogom, hátha az álmaid jó utakra terelem a szóval. Ismét kanyarodunk, a hold, a helye pontosabban, megjelenik az ablak felső sarkában. Ijesztő, áttetsző úr van a helyén, mintha egy gonosz lény fekete lehelete párásítaná el az üveget.

Felállok, hogy a csomagtartóról levegyem a táskám az újsággal, és végignézek a vagonban.

Tudnom kellett volna.

A halottak. Megint itt vannak a halottak. Utasoknak álcázva ülnek a székeken, hogy fenntartsák a látszatot, amelyben születésem óta tartanak; hogy fenntartsák előttem, egyes-egyedül előttem a világ létezésének látszatát, előttem, aki egyedül létezem. Amit gyerekkoromban tudtam, ami az első, nyilvánvaló tapasztalatom volt a világról: hogy nincs, hogy csak én vagyok kegyetlenül belehajítva a díszletrengetegbe, amelyet lassacskán megszoktam és kezdtem valódinak tekinteni, most végre újra lelepleződött. Itt vannak a halottak, és talán tudják, hogy lelepleződtek előttem.

Ekkor hallottam meg a dalt. Nem is dal volt, csak valami dallamot imitáló dünnögés, astrofikus, kaotikus, kedvtelen, mégis szólamszerű. A cigányasszony dúdolt, aki a felszállás óta az ablakon kifelé bámult. A férje, aki a láblóbálás miatt az imént oly haragosan figyelmeztette a kislányt, most asszonyának erre a furcsaságára nem reagált: úgy kapaszkodott a sörösuvegbe, mintha láthatatlan oszlop kötné a föld és az ég fix pontjaihoz. Fájdalmas volt a dünnögés, fájdalmas és könyörgő, bölcsődal a gonosz, alvászavaros csecsemőhöz, sirató is, meg induló. Elkárhozott lelkek éneke a ködben. Csak abban mertem bízni, hogy nem ellenemben dolgozik.

És akkor már azt is tudtam, miért küzdötte át magát a nyomorék a számára szinte bejárhatatlan téren.

Később, amikor leszálltunk a Keletiben, a hold újra kezdett kiszabadulni az árnyék alól, és a díszlet újra hihető formáit öltötte. Laci álomittasan baktatott. Főzött, gondolom, dünnögte. Ha mégsem, van még egy halkonzervem.

Szóltanul váltunk el. A buszon később azon gondolkodtam, hogy ismét tudatosítanom kell a létezésemre nyert bizonyítékot, és nem hagyhatom többé átverni magam; aztán arra gondoltam, alighanem én is a díszlet része vagyok, halott, és egyedül a nyomorék létezett.

SZABÓ MAGDA

A *Sziluett* című Vörösmarty-dráma
„A haldokló költő”-monológja:* A CSORBA ANGyalok

Én még ismertem az igazán nagyokat, akik közül annyi pusztult el az ágy nyugalma és a későn jelentkezett részvét nélkül. Milyen békésen fekszem itt a reszkető nyugtalanság őrizetében, köröttem azok, akik szerettek és szeretni fognak, ha meghaltam is. Szegény Virág feje mellett egy tyúk kapirgált a tabáni plébánián, ő volt társa az utolsó órán. Virág hagyatéka... Sokszor emlegettük. Volt ágya, asztala, egyetlen széke, az asztalán egy feldőlt bögre meg egy összerágott kiskanál.

Magyar költő a ravatalon.

Ez Károly témája volna, de lehetne az enyém is. Most minden olyan könnyű, amilyen sose volt semmi eddigi életemben. Mikor térdre buktam és ott hevertem a lépcsőházban, mérhetetlen nyugalom szállt meg. Talán erről mondta azt Bajza, hogy a halál keze nem lehet hideg. Ha ez, ami közelségét most érzem, a halál, csakugyan langyos a keze, a bőröm, mint mikor fiatalon elért a szemerkélő eső harmata. Érdekes, egész életemben mindentől félttem, ami bárkimet, akár egy idegent érhetett, s ettől a valóban személyemet érintő átkeléstől annyira nem, mintha csak annyi volna a szerepem, hogy nyissak ki egy ablakot. Kár, hogy már nem szólhatok a szak

Az embólia emberibb, mint ahogy mi megpróbáltuk magyarul megközelíteni a fogal

most látok megint, az imént sötét volt minden
változik, a hallóképességem is, van, hogy elér a szó, máskor
teljes a némaság, ami lehetetlen. Itt vannak
hányan vannak

István, Bajzáné, Barabás, de közte és Lóri közt kell, hogy
legyen még másvalaki, aki az előbb a cipőmmel babrált, az az egyetlen, akinek
nem ismerem a hangját. Lóri olvasott valamit anyám imakönyvéből, aztán el-
szenderedtem, álmodtam is, ami meglepett, nem tudtam, hogy egy haldokló
álmodhatik. Otthon voltam, gyerek voltam, s micsoda játéka a szimbólumoknak,
kötél volt a két karomon, apám is bejött az ágyamhoz, én meg verejtékeztem,

* *(Nem szerepel a darabban.)*

mert meleg is volt meg félttem is, mi lesz, ha megmondják apámnak, hogy elaludtam a litánián és a sekrestyés szabadított ki, mikor már majdnem este lett, ahogy kifutottam a templomból, feljött az esthajnalcsillag. Micsoda ébredés volt odabenn, a templom homályában, csak az örökmécs és a holtaknak gyújtott emléklángok faggyúpoharain tüzelt valami láng, abban a szűrt fényben még látszottak a patriarkák, az angyalok. Fából faragott, szigorú tekintetű, számon kérő szenteket és angyalszobrokat láttam a homályban, az egyik angyal szőke volt, a másik barna, de csorba angyalok voltak, egyiknek csuklóból hiányzott a keze, a másiknak meg a szárnya volt hiányos. Csak néztem őket, a patriarkákat meg az angyalokat abban a félsötétben és tűnődtem, milyen furcsa, hogy egy sem ép, hogy csorba valamennyi.

Beszélj, szegénykém, beszélj. Egyszerre két hangot hallok, mintha az egyiket másodperc-kihagyással követné a másik, két szót a mondat érzékelek, anyám szopránnevetését és Lóri fegyelemmel fékezett, kétségbeesett altját. Isten, akit mindig megtaláltam viharban, hegyomlásban, patak mellett, lombok közt, aki mindig visszaneézett rám szemrehányó pillantással a leterített szarvas szeméből, maradj velünk, nyomorultakkal, és mentsd meg az örök anyát, akit négy forrás víze itat és a Kárpátok kerítene. Csillagok, sivatagok, el nem ért örömök ura, nem kérek magamnak semmit, csak az ő, az anya védelmét, aki becsületének megőrzésére felajánlotta életét egy nem akármilyen nemzedék.

Mennyi szereplő van a színpadomon, mintha francia drámát játszanának. Bezerédj, Barabás, remélem, a gyerekeket távol tartják, amíg csak lehet. Mikor az az ismeretlen hozzám hajolt a lépcsőn, homály volt a szememen, de az is lehet, hogy sírtam, mint a gyorsparaszton valamikor, mert valóban belesírtam a *Zalán* felvágatlan lapjai közé, hiszen megmagyarázták illendően, álmodni se merjek Adélról.

Tünde, angyalom, aranyhajú Etelka, bíborágyon fehérülő tejhab test, miért engedtlél a konvenciónak? Mind Juliska ellen voltatok, pedig Juliska nem habozott, őt nem érdekelte az apai átok. Neked, Adél, Eglantine segített volna megszökni, de eszedbe sem jutott, s nekem a halál küszöbéig kellett jutnom, mire az örök világosság fényében felismerem valódi árcodat. Te voltál az a lány, aki elfogadta, van egy határ, ahol meg illik állnia, Lóri nem állt volna meg, Lóri sose hazudott, úgy vágta arcomba, hogy nem kellek neki, mint egy labdát a börzsönyi parkban a gyerekek.

Szégyellem magam, mintha próbálnánk a Nemzetiben, olyan teátrális ez a kép, búcsúzik a család, előttem szétfosló, majd egyesülő képek: a tudat hiányos jelentkezése. Milyen szép volt ez a nem szép élet, milyen gazdag az állandó szegénység, milyen biztonságos a veszedelem, s milyen természetes a felismerés: nincs hármaskút, csak egy van, az elvezet az áldott megsemmisülésbe, azon ballagunk valamennyien, és minden mást nem az ész, a pénz vagy a filozófia old meg, hanem a véletlen.

Ha nem sérül meg a Perczelék kocsija, ha Perczel nem alkalmaz nevelőnek, ha Adél csakugyan Etelka, és nekivág velem, buta huszonöt éves fejemmel a nagyvilágnak, ha élünk, mint a német dalban, kis kunyhóban, patak partján

még valami hiányzik
talán a kenyér, de

Jaj, a gyerekeim, a gyerekeim! Deák!

Lóri, ott voltál a karomban, mikor öleltelek, de sosem én voltam veled, mindig a másik, akit a családból nem látott senki. Titkoltad a titkodat is, és milyen bölcs volt a másik ott délen, a csorba angyal, aki nem vállalta a bizonytalanságot. Hányszor feküdtél le vacsora nélkül, Lóri, mert ami volt, odaadtad a gyerekeknek, én meg tudom is már, hol voltam éppen, színházban, gyűlésen, akadémián, ellenzéki

egylet volt, vagy kör
egylet vagy kör

Nem tudom. Csak az üzletvezető ne lett volna olyan kivédhetetlen, csak Perczel Sándor olyan fölényes

csak Petőfi ne mart volna belém, de hiszen igaza volt
nem volt igaza

anyám édesanyám, Magyarország, nem volt még nemzedék, amely
ilyen hűségesen szeretett volna, mennyit dolgoztunk, hogy
szép légy, művelt, elismert, s látod, mikor megtámadtak a
gyilkosok, senki nem

Én szerettelek, anyám, pedig engedted, hogy a két csuklómon
Ellenzéki kör. Nem egylet.

Mit adtam neked, Lóri, aki nélkül már régen nem élnék és aki ha rám néztél, sose tudtam, mire gondolsz, valami munkára, amit megint neked kellett elvégezned, mert Julis nem bírt mindent magában, én meg sose vagyok otthon és ha mégis, jobb, ha nem látsz, amint belebámulok a gyertyafénybe és rettegek miattatok, a megye miatt, a város miatt, az ország miatt, ahogy apám figyelmeztetett: én vagyok a legidősebb a gyermekei közül, rám hagyja a felelősséget, máskülönben elsodor bennünket a történelem. Miért nem segítettek nekünk igazi testvérepek, miért volt minden politika mögött előbb vagy utóbb ármány, anyagi érdek, csalás. Zsófia szeretője pénzzavarban van, küldjük hát Zsófia szeretőjét a rációk –

hogy hívták Zsófia szeretőjét? Nem Windischgrätz volt, hanem –

Európa. Csak nézte, hagyta. Hányszor lesz ez még így, Uram? Miért adtad meg nekem az állandó félelemmel együtt a képességet, hogy minden idegszállammal a kozmoszba is kapcsolódjak és érezzem, hogy ez a világégés, amely miatt hiába tértek vissza a gólyák a leégett kémények üszkeire, megismétlődik, és minél bölcsebb lesz az ember, annál riasztóbb méretűek a gázságai. A felfedezősekkel együtt tágul a gyilkolás lehető –

Víz. Lóri keze. Olvas, mesél, nem a szőke lány ül a halottas ágy mellett, hanem a feleségem. Egyszer csak megszánt, kávéval küldték be hozzám, olyan híres voltam és olyan egyedül. Ahogy hozzám szegődött, el kellett fűjnia minden ifjú lángját

késő bokréta

Adélt mindig rózsafának láttam

Mért adtam neki egy életművet? Mert évtizedek során boldogtalanná tett? A Lóri-versek közt egy van, amiből a *daimon* szól, egy epigramma, ha író füle volna, kihallaná, azt üzenem, nincs köröttem más realitás, csak ő, és nem tudom, kívánám-e magamnak még Délsziget csodáit, ha volna idő, mert nagyon zajos

most fázom

Lóri keze. Barabás keze

már túl hangos és brutális nekem Üdlak, Meseország. Sérti a szememet az almák csillo

az ifjú, a lány, a kenyér, a patak
a dalt felejtettem el, amit a lány a kunyhóban.

nem is volt kunyhó

Elmúltál, Adél, de ezt sem elhinni nem fogod, se megtudni. Lóri, ha nem áll közöttünk két semmi, az én szőke angyalom a katedrálisból meg a te katonád, akit nem látott kívülem senki, elvesztettem volna azt a boldogtalan feszültséget, ami az alkotáshoz szükséges. Jó volt ez így.

Fáradt vagyok. Lóri, figyelj! Nem tudom, gondolsz-e még Adélra, de Adél már papír. Tudom, hogy a papírra írt szöveg él, de ne számolj ezzel, hagyd Tündét ott és annak, aminek valamikor álmodtam, amikor tudtam még ilyen mesét álmodni. Aztán jött a feladat, amire születtem és az már oszthatatlan volt, egyszer talán egyben látják majd, mint egy nemzeti drámát, és a Szózat nem lesz epizód. Tanítsd meg a gyerekeket arra, amire nem volt időm, és az isten szerelmére ne feledd az epigrammát: én annak idején megkérdeztem, bírod-e, és te azzal

talán nem is dicsőségre, vagy nem elsősorban dicsőségre, e kínra és becsapatasra kiválasztott nép vagyunk, a megdicsőülésünk is valahogy

Ne bántátok a fiatalokat, olyan fiatalok

A nyelv

A nyelvet ne hagyjátok, különben isten ledob a tenyeréből

Csorba szőke angyal, merre jársz most? Csorba másik angyal, aki meghalni segítesz, szépséges fiatalságod miattam csorbult, Magyarországot meg

mi magunk csorbítottuk, mert egymást téptük, nem az ellenséget. Minden csorba volt, Szent Mihály, én magam is, mert költő voltam és úgy futottam az új eszmevilág igé

Nem fáj semmi.

Nem fáj semmi, csak amit valaki kér, az fáraszt. Lóri most se sír, rákényszeríti magát, hogy elolvassa, amit nem azért kérek, mert azt a másikat keresem, aki létevel valaha diktált, hanem mert még egyszer, utoljára hallani akarom, milyenek a teremtés arany nedvétől csillogó szavak egy ájultan szerelmes, szomorú szájon. Délszaki tündér, hogy talál ki az ember ilyen nevet magának, ilyen maszarát, ilyen illanó álarcot, Délszaki tündér-

miért csorba minden, tündér, veszekedő vezérkar, rosszul értelmezett hazaszeretet, fővezér? Miért csorba minden, amiből most lassan kisiklom?

Az epigramma. Hiszen megmondtam akkor.

Lóri, figyelj. Az öregedés elviszi a felesleges terheket, a törmeléket, ami a kész alkotás után marad. Ha megírtam, végeztem vele, Szép Ilonka mindenkinek mond majd valamit, csak nekem nem, megírtam, meghalt, elmúlt. Te maradtál, akit sose próbáltalak sem eposzban, se színdarabban megközelíteni, aki csak érzés voltál, elvont főnév, könnyítés, áldozat. Az egyetlen, ami még bánt, hogy nem vettem észre, nem osztottam meg másokkal azt a fényt, amely rólad felém sugárzott, ha meg tudtam fogni saját alkotó kezemet, nem született rólad vagy csak alig költemény.

Vigyázzatok Magyarországra. Ha újra énekelhetitek a Szózatot, eszetekbe jusson, nemcsak hazátokért, az emberiségért is feleltek. És Fóton lesz egyszer valóban szüret, az emberiség ott fog ülni a mi tőkéink körítette téren és csendesen zümmög valami dalt, az emberek lábánál oroszlán, mancsai között gödölye, alszik oroszlán is, gödölye is, kis szusszanásokkal dicsérik a mindenséget.

Nem fáj semmi, csak hogy tudom, mi következik. Az ember egyre jobban igyekszik istent játszani, teremti, őt, megszabja halála percét, felszáll a csillagokba és addig folytatja a kutatást, míg nem marad már egyetlen titok sem, csak tört vonalak és megfejthetetlen órák.

Anyám, Magyarország. Arany ház. Elefántcsont bástya, Alabást-Lórika, hadd menjek. Nem Üdlakba, dehogy.

Hétszínű a szívár

vány.

Többszínű.

hetvenhét

de csorba az is

csorba élet, iparko
csorba Magyarország
csorb

talán.

Babó Magda

PÁLFI ÁGNES

A nagyság játékszabálya

– Nemes Nagy Ágnesről –

1976 ősze vagy kora tavasza, Kassák-émlékkiállítás a Petőfi Irodalmi Múzeumban. Kassák egy évszázada született, tíz éve halott. A megnyitót Nemes Nagy Ágnes tartja.

Kígyózöld ruhát visel. Nem volna megfelelő szó rá, hogy elegáns. Az sem, hogy szép. Inkább, hogy természetes. A természet elszabaduló démonait megfékező fehér mágus. Női sárkányölő.

Sokáig azt hittem, zöld a szeme is. Már csak a tekintete maradt, meg a keze, amikor sok évvel később észrevettem, hogy barna. De szürkénél, hajnali kéknél áttetszőbb, világosabb. S művesen formált, csúcsos ujjai közt fehérén füstölt az elmaradhatatlan cigaretta.

„Kassák meglepetéseiben van valami archaikusan indokolt”¹ – Nemes Nagy Ágnes megnyitójának hangneme egyszerre volt személyes, hallgatóihoz közvetlenül odaforduló, és emelkedett, minden pátoz nélkül az. Mint aki nem gyászol, és nem felejt.

Azután levetítették a Kassákról fennmaradt mozgóképkockákat. Alig néhány percnyi anyag volt az egész. Mintha egy leomlott ház kulcsát tartanád a kezedben.

Akkortájt, a hetvenes évek vége felé Kassákot megidéző versemet a *Mozgó Világ* szerkesztője ilyesféle szavakkal adta vissza: „Nekünk ez most nem kell. De a tartásod szimpatikus.”

Tíz évvel később ezt az *In memoriam* című verset már én sem veszem föl első kötetembe.

1991 nyarán Nietzsche *Zarathustráját* olvasom. És újra előkíváncznak a Kassákot megidéző sorok:

Mert volt, aki bírta erővel
gyalog, visszafelé e torpanó időt
torkaszakadtan, húsbavájt körömmel meg nem állt
s voltak, kik tornyot emeltek, kongattak újra harangot
elhallgasson a rettentő fékek csikordulása...
Körtáncba, kerékbe törni magunkat, magasodni
Hold udvarán Kassák lovának zabot kaszálni
nem kigurulni a lassú terekről...

Az 1976-os kiállítás megnyitója után irodalomtörténész barátom bemutatott Nemes Nagy Ágnesnek, ilyesféle szavakkal: „Ő lesz, aki majd a maga örökébe lép.” Neki elakad a szava, pedig a nyelvén volt már. Én zavartan, lehajtott fejjel állok előtte hitvány orkándzsekimben.

1991. nyár elején valaki hozza a hírt, hogy Nemes Nagy Ágnes komolyan beteg. Hogy meg fog halni. Sejtettem én is már, de nem akartam hinni.

Tavasszal újraolvastam a verseit. Most felütöm az esszékötetét, s amint matrózruhás diák önmagát megidézi, első találkozásunk sokkja egyszer csak oldódni kezd: „...a Nyugat még eleven mérce a szememben, nemcsak mese, szóbeszéd, irodalomtörténet. Az utolsó pillanatban láthattam még valamit, mintegy a szemem sarkából, amit az utánunk jövőők már nem láthattak. Valami fontosat és nagyszabásút a magyar irodalomban.”²

1991. augusztus vége.

„Órás – Óriás” – játszik a szavakkal egyik barátom. „Tegnap meghalt Nemes Nagy Ágnes” – válaszolom, abban a hitben, hogy ugyanarra gondolunk. De nem. Barátom tőlem tudja meg a gyász hírt, és tőlem hallja először, hogy ez az ő legendás gyermekkori félreolvasása volt.³

Milyen különös. A nagyság játékszabálya legalább, úgy látszik, halhatatlan. Nem eltanulható, de időről időre feltalálják, és kötelez. Még akkor is, ha a lapjára nem jó. Vagy ha neked nem is osztottak lapot. Ha felborították az asztalt. Ha itt még vesztés sem lehetsz, nemhogy nyertes. Mert, kedves magyartanáromat idézve: „itt a fák nem nőnek az égit”. Akkor is a gyermek a mérték, aki az órást óriásnak olvassa.

„A szabadversben a metrum jelenléte szembeszökőbb, mint a kötöttben” – 1984-ben ezzel a képtelennek tetsző gondolattal riogatom az MTA Verstani Munkabizottságát. Az idea Jurij Tinyanové, aki Kassák (és Majakovszkij és Hlebnyikov és Paszternák és Ahmatova) kortársa volt, az úgynevezett orosz formalisták talán legnagyobb egyénisége. A Bizottság részéről csodálkozás és értetlenség fogad. Egyedül Nemes Nagy Ágnes kapja föl a fejét, hogy „igen, ez érdekes, ez a Tinyanov mond valamit”. S egyedül ő kérdez rá, hogy meg lehet-e kapni valahol a könyvét.⁴ Csak annyit jegyez még meg, hogy talán nem a legszerencsésebb a „formalista” megnevezés. Merthogy rossz emlékü jelző ez mifelénk.

Szorgalmasan eljár ezekre a „verstani gyűlésekre”. Nyitott volt, de mindig kíméletlenül őszinte is, azt hiszem, ő volt a legjobb diák közöttünk. S az „öregek” közt ő volt talán az egyetlen igazi pedagógus: „A gyerekeket bántani nem szabad” – némította el az egyik kollégát, aki ránk, fiatalokra a tőle már majdhogynem megszokott durvasággal támadt.

Amikor a hatvanas évek végén a Petőfi (régi Werbőczy) Gimnáziumba jártam, a folyosóra kiakasztott tablók egyikén, a tanárok között felfedeztem a róla készült fotót. „Mindenkinek joga van a fiatalkori arcképéhez” – akkor még nem ismerem ezt a mondatát. De már ismertem a verseit, olvastam a *Lovak és angyalokat*. Emlékszem, a *Ház a hegyoldalon* című „történet” tetszett a legjobban:

(Most megy. Egy körvonal a küszöbön.
Most elment. Némáság.
A vaskapcsok koponyavarrata.
Sötét. És mintha benyúlna a hegybe.
Megérintem. Hideg kemence.
A kést most helyre. Karcolás a padlón.
És semmi más. Hajópadló.
S rozsdás, barlangi nap – elég.
Kint most madár. Ilyen korán?
Egy téli raj. Tengelicék.)

Erősen hatottak rám ezek a csonka mondatok, a vágástechnika és a képalkotás filmszerűsége. Egy akkori versem utolsó két sorában letagadhatatlanul ott van ennek a formaélménynek a nyoma: „Senki. Tárt szárnyú ablak. / A kéken egyetlen karcolás.” S azóta is izgat a műfaj, a lírai kompozíció és a történetmondás összekapcsolásának a lehetősége.

Az én generációm szégyenlősen sóvárogta a mestereket. Nekünk nem volt Baár-Madasunk, mi már a gimnáziumban is botcsinálta autodidakták voltunk. Az egyetemen nem voltam francia vagy német szakos, nem jártam Nemes Nagy Ágnes műfordító szemináriumára. Most mégis jólesik leírni, hogy kevés személyes találkozásunkkor mindig stílust és mértéket tanultam tőle. És még valamit, ami legalább ennyire fontos.

Nyolcvanas évek közepe, Lakatos István költői estje a Fészek Klubban. A mögöttem lévő sorban Nemes Nagy Ágnes ül.

Igazi költészet ez, de különös, irritáló. Mintha a lekötözött Gulliver beszélne félálomban hozzánk. Tragikomikum és pátosz, mely időnként már-már kioltja egymást. Az egyik vers valakit egyenesen nevetésre ingerel mögöttem. „Érzékeny vagy” – hallom Nemes Nagy Ágnes feddését, és a nevetés egy csapásra abba-marad.

1991. augusztus vége. Úszómedence szélén üldögélek éppen, amikor ez az írás váratlanul fogalmazódni kezd.

„Én szeretem az anyagot / s gyakran gondolok csontjaimra” – tavasz óta sokadszor ismételve már magamban ezeket a Nemes Nagy Ágnes-sorokat. Sosem datálta a verseit. Ezt valamikor 1948 és 57 között írta. Uramisten, hűgöm lehetne már.

1 Az írást *Hegy, folyó, város* címmel lásd: Nemes Nagy Ágnes: *Szó és szótlanság*. 1989. 408–411.

2 Vö.: i. m. 115.

3 A félreolvasás eredetileg a gyermek Szabó Lőrincé. N. N. Á. egy tv-interjúban, szinte a sajátjaként, tőle idézte.

4 A szabadversről ugyanitt tartott előadásában már idézi is majd Tinyanovot. Vö. *Megjegyzések a szabadversről*. In: *Látkép gesztenyefával*. 1987. 298.

TÓTH SZILVIA

Úti jegyzetek, 2000. december

(Részletek)

„A hosszú téli éjszakát – míg vonatunk egyhangú kitartással, óraműszerű pontossággal siklott a síneken, és fémes, hűvös suhogással falta a kilométereket Ausztrián és Németországon keresztül – átaludtuk. Reggel felhős, súlyos, szürke ég, szemező eső. Kicsiny, takaros holland házak, kertek, legelők, juhok, marhák. Olyanok, mint a holland tájképeken. Közeli horizont, nem túl magas ég, alacsonyan hempergő felhők. A légkondicionált fülkében is hallani véltem a hajladozó, kicsiny fenyvesek puha moráját. Reggelire két zsömle, lekvár, vaj, kávé. Amszterdam felé haladva először az elővárosokon suhantunk át. Amszterdam (legalábbis a régi Amszterdam), az utcák, terek, épületek léptékei kisebbek, emberszabásúbbak, mint a császárvárosé, Bécsé, és Budapesté. Ezért a szomorú esőben is úgy éreztem, hogy megérkeztem valahová.” [...]

„A múzeum magas, többemeletes, vörös téglával borított, historizáló épület-szárnya melletti csendes kis utcáról kerítéssel övezett kertecskén át vékony ösvény vezet a könyvtár bejáratáig. Fölé télen virágtalan rózsalugas borul, két oldalon alacsony, örökké illatos, szomorú bukszusok. Ha felszólsz a kaputelefonon, a könyvtáros kinyitja az ajtót. Azt hiszem, mindenkinek kinyitják, de az biztos, hogy legalábbis tekintet nélkül a bebocsátást kérő nyelvére. Ugyanolyan kopott, csorba, szűk kis lépcső vezet fel az intézmény belső bejáratához, mint amilyen a pesti akadémiai intézet, a művészettörténeti kutatócsoport könyvtárához, úgyhogy újra otthon éreztem magam, most már másodszor is, a foglalkozásom révén, s ez meglepetésszerűen semmihez sem hasonló örömmel töltött el. (Általában inkább csak magányosnak érzem magam miatta.)” [...]

„Az emlékházat és a kiállítást [a Rembrandt-házat és Rembrandt grafikai műveinek kiállítását] az első nap megnéztem. Tizenöt évvel korábban már jártam itt. Most csak a homlokzat s az utcára néző helyiségek tűntek ismerősnek. Az épületet ugyanis a kilencvenes években a tizenhetedik századi állapot visszaállítására törekedve helyreállították, s a kiállított grafikákat – mely emlékezetem szerint oly zsúfoltta tette korábban a helyiségeket – az új szárny kiállítótermeiben helyezték el. Az emlékház és az új épület 1998-ban nyílt meg. A *Rembrandt's treasure* című kiadvány említi, hogy az épület eredeti állapotába történő visszaállítása, emlékház és múzeum létesítésének gondolata az 1906-os Rembrandt-kiállítások és -ünnepség óta foglalkoztatta a szakembereket. (A múzeum, mely sokáig Remb-

randt grafikáinak az egyetlen állandó kiállítása volt, 1911-ben nyílt meg itt.) A helyiségek berendezésében is történeti hűségre törekedtek.” [...]

„Simon Schama új monográfiájából (*Rembrandt's eyes*) megtudhatjuk, hogy a breestraati ház első tulajdonosa nem Rembrandt volt. A Thijs-család birtokolta. És a család egyik tagja, Johan Thijs ékszerész a Wappel-csatornánál fekvő házát maga Rubens vásárolta meg 1609-ben. (Az adásvételi szerződés egyik feltétele az volt, hogy Johan fia Rubensnél bentlakásos növendékként tanulja a mesterséget.) Schama szerint Rubens példája szerepet játszhatott Rembrandtnak abban a döntésében, hogy a breestraati házat vásárolta meg. (Schama azt próbálja bizonyítani könyvében, hogy Rubens Rembrandt számára művészileg és társadalmilag is példakép, mester és rivális volt egy személyben.) Egyébként a Breestraat környékén már az 1630-as években is – elegáns része volt ez a városnak akkortájt – jó módú nagypolgárok, gyémántkereskedők, művészek és műkereskedők laktak. Ma – a művészeti egyetemek miatt is – újra valami művésznegyedféle.

Az emlékház bejárása igencsak megmozgathatja a látogató fantáziáját. A házat, melyet Rembrandt emelkedő hírneve idején, 1639-ben vett feleségével birtokba, hosszabb-rövidebb ideig gyerekeinek, cselédjeinek, tanítványainak, majd Saskia halála után Rembrandt házvezetőnőinek, kedveseinek, élettársának is otthont nyújtott. Ebben a házban éltek, dolgoztak, születtek és meghaltak, szerettek és gyűlöttek. S az épület a legteljesebb visszahúzóódáshoz éppúgy lehetőséget nyújtott, mint a társas vagy a legintimebb együttlétekhez. Öröмок, bánatok, remények, tragédiák és a megbékélés szavai hangzottak el falai között.

Az utcai front földszinti szobáiban (előszoba és fogadószoba) akár a legelőkelőbb vendéget, megrendelőt vagy vásárlót is fogadhatták. Itt folyhattak a szakmai és üzleti beszélgetések, ide toppant be a barát, a sietős látogató, vagy a jó szomszéd. A berendezés gazdag volt, választékos ízlésre, és jólétre valló, kényelmes és praktikus. A falakat festmények borítják, kortársakéi és Rembrandtéi egyaránt. A városban – mai állapota szerint – meleg kandalló és ágy várta az éjszakát ott tölteni szándékozó vendéget.

Az alagsori konyhából induló zárt fa csigalépcső – melyet meleg dióbarna színűre pácoltak a restaurátorok – Rembrandt ajtaja előtt, egy másik helyiség ajtajánál, majd itt, az utcai frontra néző szoba ajtaja mellett vezet tovább a felsőbb szintekre. A lépcső mellett (az utcára néző szoba mögött) apró ablakkal megvilágított munkaszoba, melyet csaknem betölt a sokszorosító berendezés, a prés, mellette-felette a köteleken nyomatok száradtak. Mögötte hosszú, elegáns kandallós szoba, Rembrandté (szükség szerint talán vendégszoba is). A magas, homályban úszó helyiséget festmények díszítik, többek között egy megfeszített Krisztus. A nagy, nyitott kandalló előtt a helyiség tengelyében hosszú asztal áll támlás karosszékek sorával. Az ólomkeretes, nagy üveglablakok kicsi, sötét, zárt belső udvarra néznek. Csak bizonyos napszakokban süt be oda egy-egy órácskára a nap, s a szürke falakon ilyenkor remegő fényfoltok vándorolnak villódzva, reflexeket bocsátva az ablakon át a szobába. Az udvarról (vagy talán a konyhából) valamikor egy átjárón egyenesen a Swannenburgwal partjára lehetett jutni, ahol

a hullámokon megsokszorozva ragyogott ilyenkor a fény. A hosszú szoba sarkában zárt faágy csukható ajtóval.

Egy szinttel lejjebb helyezkedik el a konyha. Geertge Dircx és Hendrickje Stoffels sokat tartózkodott itt. Falát kék-fehér delfti csempe borítja. Ablaka ugyanarra a homályos belső udvarra néz, mint a fölötté elhelyezkedő szoba, Rembrandt szobájának ablakai, s a zárt faágy (talán a cselédé) is éppen az emeleti ágy alatt foglal helyet.

Persze azért Rembrandt és asszonya körül forgott ez az univerzum. A háromemeletes, vörös téglás épületet háromszögű – valamivel később készült – oromzat díszíti, és a megemelt, lépcsős bejárat felett is kis tympanon ékeskedik. A földszint és ablaksora kétszer magasabb, mint az első emelet. Ebben a magas belső térben az előszoba és fogadószoba hátsó területe felett, a csigalépcső két oldalán, fából ácsolt, meleg barna színű galéria, félemelet húzódik. Két, ablak nélküli miniatűr helyiségből, talán hálóból áll. Még nem rendezték be. Talán Saskia, a gyerekek – a csupán két hétig élő csecsemő, Cornelia, majd Titus (később talán Hendrickje, s leánya, Cornelia) – a dajka és a cseléd tartózkodhattak itt. Az aprócska helyiségeket – a galérián – a csigalépcső előtt egy lépés szélességben előtér köti össze, melynek ólomkeretes ablakain az elő- meg a fogadószobára, bejáratra ajtóra, az ablakokon át az utcára, s jobboldalt Rembrandt szobájába látni.

Az első emelet Rembrandté volt. És munkájáé. S minden bizonnyal a magányé. A teljes utcai frontot műterme foglalja el. No nem az, melyet maga is lefestett, mert az 1629-ben, még Leydenben készült, de hasonlít hozzá. A szoba arányai, az anyagok, a fények és a színek. Rembrandt a másik, emeleti helyiségben tudományos műgyűjteményt (kunstkamer) rendezett be, mely műtermének fontos részét alkotta, múzeuma, könyvtára, irattára, raktára és kincstára volt egyszerre. Bár leltár sorolja fel, mit foglaltak le itt a végrehajtók, nemrégiben megint felkeltette a szakemberek érdeklődését, hogy mi is volt ebben a gyűjteményben, és mire használta a gyűjteményt és darabjait a mester. (Ez az inventárium egyébként a ház helyreállításakor és berendezésekor is útmutatóul szolgált.)

A legfelső szint – a második emelet – a tanítványoké volt, itt laktak és dolgoztak. Az utcai homlokzat mentén – Rembrandt műterme felett – műtermük, mögötte még egy helyiség található. (Ezt a szintet a ház eredeti állapotához képest kibővítették.) [...]

„Az Információs Központot (Rembrandt Research Centre) az új szárny legfelső szintjén rendezték be. A Központ magasban lévő ablakaiból többek közt a Képzőművészeti Főiskola modern fehér saroképületére látni. A csatornára, s a fellette átívelő hidacskára, melynek jodenbreestraati végénél egy valamikor ott álló fal vagy kapu emlékét hirdeti egy magányos oszlop. A környékbeli templomok harangjain a legkülönbözőbb dallamok csengenek-bonganak, köztük Beethoven *Öröm-ódája*.” [...]

„A Rijks Múzeumban két nagy időszak kiállítás volt megtekinthető, és mindkettő segítséget jelentett munkámhoz. Az egyik egy Rembrandt teljes grafikai életművét bemutató kiállítás második része volt. Az első, az életmű első felét be-

mutató kiállítás, már hónapokkal korábban bezárt. Így nem láthattam például a Saskiát ábrázoló csodálatos kis rajzokat és karcokat. Láttam viszont az életmű második felét. A három kereszt első állapotának ideges drámaisága, rendkívüli ereje, hitelessége, a vonalak expresszivitása még az életmű más alkotásaihoz viszonyítva is különleges. Láttam a Manassé ben Israel Messiást váró könyvéhez készült illusztrációkat, és egyik kedvencemet, a Disznót (*Disznóölés*). Ember és állat ellentétét, az ölést (metaforikusan az élet egyik leglényegibb részét) ennél tökéletesebben nem lehet ábrázolni. És az emberi létezés bizonyos aspektusait, vakságát sem. A disznó disznóságát, az ember emberségét, a teremtés rejtett és nyílt titkait, az élet és halál mezsgyéjét, prózaiságát és szentségét, a megmásíthatatlan halált.

A másik kiállítás a holland uralkodót, politikust és hadvezért, Orániai Móricot mutatta be. A hatalmas alapterületű kiállítás a tágas, magas helyiségekben nagyon szép elrendezésben volt látható. Az uralkodóról s koráról alapos, s talán új elemeket is tartalmazó képet formált. A politikust és az embert mutatta be, politikáján, magánéletén, kedvtelésein, műpártolásán és az uralkodói reprezentáción keresztül. Sokat tudhattunk meg udvaráról, kapcsolatairól, alattvalóiról, társadalmi, politikai, kulturális környezetéről. Harci felszerelések, térképek, nyomtatványok, műtárgyak, viseletek tanúskodtak erről az időszakról. Néhány tárló mellett elhaladva – mintha láthatatlan kezek segítkeznének – korabeli zeneművek hangfelvételeinek részletei hangzanak fel önműködően be- s kikapcsoló szerkezetek jóvoltából.

Úgy tűnt, minél teljesebben igyekeztek összegyűjteni politikai vonatkozású korabeli ábrázolásokat (a holland festőknek ez nem volt kedvelt témája). A legkülönbözőbb méretű festmények, metszetek és nyomtatványok ábrázolták a tartományokban és a tartományokon kívül történt politikai jelentőségű eseményeket, az utóbbiakat akkor, ha a tartományokban is éreztették hatásukat. Egy egész csoport történész tudományos munkájának eredményeként öltött formát ez a kiállítás, mely részkérdéseket is igyekezett körüljárni, feltárni. Valószínűleg a korszakkal foglalkozó történész számára is tanulságos lehetett.

Móric, a holland függetlenségi törekvések képviselője, az erős hadvezér, határozott, felelős politikus, és a polgárság uralkodója (szélesebb rétegeinek védelmezője) a hollandok széles körű érdeklődésére is számot tarthatott. S a tizenhetedik századi Hollandiában ez az aggregény vagy fél tucat fattyú gondoskodó vagy éppen közömbös édesapja. Egyik rokona volt – csaknem egész életében – szeretője, élettársa, gyermekei anyja, s az udvari élet nem elhanyagolható tényezője.

A kiállítás egyébként oly szimpatikus, emberbaráti légkörét csak egyvalami zavarta meg. A kiállítás első termében nagy kalitkákat állítottak fel, melyekbe gyönyörű, nagytestű, élő papagájokat helyeztek. Móric egyik hobbyja ugyanis uralkodói állatgyűjteményének (állatkertjének) bővítése volt, melyet az újonnan felfedezett területekről hozott, vagy ajándékba kapott állatokkal népesített be. Az egzotikus, piros, kék tollú, nagy csőrű madarakat a kiállítás rendezői talán vendégcsalogatónak szánták.

Ebben a teremben talán azért volt majdnem teljesen sötét – bár a műtárgyvédelem miatt a többi teremben sem használtak erős fényt, és nem a termeket, hanem kizárólag a műtárgyakat világították meg –, mert ezzel is nyugtatni próbálták a továbbsiető látogatók, a becéző szavak, a szomszédos termekben hömpölygő tömeg, és az önműködően ki-be kapcsoló hangszórók zajától amúgy is izgatott madarakat. Viselkedésük alapján azt hiszem, nagyon szenvedhettek ezek az okos állatok. Erős lábukkal és csőrükkel kapaszkodva, billegve vonszolták magukat ide-oda a rácsokon, vagy gubbasztottak a kalitka alján. Lassan, félig leengedett szemhéjjal hunyorogtak álom és ébrenlét, erőnlét és kimerültség, indulás és megállás, bent és kint határán.

Természetesen a múzeum más kiállításait is megnéztem. A képtárban vagy tizenöt évvel korábban jártam. Rembrandt festményeit, úgy rémlik, még más elrendezésben láttam. A *zsidó menyasszony* akkor mintha máshol és magasabban lett volna, és – emlékszem – nagyon rossz megvilágításban, mely az ecsetkezelést és a kép textúráját úgy tette láthatóvá, hogy keresgélnem kellett a helyet, ahonnan látni lehetett, mit is ábrázol a kép. (Persze ennyi idő távlatából már csal is az emlékezet.) Egyébként meglepő, milyen kevés Rembrandtjuk maradt a hollandoknak. Még akkor is, ha tudjuk, hogy vannak még művei a múzeum birtokában, és más amszterdami gyűjteményben is található még Rembrandt-alkotás.” [...]

„Egyébként hazaindulásom délutánján, két órával a vonat indulása előtt, kis híján eltévedtem. Megspórolt pénzemet, gondoltam, most már végre könyvekre kölhetem. Előbb a Rembrandt-ház boltjában vettem meg Wetering vadonatúj Rembrandt-monográfiáját, melyet már az első nap kiszemeltem. A Rijks könyvesboltjában, és más helyeken is csak keménykötéses, drágább kiadása volt elérhető. Bár a galériák utcájában egy művészettörténeti könyveket is forgalmazó boltban megtaláltam az 1999-ben Hágában és Londonban bemutatott Rembrandt-kiállítás (*Rembrandt by himself – Rembrandt önarcképei*) katalógusát, olyan drága volt, hogy azonnal döntöttem, Simon Schama lényegesen olcsóbb új monográfiájáért megyek el a Kalvierre antikváriumba. Így esett, hogy eltévedtem. Ugyanis nagyon siettem. A Rembrandt-háztól jobbra, gondoltam, átvágok néhány utcán. A Vörös lámpás negyedből kikeveredve tudatosítottam először, hogy a régi városrésznek is csak kisebb részét láttam. Azt, amerre jöttömben-jártomban, könyvtártól könyvtárig megfordultam.

A Dómnál egy lépésre se lehetett volna megállni a karácsonyi forgatagban. Alig találtam meg a hazafelé vivő, a Leidsestraaton végigcsilingelő villamost. Egyébként egész héten gyalog jártam. A Leidsén sétáltam fel, ha ennivalót mentem vásárolni. Az utca legvégén egy többszintes könyváruház földszintjén a bejárat mellett, az újdonságok között már az első napokban – s később a kirakatban is – felfedeztem Márai két regényének holland nyelvű kiadását (*De erfenis van Eszter, Gloed*).”

Verseghy Prométheus-fordításáról

Verseghy fordítása 1792-ben jelent meg Budán, a fordító nevének feltüntetése nélkül,¹ ezen a címen: *A' le-bilintsezett Prométheus. Aeschylusból, Egy régi Görög dramatikus Poétából.* A fordítás az eredetiben jambikus trimeterekben írt részeket prózában adja, s ugyanígy egy anapestikus részt (284–297.), valamint Ió lírai (énekelt) monológjának néhány sorát (593–596.) is, a többi anapestikus és lírai formájú részt versben, de nem az eredeti vagy ahhoz közel álló formában, hanem főleg jambikus vagy trochaikus versekben, ritkábban adónisi, olykor anapestikus vagy daktilikus sorokban, egyazon részen belül is majd az egyikből, majd a másikkól alkotva meg egy-egy szakaszt. Nagy ritkán rímet is alkalmaz.

A fordítás általában elég szabad. A szabadságnak természetesen fokozatai vannak. Van, amikor csak arról van szó, hogy a görög kifejezés helyett valami más, magyarul jobban hangzó kifejezést találunk. A görög: „vadsággal vagy eltelve”, Verseghy: „nem tudsz egyebet, hanem tsak... dúlni fúlni”. A görög: „szívemet marja a tudat”, Verseghy: „szívem vérzik az én legrejtekebb gondolatomban”.² Az ilyen szabadságoknál azonban sokszor sokkalta messzebb megy a párbeszédes részekben is, még inkább a kardalokban. A párbeszédes részekben is gyakran inkább parafrázist ad, mint fordítást, de követi az eredeti gondolatmenetét. A lírai (énekelt) részekben nemcsak szabadon fordít, hanem ki is bővíti eredetijét, vagy úgy, hogy kiszínezi, részletesebben kidolgozza, vagy úgy, hogy teljesen új elemekkel egészíti ki azt. (Példákat majd alább hozok.)

Az ilyen szabadságok nem példátlanok Verseghy fordítói életművében. Kotzebue egyik darabja esetében olyan messzire ment, hogy a darab irányzatát is megváltoztatta,³ a horatiusi Taliarchus-ódához egy versszakot hozzáköltött⁴ stb. A forma is összhangban látszik lenni Verseghy idevágó megnyilatkozásaival. A csak egy évvel a Prométheus-fordítás után megjelent *Mi a poézis? és Ki az igaz poéta?* című munkájában (Buda, 1793) egyebek közt a következőket írja:

Nem *tökélletes* Poéta továbbá a' ki metrummal avagy lábmértékkel nem él; mivel tárgyának nem ad oly nagy édesgető erőt, a' minémüt adhatna, ha lábmértékkel élne. Költeményei is tehát nem *tökélletes* Poézis. Őtet magát az Aestheticusok prósás Költőnek, munkáját pedig prósás költeménynek méltán nevezik. A' költésnek ezen uj nőmében, mely az Ékesenszóllás és a tökéletes Poézis között szinte középen áll, GESZNER a' Németeknél nagyra ment. A' ki a' magyar lábmértékkel bajoskodni nem akarna, egyébiránt pe-

dig tenyésztő képzeléssel és beszédbeli hatalmas töhetséggel bir, annak én azt javaslom, hogy prósa költeményeket, de hanggeyztetés nélkül, irjon... a prósa költeményben a' beszédnek természetessége, mely a hanggeyztetés által megrontatik, még szükségesebb, mint az ékesszóllásbeli vagy közönséges prósaiban. (38–39.)

Verseghy tehát felismerte a műpróza jelentőségét, s ennek megfelelően nem tartotta kifogásolhatónak a párbeszédes részeknek prózában való fordítását, a kardalokat azonban és más lírai részeket „metrummal avagy lábmértékkel” élve, tehát időmértékes formákat alkalmazva fordította. Ennek rímmel való párosítását még elfogadhatónak tartotta.⁵

Ezek a szakirodalomban többé-kevésbé eddig is tárgyalt kérdések voltak. Senki sem vetette fel viszont azt a kérdést, hogy Verseghy milyen görög szövegkiadást használt – bár mindenki természetesnek tartotta, hogy görögből fordított –, s azt sem, hogy milyen segédeszközei lehettek, holott feltűnő, hogy a fordítás ugyan szabad, de félreértés alig van benne. Az első kérdés nem könnyen eldönthető, éppen, mert a fordítás szabad, s így a szöveg hagyományban, illetve az azt követő kiadások közt mutatkozó kisebb, de pontos fordításban mégis kifejezésre jutó eltérések nem nagyon igazítanak el. Néhány lehetséges fogódzó mutatkozik. Ió és Prométheus stichomythiája (soronként váltakozó párbeszéde) elején (757–759.) egyes kéziratok még három sort adnak Iónak, mások a 758. sort Prométheusnak adva, már itt elkezdik a stichomythiát. Így Verseghy is. – A 676. sorban a kéziratok és a kiadások egy része a Kerchneia, mások a Kenchreia névalakot adják. Verseghynél is az utóbbi található (Tzenkrea). – A 717. sorban a Hybristés nevet némely kiadások közszónak veszik ('gyűlöletes'). Verseghy tud erről, de nem követi. Így talán kiszűrhető volna az alapul szolgáló kiadás, ha nálunk hozzáférhető volna az a kilenc szövegkiadás, mely 1792 előtt jelent meg, melyek közül tehát valamelyiket Verseghy használhatta. Mivel azonban csak három van meg, ez a munka jelenleg nem végezhető el. Szerencsére, mint mindjárt kiderül, nincs is rá nagy szükség.

A segédeszközök tekintetében szinte semmi támponttal nem rendelkezünk. Ismerjük ugyan Verseghy könyvtárának jegyzékét, s így tudjuk, hogy könyvtárában számos görög szótár és nyelvtan volt,⁶ de a jegyzék jóval későbbi időből való, közben volt Verseghy fogsága: semmi sem bizonyítja, hogy könyveiből ezalatt nem vészett el semmi. Egyetlen halvány nyom mutat csak tovább. Verseghy a görög szöveg 69. sorában olvasható *theáma* szót ('látvány', 'látványosság') nem túl szerencsésen „nézőjáték”-kal fordítja, ami nyilván a német *Schauspiel* tükörfordítása.⁷ Ez arra mutat, hogy valamilyen német segédeszközt használt. Mivel kommentárt 1792-ig tudomásom szerint nem írtak németül, fordításra kell gondolnunk. Nem sokkal korábban, 1784-ben jelent meg J. G. Schlosser fordítása, a kor nagy színészének, F. L. Schrödternek írt terjedelmes ajánlással, rövid bevezetéssel és meglehetősen terjedelmes jegyzetekkel.⁸ Ha a görög szöveg lehetőleg pontos prózai fordítását, Schlosser fordítását és Verseghy szövegét egymás mellé tesszük, minden világos lesz. Előbb a nyitó jelenetből néhány sor (36–41.):

a görög

Erő: Elég! Mit késlekedel és sajnálkozol hiába? Miért nem gyűlölöd azt, aki az istenek számára a leggyűlöltebb, aki a halandóknak adta a te kiváltságodat?

Héphaistos: A rokoni kapcsolat hatalmas dolog.

Erő: Egyetértek. De hogyan lehetséges atyád szava iránt engedetlennek lenni? Nem félsz ettől jobban?

H.: Mindig irgalmatlan vagy és vakmerő.

Schlosser (31–32. lap)

Genug! Zaudere nicht länger! Was hilft das Mitleid! und wie kannst du dem Feind der Götter noch günstig seyn, der dein eigenes Feuer dir geraubt und die Menschen damit versehen hat?

Vulkan: Ach! Er ist mein Freund, mein Verwandter, das spricht mächtig zum Herzen.

Mag es! Doch muß du thun, was dein Vater befiehlt! Ist dir das nicht mehr als Freund und Verwandter?

V.: Ach du kannst doch auch nichts als trotzen und schnauben.

Verseghy (7. lap)

Elég! Ne késelly tovább! Mit használ ez a könyörülés? és miként lehetsz még kedvezéssel az Istenek' ellenségéhez, a' ki a' te saját tüzedet ellopta és az Embereket azzal meg ajándékozta?

Vulkán: Ah! Barátom ő nekem és atyámfia; ez a' szívet hatalmasan illeti.

Meg lehet! De végbe kell vinned még is, a' mit Atyád parantsol. Ez tenéked nem több-e barátodnál és atyádfiánál?

V.: Ah! te sem tudsz egyebet, hanem csak makatszkodni, és dúlni dúlni!

Talán ennyi is elég annak bizonyítására, hogy Verseghy nem görögből fordított, hanem németből, éspedig Schlosser fordításából. Schlosser is prózában fordította a párbeszédes részeket, és laza (rímtelen) versekben a kardalokat és a többi énekelt részt, s ezek fordításában még több szabadságot engedett meg magának. Prométheus első monológjából idézek (93–100.; Schlosser: 36–37. lap, Verseghy 10–11.):

Nézzétek, milyen gyalázatoktól gyötörve fogom végigküzdeni ezt a tízezer évnyi időt! Ilyen gyalázatos bilincset talált ki rám a boldogok új ura. Jaj, jaj! Nyögöm a jelen s a jövő bajt! Mikor kell e kínok végének meglennie?

Seht welche Qualen
Jahrhundert' an
Jahrhunderten
Ich leiden muß!
Seht welche Marter
Für mich, für mich
Der Götter neue König fand!
Ach ich muß jammern
Jammern den quälenden Tag
Und der künftigen Tage
Lange quälenden Ruh!
Oh wann wird des Leidens
Ende mir scheinen?

Ime! Mennyi gyötrelmet kell
Századokról századokra
Szenvednem!
Im! minémű kínokat lelt
Isteneknek új Királya
énnekem!
Ah! Keserves jajgatás közt
Kell el élnem a' gyötrelmes
Napnak korjait;
Jajgatás közt a' jövőendő
Gyötrelmessel töltt napoknak
Hosszas sorjait.
Oh! mikor lessz, hogy meglás-
sam,
Felderülni azt az órát,
Melly lelkennek végezendgye
illy nagy kínnyait.

De idézhetem az Ió távozása utáni kardal egy részletét is, ahol Schlosser különösen messze kalandozik a görög szövegtől (901–906.; Schlosser 119. lap; Verseghy 54. lap):

Nekem, mikor egyenlők közti
a házasság, akkor nem félel-
mes, nem félek tőle, és a hatal-
masabbak vágya, szeme, mely
elől nem lehet elmenekülni, ne
nézzen rám. Megvívhatatlan ez
a viadal, kiúttalan út. Nem tud-
om, mivé lehetnék, mert nem
látom, Zeus terve elől hova
futhatnék.⁹

Ich verachte nicht
Meines gleichen zu freyen, um
Ruhig zu leben
Meine fröhliche Tage mit
ihm!
Aber o niemals
Werbe das Auge der Götter
um mich!
Wer entflieht ihm?
Widersteht ihm?
Wer errettet
Aus den Schlingen
Die dem Herzen des Mäd-
chens
Einer der Götter gelegt?
Armes Mädchen! Und was
Würde dann werden aus mir?
Erde-Klugheit
Kann sie wenden des
Ewigen Rath?

Óh! nem vetem én meg
Magamhoz hasonló
Személynek a szívét,
Hogy véle meg-nyúgód
És tsendes elmével
Örvendetes napokat éllyek!
De a' nagy Istenek' szemének,
Óh! ennek meg ne tessek én
soha!
Ki futhat el, ki vallyon ő előlle?
Ki állhat ellene?
Ki menti meg
A' Lyánka' szívét
Az olyan törtől,
A' mellyet néki
Eggy Istenség vetett?
Óh! gyáva Leányka!
Egy ilyen esetben
Mi lenne belőlle?
Vagy tán a' földi böltsesség
Az Istenek' tanátssát
Meg tzáfolhassa-e?

Ezekben az esetekben Verseggy csak jobban kidolgozta Schlosser szövegét.
Van, ahol új elemmel is gazdagítja. Íó beszél (az 597. sortól idézem, noha már az
593. sortól énekelt rész, de Schlosser, 85. lap, és nyomán Verseggy, 38–39. lap,
azt a részt még prózában fordítja):

a betegség mely sorvaszt en-
gem szurkálva bolydító fu-
lákkal.

Jaj, jaj! Szökellések étlen gyalá-
zatában sebesen rohanva
jövök, haragvó tervektől le-
igázva. De kik azok a szeren-
csételenek, akik, jaj, jaj, olya-
nokat szenvednek, mint én?
Mondd hát meg nekem világó-
san, milyen szenvedés vár még
rámm?

Ach, sie verzehrt mich!
Immer und immer
Bohret der Stachel,
Unabläßig
Treibet michs fort,
Fort zu fürchterlichen Sprün-
gen
Hungernd, bangend, bebend
fort,
Immer fort und immer fort!
Ha! So peinigt die Rache der
Mächtigen mich!
Wer der Gequältesten litte,
was ich?
Sage mir du,
Sage was hab ich
All noch zu leiden?

Ah! mint emészt ez engemet!
Mindúntalan, mindúntalan
Furdallya szívemet
A' lelki fülánk;
Mindúntalan hajt, üldöz
'S félelmes szökdösésre kísztet;
Reszketve, szív-szorongatás
közt, éhen,
Továb', 's mindúntalan tovább
Hajt, kísztet, kerget,
's üldöz engemet.
Igy senyveszti
A' hatalmas
Isteneknek
Nagy bosszúja lelkemet!
Volt-e vallyon a' világon,
Bármi hallatlan volt kínnya,
Bármi képtelen gyötrelme,
A' ki ennyit szenvedett?
Óh! mond meg nekem, mond
meg,
Mennyit kell még ki állanom?

„Bármilyen hallatlan volt kínnya, Bármilyen képtelen gyötrelme” – ez Schlossernál sem található.

Mindent összevéve: Verseghy a Prométheus-drámát nem görögből fordította, hanem J. G. Schlosser német fordításából. (Ez önmagában még semmit sem von le a fordításnak mint magyar szövegnek az értékéből.) Schlosser eljárását alkalmazta formai tekintetben is (beszélt részek prózában, énekelt részek laza időmértékes versben, Verseghynél olykor megrímelve). A fordításban Schlosser szövegét általában követi, néhol, kivált a kardalokban kiszínezi, esetleg új elemmel bővíti. Mindez nincs ellentétben Verseghy később is követett műfordítói gyakorlatával, illetve a Prométheus-fordítással közel egy időben versről és műprózáról, valamint az *Analytica*-ban az imitációról kifejtett nézeteivel. A bevezetés (*A' játék foglalatya*) is Schlosser szövegének fordítása, a jegyzetek úgyszintén, bár nem minden jegyzetet fordított le, és nem mindegyiket teljesen. Sehol nem említi azonban, hogy Schlossert használta, csak Schlossernak Schrödterhez írt ajánlása végéről idéz mottóul egy – igaz, eszmei szempontból fontos – mondatot.

Mégsem lehet teljesen kizárni, hogy Verseghy előtt görög szövegkiadás is volt. Schlosser fordítása nem tünteti fel a strophé-antistrophé-epódos beosztást, Verseghy fordítása igen. Azt, hogy melyik lehetett ez a kiadás, és hogy annak szövege vagy magyarázatai hatottak-e esetleg a fordításra is, csak további vizsgálat derítheti ki, amelyre nem vállalkozom.¹⁰

1 Verseghy az *Analytica* III. részében (lásd alább, 4. jegyzet) hivatkozik rá mint saját fordítására (1005.): *Prometheum ante triginta annos in Hungaricum transferre ipse tentavi*.

2 A görög szöveg 42., illetve 437. sora, Verseghynél a 7., illetve 29. lap.

3 Császár Elemér: *Verseghy Ferenc élete és művei*. Budapest, 1903. 59–60.

4 Vö. Verseghy Ferenc: *Analyticae institutionum linguae Hungaricae pars III*. Buda, 1817. 150., ahol az ilyen fordítói szabadságokat az imitatio kategóriájába sorolja. Ennek tudniillik két osztályát különbözteti meg. Az egyik a gyermeki utánzás (majmolás) és a szolgai utánzás, amikor valaki nem veszi a fáradságot, hogy gondolkozzék vagy nem képes erre, a másik a „nemes vagy szabad” (*ingenua seu libera*) imitatio. Ebben az esetben „az utánzó kellőképpen mérlegel mindent, és azokat, amik céljának nem felelnek meg, másokkal helyettesíti. Így történik, hogy utánzása eredetivé lesz... Ebből következőleg a művész, akiből nem hiányzik a génusz, még ha akar, akkor sem tud aggályos utánzó maradni, hanem a maga indulata a maga saját útjára ragadja” (uo. 148–150.). Nem szükségtelen hang-

súlyozni, hogy Verseghy itt nem a fordításról, hanem az imitációról beszél, abban az értelemben, mint az antik retorika használja e szót, s így hivatkozik saját Horatius-átköltéseire (Ódák I. 1.; I. 4.; I. 9.; II. 10.), de figyelemre méltó módon nem említi az Ódák I. könyve 23. darabját, melyben a változtatás csak annyi, hogy Chloe helyett Klária áll.

5 Vö. Császár: i. m. 53.; Szathmáry István: *Hogyan mutatkozik meg Verseghy a stilisztikus „Usus aestheticus linguae Hungaricae” c. munkájában?* In: Szurmayer Ernő (szerk.): *In memoriam Verseghy Ferenc*. Szolnok, 1973. 78–79.

6 Deme Zoltán: *Verseghy könyvtára*. Budapest, 1988. 103., 104., 216., 278. tétel.

7 Verseghynél 9. lap, vö. 19. lap is, ahol a 245. sor *eisorán* ('ránézni') kifejezése van 'nézőjáték'-kal fordítva.

8 *Prometheus in Fesseln*. Aus dem Griechischen des Aeschylus. Übersetzt von J. G. Schlosser. Basel, 1784. Verseghynek, később legalábbis, megvolt a fenségesről szóló mű Schlosser-féle fordítása is: Deme: i. m. 279. tétel.

9 A szöveg romlott, az 1792 utáni javítási kísérleteket nem vettem figyelembe.

10 Schlosser fordítása közönyvtárainkban nem található. Walther Pötscher professzor úr szívessége tette lehetővé, hogy megismerhessem, s ezzel Verseghy fordítása alapjának kérdését tisztázzam. Szíves segítségéért e helyen is

köszönetet mondok. – Schlossers Übersetzung ist in unsern Bibliotheken nicht zu finden. Herrn Prof. Dr. Walther Pötschers freundliche Hilfe hat mir ermöglicht, sie kennenzulernen und so die Frage der Grundlage von Verseghys Übersetzung zu klären. Für seine Hilfe spreche ich auch hier meinen aufrichtigen Dank aus.

„Amico... animo...” „barátnak... lélekből...”

A híres, tavaszt köszöntő Carmen Horatius „őszikéinek”, azaz IV. ódakötetének (Kr. e. 14.) központi – tehát rangos – helyén olvasható. A magára maradt költő ekkorra végleg meghasonlott a princepszel. Kr. e. 23 után Maecenas kegyvesztetté vált. Ez a tény Horatius sorsát is érintette, mivel ő is Maecenas köréhez tartozott. A princeps ellen összeesküvést szövő Murena ugyanis Maecenas feleségének volt a testvére, azaz Maecenasnak sógora. A Maecenas-féle irodalmi szalon politikai jellege nyilvánvaló lett. Mind Maecenas, mind Horatius egyre inkább belső száműzetésbe kényszerült. Ezt megelőzően már Kr. e. 26-ban Vergilius is, Horatius is összeütközésbe kerültek az uralkodóval. Augustus ugyanis indokolatlan féltékenységből halálba kergette azt a Cornelius Gallust, aki neki hadvezére, a költőknek ifjúkori barátjuk, költőtársuk volt. Műveit megsemmisítette. Ezt a tettet a Maecenas-kör jelesei soha nem bocsájtották meg Augustusnak.

Kr. e. 19-ben hirtelen meghalt Vergilius is, Horatius nagyra becsült, szívbéli barátja. Halála körülményeiről egyedül Augustus tudott, s erről meglehetősen el-lentmondásos információkat adott Rómának és a barátoknak egyaránt.

Ezek után érthető, hogy Horatius nyíltan nem búcsúzhattott egykori barátaitól. Megtalálta mégis a módját, hogy vegyen „végbúcsút” tőlük, elsősorban „lelke felétől”, Vergiliustól, de úgy, hogy felületes olvasásra ezt ne lehessen észlelni. E vers kérdéses négy sora – Szabó Lőrinc fordításában – arra utal, hogy az „amicus... animus” szókapcsolat értelmezése kételyeket ébreszt a XX. századi fordítóban is.

Tudjuk-e, adnak-e a mai naphoz az égiek újat,
adnak-e holnapot is?
Az nem jut csak a kapzsi utódra, amit magad élsz fel,
te magad és feleid.

(17–20.)

cuncta manus avidas fugient heredis, amico
qoea dederis animo

(19–20.)

Az általános értelmezés szerint azok a dolgok nem kerülnek kapzsi örökös kezébe, amelyeket az ember saját „baráti lelkének” ad, azaz a maga céljára használ fel.

Ha arra gondolunk, hogy Horatius egész életét az önzetlenség jellemezte, akkor a magyarázat kizárható.

Korán elveszejtett barátját, Vergiliust „animae dimidium meae”-nak (Carm. I. 3. 8.), azaz lelke felének nevezte. A kérdéses helyen minden bizonnyal azt akarta hangsúlyozni, hogy mindazokat a dolgokat, amelyeket lelkével (lelkéből), „animo” ad barátjának, „amico” [főnév] bárki, azok nem kerülhetnek kapzsi örökösök illetéktelen kezébe. [NB. Augustus mindannyiunk örökösének tekintette magát.] Így értelmezhetővé válik a két szó. Horatius szerénysége közismert, baráti hűsége legendás. Vergiliusnak, barátjának így adja meg a végtisztességet, lélekkel, lelkével. A „lelke felétől” csak lélekkel szabad búcsúznia minél előbb, hisz kérdéses, lesz-e még holnapjuk. Ha nem lesz, a vers akkor is megmarad.

Szabó Lőrinc is megérezte, hogy e sorokban több rejlik, mint egy magának való ember önzése. Fordítását épp azzal az értelmezéssel toldotta meg, egészítette ki, melyet magam is érzek e versszakban, filológiailag bizonyíthatóan: „te magad és feleid”, tehát a szívedhez közel állók „örökölnék” csak igazán: lélekből jövő maradandó, soha nem múló szeretetet.

Szinte lehetetlen eldöntenünk azt, hogy Szabó Lőrinc gondolt-e Horatius~Vergilius nagy lélekbarátságára. A költő értelmező betoldása, „a feleid” azt mutatja, hogy Szabó Lőrinc megértette, megérezte, miért is alkotott Horatius ilyen bravúros szókapcsolatot annak érzékeltetésére, hogy milyen mellőzhetetlenül fontos a baráti érzés szentsége az emberi kapcsolatban bármelyik történeti korban. Ez a „foedus sanctum”, ez a „szent szövetség” csak lélekből fakadhat. Horatius ilyen barátságot ajándékozott elveszített társainak. Őszinteség kapcsolta őket egymáshoz életükben, haláluk után pedig a halhatatlanságot nyújtó emlékezés.

Az Ódák IV. könyvét Augustus kifejezett óhajára írta kilencévi hallgatás után. Itt és ekkor már nyíltan sem emlékezhetett sem Vergiliusra, sem Murenára, sem Gallusra. Emlékezett viszont olyan rejtjelezéssel, melyet a beavatottak megértettek. Barátság és halhatatlanság. Mély érzelmi töltésű szavak. Halhatatlanná válnak a tiszta életű, meg nem alkuvó alkotók a természet nagy körforgásainak részeként. A kozmikus körforgást Szabó Lőrinc így láttatja velünk:

Tavaszi szél a fagyot, a tavaszt tovaűzi a tűnő
nyár, s ha az almához
ősz kiteríti gyümölcscsel kincsét, újra betoppan
lomha kódéval a tél.

(Horatius: Carm. IV. 7. 9–12.)

Az ismétlődés örökké tartó. A körforgásleírás kizárja a mulandóságot. A természet örök körforgásában – amely kétségbe nem vonható – az ember is benne foglaltatik. A hérakleitoszi híres tételt, mely szerint „kezdet és vég egymást éri a kör kerületén”, így örököltette költői formába láttató erejű versszakában Horatius, ahol az évszakok elmúlásukban is dúsak, életesek, mert van visszatérés. Ebben a

visszatérésben mindig ott az ember is, aki tudja, hogy barátság nélkül lehet élni, de nem érdemes. Amicus animus! A baráti lélek, a lélekbarátság, a barátnak aján-
dékolt lelki „kincsek” értékének hangsúlyozásával emeli Horatius verssorát
emberhez illő, emberhez méltó magaslatra. Halhatatlanságra érdemesek mind-
azok, akik alkotó létükben tudnak barátok is maradni.

IRODALOM

- Horatius: *Opera*. Ed.: St. Borzsák. Leipzig: Teubner, 1984. (A latin szöveget ebből a kri-
tikai kiadásból vettem.)
A. Hiesling-R. Heinze: *Q. Horatius Flaccus. Oden und Epoden*. Dublin-Zürich, 1966. 424-428.
Horatius összes versei. Bp., 1961. (Hor. C. IV. 7. Ford.: Szabó Lőrinc, 666.)
Rimóczi-Hamar Márta: *Horatius, Vergilius és Maecenas. Barátság és bűség Augustus Rómájában*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2000.

HÁRS ERNŐ

Műfordítóverseny egy Goethe-vers körül

A hazai költői műfordítás igazán nem vádolható választékszegénységgel, de talán a világirodalom egyetlen versének sem akadt annyi magyar fordítója, mint Goethe *Wanderers Nachtlied* (Vándor éji dala) néven ismert, nyolc sorból álló lírai remekének.

A vers, melyet Goethe 1873. szeptember 7-én írt fel a szászországi Ilmenau feletti Gickelhahn nevű hegytető hercegi vadászházának deszkafalára, nyomtatásban megjelenve, egy másik, ugyancsak nyolcsoros, *Vándor éji dala* című költemény után olvasható, „Ein gleiches” (Hasonló) megjelöléssel ellátva. A német szöveg a következő:

Über allen Gipfeln
ist Ruh,
in allen Wipfeln
spürest du
kaum einen Hauch;
die Vögelein schweigen im Walde.
Warte nur, balde
ruhest du auch.

A természetes egyszerűségében is mély érzelmi asszociációkat ébresztő verset Szász Károly és Dóczi Lajos múlt századbéli magyarítása után a huszadik században a nyugatosok igyekeztek birtokba venni. Egymás után születtek meg Kosztolányi Dezső, Tóth Árpád, Gellért Oszkár és Móricz Zsigmond fordításai. Kosztolányi 1920-ban tanulmányt is tett közzé a *Nyugatban*, az átültetés kulcsproblémáinak megvilágítása és saját megoldásának megindokolása céljából. Verszövege így hangzik:

A szikla-tetőn
tompá csönd.
Elhal remegőn
odafönt
a szél lehelete is.
Madárka se rebben a fák bogára.
Várj, nemsokára
pihensz te is.

A fordítás legnagyobb értéke az utolsó sor. Kosztolányi ezt megdönthetetlen érvényűnek tartva, máshol volt kénytelen a szótagszám és a szöveghűség tekintetében engedményeket tenni. Tóth Árpád, a megoldással vitába szállva, az alábbi fordítást publikálta:

Immár minden bérce
csend ül,
halk lomb, alig érzed
lendül:
sóhajt az éj.
Már búvik a berki madárka,
te is nemsokára
nyugszol, ne félj.

A varázslatos verszene a szöveget bizonyos licenciái (a harmadik és negyedik szótagszáma, „az éj” és a „ne félj” idegen elemek beiktatása) ellenére mindmáig a legnépszerűbbé avatja. Csaknem kivétel nélkül mindenki ezt szokta idézni. Nem versenyezhet véle Gellért Oszkár és Móricz Zsigmond átültetése, bár mindketőnek – főleg az utóbbinak – több értékes részlete van.

Gellért Oszkár:

A bérceken körül
nyugalom.
S a lombokon elül
a halk fuvalom
lepkéje is.
Csőrét a madárka se nyitja szóra.
Várj, közel az óra
s nyugszol te is.

Móricz Zsigmond:

Ott nyugszik a csúcsokon
a csend,
és itt a lombokon
alig leng
szellő, ha sejted is,
az erdőn is hallgat a kis madár:
várj csak, nemsokára már
megnyugszol te is.

A vers első teljesen formahű megszólaltatása a második *Nyugat*-nemzedékhez tartozó Szabó Lőrinc nevéhez fűződik:

Csupa béke minden
 orom.
 Sóhajnyi szinte
 a lombokon
 a szél s megáll.
 A madár némán üli fészket.
 Várj: a te békéd
 sincs messze már.

A megoldás csaknem tökéletes, egyedül a negyedik sor megtörése („a szél s megáll”) és a „minden–szinte” rímpár gyengébb volta zavaró benne.

Megnyerő fordítást hagyott ránk a fiatalon meghalt Dsida Jenő is.

Csúcson, élen hallgat
 az éj.
 A lombfuvallat
 is csekély
 sóhajnyi nesz;
 fészken elült a madárka.
 Várj – nemsokára
 te is pihensz.

A formahű, finom megoldás értékéből csak az von le valamit, hogy „az éj” betoldást és a „madárka–nemsokára” rímpárt Tóth Árpád már használta.

Ezután valóságos műfordítói verseny indult meg a kihívó – ugyanakkor rövid, tehát nem túl sok munkaidő kockáztatását igénylő ékszer-költemény minél hitelesebb átültetésére. Az erőpróbában számos kevésbé ismert név mellett olyan rangú költők is részt vettek, mint Illyés Gyula és Weöres Sándor, és olyan rutinos műfordítók, mint Franyó Zoltán, Képes Géza, Hajnal Gábor és Tandori Dezső. Igazán meggyőző változat azonban egyikük tollából sem született. Még a legjetszetősebb megoldás Képes Gézáé:

Fenn a hegyek ormán
 csend ül,
 az erdő lombján
 nem rezdül
 már semmi nesz.
 Hallgat a fán a madárka.
 Várj: nemsokára
 te is pihensz.

A szöveg formahű és szépen összecseng az eredetivel, a baj csak az, hogy a „csend ül” sor és a „madárka–nemsokára” rímpár Tóth Árpádtól, a „nesz–elpihensz” pedig Dsida Jenőtől való.

A *Vándor éji dalával* még az ötvenes évek elején, magam is foglalkozni kezdtem, nem utolsósorban azért, mert feleségem – Sándor Judit – dalkoncerteken és a rádióban többféle megzenésítésben is énekelt, és szüksége volt magyar szövegre. A sok változat közül, melyet készítettem, az alábbi tartottam az eredetit leginkább megközelítőnek:

Csend vesz minden ormot
körül,
a szél a lombok
közt elül,
nincs semmi nesz;
madár az erdőn nem dalolgat.
Várj csak: maholnap
te is pihensz.

Alaposan leforrázódtam azonban, amikor a Goethe-vers hazai utóéletét elemző Újvári Károly dolgozatából (Filológiai Közlöny, 1982. 2–3. sz.) megtudtam, hogy fáradságosan kimunkált változatom korántsem tekinthető a valódi újdonság erejével ható költői teljesítménynek. Mert ha meg kellett is alkudnom egyes elkerülhetetlen ismétlésekkel, nevezetesen, hogy az evidens „ormot” szó a „lombok” és a nagyon fontos „te is pihensz” befejezés a „nesz” rímet kívánja, azt álomban sem gondoltam volna, hogy a kevésbé kézenfekvő „körül-elül” és „dalolgat-maholnap” rímpárok is már használták előttem. Pedig ez történt, Gellért Oszkár, illetve az Ady baráti köréhez tartozó Kabos Ede fordításában. Tönkre voltam téve. Elkeseredésemben előkotortam egy olyan változatot, melynek egyéni hangvétele az utánzás minden gyanúját kizárja. Csak hát nem tudom, hogy ennek a megoldásnak a hullámhosszán még fogni lehet-e az eredeti vers hangulati kisugárzásait.

Nyugszanak a messzi
hegyek,
a szél az esti
fák felett
sóhajba vesz;
nem zeng a lomb madara víg dalt.
Várj csak, te is majd
nyugtadra lelsz.

Mindegy, akármilyenre sikerült is ez az újabb változat, meggyőződtem róla, hogy az erőfeszítést abba kell hagynom. A huszadik század második felére a *Vándor éji dalának* magyarítása össznemzeti vállalkozás lett, mely többé egyetlen fordító nevéhez sem köthető. A kísérletek számának példátlan megnövekedése ugyanis gyakorlatilag lehetetlenné teszi – a formai és tartalmi hűség tiszteletben

tartása mellett – olyan szövegek létrehozását, melyekben ne bukkannának fel a mások által már lefoglalt nyelvi és rímbeli lelemények.

A nagy versengés ugyanakkor talán mégsem volt hiábavaló. Hozzájárult a műfordítói eszköztár további bővítéséhez, és újból bebizonyította a magyar nyelv csodálatos hajlékonyságát. Mert vajon hány idióma létezik a földön, mely egy általánosan elismert világirodalmi értéket ennyiféle – külön-külön vitathatatlanul élvezhető – változatban volna képes megszólaltatni?

Vázlat V. A. Koskenniemi költői arcképéhez¹

Veikko Antero Koskenniemi-ről (1885–1962) elmondhatjuk, hogy mind költői életművét, mind költő*sorsát* tekintve meglehetősen egyedülálló, sajátos alakja a XX. századi finn lírának. Kortársa a mi nyugatosaink első nemzedékének (első kötetét Ady *Új versek*jével egy időben, 1906-ban adja ki); hazájában pedig annak a második értelmiségi (művész-)generációnak a tagja, amely – az 1863-as nyelvi manifesztum jóvoltából – immár *finn nyelven* kaphatott egyetemi képzést is. Felépésekor az őt megelőző művésznemzedék munkájának eredményeként rendkívüli szellemi pezsgés uralkodott az országban, s szinte minden művészeti ágban olyan, világszerte elismert alkotók képviselték a derékhatat, mint a zeneszerző Zean Sibelius, a festő Akseli Gallen-Kallela, a költő Eino Leino, az író Juhani Aho és Johannes Linnankoski vagy az építész Eliel Saarinen. Ez a generáció egyidejűleg táplálkozott a nemzeti kultúra alapművéből, a *Kalevalából* és annak szülőhelyéből (karelianizmus), valamint a kortárs európai filozófiai és művészeti áramlatokból. Az ő pályakezdése volt a költészetnek az az időszaka, amikor a finn versnyelv kezdte elérni azt a természetes hajlékonyságot, amellyel az európai formákhoz is illeszkedhetett.

A Koskenniemi-líra első látásra is szembetűnő és jellegadó nívója a fentiekhez képest kétirányú. Egyrészt egész életművét áthatja a rendkívül mély vonzódás – a karelianizmus helyett? – az antik görög-római kultúrához. Ez jelenti mítoszok újrafeldolgozását, magatartások újragondolását és a történelmi utalásokat egyaránt, s ugyanakkor az antik mű- és versformák, strófaszerkezetek gyakori alkalmazását. Bán Aladár 1928-ban megjelent megállapítását idézve: „Az időmértékes verselésnek körmonfont formáit teljes sikerrel ültette át a nehezen hajló turáni nyelvbe.”² Másrészt ez utóbbi gyakorlata része és következménye a formai szépséghez, kimunkáltsághoz, művességhez való vonzódásának, amelynek hátterében ott munkálhat a francia parnasszisták hatása is. (Sully-Proudhom-mot említi is a hozzá legközelebb álló költőelődök között.) Az antikon kívül természetesen a nyugat-európai versformáknak is gazdag tárháza költészete, s különösen feltűnő a finn lírában nem igazán kedvelt szonett gyakori jelenléte.

Szó sincs azonban Koskenniemi esetében valamiféle l'art pour l'art líráról: az eszme, a modern ember létproblémái jelenlétét szintén kiütöetően fontosnak tartja. Borongós, Schopenhauerből táplálkozóan már-már irracionálisan pesszimista költészetének alaphangja, s egyik kulcscategóriája a halál. S ez nem csupán

egy kései fin de siècle hangulat, hanem a lét bizonytalanságának és korlátozottságának személyes megélése és egyben férfias tudomásulvétele. Korai *Őszi szonett* című verse egyik első megfogalmazása ennek:

A láp fölött a köd leng, egyre mélyebb,
s a rengetegre mint köpeny tapad,
oly szürke minden és oly sápatag,
elbujdosott a nap rég, messze tévedt.

A szívben őszi álmok s reszketések,
minden halált idéz az ég alatt,
most ő itt lenn a leghatalmasabb,
őt zengi őszi győzedelmi ének.

S én most, e szürke ködben döbbenek meg:
lassan-lassan a te nyarad is elmegy,
eltűnik végleg, nem tér vissza már,

ifjú tüzedből hűlt hamu marad csak,
s megjön titkon, mint tolvajok osonnak,
éj s ősz ura, a holtápadt halál.³

A magyar olvasónak *A közelítő télt* juttatja eszébe a vers. Érdekes azonban regisztrálni azt a különbséget is, hogy az antikvitással Berzsenyihez hasonlóan mély kapcsolatban álló Koskennieminél a jellegzetesen finn táj nem antikizálódik! Itt egyébként egyfajta elégikus belenyugvás békéje uralkodik, esetenként azonban e korlátozottság- vagy hiábavalóság-érzés tragikus felhangot is kap, mint például az *Egyedül* című versében: „Lényed legmélyéig érezd át a / sors keservét, mely mély, parttalan...” Vagy éppen keserűen ironikus, mint epitáfiumainak egyikében:

A BOLDOG EMBER SÍRVERSE

Szellőrózsa-nyílás idejére esett születésem,
S még nem nyílt ibolya: elragadott a halál.

Hannu Launonen szerint „a Koskenniemi-lírában a többértelműség uralkodó típusa a tragikus ironia”:⁴ úgy hiszem, e terminus helyén van esetünkben is.

E költészet azonban nemcsak – sőt nem elsősorban – az említett létpesszimizmus regisztrálása, hanem a vele szembeállítható értékek, fogódzók keresése is. Közülük hármat ragadnék ki az alábbiakban.

Ő maga 1954-es visszatekintésében a következőket írta: „természetlélményeim: a csillagos ég, a tenger, a zuhogók, a tágas síkság valamiféle ösztönös menekülést jelentettek a mindenség határtalan, személytelen létezéséhez... metafizikus érzést keltettek bennem.”⁵ Valóban: még a „könnyednek” nevezett természetverseiben is gyakran ott találjuk e mindenség-érzetet, határtalanság-tudatot. A *Fekete-*

rigó címűben még a korlátozott létű élőlény kvázi-továbbélésének lehetősége is fölsejlik „az üresség mély ölé”-nek jóvoltából:

Tavasszal a feketerigó
tüzes kedvvel énekelt.
Dalára csak a visszhangzó
úr felelt.
Dicséri a dalos-sorsot,
míg az ősz ide nem ér.
A visszhang nem szűnik, nem fogy:
az üresség öle mély.

A behatárolt lét másik meghosszabbítási lehetőségének a szépséget – beleértve az emberi alkotás szépségét is – tartja. Az 1924-ben írt *Himnusz a szépséghez* című versében „emberi csodá”-nak, „minden szenvedés megbékítőjé”-nek nevezi a szépséget, s azzal a gondolattal zárja a költeményt, hogy mikor egyszer majd a szépség tüzébe belehalunk, „egy rész a mi tüzünkéből is megmarad”. Ugyane gondolatot variálja az *Etruszk váza* két zárósora. A vázára írt néhány szó már megfejtethetlen, de beszél helyettük a *forma* szépsége:

„Szívek s nemzetségek halálba mennek,
a néma szépség élhet csak tovább.”

A harmadik fogódzó vagy szembeszegülési mód a „prométheuszi titánakarat”, amelyről egyik Anna-Maria Tallgrennek írt levelében szól a költő: a „mégis, csakazértis” erőfeszítés. Touko Siltala a lucretiusi hideg akarat eszményítésének átvételét is feltételezi.⁶ Mindenesetre a Prométheusz-mítoszt különböző aspektusból több versében is feldolgozta. Hasonló módon tisztelője a sziszüphoszi erőfeszítésnek, amelyben a hiábavalóság ellenére jelen van az akarat. A *Szonett az óráról* című versében ezt olvashatjuk:

„Munkád fölösleges: Sisüphosé.
Mindannyiszor a kezdethez térsz vissza.
[...]
Erőd az ember szívével rokon:
gyeplőjüket is egy úr tartja kézben,
és mégis bírja az is, egyre bírja.”

Koskenniemi költői életművének van egy fontos műfaji jellegzetessége is: a verses kisepikai műformák folyamatos jelenléte. Ez egyfajta – Arany Jánosra emlékeztető – „rejtőzködésre” is utalhat, emellett lehet az általánosabb-érvényűség kifejezésének eszköze is. Az antik mitológiai anyag és a bibliai személyek és történetek egyaránt megjelennek ezekben a kis terjedelmű formákban (példázat, románc, „mini” költői beszély stb.). Fentebb vázolt szemléletmódjából érthető a balladához való különös vonzódása. Balladáinak versformájában nem, kompozí-

ciójában, a tárgy megközelítési módjában azonban érezhető a finn népballada hatása is. Képes Géza szellemes bon mot-ja mellé – hogy tudniillik „románc lehetne, ha tárgya nem volna tragikus”⁷ – én még azt tenném: e majdnem cselekménytelen balladák általában a következményt, a bűnhődést jelenítik meg, s a vétségre csak utalnak. Jó példája ennek *A molnár leánya*:⁸

Megdühödött szél zúgása
hangzik a vén malom szárnyain.
De kinn, a szárnyak aljába’
ül a molnár leánya, s gyöttri a kín,
a leányt a kín.

Szégyenét a föld ölébe
kaparta nemrég, hogy rejtse odalenn.
Az Úr szeme tettenérte.
Nem nyerhet bocsánatot már sohasem,
nem, sohasem.

És a malom csak öröl, csak öröl,
és a szárnya a vad szélben pereg,
s odabenn is szél futkos, bömböl,
és minden ropog és recseg.

De süvölthet a szél akárhogy,
s a vihar bármily vadul dalol,
felér a hang a molnárléányhoz
a föld alól.

Balladáinak e feszes, szűkszavú, *távolságtartóan együttérző* attitűdje sajátos módon tér vissza 1940-ben, a finn–szovjet háború után kiadott *Sínyomok a hóban* című háborús tárgyú verskötetének több versében. A kötet modelljéül jól felismerhetően – s a költő által is megerősítve – a *svédiül* író nagy nemzeti romantikus költő, Runeberg *Stål zászlós történetei* című kétkötetes versciklusa szolgált, amelyben az az 1808–09-es finn (svéd)–orosz háború nemzeti mitológiáját teremtette meg. A Koskenniemi-kötet verseinek egy része ugyanúgy tisztel, közkatonák és civilek önfeláldozásának, hősiességének vagy tragédiájának felmutatása – csak ő ezt példaképénél XX. századiban: általában balladisztikus tömörséggel, jelzészerű utalásokkal teszi. Épp ezek a versek a kötet legjobb darabjai mai szemmel is: kettő a Szabó Lőrinc-fordításokból is közülük való. Az ódai vagy himnikus buzdítások csoportjából a *Finlandia* című érdemel figyelmet, amely a „Verssorok Sibelius Finlandia-himnuszához” alcímet viseli. Az orosz beolvasztási törekvések talán legkritikusabb évében, 1899-ben komponált szimfonikus költemény *dolce* jelzésű himnusz-részére írt Koskenniemi-szöveg a vesztett háború és a mégis megőrzött függetlenség szituációjának nemcsak vigasztaló, de optimista, erőt adó értelmezése:

Ó, Suomi, nézd csak, új napod feléled,
 az éj sötétje messze űzve már,
 s a reggelben zeng a pacsirta-ének.
 mikéntha égbolt kékje muzsikál,
 a fény legyőzte végleg a sötétet,
 napod kelőben, drága szép hazám!

Ó, Suomi, állj fel, tartsd fejed magasra,
 nagy emlékek dicsfénye vesz körül,
 ó, Suomi, állj fel, néped megmutatta:
 a szolgáson ő kerül fölül,
 s fejét igába már sohase hajtja.
 Emeld magasra hős fejed, hazám!

A himnikus jelleget még azzal is fokozza a költő, hogy visszatérően utal a Runeberg szövegére komponált finn nemzeti himnusz kezdő szavaira: *Oi maamme, Suomi – Oi Suomi*. Finlandia-himnusa mindmáig gyakran elhangzó kórusműként él Finnországban gyermek- és vegyeskari változatban egyaránt.

Mint minden hasonló sorsú művész, úgy Koskenniemi esetében is ambivalens hatása volt annak, hogy a frissen (1917-ben) függetlenné vált Finnország a maga „hivatalos”, államilag preferált reprezentatív költőjévé és egyre több társadalmi, intézményi tisztséget betöltő kultúrpolitikusává emelte. Utóbbi minőségében ítélik egyoldalúnak, s tartják számon tévedéseit. Költői teljesítményén mindennek nem látszik lényeges hatása, annak ellenére, hogy – amint Touko Siltala fogalmaz – 1921-ben, a turkui egyetemi professzorátus elfogadásával „...választott. Feladta a független művész pozícióját, és elfoglalta a kultúrpolitikusét.”⁹ (Tegyük hozzá: egy cikluson át az egyetem rektori tiszttét is vállalta, később pedig elnöke lett az írószövetségnek és a Finn P.E.N. Clubnak.) Az irodalmi életben betöltött szerepét erősítette, hogy tekintélyes kritikussá is vált folyóirat-szerkesztőként. Erről – immár kellő távlatból – így ír Kai Laitinen: „Ahogy a kultúrpolitikus Koskenniemi alakja feledésbe merült, úgy válnak egyre fényesebbé vitathatatlan kritikusi érdemei, ahogyan ki tudta fejezni a tárgyalt mű lényeges vonásait.”¹⁰

A háború befejezését követő, döntően megváltozott légkörben természetesen egyre kevesebb maradt meg e hivatalos szerepköréből, különösen pedig kultúrpolitikai tekintélyéből. 1945-ben lejárt P.E.N.-elnöki, 1946-ban pedig írószövetségi elnöki megbízatása is. Egyetemi tanári állását és a legnagyobb kiadó igazgatótanácsai tagságát viszont megtartotta, sőt 1948-ban a Finn Akadémia¹¹ tagjává is megválasztották, régi befolyását azonban visszavonhatatlanul elveszítette.

Az igazán nagy veszteség azonban azzal érte, hogy költészete hirtelen légüres térbe került. A már a háború éveiben formálódó új törekvések a negyvenes évek végén egy csoportban fellépő, igen tehetséges és szervezett fiatal költő- és kritikusgeneráció jóvoltából egészen alapvető szemlélet- és hangváltást, éles modernista fordulatot eredményeztek a finn lírában. E változás fényében egyszerre különös erővel tűnt szembe, hogy a Koskenniemi-attitűd – számos kortársával

(Hellaakoski, Mustapää) ellentétben – szinte semmit nem fogadott be a század első felének új áramlataiból. És ezen a ponton – fentebbi állításomat újragondolandó – megkérdem: vajon *erre* nem volt-e mégis befolyással társadalmi, kultúrpolitikai szerepe is?

Úgy látszik, e légüres teret ő maga is elég korán érzékelte: 1949 után ugyanis nem adott ki többé új verseskötetet, noha ezután még tizenhárom évig élt. (Mondhatjuk: egy időben hallgatott Szabó Lőrincsel – csak hát mennyire más hallgatás ez a kettő!) A 49-es utolsó kötet egyébként érezhetően az elégikus költői számvetés könyve is, amit jól példáz utolsó előtti darabja:

A BAGOLY

Megjött az ősz, s a nyári zengés múltán
az erdőmélyre nagy-nagy csend borul.
Kiszáradt fán, égő szemmel bámulván,
csak egy magányos bagoly rostokol.

Köréje vaksötéten árnyék nő fel,
fölötte sok-sok csillag lángra kap,
míg lángoló, merev tekintetével
a legvégső rejtély után kutat.

Minerva társa! Hová szemed elhat,
sötétet látsz és néma csillagot.
Jaj, mindent, amit az élet csak adhat,
elzengtek már a pacsirta-dalok.

Költészete, sorsa mindmáig megkerülhetetlen – ha nem is központi – tárgya a finnországi irodalomtörténeti és esztétikai elemzéseknek. A költők egymást követő generációiból viszont napjainkig nincs olyan, aki az ő lírájában keresne mintákat, ösztönzéseket.

1 Kabdebó Lóránt Szabó Lőrinc finn versfordításairól szóló tanulmányának (ItK, 1997. 1–2. 79–97.) formálódása idején szóba került közöttünk Koskenniemi-nek a finn lírában és irodalmi életben betöltött szerepe. Ő akkor – ismerve más finn írók munkásságával kapcsolatos tanulmányaimat, esszéimet – próbált rávenni, hogy a Szabó Lőrincsel kapcsolatba került költőt is mutassam be. E mostani ünnepi kötet fölébresztette szunnyadó lelkiismeretemet, s jó alkalmat is kínált arra, hogy egy majdani tanulmányomnak legalább a vázlatát ajánlhassam az ünnepelemnek a régi barátsággal.

2 *Finnek, észtek*. Kir. M. Egyetemi Nyomda (1928). 276. – A mi – ugyancsak „turáni” – nyelvünk viszont könnyedén hajlik. Itt a két nyelv közti különbségen kívül az is lényeges, hogy a finn poétikai szabályok a mieinknél bonyolultabbak és szigorúbbak.

3 Az írásban szereplő versek és versrészletek saját fordításaim.

4 Hannu Launonen: *Suomalaisen runon struktuurianalyysia*. Helsinki: SKS, 1984. 260.

5 *Aleksis Kivistä Martti Merenmaahan*. Suomalaisen kirjallisuuden elämäkertoja. Porvoo-Helsinki: WSOY, 1954. 495.

6 Touko Siltala: *Kirjailijakoktalo*. Parnasso, 1982. 4. 231.

7 *Finn versek és dalok*. (Vál. és ford. Képes Géza). Budapest: Európa Kiadó, 1959. 120.

8 Emlékidzésül az ünnepeltnek: ez az első megjelent fordításom: az *igazi* (56-os) *Tiszta szívvel* helyét elfoglaló, KISZ-es vonalú egyetemi lapocská, a *Szavunk* 1957-es első száma közölte közös barátunk, B. Nagy Ernő Koskenniemi-fordításával együtt. Óvatos ellenállás kifejezésének szántuk, hogy *csak* fordítást adunk le, nem önálló írást. Ő, ha tudtuk volna, hogy akkoriban a finn kommunisták mennyire helytelennek tartották a költő arisztokratizmusát és

nacionalizmusát! Hát még ha a *Szavunk* cenzorai tudták volna! Az a tény pedig már a sors különös kegye, hogy ugyane lapszámban olvasható Szabó Lőrinc nekrológia, egy –o- névjelű szerző tollából.

9 Touko Siltala: i. m. 232.

10 Kai Laitinen: *A finn irodalom története*. Budapest: Gondolat, 1981. 243.

11 Az 1947-ben alapított úgynevezett régi Finn Akadémia 12 fős testület. A tagság: tulajdonképpen megtisztelő cím életművel rendelkező tudósok és művészek számára. Új tagot az elhunyt tag helyébe, ugyanazon területről választanak.

Nietzsche – episztémék között¹

„Carthago est delenda. Lisez Nietzsche.”
(Strindberg)

Nietzsche gondolkodói jelentőségének beláthatósága és megítélhetősége alighanem olyan kérdés, amelyen csak utólag válik majd mérhetővé a modernség záróküszöbének e legnagyobb szellemtudományi kihívására adott válaszok teljesítménye. Nem elsősorban abban az – eddig mindenestre feldolgozhatatlannak bizonyult – ideológiai értelemben, vajon miként „vetült vissza” Nietzsche örökségének értelmezésére mindaz a történelmi tapasztalat, amellyel a század kollektivista eszmekörei feleltek az individuum történetének legmélyebb válságára. Oktalanság volna persze azt képzelni, hogy e megoldatlan feladat ambivalens hagyatéka² – ha kívülről is – ne terhelné a XX. század irodalmának értelmezését is. Nietzsche, persze, ideológiai vonatkozásban mindössze addig lesz igazán rejtély, amíg a szubjektivitás antropocentrikus metafizikájának bírálata – amelyet Heidegger történeti szubjektumértelmezése, majd Foucault episztémétörténeti belátásai tettek a modernség primer „antropológiai” tapasztalatává – a maga szinekdochikus prefiguráltságát elrejtő humánideológiai érdekeltség³ szemében (az életmű voltaire-i jelentőségű valláskritikai vonulata ellenére...) nem bizonyul a felvilágosult örökség tagadásának. De még az ilyen természetű tisztázódások is csupán járulékosak ahhoz a – „nem a személyt érintő”⁴ – történeti jelentőséghez képest, amelyet Heidegger éppen Nietzsche kapcsán fogalmazott meg: „Valamely gondolkodó történetisége (az, ahogyan a történelem számára a lét őt igénybe veszi és ahogyan ő ennek az igénynek megfelel) sohasem azon a történelmileg megállapítható (*errechenbar*) szerepen mérhető, amelyet a maga idején szükség-szerűen félreértelmezett nézetei nyilvánosságra jutásuk során játszanak.”⁵ Másfelől mindaz, amit Nietzsche szellemisége a morálkritikától az életvilág elsődleges esztétizációjáig, vagy a kulturalitás bírálatától az antropológiai tapasztalat történeti viszonylagosságáig élő kérdések sokaságaként hagyományozott rá – most már bizonyosan nem csak – a XX. századra, a művészeti kérdésirányok távlatában mégsem a dolgok ellentétjének permanens gondolhatósága (Jaspers) értelmében „kimeríthetetlen”.⁶ Az irodalom különleges hatástörténeti helyzetéből adódóan az irodalomtudománynak ezért úgy kell szembenéznie ezzel az örökséggel, hogy a tőle való elválasztottságát az összetartozás mikéntjén, annak „előzetes” tudásán keresztül értse újra. A megértendőhöz való odatartozás ugyanis minden történő – s ennyiben mindig is történeti – megértést abban a tapasztalatban részesít, hogy ami a megértés során történik velünk, az ugyan döntően nem a

szubjektivitás teljesítménye, annyiban azonban mindig hatástörténeti esemény, amennyiben rajta keresztül folytatódik minden tradíció újjáalakítása. A szubjektivitás nélkülözhetetlen hozzájárulása itt abban a teljesítményben ragadható meg, amelyet a tradícióhoz való odatartozás reflektált fölismerése tesz lehetővé a számára. Mert csak az előzetes megértés megkerülhetetlenségének így fölismert tapasztalatában jut érvényre minden új megértés szabadsága. Vagyis annak ténye, hogy épp a hagyományban való benneállás kölcsönözte tudás az, ami előzetes megértésként teszi lehetővé a valamiként már tudottak másként-értését. Szabadsága ennyiben persze csak a lehetőségek szabadsága, s nem biztosítéka is egyúttal saját hatástörténeti sikerének. Nietzsche aktuális értelmezésének is ebben a szabadságban van a kockázata. Éspedig különlegesen fokozott kockázata, mert az életében már Georg Brandes elindította, majd leginkább Bertram befolyásolta Nietzsche-recepció főbb fordulópontjait a továbbiakban Jaspers, Karl Löwith, Heidegger és Derrida, itthon pedig többek között éppen Babits vagy Lukács György neve fémjelzik.

A diszkurzív hangsúlykülönbségek ellenére megállapítható, hogy Nietzsche szerteágazó és igen ellentmondásos befogadásának jelenleg abban a horizontban képződnek a legtermékenyebb kérdései, amely a gondolkodástörténet késő-modern nyelvi fordulata nyomán létesült, s amelyben a metafizikai hagyomány dekonstrukciója épp az irodalom nyelvi valóságának fölértékelődésétől kapta a döntő – még módszerkritikai szempontból sem elhanyagolható – támogatást. Nagyfokú episztemétörténeti egyszerűsítéssel azt is mondhatnánk, a „létfeladétségből” a megértés ontológiáján keresztül megújuló gondolkodás fordulata, illetve vele párhuzamosan a *nyelvi megelőzőtség* kijátszhatatlannak bizonyult irodalmi tapasztalata (mint a „nyelvfeladétság” revíziója) olyan fejleménynek bizonyult, amelyben a két meghatározó mozzanat úgyszólván egymásra utaltan feltételezte a másikat. A napnyugati kultúra történetében ebben a formában és ilyen feltételek mellett még soha nem találkozott az emberi jelenlét megállapításának módjára vonatkozó bölcséleti igény annak a tudásnak a következményeivel, hogy a világ és annak nyelvi formája közti megfelelést maga az a nyelviség képtelen szavatolni, amely a megértett észlelés élettapasztalatát egyáltalán létesíti.

A modernség szubjektumtörténeti fordulópontján Heidegger nem véletlenül hangsúlyozza épp a *Humanizmus-levé*lben a (költészet) nyelviség(é)hez közeledő gondolkodás változásait azzal az újraszituált arisztotelészi következtetéssel, hogy „a költészet igazabb, mint a létező kutatása”.⁷ A kései modernség e kiteljesedési helyén olyan transzparensen kapcsolódik össze a XX. századnak ez a két meghatározó tapasztalata, hogy utólagosan is arra a Nietzschére irányítja a figyelmet, akinél hangsúlyosan az esztétikai tapasztalat fenomenológiáján keresztül lepleződik le a világmagyarázat totalizációjának nyelvi lehetetlenségét elrejtő bölcséleti igazságigények uralmi aspirációja.⁸ Pontosabban: először olyan következményekkel, amelyek a sarkalatos világmagyarázó fogalmak (szubsztancia, igazság, objektum, szubjektivitás, lényeg, lét, valóság, látszat stb.) létmódjának és diszkurzív státusának⁹ alapvető újraértelmezésére kényszerítették a filozófiát. A tör-

ténő hatástörténeti egybehangzás kivételes bizonyító erejével hathat, hogy nagyjából ugyanezen a fordulóponton rögzíti Gottfried Benn is azt a tapasztalatot, amely meglepő pontossággal előlegezi meg a századvégi bölcsélet diszkurzív karakterét is: „Tulajdonképpen minden, amiről az én nemzedékem vitatkozott, ami gondolatilag belül foglalkoztatta, mondhatni, amit megszenvedett, de azt is mondhatjuk: amit szélkében tárgyalt – az már mind ki volt mondva, ki volt mérítve és definitív megfogalmazásra lelt Nietzschénél, minden további értelmezés (*Exegese*) volt.”¹⁰

Nietzsche hatástörténete persze olyan episztémé keretei között vette kezdetét, amely még nem az értelmezői önkényt felszabadító „történeti” perspektivizmus-sal, de már nem is az „avittas” vs. „korszerű” kettősségein keresztül közelítette meg a maga rejtetten historizáló teloszát.¹¹ Már Bertram 1918-as monográfiája elhatárolja magát a „hogyan is volt tulajdonképpen?” naiv történetírói kérdéstől. S miközben Nietzsche szellemi örökségének létmódját a *legenda* nem reli-giózusan értett fogalmával igyekszik megragadni, lényegében a tervezhetetlen, ám létében már megkerülhetetlen *hatás* valóságát ismeri el elsődlegesnek: „a történelem tevékeny képalkotás, nem beszámoló a múlttól, nem megőrzése vagy ábrázolata annak. A legenda valójában az, amit puszta értelme szerint a szó jelent: nem valamely írott dolog, hanem olyasmi, ami mindig *újraolvasandó*, ami mindig csak az új másként-olvasásban keletkezik.”¹² E szellemtörténeti alapzatú monográfiában bizonyosan nem a véletlen műve a *hatás* valóságának (másképpen tekintve: a valóság előidézetttségének, előidézett-voltának) ez a – német etimológiából¹³ is származtatható – koncepciója. Itt nyilatkozik meg elsőként Nietzsche későbbi befogadásának az a paradigmátikus sajátossága, amelyet alighanem az életmű kibontakozásának állandó és megszilárdíthatatlan újrendeződése, végső formulára nem hozható logikája tett a recepció talán leggyakrabban tematizált közös elemévé.

A váratlan belső elkülönöződéseknek és a nem-identikus visszatéréseknek az a konstitutív összjátéka, amely olykor – a nyolcvanas években például – Nietzsche saját terve ellenében alakul, a diszkurzív töréseken keresztül éppúgy „építi” önmagát, mint ahogy folyamatosan ellentétbe is kerül korábbi pozícióival. Aminek nemcsak a Wagnerhez való viszony jól ismert átalakulása lehet a példája, hanem a Schopenhauer-től való elfordulás¹⁴ vagy a nyelviségre vonatkozó kérdések korai radikalizmusának megszakadása is. Ez a rend azzal lehetetleníti el a „célra fogott” értelmezés megszilárduló konstrukcióit, hogy maga is mindvégig a *Werden* keletkező-érvényvesztő alakzatának mozgására emlékeztet, s a transzfiguratív létesülések temporális kétirányúságával szegül ellen a lineáris-teleologikus jelentésképződésnek. Ez – az előre- és visszahatások formájában konstituálódó és saját előzményeit is újraértelmezve „átlétesítő” – mozgás nemcsak annak kényszere miatt nem írható le fejlődési stádiumok történeteként, mert „Nietzsche maga s nem kevésbé az értelmezői is újra meg újra visszatértek a korai *Geburt der Tragödie* rejtélyeihez”.¹⁵ Azért sem, mert műve alakulásának transzfiguratív rendjéhez az is hozzátartozik, hogy a váltakozva előtérbe kerülő kérdések mentén ki-

alakuló diszkurzív erőteréből olyan előreláthatatlan válaszok keletkeznek, amelyek a csatlakozó kérdésköröknek nemcsak a jelentésvonatkozásait rendezik át hálózatszerűen, hanem azok korábbi kontextuális hangsúlyait, érvény(ességi kör)ét is.

Az így előidéződő összefüggések új „valóságának” azonban – maga Nietzsche figyelmeztet rá – sohasem a *fennállóság* tartóssága értelmében van léte, azaz, nem (meg)létkaraktere van, hanem létmódját tekintve olyasvalami, ami az új megértést végrehajtó értelmezés *kontingenciája* jegyében keletkezik. Mert Nietzsche ugyan – épp erre a tényre utaló árulkodó jelzés gyanánt – olykor szinonim jelentéssel használja a *Wirken* és a *Werden* fogalmait,¹⁶ az *előidézettség* az 1876-os fordulat után elsősorban az elvetett kauzalitás okozat-fogalmával (*Wirkung*) kerül kapcsolatba, annak jelentéséhez közeledik. „Valójában minden okra az okozat sémája szerint találunk rá: ez utóbbit ismerjük... – írja 1888-ban. – Fordítva nem vagyunk képesek egy dologról előre megmondani, hogy mit idéz elő.” Amiből az következik, hogy „sem okok, sem okozatok nincsenek”.¹⁷ Ugyanakkor bármennyire nyilvánvaló is itt a nyelvhasználatban tetten érhető szemléleti különbség az 1873-as *Die Philosophie im tragischen Zeitalter der Griechen* nyelvhasználatához képest,¹⁸ az előidézettség kontingenciája mégsem feledteti a korábbi jelentés emlékeztétét. Legalábbis amennyiben az egykori értelmezéshez képest lesz igazán beszédese annak kijelentése, hogy még ha „nyelvileg nem tudunk [*is*] megszabadulni” a kauzalitás szemléleti kényszerétől, „azon nem múlik semmi. Ha az izmot »hatásaitól« elválasztva gondolom el, akkor tagadtam őt... In summa: *a történet sem nem előidézett, sem nem előidéző.*”¹⁹

A különbség tehát, amelyet a fenti összefüggésben a korai Nietzsche és a *Der Wille zur Macht* világa között egyelőre rögzíthetünk, az a *Werden* eseményében képződő processzuális identitás kétféle változata. A dolgok e hozzáférhető „mivoltát” kezdetben inkább a képződés önmozgásának fenomenológiája állítja elénk.²⁰ Ez nemcsak a *Hérakleitosz*-fejezetben van így, hanem a különösen utóbb elhíresült *Ueber Wahrheit und Lüge...* című esszéiben is. Amiben első látásra csak az lehet meglepő, hogy ez utóbbi szöveg vizsgálódásai a nyelvi kijelentések igazságtartalmára, a fogalmak ismeretelméleti teljesítőképességére irányulnak.²¹ S ahogyan a *Werden* létmódja nem fér össze az önmagával egybeeső identitással,²² ugyanúgy bizonyul összeegyeztethetetlennek a nyelviség természete a megismerés fogalmi igazságigényével.²³ Láthatóan mindkét esetben a megszilárdíthatatlan, megrögzíthetetlen mozgás mint fenomenológiai hangsúlyokkal értelmezett materialitás tehát a meghatározó Nietzschénél. A nyolcvanas évekre azonban ennek a fenomenalitásnak a „tengelyén” megy végbe olyan változás, amely megérthetetlen ugyan a már a hetvenes években tematizált *antropológiai* instanciák (a világmagyarázatok elrejtett vagy föl nem ismert emberi érdekeltisége és annak hatalmi ereje stb.) korai befolyása nélkül, ugyanakkor mégsem azok pusztá fölerősödésével magyarázható. Az életmű transzfiguratív alakulásának ezen változó állandója mellett ugyanis mindig ott hat a másik, önmagával soha egybe nem eső tényező, a történések nem-kauszalitás bekövetkeztével szembeesülő, ismeretelmélet-kritikai *értelmez(őd)*és. Eleinte mint a dolgok identitása-

nak létesítője, majd mindinkább különleges létrangra szert tett diszkurzív eleme a Nietzsche-szövegeknek. Ez utóbbinak elsősorban az adja a változó állandóságát, hogy minden lehetséges stádiumában fölismerhető rajta saját *irodalmi indítatása*, az esztétikai tapasztalat sajátyszerűségeiből levezetett eredete. Ha a téma-váltások és kérdésirányok szövevényes változásaiban mégis megfigyelhető következetes, centrális átrendeződési mozgás a Nietzsche-életműben, az talán azzal hozható összefüggésbe, hogy e kezdetben különálló diszkurzív stratégiák előbb nem kis feszültséget kiváltva közelednek egymáshoz, majd részesedési arányaikat folyamatosan változtatva olyan egyensúlyba kerülnek, ahol ugyan nem következik be a két alakzat hegelies összebékülése, de egymást ellensúlyozó erejük sem a hatalom akarásának szubjektivista változatát, sem a szubjektivitás fölé kerekedő interpretáció ontológiai kizárólagosságát nem engedi érvényre jutni.

1 Részlet egy nagyobb dolgozatból.

2 Az *Ész trónfosztása* ismert ideológiai ítéletei helyett célszerűbb itt egy nálunk talán kevésbé ismert, ám a Lukácsénál artikuláltabb tételre utalnunk: „Az a kísérlet, amely Nietzschét mentesíteni akarja történelmi hatású bűnétől, éppoly elhibázott, mint a fordítottja, amely neki róna föl minden, az írásain elkövetett inautentikus visszaélést. Nietzsche bizonyosan éppoly kevésbé ismert volna magára Hitlerben, mint Rousseau Robespierre-ben, a tisztelőjében; ám mindez semmit nem változtat azon, hogy mindketten bukást készítettek elő és másoknak olyan utakat nyitottak, amelyeket maguk nem jártak.” Karl Löwith: *Sämtliche Schriften*. Bd. 6. Stuttgart: Metzler, 1987. 451.

3 Amely – mintegy „feltartóztatva” az ember konstitúciójára és annak jelentésére vonatkozó kérdés újralétesítő mozgását – azért de-historizálja az antropológiai világértelmezés alaptételeit (például minden dolgok mértéke az ember), mert a történeti változásoknak kitett humánértékek új formában való affirmációjára és biztosítására nincs, vagy csak egy múlt századi, fundamentális – s ennyiben nagyon is *történeti* – nembeliség-gondolat szintjén (az ember-nemhez tartozásból származtatott egyenlőség evidenciája stb.) van elképzelése. Azzal azonban, hogy az antropológiák sokféleségét és azok történetiségét a történelem „humán” konstrukcióján keresztül helyezi normák alá, nemcsak a válaszok befejezhetőségét sugallja, hanem egyúttal instrumentalizálja is saját pozícióját. A „miként állapítható meg és *mit jelent* az emberi?” fölcse-

rélése a „*mi az emberi?*” kérdésére nemcsak a történelem antropológiai mivoltának és az antropológia történetiségének kölcsönösségéből emeli ki az értelmezést, hanem – hatástörténeti indexeit eltüntetve – egy csapásra az igazság vagy tévedés (hamisság) ismeretelméleti időtlenségében változtatja normatív válaszok eszközévé.

4 Martin Heidegger: *Nietzsche*. Bd. 2. Pfullingen: Neske, 1989⁵. 484.

5 Uo.

6 Karl Jaspers: *Nietzsche*. Berlin–Leipzig: 1936. 455. Az ilyen befogadásmóddal szembeni elővigyázatosságra a maga idejében jó okkal figyelmeztetett már az *Ecce homo* önértelmezésének találóan szép chiazmusa: „Úgy mondok ellent, ahogyan soha ellent nem mondtak és mégis ellentéte vagyok a nemet mondó szellemnek.” Friedrich Nietzsche: *Kritische Studienausgabe*. Bd. 6. München: DTV, 1999. 366. (A továbbiakban: KSA.)

7 Martin Heidegger: *Gesamtausgabe*, I. Abt. Bd. 9. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 1976. 363.

8 A művészi megnyilatkozásforma Nietzsche szemében már a *Die Geburt der Tragödie* óta „igazabban, valóságosabban, teljesebben képezi le a (jelenváló)léte”, mint a valóság kulturális konstrukciói: „A költészet szférája nem kívül van a világon mint valamely lehetetlen költői elmeszülemény: éppen az ellentéte akar lenni, a valóság kendőzetlen kifejezése, éppen ezért kell elvetnie magáról a kultúremler állítólagos valóságának hazug díszítettségét.” KSA Bd. 1. 58.

A művészet tehát azért „a tulajdonképpeni metafizikai tevékenysége az embernek”, mert „a világ léte csak mint esztétikai fenomén bizonyult igaz(olt)nak (*gerechtfertigt*)”. I. m. 17.

9 Lásd már az *Ueber Wahrheit und Lüge im außermoralischen Sinne* (1873) radikális állásfoglalását: „A nyelv keletkezésekor mindenesetre tehát nem logikusan történnek a dolgok és az egész anyag, amelyben és amellyel később az igazság embere, a kutató, a filozófus dolgozik és építkezik, ha éppen nem felhőkakukkvárból is, de semmiképpen nem a dolgok lényegéből származik. Gondoljunk csak kivált a fogalmak képződésére: minden szó rögtön azáltal lesz fogalom, hogy éppenséggel nem azon egyszeri, egészében individualizált öslmény emlékezetére szolgál, amelynek a keletkezését köszönheti, hanem egyszerre számtalan, csak többé-kevésbé hasonló, vagyis szigorúan véve sohasem azonos, hanem csupa különböző esetre kell ráillenie. Minden fogalom a nem-azonosnak az azonosításával keletkezik. [...] Mi tehát az igazság? Metaforák, metonímiák, antropomorfizmusok mozgékony serege, röviden: emberi viszonylatok összessége...” KSA Bd. 1. 879–880.

10 Gottfried Benn: *Gesammelte Werke in vier Bänden* (Hg. von D. Wellershoff), Bd. I. Wiesbaden: Limes, 1959. 482.

11 Meg kell itt jegyeznünk, hogy Nietzsche még annak a Babitsnak az értelmezésében is a beláthatatlan hatástörténeti küszöbhelyzet exponense, akinek a történetiség-felfogása egyfajta kanonikus időfölöttiség (lásd különösen *Az európai irodalom története* bevezetését), illetve (például *A mai világirodalom* című fejezet Oedipus-kommentárja szerint) a csak változásban hatni képes esztétikum temporalitása között ingadozik. A *Zarathustráról* szólva jut ugyanis arra a következtetésre, hogy Nietzsche „könyve sok mindent rejtett a jövő számára, sok veszélyt is. De ez a jövő nagyrészt még nekem is jövő, aki írom ezt; részben pedig jelen. Nietzsche-nél nagyobb hatással a tizenkilencedik század írói közül senki nem volt a mára; s méltó hogy ez a történet nevével érjen véget. Noha igazában nem ér véget: a szálak szétágaznak.” Babits Mihály: *Az európai irodalom története*. Budapest: Nyugat, 1936. 648.

12 Ernst Bertram: *Nietzsche. Versuch einer Mythologie*. Berlin: Georg Bondi, 1929⁷. 14. (Kiem. az eredetiben.)

13 Vö.: Wirklichkeit – valóság, illetve (er-)wirken – előidézni, hatni. Schopenhauer nyelvi megfigyelését Nietzsche a következő (hérakleitoszi) értelmezésen keresztül idézi föl: „a valóság (*Wirklichkeit*) egész lényege éppenséggel a hatás (*Wirken*) és számára nincs más létmód [...]” KSA Bd. 1. 824.

14 E kevésbé tematizált összefüggés kedvéért érdemes utalnunk arra, hogy Nietzsche 1888 tavaszán már annak a Schopenhauertől kölcsönzött fogalomnak az eredeti „ürességéről” beszél, amely az ő átértelmezéseiben úgyszólván a legtermékenyebbnek bizonyult: „az mindössze üres szó, amit [Schopenhauer] »akarat«-nak nevez”. KSA Bd. 13. 301.

15 Paul de Man: *Allegorien des Lesens*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1988. 160.

16 Ha elimináljuk a fenomenális értelmezés emberi eredetű (itt: „pszichológiai” észlelő) vezérlőfogalmait (szubjektum/én, dolog, mozgás, ok-okozat, dolog, szám, tevékenység) – mondja 1888-ban – akkor „nem dolgok maradnak vissza, hanem dinamikus kvantumok, feszültségi viszonyban más dinamikus kvantumokkal: amelyeknek a lényege a más kvantumokhoz való viszonyban, a rájuk való »hatásukban« (*Wirken*) van – a hatalom akarása, [amely] nem lét, nem a létre-jövés (*Werden*), hanem pátoz, az a legelemibb tény, amelyből keletkezés (*Werden*), hatás (*Wirken*) egyedül adódik.” KSA Bd. 13. 259.

17 KSA Bd. 13. 275.

18 A *Heraklit*-fejezetben többnyire még a jelen valóságának „kiterjedés- és tartósság nélküli hatáiról”, „relatív létéről” esik szó, a kontingencia elvét még egyfajta térbeli és időbeli megszüntethetőség, fölcserélhetőség egymásutánja helyettesíti, amely – különösen a hérakleitoszi nézetek hangsúlyainak köszönhetően – az „igazságosság” integráló, egységesen uralkodó elvének vannak alávetve. Vö.: KSA Bd. 1. 824.

19 KSA Bd. 13. 275.

20 A létrejövés és megszűnés itt „egy erő kettéválása két, minőségileg különböző, szemben álló és újraegyesülésre törekvő tevékenységre. Egy minőség folytonosan elkülönül az önmagától és ellentéteire válik szét: ezek az ellentétek ismét egymás felé töreksenek.” KSA Bd. 1. 824.

21 A keletkezés és érvényvesztés ellentett irányú mozgásának megszüntethetlenségével itt a nyelv uralhatatlan materialitásából szár-

maztatott szemantikai rögzíthetetlenség mutat kísérteties fenomenológiai hasonlóságokat. Mert a fogalmak – képzetátviteli *mozgásra* viszszavezethető – ismeretelméleti alkalmatlanságát (lásd a 8. sz. jegyzetet) Nietzsche a metaforák „mozgékony seregére” is kiterjeszti, lényegében megszüntetve trópus és fogalom ismeretelméleti érvényű megkülönböztethetőségét: „egy metafora megszilárdulása és megmerevedése egyáltalán nem szavatolja ennek a metaforának a szükségszerűségét és kizárólagos jogosultságát.” (KSA Bd. 1. 884.) Nem kétséges, hogy a minden érték átértékelését hirdető Nietzsche ezen a ponton sem bizonyul hagyománytalannak, hiszen azzal, hogy megszünteti fogalom és trópus különbségét, fölismerhetően a romantikus hermeneutikai tradíció egyik meghatározó filológiai vívmányát radikalizálja tovább. „Eredetileg még a legközkeletűbb trópusoknak is valami különös az alapjuk – olvasható Schleiermacher aforizmaiban –, lásd például a nem jut át a küszöbön-t.” Voltaképpen ezért „ostobaság a tulajdonképpeni jelentést időrendileg a tropológiai elé helyezni – fehér, illetve hófehér”. F. D. E. Schleiermacher: *Hermeneutik* (Nach den Handschriften neu hg. u. eing. von Heinz Kimmerle). Heidelberg: Carl Winter, 1974². 35.

22 A hegeli tradícióban a mozgás változékonysága („fejlődés”) csupán előfeltétele az identitás megképződésének: „Az egész azonban csak a fejlődés révén kiteljesedő lényeg. Az abszolútról azt kell mondanunk, hogy lényegében eredmény, s hogy csak a végén az, ami valójában; és éppen ebben áll a természete, az, hogy valóságos, hogy szubjektum vagy hogy önmagává válás legyen.” G. W. F. Hegel: *Die Phänomenologie des Geistes*. (Neu hg. von Hans-Friedrich Wessels u. Heinrich Clairmont mit e. Einl. von Wolfgang Von Siepen.) Hamburg, 1988. 18. Az identitás e felfogásának kritikája Nietzsche-nél természetesen nemcsak Hérakleitoszra mutat vissza, hanem – minthogy Nietzsche éppen Platónban volt a legiskolázottabb – származtatási összefüggésbe hozható a *Gorgiasz* bizonyos következtetéseivel is. Lásd a helyet, ahol Szókratész Euripidész veszendőbe ment *Polyeides*-ét idézi: „Ki tudja, vajon az élet nem elmúlás-e, az elmúlás pedig élet?” Platón: *Gorgiasz*. 492d.

23 „A különböző nyelvek egymás mellé állítva megmutatják, hogy a szavak esetében sohasem az igazságra, sohasem az adekvát kifejezésre megy ki a dolog...” KSA Bd. 1. 879.

Valóság és illúzió a XX. század elejének trieszti irodalmában

A látszat és a valóság közötti viszony kérdése a XVI–XVII. században került először a művészi-filozófiai gondolkodás középpontjába: a barokknak kétségkívül egyik legjellemzőbb vonása, hogy a tudat által kreált látszatot valósággá igyekezett átváltoztatni. A tudatban léteznek olyan formák, s vannak olyan ábrázolástechnikai szabályok vagy normák, amelyek lehetővé teszik a szubjektív érzékelés számára, hogy a közvetlenül tapasztalhatót a képzelet valóságával helyettesítse. Az arisztotelészi hármas egység körüli véget nem érő viták, vagy a képzőművészeti perspektíva tökéletes alkalmazása a legjobb barokk freskókon és festményeken jól bizonyítják: bizonyos szabályok követése lehetővé teszi, hogy a látszat tökéletes legyen, sőt még azt is, hogy az illúzió fellépjen a tapasztalati valóság helyett vagy az ellen. Az illúzió és ennek fiziológiai párja, az álom helyettesítette a valóságot Calderón vagy a fiatal Corneille (*L'illusion comique*, 1636) színdarabjaiban, Andrea del Pozzo, Matteo Preti freskóin, Francesco Borromini, Lorenzo Bernini épületein és téralakításán. Amikor a XVII. század második felében egy radikálisan új irányzat, a klasszicizmus megjelent, akkor éppen azon a területen folytattak a régi és az új követői küzdelmet, amely a *mimesis* fennhatósága alá tartozott. A művésznak nem saját tudata valóságát kell utánoznia, hanem azt, ami számára a tapasztalásban feltárulkozik, azaz állandóan szem előtt kell tartania a különállás tényét.

A neoklasszikus poétikák a különállás tudomásulvételéből indultak ki, de ugyanakkor lankadatlanul keresték az objektív valóság és a szubjektum együttműködési területeit. A szintézist Goethének éppen Itáliában fogant elméleti írásai jelentik, elsősorban az *Einfache Nachahmung der Natur, Manier, Stil* (A természet egyszerű utánzása, manír, stílus, 1789) című tanulmánya, illetve a szimbólum általa adott meghatározása. A szimbólum goethei meghatározása két, végső analízisben azonos fogalompár felé közeledik: a spirituális-organikus az egyik oldalon, a különös és az általános a másikon. Az előbbi fogalompár a külső és a belső művészi valóság egységét állítja: a művész tudata legmélyebb rétegeibe (ha az egészséges) való hatoláskor egyben megragadja és kifejezi az objektív valóság igazi, mély összefüggéseken alapuló lényegét; és fordítva: a külső valóság megfelelő kutatása szükségszerűen juttatja el őt saját belső, nem felszíni lénye megismeréséhez. Az igazi szimbolika, ahol „a különös az általánosabbat képviseli, nem álmaként s nem árnyékként, de kifürkészhetetlen eleven és pillanatnyi kinyilatkoz-

tatásaként... Az általános és a különös egybeesik: a különös a különböző feltételek közepette megjelenő általános.” A jelenségnek tehát külön kell válnia, hogy jelenség lehessen. A különvált részek pedig ismét keresik és megtalálják egymást. A szintézis gondolatára Goethe Itáliában „jön rá”, ott, ahol békésen megfért egymás mellett az antik, a reneszánsz és a barokk.

Témánk szerint a XIX. századot mégsem annyira Goethe poétikai reflexiói, inkább színelmélete íveli át a maga közvetlen konkrétságában. A *Schriften zur Farbenlehre* (Színelméleti írások, 1810) bevezetésében idézett, s a szerző egész gondolatmenetét jól kifejező rövid vers szerint

Ha nem volna nap-lényegű a szem,
Hogyan érnék el a nap fényei?
Ha isteni erő nincsen bennem,
Hogy bővílhetne, ami isteni?

A szem a fénynek köszönheti létezését, a szem a fény igényei szerint alakul, pontosabban a belső fény a külsővel találkozik. A külsőre való reagálás mutatja egyáltalán szemünk vitalitását, sőt:

Amikor a szemnek sötétet kínálnak, a szem máris világosságot kíván; sötétet követel azonban, ha világossággal közelítjük; és éppen ezzel bizonyítja elevenségét, jogát, hogy megragadja a tárgyat, miközben valamit, ami a tárggyal ellentétes, magából megteremt.¹

Goethe Weimarban rendszeresen látogatta egy művelt német író szalonját, aki sokszor beszélt és írt a barokról, például Calderón drámáiról. A *Színelmélet* nagy hatást gyakorolt e művelt kör tagjaira, különösen sokat foglalkozott vele a vendéglátó asszony fia, akit Arthur Schopenhauernek hívtak. Schopenhauer első jelentős művét, az *Über das Sehen und die Farben* (A látásról és a színekről, 1816) című értekezést a weimari mester inspirálta, sőt fő műve elé is mottóként egy Goethe-idézet került: „S hátha a Természet feltárja titkát?”²

Hol húzódik az érzékszervekkel felfogható objektív valóság és a képzelet világa közötti határ? E kérdés körül forog lényegében az egész Monarchia-korabeli olasz nyelvű irodalom és filozófia, legyen szó a huszonhárom évesen 1910-ben öngyilkosságot elkövető goriziai Carlo Michelstaedter reprezentatív filozófiai művéről, a *La persuasione e la rettorica*-ról (Meggyőzés és retorika, 1910), az alig huszonhét évesen 1915-ben harc közben, Goriziában meghalt Scipio Slataper regényéről, az *Il mio Carsórol* (Az én Karsztom, 1912) vagy az első műve hősével öngyilkosságot elkövetető Italo Svevo későbbi regényéről, a *La coscienza di Zenórol* (Zeno tudata, 1923). A sort folytathatjuk a Monarchia fővárosában 1903-ban szintén huszonhárom évesen saját elhatározásából meghalt Otto Weiningerrel, vagy a narkomán szabadkai-budapesti – 1919-ben szintén „sikeres” öngyilkosságot elkövető – Csáth Gézával, s velük egy speciálisan század eleji intellektuális magatartástípusnak csak néhány példáját említettük.

A korszakban bekövetkező jelentős szellemi átalakulás erőteljesen érintette a barokk tudományos értelmezését is. A művészettörténeti kutatásokban a barokk „rehabilitációjára”, közel két évszázados viszolygás után, éppen a XIX–XX. század fordulóján került sor. Ekkor születnek az első nagy, több vonatkozásban mindmáig meghatározó érvényű barokk-interpretációk, mint Heinrich Wölfflin *Renaissance und Barock* (1888) és *Kunstgeschichtliche Grundbegriffe* (Művészettörténeti alapfogalmak, 1915) című tanulmányai, illetve Benedetto Croce barokk-tanulmányai.

Mítosznak is nevezhetjük azt, amit általában „szubjektum teremtette világ”-nak hívunk, hiszen ez az egyénin túlmenően a tudat kollektív formáihoz is kapcsolódik. A *mítosz* a valóságtól elszakított ideát teremt az irodalomban, amit az író egy magasabb, egy igazibb valóságnak próbál meg elfogadtatni, másodrendűvé degradálva a hétköznapi élet hagyományos erkölcsi és esztétikai értékeit. E törekvés az osztrák irodalom hagyományaihoz is szervesen kapcsolódik: Claudio Magris szerint ama alkotói eljárásnak, amelynek során írók elképzelnek valamit, aminek természetesen van valóságalapja, majd jellegzetes típusokat és környezetet teremtenek hozzá, azután pedig a képzeletben fogantat működtetik valóságként, pontosan meghatározható az időbeli kezdete, sőt az az esemény is, amely ezt a hagyományt létrehozta. Ez pedig az a pillanat, amikor 1806-ban II. Ferenc német-római császárból I. Ferenc osztrák császár lett.³ S amikor megszületik egy „Nagy Svájc” gondolata, „l’ideale dell’impero sovranazionale”, „dei miei popoli”, akiket az atyai uralkodó köt össze dinasztikus kapoccsal. A *népek* többes száma fajokra és etnikai csoportokra vonatkozik, és nem nemzeti individualitásokra. Így születik a *népi* Monarchia mítosza. Olyasfajta mitizálás megy itt végbe, amelyben ideálisnak láttatjuk az országot (Franz Werfel majd „vrai règne”-nek fogja nevezni), megteremtését egy olyan kísérletnek, amelynek során „Isten országának földi képmását akarják létrehozni”. A K.u.K. világában a legfontosabb szó, a vezérmotívum, a *kompromisszum*.⁴

Ennek a rendszernek a jellemzője a mozdulatlanság, az állandóság, a változtatni nem akarás, és az ebből fakadó biztonságérzés lesz. Elég itt Stefan Zweig *Die Welt von Gestern* (A tegnap világa) című kordokumentumára utalni, mely a szerző öngyilkosságának évében, 1942-ben jelent meg a századfordulóról. Ez pedig kétségtelenül az öregségre jellemző, s a Monarchia irodalmának hősei valóban igen gyakran öregemberek. Ez az öregség nem feltétlenül a földön eltöltött évek számával van összefüggésben, sokkal inkább *lelkiállapot*. Hermann Broch 1947-es angol nyelvű esszéjében (*The Style of the Mythical Age*, 1947) Homéroszról szólva ugyan, de félre nem érthető módon azonosította a „mitikus kor” stílusát az öregkoréval, vagyis a Monarchiáéval. Tökéletes érettségével ennek stílusa a kifejezés új szintjére ért el. E stilisztikai váltás során a szintaxis válik uralkodóvá a szókincs, az absztrakt, a mindennapi realitás fölött. Absztrakt mivolta az öregkor stílusát a matematikához közelítette, így a határtalanság (infinity) és teljesség (totality) jellegét kölcsönözte neki. Eleganciájával, dekorativitásával együtt az elérhető tökéletesség legmagasabb fokára jutott a felbomló Monarchia valamennyi népének

irodalma és művészete a maga mértéke szerint: virágkor volt ez a pusztulás határán.⁵

Ebben a miliőben születik meg az ideális *bürokrata* típusa is, aki nem akar semmit sem megváltoztatni a többé-kevésbé jól működő államgépezeten, csak működtetni akarja az adott területen (messze vagyunk a felvilágosodás harcosszökevényétől), az alattvalók ideálja az *aurea mediocritas*. Kialakul továbbá az életet élvezni tudó, az élvezeteket tudatosan kereső *godereccio* mítosza. A különböző tipizált alakok megjelennek másutt is, így a nép- színművekben, ahol, hogy csak egy példát említsünk, a tiroli ember a császárhű, jó hazafi. Itt tudatos mítoszteremtésről van szó, amelynek során a valóság és a képzelte valóság tudatosan válik ketté.

A literátusok Triesztben éppúgy, mint Bécsben vagy Budapesten Arthur Schopenhauer tekintették ekkor *magnus parensüknek*. *Die Welt als Wille und Vorstellung* (A világ mint akarat és képzet, 1818) a hagyományos értelemben vett valóságot kérdőjelezi meg: „Képzetem a világ: [...] az ember képes eljuttatni a világot a reflektált absztrakt tudatba...” – hangzik el a mű első mondatában. Nem álom-e az egész élet? – ismétli el Calderón drámájának dilemmáját, „vagy határozottabban: van álom és valóság különbözőségének biztos kritériuma? fantazmagóriák és reális objektumok más-mivoltának?”⁶

A trieszti irodalmat az imént idézett Scipio Slataper úgy jellemezte a firenzei *La Voce* című folyóiratban 1909-ben megjelent írásában (*Lettere triestine* – Trieszti levelek), mint aminek nincsenek kulturális hagyományai („Trieste non ha tradizioni di cultura”), nagy vitát váltva ki ezzel a megjegyzéssel. Ha az ítélet sommás és igazságtalan is, de arra mindenképpen jó volt, hogy a trieszti értelmiségiek, írók végiggondolják: mit is értenek kultúrán, illetve miféle valóságnak miféle fogalmát alakították ki a Triesztben élő írók. Először is igen szembevető a különféle *naplók* sokasága. Feljegyzések, leírások szép számmal születtek ekkor abból a célból, hogy minél hitelesebb képet adjon szerzőjük a város korabeli életéről és saját élete eseményeiről, reflexióiról. Ez idő tájt írta naplóját Italo Svevo, Scipio Slataper, majd Giorgio Voghera és Roberto Bazlen, hogy csak a legismertebbeket említsük. Mindannyiukat jellemzi az ambíció, hogy igazolják a város fontosságát, változatos jelenét. Ez a fajta irodalom objektivitásra törekszik ugyan, hiszen a valós eseményeket akarja bemutatni, ugyanakkor meglehetősen szubjektív is, hiszen az olvasó az íróval együtt tudja, hogy az eseményeket a *szerző* látta úgy, ő élte át őket, ő von le belőlük bizonyos következtetéseket. Schopenhauer meghatározása szerint:

Egy szerzőt emberként a könyvből ismerhetünk meg a legkönnyebben [...] nincs is egyetlen [...] önéletrajz se, amelyik egészében igazabb ne volna, mint bármely más írott történet. Az az ember, aki feljegyzésként, nagy vonalakban, távlatosan tekint át azt, egyes egyedi dolgok eltörpülnek, a közeli távolra tolódik, a távoli közelebb húzódik... a hazugság szelleme itt nem lesz oly könnyen úrrá rajta: mert minden emberben ott él az igazságra való hajlam is...⁷

A napló szerzője elsősorban is tudatát prezentálja az olvasónak, az objektív valóság, a külső események sora ehhez képest másodrangúvá degradálódik. Akkor és ott az öngazolás szándékával írt napló volt az a műfaj, amely lehetővé tette a valóság modern fogalmának kialakulását. E folyamat nagyon világosan bemutatható Italo Svevo naplóján és regényein.

Svevo három regényt írt. Pontosabban egy regényt írt, amely három részből áll: *Una vita* (Egy élet, 1892), *Senilità* (A vénülés éve, 1898), *La coscienza di Zeno* (Zeno tudata, 1923). Svevo egyes szám harmadik személyben írt önéletrajzában olvassuk, hogy az *Una vita* teljesen „Schopenhauer szellemében fogant”. A vidékről Triestbe kerülő banktisztviselőről, Alfonso Nittiről, munkájáról és környezetéről ad igen aprólékos leírást, amelyben megelevenednek barátai, a bank és a társasági élet eseményei. A főhős a többiektől ugyan eléggé különbözőnek érzi önmagát, látszólag azonban belesimul a környezetébe. Latin auktorokat és filozófusokat olvas, délutánonként könyvtárba jár, s készül nagyszabású gondolati művének a megírására, *L'idea morale nel mondo moderno* (A morális eszme a modern világban) címmel.

Égészen addig, amíg meg nem ismerkedik meg főnöke lányával. Tulajdonképpen az ő unokatestvérének, Macariónak a megjelenésével kezdődik a kétfajta embertípus elkülönítése: az egyik a valóságban, a másik az álmokban él. Ez az, amit egyébként (Goethe *Wilhelm Meistere* óta) hamletizmusnak is neveznek. Svevo sirályhasonlata igen szépen összegzi az intellektuális ember dilemmáját. A madár repülni tudásával, egyetlen képességével alkalmas arra, hogy boldogulni tudjon a „létezők láncolatában”, bármennyire kicsi az agytérfogata, mégis meg tudja fogni a halat. A másíkféle ember pedig csak álmodozni tud, és igen kevés kapcsolata van a való világgal. „Milyen kevés agyvelő kell ahhoz, hogy halat fogjunk! A test kicsiny. Mekkora a fej és mekkora az agy? Elhanyagolható méretűek! Annak a halnak a szerencsétlensége, amelyik a sirály szájában végzi, a szárnyak, a szemek, a gyomor és az a csillapíthatatlan étvágy, amihez képest semmiség lecsapni a magasból. De az agy! Mi köze az agynak a halak elkapásához?” Nitti kérdésére, vajon vannak-e neki is szárnyai, a válasz: „Költői szárnyalásokhoz igen.”⁸ Talán ezzel a beszélgetéssel nyer először megfogalmazást az *inetto* típusa, aki a külvilág eseményei helyett a belső történésekre, a lélek rezdüléseire figyel.

Svevo regényeinek hősei mind ebbe a típusba tartoznak. Számukra egészen mást jelent a realitás, mint a többi ember számára. A döntésre, a konkrét és hatékony cselekvésre, a „hal kifogására” való képtelenség válik Alfonso Nitti legfontosabb tulajdonságává. Nem vállalta a harcot akkor sem, amikor pedig a siker reményében folytathatta volna, főnöke szép lányának kezéért és szerelméért. Végző soron nem maradt számára más, mint az öngyilkosság. Két kérdés vetődik itt fel: Alfonso miként fordul a külvilág eseményei felől a belső, a fantázia teremtette világ felé, illetve mi is az igazi jelentése az öngyilkosságnak? A főhős mindig akkor menekül el a realitás elől, amikor bizonyítania kell önmaga számára, hogy különb a többieknél. Gondolataiban mint nagy filozófus, tudós tűnik fel. Sevéónak, Schopenhauer lelkes olvasójának, az öngyilkosság nem megfutamodás,

lemondás, hanem éppen az *inetto* kilépése saját mivoltából, s átlépése a másik, a *tett* világába, amire végre elszánja magát, s amire korábban képtelen volt. Az öngyilkosság – paradox módon, az elhatározást és nem annak eredményét tekintve – az élethez való visszatérés. S ezzel viszi a lét és tudat konfliktusát a végsőkéig, s jut el az élet nagy paradoxonjához. Nemcsak ő, mások is. A szinte gyermek Michelstaedter öngyilkossága előtt nem sokkal írja: „Egyre nagyobb borzalommal veszem észre, arra ítéltettem, hogy örökre kívül maradjak a nagy, az intenzív és szenvedélyes életen.”

A XVIII–XIX. század eleje óta gyakran alkalmazott poétikai elv, hogy a környezet, a táj változásával az író hőse lelkiállapotát tükrözteti. Werther, Jacopo Ortis vagy Andrej Bolkonszkij lelkének rezdülései kivetítődnek az objektív valóság elemeire. A leírás szempontjából ezek az elemek elvesztik statikus jellegüket, és dinamikussá, mintegy a cselekmény részévé válnak. Hiszen a lélek fejlődésének, mozgásának, állapotváltozásainak nemcsak külső szemlélője a teremtet világ, hanem a szubjektum organikus alkotóeleme: a „magánvaló” itt elveszti legfőbb tulajdonságát, és „nekünk valóvá lesz”. Alfonso Nitti körül elszűrődik a világ. „Ha az ember unalomban tölti napjait, a dolgok is szürkének és egyhangúnak tűnnek.” Ilyen lesz Trieszt is: szürke, nyirkos város, amelyre rátelepszik a köd és a füst. A dolgok elvesztik szilárd kontúrjaikat, bizonytalanokká, határozatlanokká válnak. Az *inetto* álmaiban, képzeletében teszi maga számára elviselhetővé, értelmessé az életet, s valójában csak önmagával foglalkozik. A regény egyre inkább önanalízis, a főhős reflexióinak leírása, minden „külső” csak közvetve, a „belső” szűrőjén keresztül jelenhet meg, csak a reakció okaként. A környezet konkrét ábrázolása helyébe a pszichikai valóság kerül: az igazi élet áttolódik az álmok birodalmába. Alfonso Nitti, a jelentéktelen, félénk fiú ott híres irodalmár lesz, nagy filozófus, aki mindenkit meghódít és elbűvöl.

Az alkalom megléte és az *inetto* ezzel való élni nem tudása jellemzi a szakmai és a magánéleti sférát egyaránt. Nem készül el saját műve, s főnöke gazdag és szép lánya kezének elnyerése is csak álom maradt. Az elválás után: „Fenséges álom volt: egy asszony csókja által kiemelkedni a megalázottságból. Az élet nem volt többé igazságtalanul rideg, szerencsét és boldogságot küldött annak, aki megérdemelte, s még harcot sem követelt érte; ebből egy szabály következett: számára a gazdagság a szerelem.” Az álom és a realitás egyre távolabb kerültek egymástól. A fantázia teremtette belső világ működése abban áll, hogy Alfonso saját magában lejátssza azt, mit mondott volna, mit tett volna, ha..., de nem mondott és nem tett meg, a *condizionale passato*, a feltételes múlt világa ez. Tudatában szituációsorozatokat teremt, bizonyos, pontosabban nem meghatározott asszociatív rendszer szerint épül fel e belső világ, amelyből szinte kiesik a hagyományos értelemben vett valóság: „Elfelejtette a nagyság és a gazdagság álmait, képes volt órákig álmodozni anélkül, hogy az illúzió képei között feltűnne egyetlen női arc.”

A belső világ megteremtése útján a második regény, a *Senilità* (A vénülés éve, 1898) következik, amelynek eredeti címe, igen kifejezően, a *karnevál* szóhoz

kapcsolódott volna: *Il carnevale di Emilio*. A bemutatott élet „bőjt előtti” állapota, koncentrálttsága és a köznapin való felülemelkedettsége miatt talán szerencsésebb lett volna az eredeti, barokk reminiscenciákat is felkeltő cím. Emilio alakjában az író egyrészt folytatja, másrészt kiegészíti az előbbi hős jellemvonásait. Őrá a fásultság, a kiábrándultság, a kiégettség jellemző, abban az állapotban van, amikor már megírta az Alfonso által csak elkészíteni vágyott művet. Bölcsebb, életben maradt Alfonso ő, emez öngyilkosságát okozó tulajdonságai jórászt átkeverték Emilio testvérére, Amáliára, aki majd szintén meghal a műben. A második főhős számára is csak a lélek és a gondolat szintjén zajló események az igazán fontosak, hiszen egyébként oda kellene figyelnie a másik emberre, ami kimozdítaná a szemlélődésből. Emilio erősebb jellem, szinte ura a valóság újratemtésének. A valóságos tettek, mint lágy viasz, tetszés szerint újraszervezhetőnek és újramintázhatóknak tűnnek, továbbá nem a fájdalom és a félelem forrásai. Jóllehet a köznapi logika és lélektan szintjén megaláztatásokat kell elviselnie: szerelme, Angiolina megcsalja és folyamatosan hazudik neki, ő ezeket a lány képzelete szerint alakított eseményeket mintegy átemeli a saját képzeleti világába. A lány hazugságainak szerepe az ő életében ugyanaz, mint Alfonsóéban saját álmoképei, azaz a szürke valóság legyőzése. Mit sem törődve a napnál világosabb tényekkel, teremt magának egy Angiolinát, s azt tartja igaznak, nem hagyva, hogy ezt az ideális képet a lány valóságos alakja „megzavarja” (ismét csak barokk: Don Quijote ugyanezt teszi Dulcineájával). Ha lemondana az ő Angiolinájáról, az egész maga által teremtett világról kellene lemondania, tehát egyre kétségbeesettebben hisz a fikcióban.

A szép és hűtlen Angiolina szürke párja a csúnyácska és hűséges Amália. Az ő eseménytelen napjait egy ártatlan szerelmi vonzódás kiszíneezése tölti be. Csak képzeletben lesz részese az igazi, nagy életnek, valójában csak néző, aki el is tűnik a színről. Amália halála és Angiolina eltűnése után Emilio a két nőből alkotott magának egyetlen, képzeletbeli asszonyt.

Évekkel később elbűvölten csodálta életének ezt a legfontosabb, legragyogóbb korszakát. Úgy élt belőle, mint az öregember az ifjúság emlékéből. Tunya irodalmár elméjében Angiolina különös módon átváltozott. Változatlanul megőrizte szépségét, de egyben megszerezte Amália minden tulajdonságát, aki másodszor is meghalt benne. Angiolina szomorú lett, vigasztalhatatlan és tehetetlen, tiszta szemében az értelem fénylett. Emilio mintha oltáron látná maga előtt a testté vált gondolatot és fájdalmat, és mindig szerette, ha ugyan szerelem a csodálat és a vágy. Angiolina volt számára ennek a korszaknak minden nemes gondolata és tapasztalata. Angiolina alakja végül jelképpé lett. Mindig egyfelé nézett, a szemhatárt, a jövődőt szemlélte, onnan villannak fel a rózsás, sárga és fehér arcán visszaverődő vöröses fények. Angiolina vár! Ez a kép valósággá tette az álmot, amelyet Emilio egyszer Angiolina mellett álmodott, és amelyet az egyszerű lány nem értett meg. A nagyszerű, fennkölt jelkép időnként életre kelt, ismét szerelmes nő lett, de mindig szomorú és elgondolkozó. Igen! Angiolina gondolkodik és sír! Gondolkodik, mintha feltárták volna előtte a világegyetemet és a maga léte titkát; sír, mintha széles e világon nem talált volna egyetlen Deo gratias sem.

Az író, Svevo életében ezután hosszú, huszonhat évig tartó hallgatás következett. E közbülső korszak kétségkívül egyik legfontosabb mozzanata James Joyce-szal való barátsága, együttléte. Írásaiban Joyce is egyértelműen a belső történés fontossága irányába lépett, a *stream of consciousness*, a tudatfolyam gát nélküli áradása, a szubjektív benyomások szövegben való rögzítése felé. Svevo elmondása szerint 1903 szeptemberében érkezett Joyce Triesztbe, és három évvel később kezdett angol nyelvórákat adni Szevónak. A művészet társadalmi funkciója elméletéből való kiábrándulásukat alkotói válság követte: a válság jele az írónál a csend. Az írás hiánya idején, a látszólag terméketlen korszakban folytatott dialógusok végül elvezettek oda, hogy mindketten megtalálták – önmagukat. A lélek és a tudat analízise – Goethétől tudjuk – egyben a valóság mélyen fekvő törvényszerűségeinek a kutatása is. Az analízis programszerű regénye a *La coscienza di Zeno* (Zeno tudata, 1923). Ismert, hogy milyen sokat köszönhet Joyce is ezeknek a beszélgetéseknek: Trieszt és Svevo hatása van jelen az *A Portrait of the Artist as a Young Man* (Ifjúkori önarckép, 1916) Stephen Dedalusának az *Ulysses* Stephen Dedalusává váló metamorfózisában. Egy későbbi elemzésében maga Svevo hívja fel a figyelmet az író és a hős kapcsolatára és az önéletrajziség aktualitására. Svevo nézete szerint az emlékezés írói alkotás, mivel az író saját egyénisége mindig is az elbeszélés alapja, teremtett világának legfontosabb, leginkább élő része. Az alkotás folyamatában ez az egyéniség teljeseedik ki. Svevo Dedalus elméletével igazolja állítását, amely szerint „ahogyan az orsó hozzáadja és elveszi a szálakat munkája során, ugyanúgy a művész is ízekre szedi, majd újraalkotja saját képzeletét”.⁹ Svevo a *stream of consciousness* monológyszerű áradásában látja a modern regénynek azt a lehetőségét, hogy drámai alkotóelemeket magába olvasztva, megújulva jelenjék meg. Úgy érzi, hogy az *Ulysses* néhány epizódjában a két főszereplő (Stephen Dedalus és Leopold Bloom) közvetlenül az olvasóhoz fordulnak gondolataikkal, s ezeket olyan monológokban mondják el, amelyek addig csak a színpadon hangzottak el. A nagyon szubjektív látásmódon keresztül azonban mégis csak egy újfajta objektivitás születik.

Egyértelmű, hogy a hallgatás hosszú évtizedei alatt jelentős mértékben hatott Sigmund Freud is a Zeno-regényt tervezgető Italo Svevóra. Az író maga is többször visszatér a bécsi pszichiáter művei olvasásának élményéhez. Ellentmondásos adatokat közöl azonban a tanokkal való megismerkedésének dátumát illetően: hol 1908-ra, hol 1910-re, hol 1912-re teszi ennek idejét. Kétségtelen tény, hogy a pszichoanalízis szellemi hatása a harmadik regényben poétikai tényezőként jelenik meg. Az álom és a valóság korai, „barokk” dilemmája helyébe a valóságnak a lélek mélyrétegeiből történő vizsgálata, magyarázata lépett, s az utóbbi fontosságban megelőzte az előbbi, vagyis a realitás-álom konfliktusát. Alfonso és Emilio éli, Zeno viszont *analizálja*, magyarázza önmagát és álmait.

A *Zeno tudata*ban a pszichoanalízis szükségszerűen találkozott az idő felfedő értelmével: a psziché aktuális problémája jelenség, következmény, amelynek lényege és oka, tehát igazi valósága a múltban van.

...a múlt mindig új: ahogy az élet halad, úgy változik a múlt is, felszínre jönnek olyan részletek, amelyek a feledésben elmerültek tűnnek, miközben mások meg eltűnnek, mivel nem fontosak. A jelen irányítja a múltat, mint egy karmester a zenészeit. Neki ezek vagy azok a hangok kelljenek és nem mások. Most ezért tűnik olyan rövidnek a múlt. Újra megszólal és elnémul. A jelenben már csak az a rész tükröződik, amely a jelen megvilágítására vagy elhomályosítására lett felidézve. Azután nagyobb intenzitással emlékezünk az édes és visszasírt emlékekre, mint az új eseményekre.

A regény fő szervezője Zeno tudatában az idő. A lélekelemzés irodalmi alkalmazásával Svevo rátalált az autentikus megismerési módra. A látszat és a valóság szétválasztásából született meg a humor és az irónia, amely a regényben elválaszthatatlan a pszichoanalízis mint módszer alkalmazásától. Itt már tökéletesen eltűnik az objektív valóság, a szereplőket és az eseményeket nem időrendben, hanem témák szerint csoportosítva ismerjük meg. Egy triezsti kereskedő, Zeno Cosini szenvedélybetegsége (hiába szeretne, nem tud leszokni a dohányzásról) miatt kezdi el, Dr. S. tanácsára a pszichoanalízis gyakorlását. Hat hónapon keresztül leírja emlékeit, s ezek mindegyike vagy valamilyen lelkifurdalást okozó korábban elkövetett „vétekhez” (mint például a dohányzás), vagy életének más fontos eseményéhez kapcsolódik. A regény öt ilyen epizódja alkotja az öt fejezetet. A dohányzás mellett az apa alakja áll a középpontban. Megjegyezzük, hogy mind Freudnál, mind a Monarchia számos irodalmi alkotásában igen konfliktusos viszony alakult ki apa és fiú között (szerepet játszott ebben talán a császár, Ferenc József, az *atyai* uralkodó alakja is). Svevónál az apa halála, akivel korábban Zeno eléggé ellentmondásos viszonyban volt, mivel egyszerűen képtelen volt előtte kifejezni azt, amit az apja iránt érzett, kap különösen nagy hangsúlyt. Az apa halála után a fiú képzeletben már ki tudja magyarázni önmagát előtte, s így meg tudja valósítani az életben korábban soha létre nem jött harmonikus kapcsolatot, amire egyébként kezdettől fogva vágyott. Az előd fizikai halála az utód tudatában való létrekelés is egyben, s ez utóbbi az igazán lényegi. „Mint valami szép álomban: immár tökéletesen egyetértettünk, lévén, hogy én lettem a gyöngébb és ő az erősebb.”¹⁰ A valóságban megtörtént tények jelentőségüket, súlyukat veszítik, helyüket a képzeletben átalakított, s így csak a gondolatban valódi szabad emlékezés veszi át.

1 J. W. Goethe: *Schriften zur Farbenlehre*. I. szakasz, III. rész. In: *Antik és modern*. Budapest, 1981. 407.

2 Voigt államminiszternek 1816. szeptember 27-én kelt Goethe-leveleiből.

3 Claudio Magris: *Il mito absburgico nella letteratura austriaca moderna*. Torino: Einaudi, 1982 (3. kiad. reprint), 28.

4 Magris: i. m. 30.

5 Vajda György Mihály: *Il mondo della Monarchia Mitteleuropea*, kézirat. „Az öregkor stílusa mitikus stílusként marad az emlékezetben, mítoszként maga a Monarchia is.” A kérdéstről ma-

gyarul lásd Vajda György Mihály legújabb könyvében *Egy irodalmi Közép-Európáért*. Budapest: Fekete Sas, 2000. 27–28.

6 Arthur Schopenhauer: *A világ mint akarat és képzet*. Budapest: Európa, 1991. 49.

7 Schopenhauer: i. m. 333.

8 Italo Svevo: *Una vita*. VIII. fejezet vége. In: *Tutti i romanzi*, a cura di Mario Lunetta. Roma: Newton, 1991. 87.

9 Italo Svevo: *Joyce ed altri saggi*. Roma: Carlo Manosu, 1993. 54.

10 Italo Svevo: *La coscienza di Zeno*, 58.

Bio- és bibliográfia Georges Perecnél

Az elmúlt negyedszázadban – némiképp ellenhatásként a strukturalizmusra, mely többnyire elvszerűen igyekezett kerülni a szerzői életrajzot és az elemzésre kiválasztott művek keletkezési körülményeinek vizsgálatát – ismét jelentős érdeklődés tapasztalható az életrajzi típusú műfajok, általában véve a narratív önazonosság kérdései iránt, s így közvetve ismét széles körben vetődött föl élettörténet és elbeszélés egységességének vagy inkoherenciájának, homályosságának vagy transzparenciájának problémája.¹ Ha az egymást követő életesemények értelmezhetőségének és elmesélhetőségének (cselekményiesítésének) kérdését a lehetőség szerint mennél szűkebb terepre kívánjuk korlátozni, tehát pusztán a narratíva vagy fabula irodalmi műfaji és poétikai meghatározottságaira figyelünk, akkor is a modern irodalomelmélet és a mai írói gyakorlat beláthatatlanul nagy birodalmába jutunk.

Talán további korlátozást jelenthet, ha egy pontosan rögzített, meghatározott kiindulópontot választunk az irodalomelmélet területéről. E tanulmány szoros, a Függelékben olvasható tárgya szempontjából ilyennek látom Philippe Lejeune két könyvét. Az időben korábbi kötet 1975-ben jelent meg a Todorov szerkesztette „Poétique” sorozatban, címe: *Az önéletrajzi egyezség*.² E több nyelvre lefordított és méltán sokat hivatkozott munka a problematizálás, a kérdésessé tévés kötete: bár szerzője rettentően nehéz vállalkozásnak látja az önéletrajzírás, tehát általában – Tengelyi László szép kifejezésével – „az »önmagát elbeszélő élet« délibábját”,³ mindazonáltal nem tartja lehetetlennek. Úgy véli, léteznek, illetve kialakíthatók olyan lehetőségfeltételek, melyek megléte esetén a szöveg önéletrajzként működhet. Amennyiben az önéletrajzi műfajok egyes darabjaihoz referenciális elvárásokkal közelítünk,⁴ ebben az esetben ahhoz, hogy a szöveg önéletrajzként működjék, *kettős hit* együttes jelenléte szükségeltetik. Ha az önéletrajzi szöveg igazságértékét abban látjuk, hogy mennyire felel meg mindannak, ami ténylegesen megtörtént, akkor az olvasónak – hiszen az önéletrajz egy másik ember múltjáról beszél, ráadásul azok a jelenek, amelyeket a mű elbeszél, már múlttá váltak, tehát ontológiai szempontból visszavonhatatlanul elenyésztek, megsemmisültek – mindenféle verifikációs lehetőség híján *hinnie* kell, hogy az olvasottak megtörténtek és úgy történtek meg, ahogyan ő olvassa („ez így volt”). A szerző sincs sokkal jobb helyzetben saját önéletrajza kapcsán, hiszen neki is szembe kell néznie önnön múltja ontológiai semmisségével. A valaha volt jelen

nyoma marad meg csupán emlékezetében, esetleg néhány értelmezésre váró dokumentum (feljegyzések, levelek, fényképek, hangfelvételek stb.), kiszolgáltatva a múlt idő torzító és romboló hatalmának, a mindenkori jelen szelekciós erőszakának és a jelenbeli értelmezés önkényének. Hogy önéletírása igaz vagy téves, pontos vagy pontatlan, azt még maga a szerző sem képes verifikálni, legfeljebb jó szándékára hivatkozhat: jelenlegi legjobb tudomásom szerint „ez így volt”. Ha a biográfiai mű azt állítja, hogy amit mond, az igaz, mert „így történt”, akkor az író és az olvasó között létrejött paktum, kettejük megegyezése, a referencialitás e kettős hite esetén működik az önéletrajz önéletrajzként, csak ekkor jelentjük ki a szövegről, hogy „megbízható”.

Philippe Lejeune egy másik, másfél évtizeddel később megjelent könyve – és itt érkeztünk el ennek az írásnak a tárgyához – nem a lehetséges, hanem a lehetetlen, az írhatatlan és megírhatatlan önéletrajz kötete, bár címe még állítja az önéletrajz és az önéletírás létét és meglétét: *Az emlékezés és a ferde (Georges Perec önéletrajz)*.⁵ Lejeune itt egy olyan, már lezárt életművel találkozott, melyben az önéletírás szándéka mindvégig jelen van, ugyanakkor par excellence önéletrajzot maga a szerző sohasem írt. Perec élete végéig e szövegtípus lehetségesége és lehetetlensége között ingadozott, eleve és előzetesen lemondva a hagyományos önéletrajzi regények alakzatairól. Azaz szerzőnk – talán erkölcsi indíttatásból, talán az igazság keresésének szeretete miatt – álságosnak ítélte a paktumot, igyekezett nem megkötni a pusztán hitekre alapuló egyezményt. Miközben állandóan törekedett életének megírására.

Mitől kell Perec szerint megszabadulnia a nem hagyományos életrajznak? Másként fogalmazva: mi a tehertétele a tradicionális biográfiának, mely lehetlenné teszi szerzőnk számára a művelését? Igen egyszerűen mondva, a kikerülhetetlen apologetikus hang mögötti óhatatlan értelmezés, elkerülhetetlen reflexió, a magyarázat mint magyarázkodás teszi (morálisan) elfogadhatatlanná. A nyugat-európai nagy középkori minták – a hagiografikus biográfia, a humanista életrajz és a trubadúrok *vidája* – a kiválogatott életeseményeket valamely ideológiai konstrukcióba helyezték bele, így formálván az élettörténetből sorstörténetet, és a műfajnak ez az ideologikus természete az újkori műfaji változatokban is változatlanul fennmaradt.

Georges Perec mindenáron igyekezett levetni e tradíció roppant terhét. Philippe Lejeune időrendi és könyvészeti tájékozódási pontjai alapján (*Points de repère chronologiques et bibliographie*) nézzük meg néhány kísérletét egy újfajta életrajz létrehozására! Fiatalkori, 1961-ből való (egyébként elveszett) *J'avance masqué* (Álarcot öltök) című regényében a narrátor például háromszor meséli el életét, s a három, egymástól „jelentősen eltérő” narráció a szerzője szerint egyaránt téves. 1967-ben *L'Arbre, histoire d'Esther et de sa famille* (A Fa, Eszternek és családjának története) címmel („Apai, anyai és nevelőszülői családjaim családfájának lehető legpontosabb leírása”) egy „sagát” tervezett, „családtörténet-féleséget”. Az 1960-as években merült fel benne az önéletrajz mellett egy ezt kiegészítő szövegtípus kidolgozásának ötlete: az újabb szövegtípus az „önarckép”. Mind az önéletrajz,

mind az önarckép ugyanahhoz a személyiséghez, ugyanahhoz az alanyhoz tartozik, de míg az autobiográfiát események egymásutánisága, a diakrónia határozza meg és alapvetően értelmező jellegű (ideologikus), addig az önarcképet az elemek egymásmellettsége, a szinkrónia formálja; s az önarckép – persze ideálisan – nem értelmező, hanem leíró (és így nem ideologikus). Az önarckép mellett merült fel Perecben az, hogy életeseményeit valamilyen rögzített tárgy, dolog mentén rendezze el. Ilyen rögzített hely, amely végigkíséri életünket a múlt idő mentén, az ágy: először 1969-ben tervezett egy művet *Lieux où j'ai dormi* (Helyek, ahol aludtam) címmel (ez némileg kevesebb ágyat foglal magában, mint „A helyek, ahol feküdtem” hasonló tervezete, mely az ágyban átvirrasztott éjszakákat is tartalmazza). Az 1970-es évek közepén az élet megörögzítésének újabb változatával próbálkozott, a naplóval. „Kezdek félni a felejtéstől. [...] Elkezdtem egy naplóféleség vezetését: tökéletes ellentéte az intim naplónak: csak azt rögzítem benne, ami tárgyszerűen megtörtént velem.” Az életsorsot kirajzoló ideologikus biográfiai konstrukció helyett Perec – én ezt így nevezném – az „empirikus ön-életrajz” ideálját célozza meg, ezért kerül elő szinte kizárólagos írói eszközként a *descriptio*, kompozíciós eszközként a katalógus, az inventár vagy a leltár, többnyire ábécérendben. Az *action poétique* című folyóirat 65. számában megjelent *Tentative d'inventaire des aliments liquides et solides que j'ai ingurgités au cours de l'année mil neuf cent soixante-quatorze* (Kísérlet azon folyékony és szilárd élelmiszerek leltárba vételére, melyeket az ezerkilencszázhetvennégyes év folyamán nyeltem le) című szöveg felfogható OuLiPo-i játéknak (Perec, mint tudjuk, második generációs tagja volt a Lehetséges Irodalmi Műhelyeknek), de természetesen része az empirikus önéletrajz előkészítésének is.

Meddig mehet el az önéletrajzíró az önkorlátozásban, meddig szorítható vissza az ideologikus önreflexió, a magyarázat kényszere és az a kényszer, hogy folytonosságot és sorsot lássunk ott, ahol törések, repedések, szakadékok és munka vagy napra-nap vergődés van? Ez a kérdés természetesen nemcsak az íróknál, de a szaktudomány munkásainál is felmerül: van-e olyan találkozási pontja az életnek és munkásságnak, mely pontosan megragadható, mely megőrzi a személyiség egyszerűségét és egyediségét, és mindenkit távol tart attól, hogy élettörténetet és pályaképet konstruáljon, diadalmasan mutatva ki e két konstrukció (ideologikusan) prestabilizált harmóniáját? Természetesen van, Georges Perec megtalálta. *Az író és a tudós igaz, empirikus életrajza nem más, mint a publikációs jegyzéke.*

Eric Beaumatin fedezte fel Georges Perecnél azt a különös hajlamot (mi, szaktudósok ennek rendszeres időközönként intézményi kényszerből engedelmesskedünk), amit *bibliográfiamániának* keresztelt el, de ami írónknál nem csupán mások publikációs jegyzékeinek örömteli olvasgatásában merült ki, hanem önálló szövegtípust, bátran mondhatni, műfajt hozott létre, az önbibliográfia műfaját.⁶ Ha mánia, akkor *autobibliographomanie*, az önbibliográfia-készítés mániája. Az ebbe a műfajba tartozó szövegek Perec 1982. március 3-án bekövetkezett halála előtt váltak gyakorivá. Georges Perec a szövegtípus két változatát alakította ki: az

egyik retrospektív (a múltba tekintő), a másik előretekint, a jövőbe. Az 1970-es évek végén készült a *Bibliographie approximative (assortie de quelques commentaires de l'auteur)* (Hozzávetőleges bibliográfia [kiegészítve néhány szerzői megjegyzéssel]), és 1985-ben látott napvilágot a Georges Perec Füzetek 1. számának végén (ott, ahol Beaumatin rövid tanulmánya is megjelent), a fac-similében közölt, oldalszámozás nélküli függelékben. Igen alapos visszatekintő önbibliográfia. Ugyanitt olvasható először az a *Quelques-unes des choses qu'il faudrait tout de même que je fasse avant de mourir* (Néhány dolog, melyet mindenképpen meg kellene csinálni, mielőtt meghalok) írott változata. Ez utóbbi katalógus először 1981 novemberében hangzott el a rádióknak az egyik OuLiPo-társ, Jacques Bens vezette sorozatában. A sorozat címe ez volt: *Les cinquante choses que je voudrais faire avant de mourir* (Az az ötven dolog, melyet meg szeretnék csinálni, mielőtt meghalok).

A pereci és nem hagyományos önéletírás első változata tehát az „empirikus biográfia”, amely az önbibliográfiában találja meg leghívebb műfaját és poétikáját. Ez az út a történet radikális eltüntetésével járt. Am Perec egy ezzel homlok egyenest ellenkező úton is haladt, a történetes, cselekményes *kitalált életrajz* útján (amelyet mi például Jack Cole-tól, alias Kovács András Ferenc-től oly jól ismerünk), amely a történetek radikális halmozásával járt. S ez a kitalált életrajz lehet mások életrajza (telehintve *saját* életrajzi elemekkel), de lehet fiktív önéletrajz is.⁷ Sokan nem tekintik komoly műfajnak,⁸ hiszen úgy érzik, élesen szemben áll a nem fiktív, a nem kitalált önéletrajzzal vagy életrajzzal. Holott a referencialitás minimális ismerete híján igazán nehezen dönthető el, hogy például egy nekrológban vagy egy akadémiai védés pályaképében, esetleg egy díszünepség laudációjában mi a „való” és mi a kegyes hazugság.

Georges Perec viszonylag kevés műve olvasható magyarul. Befejezésül szeretném bővíteni az olvasható szövegek számát, és e dolgozat függelékében közreadom Perec egyik rövid művét, egy ún. tudóséletrajzot. Kötetben jóval a szerző halála után jelent meg, eredeti címe: *Une amitié scientifique et littéraire: Léon Burp et Marcel Gotlib*, suivi de *Considérations nouvelles sur la vie et l'oeuvre de Romuald Saint-Sobaint*.⁹ Az eredeti megjelenésről a *Bibliográfiai tájékoztató* a következő felvilágosítást adja: „Az »Egy tudományos és irodalmi barátság: Léon Burp és Marcel Gotlib. Toldalaké: Új megfigyelések Romuald Saint-Sobaint életéről és munkásságáról« előszóként szerepelt Gotlib Összes Művei kereskedelmi forgalomba nem került teljes kiadásának II. kötetében: *Rubrique-à-brac* (Neuilly-sur-Seine, Dargaud puis Rombaldi, 1980).”

1 Az egyes vitafrontok mögötti tézisek megfogalmazásában (Paul Ricoeur-nél, Alasdair MacIntyre-nél és másoknál) kétségkívül a Husserl-renaisszánsz érezhető a legerősebben, főként a *Karteziánus elméleteknek* az énkonsztitúcióra, vagyis az énalapításra és -létrehozásra vonatkozó elgondolása. A kérdés mély bölcsel-

ti és kritikai tárgyalását lásd Tengelyi László *Élettörténet és sorseselemény* című könyvében (Budapest: Atlantisz Kiadó, 1998).

2 Philippe Lejeune: *Le pacte autobiographique*. Paris: Éd. du Seuil, 1975.

3 Tengelyi László: i. m. 24.

4 A referenciális olvasatot teljességgel legitimnek kell tekintenünk, még akkor is, ha jó érvek szólnak amellett, hogy nem érdemli ki az „interpretáció” rangját. Az olvasatoknak ezt a – szaktudósoknál is meglévő – típusát nevezte egyik tanulmányában Tzvetan Todorov *ephemerista kritikának*. „Ephemeridész úgy olvasta Homéroszt, mint az eposzban leírt személyekről és helyekről szóló információs forrást, vagyis mint valóságos (és nem képzelt) történetet; az ephemerista olvasat a reális világról szóló ismeretösszegeket keresve minden pillanatban átalakítja a szöveget.” Tzvetan Todorov: *Les „Illuminations”*. In: T. T.: *La notion de littérature et autres essais*. Paris: Éd. du Seuil, 1987, 139.

5 Philippe Lejeune: *La mémoire et l'oblique. Georges Perec autobiographie*. P.O.L., 8, villa d'Alesia, 1991.

6 Éric Beaumatin: *L'autobibliographie. Notes préliminaires à l'étude d'un corpus et d'un genre*. In: *Cahiers Georges Perec, No 1., Colloque de Cerisy (juillet 1984)*, Paris: P.O.L., 1985. 281–286.

7 A kitalált önéletrajzról a pereci életműben lásd Mireille Ribière: *L'autobiographie comme fiction*. In: *Cahiers Georges Perec, No 2.*, Paris: P.O.L., 1988. 25–37.

8 Jó példa erre Marie Darrieussecq tanulmánya: *L'autofiction, un genre pas sérieux*. Poétique, 107. szám, 1966. szeptember, 368–380.

9 Georges Perec: *Cantatrix Sopranica L. et autres écrits scientifiques*. Paris: Éd. du Seuil, 1991. 53–71.

★

Függelék

GEORGES PEREC

*Egy tudományos és irodalmi barátság:**Léon Burp és Marcel Gotlib**Toldalék: Új megállapítások Romuald Saint-Sohaint életéről és munkásságáról*

Hogy nemrégiben Marcel Gotlibnek ítelték oda a kísérleti botanikai Nobel-díjat, hogy ünnepélyesen beválasztották a Lille-Roubaix-Tourcoing-i Tudományos Akadémia tagjai közé és az Európai Nemzetek Szövetsége teljes jogú társadalmi, tudományos és kulturális tanácsosának nevezték ki, jelzi azt az egyöntetű megbecsülést, melyben ez a fáradhatatlan kutató már évek óta részesül, ő, akinek ragyogó pályafutása során lángelméje egyformán világította be a mai Tudomány legtöbb vezető ágazatát a csoportdinamikától a kvantumelméletig, a faluszociológiától a prehistorikus zenetudományig és a sejttantropológiától a kombinatorikus fiziológiáig. A múlt hét pénteken a Coupole-ban tartott fogadáson méltán mondhatta Leprince-Ringuet:

„Ön döntő lökést tudott adni olyan kutatásoknak, melyek Önt megelőzően megrekedtek a tévelygésekben és a középszerűségben; páratlan eleganciával és bravúrral tudott számos fájó rejtélyt megoldani, amelyekkel szemben kutatók nemzedékei vallottak kudarcot; olyan utakat tudott megnyitni, melyek a Tudás birodalmában a Nagy Egész megismeréséhez, az Embernek a homályos és átláthatatlan Világegyetem fölötti uralmához vezetnek el minket. Mint egy Démokritosz, egy Newton, egy Pasteur, egy Valéry, egy Radot, Ön hatalmas Előrelépést jelentett a Tudományban, s ez visszarántotta a tudományt a szakadék széléről.”¹

Ugyanakkor, bár Marcel Gotlib munkássága napjainkban már egyetemesen ismert és elismert, és legtöbb kutatási eredményét historiográfusai és értelmezői széles körben elterjesztették és népszerűsítették, egy részterület, ahol bámulatos analizáló és szintetizáló szelleme a legnagyobb fényességgel ragyog, különös módon mégis homályban maradt. Jóllehet Bouldu,² Lévi-Strauss,³ Reiser,⁴ Glützenbaum,⁵ Ladding,⁶ Oumboulélé,⁷ Cloutier,⁸ Slowburn,⁹ Howland,¹⁰ Druillet¹¹ és Paul¹² végérvényesen rávilágított Gotlib alapvető szerepére az összehasonlító kriminológia, a strukturális antropológia, a városszociológia, a klinikai fogászat, az afrikai etnológia, a leíró geometria, a genetikus episztemológia, az integrálistisztika, a politikai gazdaságtan és a molekuláris kémia területén, semmit vagy szinte semmit nem mondtak arról a bámulatos kísérletsorozatról, melyet Gotlib 1957 és 1963 között Burp professzor laboratóriumában végzett, és ami oly mélyen átalakította ismereteinket a dinamikus etológia és az állati fiziológia területén. Bizonyára Léon Burp tragikus eltűnése magyarázza, valamint az a fájdalmas hallgatás, amelyet Marcel Gotlib magára kényszerített, hogy e kutatásait szándékosan nem szívesen tette elérhetővé a nagyközönség számára. De mára megérett az idő, hogy lehulljon a fátyol e példaszerű és páratlan együttműködésről, mely

minden kutató számára örök minta marad. Egyébiránt a két férfiú 1954 és 1963 közötti levelezése,¹³ melynek kiadásában Marcel Gotlib segédkezett, jól mutatja, hogy itt az idő feltárni a tudományos világ előtt kettejük rendkívüli eredményeit.

Léon Burp és Marcel Gotlib örök barátok voltak. Mindketten Vaudouhé-lès-Gonesse-ben születtek, és Léon nagybátyja keresztanyjának a fia egyben Marcel nővére, Liliane férje unokaöccsének az unokatestvére volt. A Svájciak Nagy Szemináriumában tanuló iskolatársakkal egyetemben ők is részt vettek „A Côtes-du-Rhône-i Vidám Csalogányok” kórusában. Később sorsuk elválasztotta őket egymástól. Míg ismert tehetségével Marcel Gotlib rendezői pályára adta a fejét (ez volt a *Tragikus hétvége*, az *Állattenyésztés Bourgogne-ban*, az *Öt láb hat hüvelyk* és *A csendőr nyugdíjba megy* időszaka), Léon Burp, miután rövid ideig a makarónikus spagettológia szakértőjeként dolgozott Félix Potin laboratóriumaiban, Von Glütenschtumelhimdörf tanácsára Ausztriába ment.

A két férfiú sok éven keresztül csak kivételes alkalmakkor találkozott, mint Ferdinand Gotlibnak, Marcel egyik unokatestvérének esküvőjén Vaudouhéban (ahol F. Lacruche kisasszonyt vette feleségül), vagy amikor nagybátyja, Philibert bejutott a Francia Akadémiára.¹⁴

Igy amíg Marcel Gotlib, akit elbátortalanított legnagyobb alkotásának, *A 2002-es Ürodüsszeiának* a bukása,¹⁵ végérvényesen hátat fordított a 7. Művészetnek, Fouquet erkélyén jelképesen elégette három tervezett filmjének szövegvét, s így ezekből csak a címek maradtak ránk: *Az élet dolgai önnön megítélésükben*, *Két angol és az eltűnt kontinens* és *Balzac 001 doktor No ellen*. Valójában ez volt az az időszak, amikor Marcel Gotlib felfedezte Leonardo da Vincit, és ráébredt, hogy valódi hivatása nem a mozifilm, hanem a zene.

Miután a rákövetkező héten kinevezték a Metropolitan Opera of New York vezetőjének, az elkövetkező hónapokban itt hozta létre az akkori évek néhány igen markáns alkotását: ilyen *A véres vörös radiátorszelep* Kurt Schtimmellel, Hans Trüdennel, Klaus Ziegellel, Wolfgang Gröbzel és Magda Schweinhundttal, a *Gault és Millau a Far-Westen*, a *Who is that son of a bitch who put some soap in my scotch* ifj. Ephraim Zimbalist mesteri előadásában, valamint a *Law of Gravitation*, ez a monumentális saga Isaac Newton bámulatos életéről, aki döntő hatást gyakorolt Gotlib későbbi tájékozódására. De gyatra elmék cselszövései és körmönfont machinációi is – akiken törekvéseinek tágassága messze túllépett – még tovább szították a kitartását: amikor az a zseniális gondolata támadt, hogy a heurisztikus almat a fiatal zürichi tenorral, Hans Spatenberggel játszatja el, a PI-TIM (az Átlagosnál Kisebb Méretű Egyéneket Gyámolító Szövetség [Société protectrice des individus de taille inférieure à la moyenne]) tüntetéssorozatot robbantott ki, mely az Opera bezárásához vezetett.

Miután visszatért Franciaországba, Marcel Gotlib lelki válságon esett át, melynek során kétségek közt hanyódva arról álmodozott, hogy visszamegy dolgozni apja vállalkozásába, a Fuck & Sénéque tűzifatelepre. De tudásvágya, intellektuális kíváncsisága, kifogyhatatlan kockázatvállalási kedve ismét gyorsan felülkerekedett benne. Ekkor történt, hogy a Chaprot család közvetítésével – velük mind-

ketten hosszú ideje baráti kapcsolatban álltak – újra találkozott Léon Burppel, aki, miután az Arisztidész baromfifeldolgozó felelős vezetője volt, nemrégiben lépett be kutatási igazgatóként a Malaga-Saint-Ouen-i Trópusi Biológiai Fakultás Állattani Laboratóriumába.

A folytatás ismert. Hat esztendő alatt Burp és Gotlib együttműködésének köszönhetően számos tanulmány született, s ezekben egymás után tisztázták mindazokat a problémákat, melyekre az állatfiziológiai szakemberek több évtizeden keresztül hiába keresték a megoldást. Az egyhangúság veszélyével járna, ha az összes felfedezés listáját közreadnánk; ehelyett beérjük a leghíresebbek felsorolásával:

- a hasbeszélés és az utánzási képességek vizsgálata a lajhárnál;¹⁶
- a neurotikus viselkedés felfedezése az emberi környezet által által megzavart állatok esetében;¹⁷
- a pigmentáció rejtélyeinek tisztázása a zebránál;¹⁸
- a víztelenítés magyarázata a tevénél;¹⁹
- a hippopotamus akvatikus viselkedésének hatása a folyó szintjén;²⁰
- az ideginger terjedési sebességének vizsgálata a zsiráfnál;²¹
- az alacsony feszültség felfedezése a sertésnél;²²
- a vadászkopók szívósságának tapasztalati bemutatása;²³
- a nyúl némely szexuális viselkedésmódjainak elemzése;²⁴
- a csiklandós zónák feltárása a normális embernél;²⁵

s végül ama két utolsó munka, mely a fejről a talpára állította azt a korábban roppant ingatag diszciplínát, amely a történelemelőtti anatomofiziológia volt: az egyik a fajok evolúciójáról és a krokodil megjelenéséről,²⁶ a másik a fosszilis csiga tapadó tulajdonságairól²⁷ készült.

Léon Burpnek az ismert drámai körülmények között bekövetkezett eltűnése brutálisan véget vetett ennek a tudománytörténetben páratlan együttműködésnek. Amikor az Ipari Alkalmazású Tudományos Kutatások minisztere arról tárgyalt, hogy vegye át barátja helyét az Összehasonlító Állattani Laboratóriumban, Gotlib ezt elhárította, fájdalmában, magányában és kétségeivel együtt megint az alkotás rögs útját választotta.

Post-scriptum:

Új megállapítások Romuald Saint-Sohaint életéről és munkásságáról

Életeművében Marcel Gotlib több ízben említ egy ismeretlen tudóst, kinek még a nevét sem őrizte meg a történelem, s akinek a puzonrögzítőt, a patentet és az ehető bumerángot köszönhetjük. Amikor saját kutatásaink közeli területekre vezettek, szerettünk volna mennél többet megtudni e nem ismert feltalálóról, és érthetetlennek tűnt, hogy a neve miért nem maradt fenn valahol, s nem tudunk másra gondolni, mint hogy egyedül Romuald Saint-Sohaint-ről lehet szó.

Romuald Saint-Sohaint Besançonban született 1802-ben. Atyja, Nicolas Saint-Sohaint a tisztiszolgája volt Hugo generálisnak, aki sokra becsülte nagy bá-

torságát és jókora termetét, s egy-egy csata estéjén igen gyakran magával vitte őt, amikor megszemlélte a csatamezőt, teli halottakkal, akikre ráborult az éj. Minden arra enged következtetni, hogy a fiatal Romuald volt a fiatal Victor Hugo első játszótársa, de semmi sem hatalmaz föl annak kijelentésére, hogy ez különösebben meghatározó lett volna. Ellenkezőleg, tudjuk, hogy igen korán jelentkezett vonzódása az algebrához, a geometriához és a fizikához. Húszéves korában beiratkozott a Főiskolára, itt végzett huszonnégy évesen tüzérhadnagyként. De a kaszányaélet kétségkívül nem felelhetett meg legmélyebb ambícióinak, mivel három év múlva leszerelt. 1830-ban Mme Récamier szalonjában, Abbaye-aux-Bois-ban találkozott egy gazdag spanyol özvegyasszonnyal, Aguada örgrófnővel, akit a rákövetkező évben feleségül vett. Miután minden pénzügyi gondtól megszabadult, ettől kezdve Saint-Sohaint teljesen a kutatásainak szentelte magát. Az ún. puzon fémrögzítése (szabadalmaztatva 1847-ben), a patentpréselő mellett (szabadalmaztatva 1852-ben, közhasznúnak ismerve el posztumusz díjat kapott 1871-ben) Saint-Sohaint felfedezte a metán cseppfolyósításának elvét, a gamma-részecskéket, a herciniai hegylánc gyűrődéseinek eredetét és a kilencpróbát, mellyel – miután gyorsan elterjedt a különböző felekezeti iskolákban – kiérdemelte az akadémiai pálmát 1863-ban. Neki köszönhetjük a lögyapotos automata dugóhúzó is, melynek kereskedelmi forgalmazását a bukaresti francia követség étkezéjének leégése után betiltották, egy eljárást, mely egyszerre teszi ellenállóbbá és puhábbá a papírt (amivel később Wolfgang Amadeus Quimcampoix ismét előállt), egy teljesen szétszedhető háromkerekű járművet, melyből a posta 4000 darabot rendelt, egy harisnyakötő rendszert, mely nagy népszerűségnek örvendett a XX. század elejéig, valamint egy négykötetes értekezést a mellékutak burkolásáról és karbantartásáról, amiért Cabrisseau-díjat kapott. De a legnépszerűbb, még ma is általánosan használatos találmányai a következők voltak: a két hangon szóló kerékpárcsengő, a tölcsér, a vājárkalapács és a szifon. S amikor 1864 és 1868 között, élete utolsó éveiben bevonult a charentoni gyógyintézetbe, a „mindkét fülem cseng”, a „tölcsért csinálók a kezemből”, a „ne vājálj az orrod-ban, mert elkalapállak” és a „fröccsöntés” kifejezések visszanyerik általunk ismert értelmüket.

Saint-Sohaint munkáiban sehol nem leltük nyomát a „bumeráng”-nak nevezett krémtortaszeletnek, amely képes visszatérni kiindulópontjára, ha a célját elvétette. Épp ellenkezőleg, úgy tűnik, utolsó világos napjait Saint-Sohaint egy olyan torta létrehozásának szentelte, mely soha nem téveszti célját s amelyet számunkra ismeretlen okokból „a Kisasszonyok tortájának” nevezett. Nem állt szándékunkban azokat az okokat firtatni, melyek Gotlibot – akinek tudományos felkészültsége hiánytalan és feddhetetlen – arra késztették, hogy ne idézze ezt a rosszul ismert tudóst, aki ugyanakkor nem teljesen ismeretlen, hiszen a XIII. kerület egyik utcája még most is a nevét viseli. Mindenesetre úgy tűnik, érdemes küssé elgondolkodnunk azon a személyiségen, akinek majdnem minden találmánya és felfedezése jelen van körülöttünk életünk minden egyes napján.

1 Leprince-Ringuet (L.). *Les Rayons comiques*. Paris, PUF, 1979.

2 Bouldou (I.). De l'utilisation du close-combat dans la détection des sourds. *Arch. Criminol. didact.*, 1972, 36 : 47-58.

3 Lévi-Strauss (C.). Le mythe du poisson dans le folklore breton de Saint-Goménolé. *Rev. fr. Ethnol. compar.*, 1973, 143 : 221-347.

4 Reiser (J.M.). Untersuchungen über Gotlib's Unterschrift des Ludwig Van's Pastorale. *Z. f. Musikol. u. Akustik*, 1971, 63 : 48-57.

5 Glützenbaum (O.). Gotlib's methods in acupuncture treatment of aerophagia. *Canad. J. Allergol.*, 1979, 3 : 367-369.

6 Ladding (A.). Gotlib's contributions to the problem of street sanitation and garbage cleaning. *Brit. J. soc. Hygiene*, 1976, 327 : 1-45.

7 Oumboulélé (M.). Ng'otlib ng'ifé m'purien ng'kadé m'siné m'dézizi. *Nx. Ng'Cab. Ng'Folk. afr.*, 1977, 48 : 123-456.

8 Cloutier (R.). Application des équations de Gotlib au calcul des volumes présphériques. *Arch. Int. Mathemat. transcend.*, 1976, 66 : 34-36.

9 Slowburn (J.L.). Varietti effetti della rigoladda nelle duellisti. *Arch. Ital. Rigol. Zigomatol.*, 1975, 99 : 198-246.

10 Howland (D.). Les mensurations gotlibiennes dans la statuaire bantoue. Théorie et méthodes. *Bull. Archeol. quantit.*, 1969, 3 : 56-80.

11 Druillet (P.). Économie capitaliste et avoir fiscal. *Sem. Zézet.*, 1978, 45 : 1165-1167.

12 Paul (P.). De la présence de cannabinol dans les brocolis lyophilisés. *Bull. trim. Lab. Pol. judic.*, 1979, 158 : 975-1007.

13 Gotlib (M.) és Burp (L.). *Correspondance*. Louvain, Desclée de Brouwer, 1980, 17 köt.

14 ...ahol házmeester lett, felváltván Norbert Leglandu urat, aki érvényesítette nyugdíjjogosultságát, és ezt arra használta fel, hogy két dédunokájával tipegő táncegyüttest alakítson PaTroáTroá néven.

15 A film éppen befejezés előtt állt, amikor a párizsi vetítővásznakon egy durva hamisítvány jelent meg, melyet Stanley Kubrick csapott össze néhány hét alatt. Gotlib producerei és támogatói azonnal leállították a forgatást, inkább

veszni hagyván a már befektetett hatmillió dollárt, semhogy a biztos katasztrófába rohanjanak.

16 Burp (L.) és Gotlib (M.). Observations sur les comportements mimétiques du Bradype. *J. Physiol. Paris*, 1958, 47 : 222.

17 Gotlib (M.) és Burp (L.). De l'altération de l'Ego chez l'animal domestique. *Arch. Psychiat. animal.*, 1958, 66 : 35-58.

18 Gotlib (M.), Nioutonne (I.) és Burp (L.). Considérations topologiques sur les modifications spatio-temporelles des zébrures du zèbre (*Zebra zebra* L.). *Bull. Physio-pathol. tropic.*, 1959, 47 : 128-149.

19 Burp (L.) és Gotlib (M.). Dynamique des fluides chez *Chamelopsis sahariensis*. In: *La Faune et la flore des climats désertiques ou presque*, ed. by H. Quatre, Presses universitaires de Brie et de Touraine, 1959, 236. p.

20 Gotlib (M.), Oumboulélé (M.) és Burp (L.). Note sur l'utilisation de *Porcinus artiodactylis hippopotamus* pour l'irrigation sur les bords du Nil. *Z. f. Nilpferd. Wiss.*, 1959, 99 : 375-387.

21 Burp (L.), Gotlib (M.) és Burp (L.). Latence de l'arc réflexe chez *Girafus girafu*. *Animal Studies*, 1960, 55 : 356-387.

22 Gotlib (M.) und Burp (L.). Ladespannung beim Schweine. *Arch. Wurstwar. u. Delikatess.*, 1960, 21 : 635-723.

23 Burp (L.) and Gotlib (M.). Stiffness and ankylosis in ground-game dog. *Science*, 1961, 145 : 89-93.

24 Gotlib (M.) and Burp (L.). Sexual anomalies in the rabbit. *Science*, 1961, 145 : 93-97.

25 Burp (L.), Blondeaux (G.J.B.), Raffray (X.) és Gotlib (M.). Réflexes zygomatiques et zones chatouillo-gènes, 345-576. p. In: *International Colloquium on desopilating characters and their effects on Humans*, ed. by M. Greg, J. Bonessian, A. Glützenbaum and M. Gotlib, Oxford U. P., 1961.

26 Gotlib (M.) és Burp (L.). Considérations phylogénétiques sur le crocodile. Faits et hypothèses. *J. paleontol. Embryol.*, 1962, 1 : 23-89.

27 Burp (L.) und Gotlib (M.). Vor-geschichtliche Biologie des Schneckes. In: *Studies in Paleophysiology*, vol. 1, Heidelberg, 1963.

BESSENYEI JÓZSEF

Egy fejezet
a „Történész így írtok ti” című kéziratból

1.

*A mikrotörténész, avagy a mikrofilológiai módszer felhasználása
a történeti rekonstrukció folyamatában*

Levéltári bűvárlataim közben mellém szegődött a kutatói szerencse. Kezemhez jutottak enyingi Török Bálint ismeretlen levelei, amelyek éles fénnel világítják be egy elsüllyedt világ furcsa hétköznapijait. A levelek egyébként a herceg Esterházy család levéltárában egy „Héttorony” feliratú ládában maradtak fenn. Mivel az iratcsomót a kutatók az elpusztult Héttorony nevű Vas vármegyei falu iratainak vélték, nem bolygatták (kivéve egy derék helytörténészt, aki a Hazafias Népfont 1952. évi honismereti pályázatára: *Az osztályharc élesedése Török Bálint házassága válságba jutásának tükrében* címmel írt egy [a Nőtanács különdíját kiérdemelt] formás dolgozatot). Ez az opus azonban mára – méltatlanul – a feledés homályába merült. A kegyes sors által kezemhez jutott levelek latin nyelven íródtak, és saját fordításomban közlöm őket. Jegyzeteket csak a legszükségesebb esetekben írtam, egyrészt a levelek önmagukért beszélnek, másrészt pedig valami munkát a felhasználóknak is akartam hagyni, hiszen tudván tudom, hogy egy forráskiadásnak nem szabad érthetőnek lenni, mert azzal óhatatlanul csorbul a mű tudományossága. – Ennyit bevezetőben, most jöjjenek a levelek.

I.

1543. június 3., Héttorony

enyingi Török Bálint – feleségének, Pemfflinger Katalinnak, fogsága harmadik évében

A méltóságos és nagyságos Pemfflinger Katalinnak, hites feleségemnek ...bizony, nehéz a szegény keresztény fogoly sorsa itt a vad pogány rettenetes karmai között. Ma megint piláfot adtak ebédre, már harmadszor a héten, bort pedig egy kortyot sem. Vajon meddig tart még az oszmánok rettentő kegyetlensége és bosszúszomja, amellyel minket, védtelen keresztényeket saját förtelmes étkeinek elfogyasztására kényszerít? Juszuf agának hívják az itteni élelmezési biztost, akinek balsorsomat köszönhetem. Hozzád fordulok nagy szorongattatásban, ki más érthetné meg az én nagy (gyomorbéli) fájdalmamat? Találd meg a segítség útját, mert különben nem sokáig marad életben

a te Bálintod

II.

1543. június 3., Szigliget

Pemfflinger Katalin – enyingi Török Bálintnak

A nagyságos Bálint úrnak, az én hites uramnak

Szívemnek nagy fájdalmával olvastam bús soraidat. Emlékszel még arra a vadnyúlpecsenyére, melyet szakácsod, Márton mester szalonnába burkolva olyan pompásan készített el? Ó, sanyarú jelen! De ne búsulj immár, mert megtaláltam a segítség módját. Ez a gazfickó Juszuf aga nem ismeretlen énelőttem, mert testvére, Kászon itt a szomszédban a fehérvári szandzsákbég, aki lépten-nyomon dicsekszik bátyja magas sztambuli tisztevel. Meglásd, elkapom a gaz kontyost, és emberségre tanítom.

Holtig hű hitvesed

Utóirat. Kérlek, küldd el a piláf receptjét, mert Sebő mester¹ ennek megétetésével akarja büntetni fiaidat, a kis Jancsikát és Ferikét, ha nem tanulják meg az iskolabéli leckét.²

1. Tinódi Lantos Sebestyén.

2. Igen fontos adat a szigetvári skola történetére: Vagy ekkor a tapolcai gimnáziumba jártak már a gyermekek?

III.

1543. augusztus 3., Szigliget

Pemfflinger Katalin – enyingi Török Bálintnak

A nagyságos Bálintnak, az én hites uramnak

Örömmel írhatom, hogy mellénk szegődött a hadiszerencse. A portya, amelyet válogatott huszáraimból állítottam ki, sikerrel járt. A gaz Kászon immár a szigligeti vár tömlöcében ül, talpig vasban. Már harmadik hete etetem piláffal, bizony nehezen tört meg. Ma végre beadta a derekát, lábaimhoz borult és könnyek között megígérte, hogy minden kívánságomat teljesíti, ha főzetek egy csorbát és szerzek egy csomag halvát, tengeri szőlővel.¹ Kérését teljesítettem, majd írásban közöltem vele egy menüt a kedvenc ételeidből (galambleves, nyúl éles lével, malacpecsenye, húsvéti fánk, amelyet kokonyának hívnak, kedves badacsonyi boroddal), és közöltem, csak akkor számíthat sorsa jobbra fordulására, ha ezentúl testvére ilyen ételekkel lát el ott a Héttoronyban. Adjunk hálát az úrnak, hogy megsegített nagy szorongatásodban.

Szerető hitvesed, Katalin

1. A mazsolaszőlő elterjedt neve.

Kommentár

Mivel az eseményekről Katalin asszony röviden barátnőihez, például Kanizsai Orsikához írott leveleiben is beszámolt, azok, bár az itt feltárt összefüggések kibontása nélkül, már ismertek voltak történetírásunkban. Nemzeti érzésű hadtörténészeink nagy elismeréssel írtak a bravúros huszárcsínyről, a rettegett Kászon bég foglyul ejtéséről, a végvári virtus és a magyar szabadságszeretet ércnél maradóbbr emlékművének állítva be azt. A deheroizálásra kedvet érző historikusok – no meg az osztrák kollégák egy része – viszont felesleges virtuskodásnak, vagy pénzszerző akciónak állították be ugyanazt. (Ennyi erővel akár a budai pasát is elfoghatták volna – füstölgött egyikük.) A *piláffal etetni* kifejezés viszont, mivel a körülmény háttere eddig ismeretlen maradt, kisebb vitát váltott ki a szakma művelői között. A turkológusok a magas rangú fogoly iránti nagyrabecsüléssel magyarázzák ezt, míg a történeti néprajztudomány művelői hajlamosak voltak egy ugor (ősmagyar) népszokás továbbélését látni benne.

A polémia új fordulatot vett, amikor egy elméleti érdeklődéséről ismert, ám a mikrofilológiában járatlan – a tengerentúlon diplomát szerzett – historikus kézbe vette a Kanizsai Orsikához írott Pemfflinger Katalin-levelet. A *piláffal etettem* kifejezést ő – jócskán félreértve azt – pi...al etettem-nek olvasván, lenyűgöző tanulmányt írt *Orális sex a Kárpát-medence kora újkorából* címmel, amelyet később *Orális sex és interetnikus kapcsolatok avagy a multikulturalitás nyomai a pannon térségben* cím alatti monográfiává formált át. A mű tömörített változata megjelent a *Te is más vagy, te sem vagy más* című tanulmánykötetben, nemzetközi kulturális antropológiai konferenciákon ma is nagy tisztelettel hivatkoznak rá.

Engem sokáig nem hagyott nyugodni Kászon és Juszuf személye. A Török család úriszéki, birtokigazgatási iratainak, valamint a sztambuli Topkapi Szeráj levéltárának több éven át tartó átbúvárlása végül is eredménnyel járt, sikerült összeállítanom a két hírhedt figura életrajzát, amelynek lényege a következő. (A biográfiák tanulságait nagyobb lélegzetű etnoantropológiai szintézisben kívánom hasznosítani. Most csak a száraz adatokat sorolom [Mikrotörténelem!]). Juszuf aga és Kászon bég igazi neve Nagyhasú József és Nagyhasú Kálmán, mindketten Török Bálint szigligeti jobbágysai voltak. A mohácsi csatavesztés utáni zűrzavaros években álltak török szolgálatba. Vagyonukat Kálmán azzal alapozta meg, hogy módos menyecskékkel lépett házasságra, azzal az ígérettel kecsegtetve a szerencsétleneket, hogy Sztambulba viszi őket nászútra. Török területre érve azonban eladta a nőket – háremhölgynek. Ezt két vagy három alkalommal cselekedte meg, ilyenkor a „Potrohos” álnévet használta. Ezután a testvérek sorában 1543 elején, nem sokkal a már idézett levelek keletkezése előtt állott be komoly változás. Ekkor ugyanis édesapjuk meghalt, s végrendeletében kőházát és pompás szentgyörgyhegyi szőlőjét azzal a feltétellel hagyta fiára, Kálmánra, ha az visszatér a magyar király szolgálatába és vállalja a birtok művelését. Ekkor Juszuf tárgyalásba bocsátkozott Bálint úrral, aki hozzájárult a végrendelethez, azt kötve ki csupán, hogy sztambuli fogságának körülményei meg kell javuljanak. Meg is

állapodtak, és együtt eszelték ki a csejt, amelynek eredménye az lett, hogy Kászon az előbbieken tárgyalt körülmények között fogságba esett.

Ezután a testvérek igen jövedelmező foglalkozást űztek, mint sokan mások akoron, jelesül a rabokkal folytatott kereskedést. Kálmán rendszeresen informálta öccse Fehérvár mellett állomásozó vitézeit, ha gazdag keresztény ember tűnt fel a környéken. Juszuf emberei könnyedén foglyul ejtették a mit sem sejtő áldozatot, s csak tekintélyes összegű váltságdíj ellenében engedték szabadon. Ugyanúgy Juszuf fehérvári vitézei is tudósították Kálmánt, ha a Bakony erdejében főrangú török vitéz vonult át, s a villámgyors magyar huszárportya azonnal lecsapott. A foglyul ejtett oszmán hadfi nem is szabadult a gyakran több ezer aranyat kitevő váltságdíj leszurkolása nélkül a szigligeti vár tömlöcéből. A késlekedőket a hírhedtté vált piláfkúrával szorították a mihamarabbi fizetésre. Pemfflinger Katalin támogatta ezeket a portyákat, bár azt mindenkor kikötötte, hogy a váltságdíj összegének egynegyedét férje táplálására kell fordítani.

Ezzel munkám végére is értem. Talán sikerült meggyőznöm a Tisztelt olvasókat arról, hogy a mikrofilológiai módszer alkalmazásával egész törökkori történelmünk lényegének megértéséhez közelebb juthatunk.

Adatok a kőso magyarországi gazdaságtörténeti szerepére

Történészeink által kevésbé tisztázott kérdés, hogy a római kor nagyszámú dáciai kősobányája és I. István hét erdélyi vármegyéje: 1. Sárvár, 2. Dobokavár, 3. Kolozsvár, 4. Tordavár, 5. Küllővár, 6. Gyulafehérvár, 7. Hunyadvár és hat sóbányája: Szék, Dés, Kolozs, Torda, Parajd, Vízakna között milyen átmeneti állapotok lehettek. A betelepülő hét magyar és egy kabar törzs részére legalább hét vagy nyolc bányahelyet kell figyelembe venni, ha elfogadjuk azt a feltételezést, hogy az etelközi sóellátó szervezet ujjászervezése és az egymástól független, de nagyrészt egyenrangú törzsek létbiztonsága ezt megkövetelte. A honfoglalás előtti római korú bányahelyek nagy száma azt a feltételezést is lehetővé teszi, hogy ezek jó része a népvándorlás folyamán megsemmisült; például a máramarosiak és lakatlan erdővel való takartságuk miatt csak a gyepek fellazítása és vadászati igénybevétele alkalmával kerültek ismét megismerésre (V. István).

Más lelőhelyek a kitermelési technológia módosulása, védelmi és egyéb szempontok miatt vagy nem kerültek újbóli megnyitásra, vagy részleges letermelésük végett áttelepítették őket stb.

A IX. századbeli Maros-völgyig hatoló bolgár uralom és telepítési övezet a római korú bányák közül Marosújvár, Torda, Mezőakna, Sóvárad térségeit biztosan, Vízakna környékét feltételezhetően érintette. E bányák anyaga lehetett a 892-es bajor–bolgár megállapodás bázisa is. A magyarság Kárpát-medencei sóbányái közül először bizonyára a Szamos folyó mentiek kerültek birtokbavételbe, majd művelésre. Itt a Jenő törzses dobokai, a Keszü kolozsi és a Magyar Tordavár, illetve Maros jobb parti szállásváltását a helységnevezéktanon alapuló történetírás feltételezi. Később az említett három törzs mellett vagy helyett a Gyulák törzse volt a keleti és déli határ biztosítója, és a szamos–meszesi úton a sószállítója. Ennek emlékére a 921-ben Erdélybe jött Bogát vezér neve Dés mellett Magyarbogat, Torda szomszédságában Aranyosbogat és a meszesi sóút mentén Nyírbogát településeken maradt fenn. Ez arra utalhat, hogy az Erdélyben maradt törzs vezetői a sóbányák vonatkozásában egyre nagyobb szerephez jutottak az eredeti birtokos törzs mellett. Elképzelhető, hogy birtokcserék következtében nemcsak az erdélyi sóutat, hanem a bányák némelyikét is átvették. Más történészek feltételezik, hogy Bogát a Marostól délre eső területet csak Simeon bolgár cár 972-es halála és a 932-es közös magyar–besenyő–bizánci támadás után vehette birtokba. Ez lehetővé teszi, hogy a Maros-menti és attól délre eső sóbányákat a Gyulák

egyedül vegyék tulajdonukba, valamint azt is, hogy a Maroson való szállítási utat is ellenőrizték. Ennek nyoma, hogy Fajsz Bogát lányát veszi feleségül, és ezért a Küküllő vidéki Fajszhát szomszédságában egy sóbányát kap.

A Gyulák jelentőségére utal, hogy Taksony halála után Géza, Sarolt férje lesz a nagyfejedelem, noha ekkor még az Árpádok örökösödési rendjében egyenes ági leszármazás helyett a család legidősebb férfitagja adta a törvényes utódot. Sarolt nemcsak a Dés melletti Magyardécse és a Torda szomszédságában lévő Marosdécse birtokosa, hanem a többi Árpád ivadékkal szemben az erdélyi Gyulák törzs támogatását is biztosítja Géza részére. A krónikák nemhiába emlegetik Géza udvarában Sarolt férfias jellemét és nagy befolyását a fejedelem minden döntésében. A többi Árpád-leszármazottal, így a Bizáncban kikeresztelkedett Tormás ivadékkal szemben Géza pogány előlete is bizonyára előnyt jelentett. A Taksony–Géza utódlás olyan precedenst teremtett, ami az Árpád ivadékok között nemcsak hatalmi, hanem anyagi eltolódást is jelentett.

Így a feltételezhetően nőtlen és Vajknál idősebb Koppány a régi nomád jog alapján követelte nemcsak a nagyfejedelmi címet és hatalmat, hanem az özvegygé vált Sarolt kezét és veszprémi uralkodónői birtokait. Koppány Somogy országrész tulajdona mellett Erdélyben Magyar- és Maroskoppándot, Új és Kisakna sóbányai szomszédságában nyilván magáénak mondhatta. Ez arra utalhat, hogy a fejedelemségek idején jóval több sóbánya termelt, mint később, az I. István-féle állam- és vármegye-szervezés után.

Koppány lázadása I. István ellen a fejedelmi, a somogyi és erdélyi birtokok hovatartozását tette kérdésessé. Feltételezhetjük, hogy Koppány birtokainak Géza fejedelem részéről való közrefogása a zömmel Somogy megyei állattenyésztő területek sóellátását is megnehezítette. Az Árpád-házi utódlás rendjének a család legidősebb férfitagjáról, Koppányról az egyenes ági leszármazott Vajk – I. Istvánra való átváltása azt jelenthette, hogy a fejedelmi család kősóbányái Erdélyben nem az ún. lázadóra, hanem a győztes uralkodóra szálltak. Ennek demonstrálására kellett a nyilván erdélyi birtokokkal és jogokkal is rendelkező Koppány egyik testrészét a keleti országrészbe, Gyulafehérvárra küldeni, elrettentésül és figyelmeztetésül a Gyulák és Ajtony felé.

A krónikák nyíltan írnak arról, hogy I. István harmadik belháborúja is kapcsolódik a kőshöz. Az ideológiai és egyéb ellentétek mellett ugyanis nyíltan megírták, hogy Ajtony, a Maros-vidék ura vámot vetett ki a király Erdélyből történő kőso-szállítására. A Körösöktől az Al-Dunáig terjedő terület urának, Ajtonynak mint törzsfő leszármazottnak erre korábban nyilván nemcsak joga, hanem gyakorlati lehetősége is volt. Tehát miközben I. István Koppánnyal a fejedelmi birtok hovatartozásáért küzdött, Koppány Gyulával a kősóbányákért (Új és Kisbányákért), a többi, még törzsi hatáskörű erdélyi és a Szamos-menti sószállításért, valamint a sóbányáik (Dés, Kolozs stb.) tulajdonáért harcolt. Ajtonnyal a Maros-menti, talán vízaknai sókitermelés és országos Maros menti szállítási-elosztási kereskedelmi hálózati monopóliumért vívott polgárháborút.

A király a törzsi birtok és lakosság kétharmada feletti uralom megszervezése miatt is rákényszerült a központi sóelosztás megszervezésére. A központi hatalom teljes győzelmével járó hadjáratok azt eredményezték, hogy valamennyi jelentős erdélyi sókitermelő hely I. István és utódainak birtokába került. Ezt követően (eleinte jogilag valószínűleg kodifikálatlanul, de gyakorlatilag az I. világháború végéig, 1918-ig) a kősó-kitermelést, -szállítást és -kereskedelmet az állami bevételek legfontosabb tételeinek tartották.

Az uralkodók különböző mértékben, de éltek a kősó mint nélkülözhetetlen, kevés helyen előforduló közszükségleti cikk adta, biztos jövedelmek adományozásából adódó, pénzt helyettesítő lehetőséggel is. Árpád-házi királyaink alatt különösen gyakori volt a még manapság is divatos, pénzt megkerülő, ma úgy mondanánk bartel áruforgalom, amikor árut árúval cserélnek fel, pénz közbejötté nélkül. Ez a megoldás minden korban pénzhiánnyal magyarázható. Napjainkban devizaszükségssel, az Árpád-korban pedig a II. Bélától évenkénti 100 százalékos devizációjú ismételt pénzveréssel.

Királyaink ugyanis uralkodói joguknál fogva eleinte csak a pénzrontásból igyekeztek a központi államhatalom működtetéséhez – zömmel csak a királyi udvar fenntartásához – szükséges anyagi forrásokat ezúton megszerezni. Ekkor ugyanis még az államkincstár a hadügyi és igazgatási költségek – a várispáni és nagybirtokrendszer ilyen irányú kötelezettségei miatt – nem terhelték. Az udvartartás költségei is állandóan emelhetők. Ismeretes, hogy az állam mindenkor bevételeinek csak a – csillagos ég adta határokig terjeszthető – kiadások szabnak nem létező korlátokat. Később a kiadások tételei között a hadügy és az igazgatás is megjelent, s ez a kora Árpád-kor terményadó rendszerének új elemekkel, regálékkal való bővítését követelte meg.

Az új adó lehetőségek behajtásában és az ideológiai nevelésben, továbbá az okoskerülő mezőgazdaság elterjesztésében az egyháznak jelentős szerepe volt. A mindenkori magyarság fontos feladata volt a védelmi gyeprendszer, a közigazgatási vármegyehálózat mellett az egyházi szervezet, püspökségek és egyházközségek létrehozása és anyagi javakkal történő ellátása. Ennek egyik fő forrása a minden termék-termény után az egyháznak adandó tized volt.

Ez a tizedrendszer a kősóra is érvényes volt. Fő haszonélvezője az erdélyi sótermelési tizednek a helyi gyulafehérvári püspökség volt, de mivel a királyt nemcsak a termelés, hanem a szállítás, raktározás, eladásból származó jövedelem is megillette, ezért e haszon egytizedét a különböző egyházakkal, monostorokkal, káptalanokkal stb. kellett megosztani. Oklevelek sora bizonyítja, hogy a királyok pénz helyett a biztosan eladható, illetve terményre cserélhető kősódarabok tömegével látták el egyházainkat. Történészeink ezen okleveleknek nyilván csak törtérszeit találták meg, vagy létezésüket feltételezik. A bizonyított adományok listája így is tekintélyes, ezekből azonban csak ritkán adódik lehetőség országos kősótermelési, -szállítási és -kereskedelmi körkép megrajzolására.

A hiányos adatok szerint 1092-ben I. Szent László uralkodása alatt 24, 1109-ben a keleti országrészt igazgató Álmos hercegsége idején 25 nagyobb egyházi

közösség rendelkezett kősoadományokkal, illetve sóintézőkkel (sahtosokkal). Az első fontosabb kőso adománylevelek a XI–XII. század fordulójáról maradtak meg, ami azonban nem cáfolja azt a feltevést, hogy sóadományokat és -jogosítványokat már I. István is biztosíthatott. A kősoadományokban elsősorban a termelési helyek környéke (például lásd 1328-ból a Vízakna prépostság ismételt oklevelét) a szállítási útvonal melletti települések (például meszesi monostor 1135-ben) és a fontosabb elosztási körzetek központi egyházai (például 1165-ben Dömös 240 ezer db és 1195-ben Pannonhalma 30 ezer db), amelyek lehettek új alapításúak is, részesültek.

Igen tanulságosak az országos kőso-termelésre vonatkozó jövedelmi adatok is. Ezek sorában a III. Béla korabeli, 1185 körüli, 16 ezer márkás kősojövédelmet szokták említeni. Bár maga a jövedelmi kimutatás számos ellentmondással terhelt, elképzelhető, hogy a kősojövédlelről, ami az összes királyi pénzbevétel (kb. 166 ezer marka) közel 1/10-e, elfogadható lehet. Az összeg arányainak realitását több tényező is alátámasztja. Például Mátyás király alatt a feltüntetett adat körülbelül 0,8–1 millió Ft körüli összeg az összjövédlem 10–15 százalékát tette ki, a 120–140 ezer Ft-os kőso-monopóliumból (termelés, szállítás, elosztás, kereskedelem stb.) származó haszon. Ez azt mutatja, hogy a középkor erős királyai alatt a kőso a királyi vagy állami jövédlem 10–15 százalékáig emelkedhetett. További bizonyíték, hogy a püspöki jövédek közül a kősohozamból részesülő erdélyi, bihari (váradí), csanádi és egri egyházkerületek némileg kiemelkednek.

Az említett III. Béla-kori kőso-bevételek realitását mutatja, hogy spekulatív úton a megadott értékből egy reális kőso-termelési volumen és ahhoz kapcsolódó lakosság lélekszám becsülhető. A számítás egyik menete abból indul ki, hogy Hóman Bálint (1909) szerint a korabeli pénzverési gyakorlat 1 marka 233 grammnyi ezüsből körülbelül 400 db dénárt készített. Ez esetben a 16 000 márkából 6,4 millió db-ot gyárthattak. A korabeli dénárook részben 0,216 nyers és 0,144 gramm színezüstöt, illetve később 0,278 gramm nyers és 0,208 gramm színezüstöt tartalmaztak.

A becslés másik tényezője, hogy az ásványi nyersanyagok kitermelési költségei és árai egymáshoz képest nagyarányú állandóságot mutatnak. Például az arany-ezüst árárány 1 : 10 és 1 : 15 között mozgott évezredekken keresztül a XIX. század végéig, amikor is 1 : 40 körüli értékviszonyra váltott át. Hasonló volt a helyzet más fémek, például Au : Cu, vagy Ag : Cu stb. esetében is. A kőso : Ag arány a középkorban egy hajósódarab, körülbelül 5–6 kg súlynak, 1 gramm Ag érték felelt meg. Manapság is körülbelül 1 gramm ezüst ára 5 kg körüli kősóval azonos. Hasonló volt a helyzet Mátyás idejében is, amikor 100 db ilyen kősóköcka ára 3 aranyforint volt, 1 aranyforint 3,52 gramm körülbelül 3,6 gramm Au-nak felelt meg. Ez azt jelenti, hogy 1 aranyforintért 33 db sötömböt lehetett vásárolni, 1 gramm aranyért körülbelül 10 sötömböt. Mivel az arany-ezüst értékarány 1 : 10-es volt körülbelül 1 gramm ezüstért körülbelül 1 db sötömböt (kb. 5 kg kősót) vásárolhattak. Feltételezhető, hogy ez a Mátyás király korában és napjainkban is érvényes kőso-ezüst árárány 5000 : 1-hez súlyarány III. Béla alatt is

fennállhatott. Ez azt jelenti, hogy 1 kg országos kőso átlagár = a 0,2 gramm Ag-tartalomnak felelt meg (1 kg = 1 dénár). Így dénárokból körülbelül 5 db-ot igényelt egy nagyjából 5-6 kg súlyú hajósódarab megvétele. Ez azt jelenti, hogy a 6,4 millió dénár értékű kősoból évente 6,4 millió dénár: 5 db = 1,280 ezer hajósó db-ot termeltek, szállítottak és adtak el.

Mivel a gyepüelv miatt az export és import szállítások volumene a határparitáson nem lehetett nagy mértékű, és a Dunán délre a Balkán felé történő exportot az északon a Krakó közeli Wielicka kősobányából és nyugaton a Dunán az ausztriai Schalzkkammergutból való importtal ellensúlyozhatták, így feltételezhető, hogy a „történelmi” ország területén körülbelül 1,3 millió hajósó darab/év kőso került 1185 körül felhasználásra emberi és állati fogyasztásra, tartósításra, illetve takarmányozásra. Korábban már jeleztem, hogy egy fő és a hozzátartozó állati takarmányozási sóigény évente 1 hajósó nagyságrendű volt, körülbelül 5-6 kg körül mozgott. Így az ország lakosságának az a része, amely kősovásárlásra kényszerült, körülbelül 1,3 millió fő körül ingadozott. E lakosságszámhoz hozzáadhatjuk azok létszámát, akik kősoból önellátók voltak, ezekhez sorolhatjuk a horvát-dalmát tengerparti népességet, akik nyilván a nagy szállítási távolság és költség miatt inkább tengeri sótermelésre támaszkodtak.

Hasonló körülmények korlátozták az erdélyi sóvásárlást. Itt ugyanis a sóforrások (például Szováta körül 121 db) és helyi kitermelési lehetőségek még évszázadokon keresztül lehetővé tették, hogy a lakosság sóból zömmel önellátó legyen. Még a mohácsi vész után is azt írja a Fuggerek erdélyi sóbányászati faktora, Hans Dernschwam, hogy itt az emberek sót nem vásárolnak, mivel a különböző helyi külszíni előfordulásból és sóforrásokból elláthatják magukat. Az erdélyiek önellátó sógazdálkodását a szászoknak és székelyeknek adott – az uralkodók hosszú sora által szentesített és ismételten megújított – kiváltságok biztosították.

A Felvidéki Sáros megyei Sóvár is hasonló, királytól független önellátó sókörzetet látott el ezzel a nélkülözhetetlen táplálkozási, hústartósítási és takarmányozási alapanyaggal. Az említett tengerparti, erdélyi és felvidéki körzetek lakosságszámát a későbbi benépesültségi arányok alapján mintegy 2-300 ezer főre tehetjük. Így III. Béla korában 1,5-1,6 millió főre tehető hazánk Kárpát-medencebeli összlakossága.

Az 1233-as II. András és az egyházak közötti beregi egyezmény alapján ez a becslés részben ellenőrizhető. Iványi B. (1911) megemlíti, hogy körülbelül 40 fontosabb egyházi körzet részesült 144 ezer hajó db-os sójuttatásban. Az egész középkor folyamán ismert és elfogadott volt az egyházi tized intézménye, ami nemcsak a terményekre, hanem például az esztergomi érseknek a király pénzveréséből származó pizét jövedelmére is érvényes volt. Feltételezhetjük, hogy az 1233-as beregi egyezmény a kősóra vonatkozó tized kodifikálását jelentette. Erre utal, hogy a megállapodás szövege mindenütt kiemeli az egyházi jogok visszaállításának igényét, amit az 1222-es Aranybulla továbbfejlesztésének és a király jövedelmei idegeneknek való korábbi bérbeadási rendszere megszüntetésére szántak megalkotni. Függetlenül a szándékok és törekvések jogos vagy jogtalan

és retrográd jellegétől kitűnik, hogy a király sóbányászati produktumának tizedére tehetette csak rá a kezét az egyházi hierarchia, és ez abban a korban általánosan elfogadott volt. Az egyes egyházközségek részesedésének a forgalmi helyzetből és az ellátandó lakosságszámhoz viszonyuló adományozási darabszámok demográfiai ellenőrzése még nem történt meg. Így elképzelhető, hogy a fenti szempontokon kívül más tényezők is közrejátszhattak az egyházközségi darabszámok megállapításánál. Az azonban kétségtelen, hogy a 144 ezer db tízszerese, körülbelül 1,5 millió db és az ehhez tartozó 1,5 millió fős kősóban ellátatlan lakosságszám jól idomul a III. Béla korabeli, 1185 körüli 1,3 millió fős, hasonló körülményű népességéhez.

A békés 48 év alatt elképzelhető a lakosság mintegy 200 ezer fős szaporodása is, amit a sótermelés és fogyasztás növekedése is egyértelműen jelez. Az évi 4–5000 fős szaporodás a három uralkodó, III. Béla, Imre és II. András alatti viszonylag békés és járványmentes időszakban elképzelhető. A fenti időszak évi 3 százalék körüli szaporodási rátája nem áll messze a korszak történészei által megállapított 4–5 százalék átlagértéktől sem. II. András 1,5 millió db-os sótermelése és 1,5 millió fős kősó vásárló lakossága mellett az ország össznépessége az önelátókkal könnyen elérhette az 1,8 millió főt. Ez a lakosságszám összhangban van a történelmet kutató demográfusok tatárjárás előtti 1,5–2 millió fős becsléseivel is.

Györffy György, aki feltételezi a Maroson és Szamoson történő azonos nagyságrendű szállítást, a szegedi sókikötő forgalmát 1218-ban 640–800 000 hajósó db/évre teszi, és 1233-ban is feltételezi, hogy az országos sókereskedelem fele Szegeden keresztül bonyolódott le. Szeged – mint az országos sókikötő – jelentősége az Ajtony-féle hadjárat után kezd megnőni: a visszamaradt legkorábbi oklevél 1183-ban említi a sóforgalmat.

Történeti demográfánk a kunok visszatelepedése mellett foglalkozhatna a bányászat fellendítésére bevándorló nyugat-európai bányászok és kísérőik lakosságduzzasztó szerepével is. Ez a bevándorlás kétségtelenül lassabb folyamat lehetett, mint a kunok visszatérése, és népességszámban nem érhetne el azok lélekszámát. Hasonló beáramlásról tudósít Györffy György a kárpáti gyepükre szlovák, ruszin, román stb. részről. Így érthető, ha az Anjou-korban megadatott 89 000 Ft-os sójövedelem 3 Ft/100 db-os ár esetén közel 3 millió sókockát és ehhez tartozó kb. 3 millió fős lakosságot jelez. Bár lehetséges, hogy Nagy Lajos hódításai következtében e kősó egy része a meghódított Balkánra került, de ugyanakkor törvények sora intézkedett a behozatal tilalmáról.

A XV. században V. László alatt 100 000 Ft volt a sójövedelem, a 216 000 Ft-os összes királyi bevétel 40 százaléka. E korban fő kincsári bevételnek a kősó számított. Ilyen nagy jelentőségre sem azelőtt, sem azután soha nem emelkedett. A 100 000 Ft-os sójövedelem 3 Ft/100 db-os ár mellett 3,3 millió sókockát és ugyanilyen lakosságszámot jelez V. László alatt.

Mátyás király uralkodása alatt 120–140 000 Ft-os kősóbevételi adatokról is tudunk. Ez az említett 3 Ft/100 db-os ár mellett 3,96–4,62 millió sókockát és 4 millió fő feletti lakosságszámot jelez. A V. László uralkodását jelző XV. század kö-

zepe 100 000 Ft-os és a Mátyás halálát megelőző évekből kimutatott 140 000 Ft-os bevétel közötti különbség igen jelentős, ami a királyi hatalom gyakorlásának különböző hatékonyságát is kifejezi, és nemcsak azzal a közel 50 éves idő-különbséggel kapcsolatos, amely alatt nyilván jelentős szaporodást és kősoigénynövekedést is regisztrálhatunk. Azt is figyelembe kell tehát venni, hogy az V. László korabeli lakosság szám a kősobevétel és az ebből számított termeléssel, továbbá lakosság számmal, alulértékelt. Az alábecslés értékét 10 százalékosra tehetjük, a reális lélekszám 3,6 millió fő felett lehetett V. László uralkodásának elején. Ezzel szemben a Mátyás király halálát megelőző évekből jelzett 140 000 Ft-os bevétel, a megnövelt országhatár és fogyasztás miatt, továbbá a nyilván expanzív exportlehetőségek kihasználását is tekintetbe véve közel 10 százalékos túlbecslést indukálhattak a történelmi Kárpát-medence területére. A reális lakosság szám 4,2 millió fő körül mozoghatott a kősotermelési adatok szerint is.

Sajnos az Ulászló és a II. Lajos korabeli sójövodelmek nem alapulhattak reális uralkodói monopolhelyezeten. Eppen ezért az akkori megcsappant királyi jövodelmeket nem tekinthetjük mértékadónak. Más a helyzet a mohácsi vész utáni 1550 körüli évekkal, amikor a máramarosi kősotermelésről két évből konkrét adatunk van. Eszerint 1551-ben 970,5 ezer db, 1552-ben 982,4 ezer db volt Máramaros kősokontingense. Ez arra utal, hogy e bányavidékről csak a Tisza-Zagyva vízi úton elérhető vagy megközelíthető fogyasztóterületre közel 1 millió főt számíthatunk. E korban a máramarosi kőso egyéb területeken való eladása nem volt engedélyezve.

A mohácsi vészt követő idők erdélyi sótermeléséről jó képet nyerhetünk Hans Dernschwam munkájából, aki az V. vagy nálunk I. Ferdinánd és a Fuggerek között kötött 1528. június 14-i egyezmény alapján utazott Erdélybe. Célja az ottani kősotermelés, -szállítás, -elosztás, -kereskedelem átszervezése és átvétele volt. Az erdélyi sóbányákat I. Ferdinánd király elődjének, II. Lajosnak a Fuggerekkel szemben történt 1526-os államosítási határozatai és elkobzásai következtében előálló veszteségek kb. 200-300 ezer Ft-nyi kártalanítására, és további 40 ezer Ft kölcsönért engedte át.

Erdélyben a Fuggerekre és intézőjükre a teljes kősoszervezet anarchiája várt. A termeléshez és szállításához a legalapvetőbb eszközök, például vonókötel is hiányzott, nem beszélve a munkások stb. kifizetetlenségéről. A beszámolásszerű jelentésből kitűnik, hogy rendes körülmények között a Maroson 80 hajó közlekedik. Egy hajóban általában egy töményt, azaz 10 000 db kőso-t tettek. A hajók évente kétszer fordultak. Tehát a minimális szállítási mennyiség elérte a $2 \times 80 \times 10\,000$ db-ot, azaz 1,6 milliót. A nagyobb, ún. tordai hajóban 22 000 db só is elfért. Ha az átlagos 1,6 millió db-os Maroson és hasonló nagyságrendű 1,6 millió db-os Szamoson történő szállítást a máramarosival (kb. 1 millió) összeadjuk, akkor 4,2 millió hajósó-darabos mennyiséget kapunk, ami megfelel a Mátyás halála körüli belföldre becsült lakosság számnak. Mindez az 1514-es Dózsa-lázadás és az 1526-os mohácsi csatavesztés, majd polgárháború után nagyon is reális lakosság szám lehet.

Szociáletikai mozzanatok Fichte filozófiájában*

Az ember eredendő etikai és társadalmi helyzetét vizsgálva Fichte azt mondja a francia forradalomról írt korai munkájában, hogy megkülönböztetendő az erkölcsiesség (das Sittliche), amennyiben a szellemvilágra vonatkozik, illetőleg amennyiben a társadalmi viszonyokra:

Ebben az első vonatkozásban [az ember] szellem. Viszont szemlélhetjük a társadalomban is, ahol a hozzá hasonlók között él. Ebben a viszonyban törvénye az erkölcsi törvény (Sittengesetz), amennyiben a jelenségvilágra vonatkozik, és természetjog a neve. [...] E vonatkozásban pedig ember.¹

Így az emberre mint individuális szellemre az általános etika érvényes, az emberre mint társadalomban élő lényre egy társadalmi vagy szociáletika, amely Fichtének e korai – Rousseau és a jakobinizmus által természetesen erősen befolyásolt – írásában szinte azonossá válik a természetjoggal. A későbbiekben azután, a jénai korszakban, Fichte határozott különbséget tesz szociáletika és jog között, hogy végül berlini korszakában ismét kísérletet tegyen bizonyosfokú egyesítésükre. Ez összefügg azzal, hogy társadalmi-etikai ideáljait, illetve az ideális társadalmat Fichte mennyire látta megvalósíthatónak: a jénai korszakban – amint például az *Über die Bestimmung des Gelehrten* (1794) mutatja – inkább az erre való állhatatos törekvést látta fontosnak, a berlini korszakban – amint az ugyanezen témájú *Über das Wesen des Gelehrten* (1805) – remélhetőnek vélt egy egyre nagyobb mértékű megvalósulást.

Mivel az embert Fichte alapvetően és elvileg társadalmi-közösségi lénynek látja, a közösségben a jénai *Naturrecht* szerint is minden egyén önkéntesen úgy korlátozza a szabadságát, hogy ezzel lehetővé tegye embertársainak szabadságát is. Erre alapozódik Fichte koncepciója a tulajdonról:

A tulajdoni szerződésben minden egyes ember kizárólagosan megkapja az érzéki világ egy meghatározott részét mint e kölcsönhatás szféráját [...]. Kizárólagosan egy bizonyos fajta használatra kapja meg, és csakis e használatból valamint mindabból, ami e használatra hátrányos lenne, van joga mindenki mást kizárnia.

* Előadásként elhangzott az Internationale Fichte-Gesellschaft kongresszusán (Berlin, 2000. október). Fichte műveit a következő kiadás szerint idézem: *Johann Gottlieb Fichtes sämtliche Werke*, Bd. I–VIII. (+ *Nachgelassene Werke*, Bd. IX–XI.), hg. v. I. H. Fichte, Berlin 1845/46 = SW.

Kollektívum és individuum ezért nála nem ellentétben, hanem eredendő egy-ségben vannak:

Az ész csak egy: s az érzéki világban való érvényre jutása is csak egy; az emberiség az észnek egyedüli megszervezett és megszervezendő egésze. Több, egymástól független tagra van fölosztva; az államnak már természeti berendezése is meghaladja ideiglenesen ezt a függetlenséget, s az egyedi mennyiségeket egy egésszé oldja, míg az erkölcsiség (Sittlichkeit) az egész nemet egybe nem fogja.²

Azonban a *Naturrecht* szerint az állam egy kényszerintézmény (Zwangsanstalt), ahol a kormányzó (Regent) a társadalom képviselője ebben a vonatkozásban. Ugyanis az állam, bár erkölcsi akarat (sittliches Wollen) kifejezője is, önmagában véve mégsem erkölcsi jellegű (sittlich), nem etikai közösség: az erkölcsiség megvalósítása nem feladata. Ez ugyanis etikai közösségek révén valósul meg, mint amilyenek a család, a rendek (különösen a tudósok), az egyház.

Igy nevezetesen a házasság „nem pusztán jogi társulás (juridische Gesellschaft), mint mondjuk az állam, hanem természetes és morális társulás”, ahol is a polgárok és polgárnők önkéntesen lépnek kapcsolatra, s az államnak ezt csak el kell ismernie. A szülők ugyanígy morálisan felelősek gyermekeik neveléséért a moralitásra, s e tekintetben szuverének, habár van kényszerkötelezettségük is az állammal szemben, tudniillik a technikai-gyakorlati képzés vonatkozásában. Az állam dolga csak az, hogy óvja a házasság és a család létét és moralitását.³

A rendek Fichte társadalomfilozófiájában, így főleg *Der geschlossene Handelsstaat* című művében nem egyszerűen gazdasági, hanem közösségi-etikai szerepet is játszanak: hiszen – mint ő maga kiemeli – voltaképpen a céhek modernizált utódai lennének. Az ember alapjogai (Urrechte) a jog a tulajdonra és az önfenn-tartásra: minden embernek joga van a munkára és az emberi létre, s erre csak annak van joga, aki dolgozik – mert aki nem dolgozik, az ne is egyék! Az ember hivatása, hogy egy meghatározott tevékenységi körben a közösség javára dolgozzék. A három alapvető rend a termelők (Produzenten), a művesek (Künstler), a kereskedők (Kaufleute) rendje, ehhez jönnek még a további rendek: a kormányzat, a tudósok rendje. Fichte már a *Bestimmung des Gelehrten*-ben hangsúlyozta ugyan minden rend egyenértékűségét, mindamellett úgy vélte, hogy az erkölcsi-leg (sittlich) legjobb rend a tudósoké – e gondolat most az elosztás alapszempont-jává lesz. Az elosztás a szükségletek szerint történik, az állam azonban előírja, melyik rend milyen mértékben részesedhet a szűkös javakból: így például a pa-raszt beérheti növényi táplálékkal és munkaidőben facipőben járhat, mondjuk csak ünnepnapon húzva bőrcipőt, a magasabb fokú szellemi tevékenységhez azonban változatos táplálék, jó ruházat és tiszta környezet szükségeltetik. Ám egyetlen embernek sem szabad teherhordó állat módjára dolgoznia: mindenkinek örömmel kell dolgoznia, s lehetősége kell legyen rá, hogy szemét és szelle-mét, magát kipihelve és nyugodt körülmények közt, az égre emelhesse.⁴ Mind-ez tökéletesen megfelel a puritanizmus, illetve német változata, a pietizmus

eszményeinek. Fichte egy helyütt ezzel kapcsolatban – és aligha véletlenül – a Herrenhuti Közösség példájára utal: „A Herrenhutiak, akik mindent az egyházban akartak egyesíteni, arra kényszerültek, hogy kereskedőtársaságot alkossanak, ami az egyházban magában véve nincs megalapozva.”⁵

S ezzel az egyháznál mint közösségnél vagyunk. Fichte – mint tudjuk – Luther nyomán megkülönböztette Isten látható egyházát a láthatatlantól, s ez utóbbit tartotta igazán legitimnek, mint szabad szellemek közösségét. Azonban a látható egyház is közelíthet a láthatatlan egyház mint erkölcsi eszmény (*sittliche Idee*) megvalósulásához. Az 1798-as *Sittenlehre* szerint az erkölcsiséghez tartozik, hogy meggyőződéseinket előadjuk, s az e célból való egyesülés éppen az egyház: „Így hát abszolút kötelességünk, [...] hogy egy látható egyházi közösséget, amennyire ez csak lehetséges, létrehozzunk.” Az egyház az érzékfölöttiség felé irányít, s egyúttal az erkölcsiség megvalósulása felé: a lelkészek mint vallástanítók egyszerűen morális néptanítók, az egyházzolgák egyszerűen a morális közösség képviselői. Így az egyház egy etikai érzelmi-nevelődési közösség, egy közös meggyőződés, hitvallás vagy szimbólum jegyében.⁶ Az 1812-es *Sittenlehre* ezt azzal egészíti ki, hogy:

Minden szimbólum tartalmaz egy az erkölcsiség álláspontjáról kifejezett megismerést, mindenkor egy – egy vagy több egyénhez intézett – kinyilatkoztatáson alapszik; azt tartalmazza, amiben mindnyájan, akik e kinyilatkoztatásban hisznek vagy tanítanak, egységesek.

Szemben tehát a jogilag (*juridisch*) kényszerítő állammal, az egyház olyan etikai egyesülés, amely a belső meggyőződés közösségére épül.⁷

Mivel azonban Fichte elméletében a tudománytan (*Wissenschaftslehre*) lényegileg inkorporálja a vallást és a filozófia a teológiát, nem csoda, ha végül nem az egyház mint olyan lesz számára a tökéletes közösség megjelenése, hanem a keresztény elvektől áthatott, de a tudósok által vezetett állam, mely voltaképpen az egyházat is magába foglalja. A *Der geschlossene Handelstaat* a juridikus államról beszél, mely egyúttal gazdasági közösség is – ámde láttuk, hogy az erkölcsiség elemeivel. A *Die Grundzüge des gegenwärtigen Zeitalters* szerint azután az állam már nem pusztán juridikus és gazdasági intézmény, „egészen más célja van [...], mint az egyének pusztán fizikai fönntartása”, célja tudniillik a kultúra és a harc a kultúra-nélküliség (*Unkultur*) ellen: tehát érvényesül az erkölcsiség primátusa. „Az olyan egyének számára, [...] akik nem akarnak és kívánnak mást, mint életüket nemünknek áldozni”⁸ – az állam kizárólag erkölcsi egység. A *Wesen des Gelehrten* szerint a kormányzó (*Regent*) egy erkölcsileg tökéletes ember, „Isten legközvetlenebb megjelenése a világban”.⁹ Az *Exkurse zur Staatslehre* kimondja, hogy a végső állapot Isten országa a földön:

E birodalom, a Mennyei Országa, egyetemes birodalom, mely minden embert, minden másra tekintet nélkül, megillet. [...] A meghasonlottságnak egyszer véget kell érnie, s a kereszténységnek állammá kell alakulnia, minden törvényt és intézményt áthatva szellemével.¹⁰

A *Naturrecht* (1796/97) és az 1798-as *Sittenlehre* lapjain Fichte még nem tulajdonítja a tudósi és nevelői rendnek mint olyannak azt, hogy a politikai uralom lenne a dolga – amint azt később például a *Staatslehre* (1813) lapjain megteszi. Mindenesetre már az 1798-as *Sittenlehre* is úgy véli: az állam és az egyház képviselői tudósok kell legyenek, ugyanakkor föltételezi „egy közösségi tudat fórumát, mely előtt abszolút és korlátlan szabadsággal gondolható és vizsgálható minden, ami lehetséges”.¹¹ Ez ugyan nem korlátlan szabadság önkényes és megalapozatlan vélemények vagy ideológiák tanítására: de csak a felvilágosult tudósközösség kritikája az, ami korlátoz. A tudósok köztársasága egy nevelődési közösség (Erziehungsgemeinschaft). A tudósnak a való világban kell realizálnia az isteni eszményt, melynek megismerésén stúdiumai során fáradozott.

A *Wesen des Gelehrten* szerint:

Eszménye nem maradhat meg benne elrejtőzötten, hanem elő kell lépnie és hatnia kell; s e hatékonysághoz lényegének legmélye hajtja őt. A világ azonban képtelen rá, hogy ezt az eszmét a maga tisztaságában befogadja; ellenkezőleg, arra törekszik, hogy azt a maga közönséges nézeteihez húzza le. Ha ő [a tudós] engedne valamicskét ebből a tisztaságból, könnyedén tudna hatni; csak hogy el van telve az eszme iránti tisztelettel, s így semmit sem akar engedni belőle. Így hát az a nehéz feladata van, hogy a két szempontot egyesítse. [...] Az isteni eszményben ő amaz eljövendő korok alakját hordozza magában, amelyeknek még csak lenniük kell, s neki kell példát mutatnia és törvényt adnia az eljövendő nemzedékek számára, amit hiába keresne a jelenben vagy a múltban.

Ez fokozatos nevelődés következtében alakul ki: „Aki a kicsinyben nem volt hű, ahhoz a nagyban sem lehet bizalmunk, s aki saját maga előtt nem állta ki a próbát, az teljes becsstelenség nélkül nem fogadhatja el nagyobb dolgokban a bizalmat.” Mint kormányzók mindamellett „az emberi dolgokat önállóan és saját felfogásuk szerint [...] vezetik”.¹²

Fichte azonban soha nem különítette el mereven a tudósok rendjét a polgárságtól, illetve a történelmi harmadik rendtől általában. Az *Exkurse zur Staatslehre* ezt mondja:

Iparkodás és vágyódás arra, hogy a nemzeti jólétet ezáltal emeljük, ez az eszköz arra nézve, hogy a művelődést a néphez egyáltalán eljuttassuk, majd folyamatosan fokozzuk. [...] Az újabb történelemben voltaképpen a *harmadik* rend sajátja volt az első érintkezés az értelem birodalmával, a birodalmi városokban, s értelemből és célratörésből létrejött alkotmányaikban.¹³

Ez éppúgy bizonyítja, hogy Fichte nem valamiféle totalitárius államot képzelt el, mint kritikája Napóleon rendszere ellen, melyben – az ún. államrezon cinizmusa miatt – a gonoszság megtestesülését látta.

A *Naturrecht* I. kötete (1796) szerint még „a legfelsőbb hatalom, valóságban és jog szerint, a nép, mely fölé semmi sem állhat, s amely a forrása minden más hatalomnak, s csakis Istennek felelős”. Habár a közvetlen demokrácia mint kor-

mányforma egy önkényuralom, s érvényesnek tekinthetők a képviseleti alkotmányok különféle formái, a parlamentáris demokrácia azonban nem kerül említésre, a hatalommegosztás elvetése pedig implikálja a parlamentarizmus elutasítását. A II. kötetben (1797) már ezt olvassuk:

Egy olyan nép, amely a kormányzóit maga kell válassza, már nagyon művelt kell legyen: mert a választásnak [...] egyhangúnak kell lennie, hogy általános érvényű lehessen.¹⁴

A tendencia ezért az, hogy a kormányzók választásának jogát a tudósoknak adjuk meg: a kormányzónak nemcsak tudósnak kell lennie, hanem a *Staatslebre* szerint a kormányzókat a tudósok soraiból és csakis általuk kell választani. Ehhez az uralmi rendszerhez azonban az embereknek szabadon kell beleegyezésüket adniuk – a népszuverenitás elve így változatlanul érvényes.

A *Der geschlossene Handelsstaat* szerint:

Ha a valódi állam kormányzásának tudományát a megadott maxima szerint *politikának* nevezzük, úgy e politika középtűt helyezkedik el az adott állam és az észállam között.¹⁵

A *Die Grundzüge des gegenwärtigen Zeitalters* és a *Reden an die deutsche Nation* azonban már erkölcsiségről, Istenről, általános nemzetnevelésről is beszélnek. A népszuverenitás helyére, amely pusztán mint a fejedelmi szuverenitás ellentéte jelenik meg, a *Staatslebre* lapjain végül – módosult formában – ismét az isteni kegyelem elve lép, vagyis az ész szuverenitása, s így a fejedelem vagy a nép önkénye helyébe az észuralom. Ez az uralmi rendszer felfogható úgy, mint egy a tudósok által vezetett teokrácia, hiszen Fichte nem véletlenül beszél „ephorátusról”: az ephoroszok nemcsak az antik Spártában, hanem a német evangélikus-lutheránus egyházban is a közösség vezetői és vezérei voltak.

Fichte-könyvében Karl Hahn rámutat: ezzel újból felmerül a platóni filozófus-királyság problémája, melyet Kant elutasított:

Fichte itt mégis feladja részlegesen politika és etika megkülönböztetését. Szándéka az *etikai*-politikai egységre irányul. [...] Jog és erkölcsiség, politika és etika, éppígy politikai és morális szuverenitás és autoritás különbségei mégis fönnt kell maradjanak. [...] A feladat így: közvetíteni a két képviseleti elv, az ész legitim szuverenitása és a népszuverenitás, az isteni kegyelem és a demokratikus legitimáció, a joguralom és az egyének önkénye között.¹⁶

E lényegileg szociáletikai közvetítés jegyében állt mindvégig Fichte politika-filozófiai és politikai tevékenysége.

- 1 *Beitrag zur Berichtigung der Urteile des Publikums über die französische Revolution*, SW VI. 131.
- 2 *Grundlage des Naturrechts nach Prinzipien der Wissenschaftslehre*, SW III. 118. skk., 203.
- 3 *Uo.*, SW III. köt. 304. skk.
- 4 *Der geschlossene Handelsstaat*, SW III. köt. 414. skk.
- 5 *Exkurse zur Staatslehre*, SW VII. köt. 609.
- 6 *Das System der Sittenlehre nach den Prinzipien der Wissenschaftslehre* (1798), SW IV. köt. 41. skk.
- 7 *Das System der Sittenlehre* (1812), SW XI. köt. 107. skk.
- 8 *Die Grundzüge des gegenwärtigen Zeitalters*, SW VII. köt. 107. skk., 144.
- 9 *Über das Wesen des Gelehrten*, SW VI. köt. 427.
- 10 *Exkurse zur Staatslehre*, SW VII. köt. 606. skk.
- 11 *Das System der Sittenlehre nach den Prinzipien der Wissenschaftslehre* (1798), SW IV. köt. 248.
- 12 *Über das Wesen des Gelehrten*, SW VI. köt. 406. skk.
- 13 *Exkurse zur Staatslehre*, SW VII. köt. 604. skk.
- 14 *Grundlage des Naturrechts nach Prinzipien der Wissenschaftslehre*, SW III. köt. 182., 288.
- 15 *Der geschlossene Handelsstaat*, SW III. köt. 399.
- 16 Karl Hahn: *Staat, Erziehung und Wissenschaft bei J. G. Fichte*, München: C. H. Beck, 1969. 163–164.

A szociáletika helye Fichte filozófiájában*

Fichte második nagy alkotói korszaka Berlinben, Poroszország fővárosában bontakozik ki, s egyre erőteljesebben kapcsolódik a fölvilágosult-abszolutista porosz államhoz. Természetesen ez sok szempontból erőteljes fordulatot is jelez Fichte munkásságában, azonban nem valamely megmagyarázhatatlan és irracionális pálfordulást: Fichte berlini korszakát egyszerre jellemzi a kontinuitás és a diszkontinuitás is a jénai korszakkal. Elméleti filozófiáját tekintve mindvégig fönnáll az Általános Én és Isten lényegi azonosítása, csak míg a jénai periódusban inkább Isten oldódott föl az Általános Énben, most viszont egyre inkább az Általános Én oldódik föl Istenben. Ez összefügg azzal, hogy bár gyakorlati filozófiáját tekintve is ugyancsak mindvégig fönnáll ennek elsőbbsége az elméleti filozófiával szemben, de míg a jénai periódusban a szabadság és az erkölcs általános-elvont elvei álltak a középpontban, ezek most konkretizálódnak, és így öltenek társadalom- és történelemfilozófiai, illetőleg vallásfilozófiai és eszkatológiai dimenziókat: a történelemben Isten jelenik meg és cselekszik, és pedig határozott céllal. A történelem célja: Isten Országa a földön. Mindezek a kérdések pedig egyre inkább összekapcsolódnak Németország és ezen belül Poroszország jövőjének problémájával, mint ahogyan a német klasszikus filozófia mindegyik nagy alakjának tevékenysége is – származásuktól függetlenül – így vagy úgy összekapcsolódott Poroszország sorsával: Königsberg és Berlin egyaránt vonatkozási pontok voltak Kant, Fichte, Hegel és Schelling számára. Éppen Poroszország, a nagy keletnémet protestáns monarchia sajátos társadalmi és történelmi szerepe miatt kell nemcsak a diszkontinuitást, de a kontinuitást is meglátnunk Fichte jénai és berlini korszakai között.¹

Franz Borkenau véleménye szerint a német eszmetörténet egyre növekvő mértékben Kelet-Németország által volt befolyásolva, a keletnémet, így a szász és a porosz pedig a lutheránizmus által. A lutheránizmus átmeneti jelenség a katolicizmus és a kálvinizmus között, s e sajátos átmenetiségéből és nem-konzolidált jellegéből következik, hogy nincs szociáletikája. A katolicizmus csak a szerzetesség számára hirdetett konkrét erkölcsi eszményeket, de ezeket a kálviniz-

* Előadásként elhangzott az Internationale Fichte-Gesellschaft kongresszusán (Berlin, 2000. október). Fichte műveit a következő kiadás szerint idézem: *Johann Gottlieb Fichtes sämtliche Werke*, Bd. I–VIII. (+ *Nachgelassene Werke*, Bd. IX–XI.), hg. v. I. H. Fichte, Berlin 1845/46 = SW.

mus, közelebből a puritanizmus az egész közösség és minden egyén számára meghirdette a „világban-maradó aszkézis” (Max Weber) gondolatának jegyében. Így mind a katolicizmus, mind a kálvinizmus, habár más-más formák között, de egy társadalmilag konszolidált helyzet viszonyainak megfelelően szociáletikát tudott adni, míg a lutheránizmus, e helyzet hiányában, bár belsőleg forradalmi, ám külsőleg megalkuvó maradt.²

Borkenau kritikája mögött meghúzódik egy határozott – és sajnos túlságosan is elterjedt – poroszellenesség, mely egyaránt jellemez sok angolszász és osztrák, valamint orosz és egykori keletnémet szerzőt. A porosz protestantizmust azonban éppenséggel a leghaladóbbnak kell minősítenünk Németországban. Nem a kora reformációs, forradalmi-átmeneti, lutheri-müntzeri értelemben haladó ez, amely ugyanis a forradalmi helyzet elmúltával vagy egyáltalán nem tudja stabilizálni magát, vagy csupán egy olyan belső forradalmiság formájában, mely a kényszer nyomása folytán megbékél a külső szolgálattal, hanem a világban maradó aszkézis ama calvini-puritán formájában is, mely a konszolidálódott helyzetben igyekszik a forradalmi korszakból átmentett morális követelményeket a valóságban érvényesíteni. E szempontból fontosnak bizonyultak a Német Lovagrend hagyományai is – ne feledjük ugyanis, hogy a rend eredetileg egy kórház alapításával kezdte működését. A kérdés egyik legjobb szakértője, Walther Hubatsch erről a következőket mondja: a német-rendi eszme kisugárzó ereje szerzetesi-misszionáriusi tendenciájában van. A rend állapota, emberi megnyilvánulásai mulandók voltak, szellemi gyökerei és életfölfogása változó, de maradandó volt a külső és belső fegyelem, a mű komolysága, a cselekvés öröme, a politikai gondolkodásmód tisztasága, precizitása, bátorsága és világossága. Vagyis azok a vonások, amelyek a puritanizmus jellemzői: a német keleti kolonizáció némely tekintetben összehasonlítható az amerikai nyugati kolonizációval.³

A puritán vonások a sajátos német viszonyok között általában a pietizmus alakját öltötték. Abban pedig, hogy Poroszországban a pietizmus magas fokra fejlődött, szerepe volt a Hohenzollernok nyugati: alsó-rajnai-hollandiai kapcsolatainak, s annak, hogy a fejedelmek már 1613 óta a kálvinizmushoz csatlakoztak vagy legalábbis ingadoztak a calvini és a lutheri irány között. (A kálvinizmusra való teljes áttérést a rendek akadályozták meg: a porosz abszolútizmus eleinte korántsem volt oly korlátlan, s a Hohenzollernok tartományai sokáig éppoly konglomerátumszerűen csatlakoztak egymáshoz, mint a Habsburg-birtokok.) A XVIII. századi Németországban a bevándorló hugenottáknak és zsidóknak, valamint a katolikusoknak, továbbá az üldözött pietisták működésének is teret adó, a lutheránizmus és a kálvinizmus között egyensúlyozó porosz állam a komolyan vett fölvilágosodás és a vallási türelem német mintaadója volt. Milyen jellemző, hogy mikor a fejlett Franciaországban visszavonják a nantes-i, az elmaradott Poroszországban kibocsátják a potsdami ediktumot! Az adott helyzetben szükségszerű volt, hogy a pietizmus csak a feudális rendiséggel forduljon szembe, a fölvilágosult-abszolútista monarchiával – túlkapásainak bírálata ellenére – ne: pozitív hatását csak így tudta kifejteni.⁴

Végül is nem volt olyan felelőtlen vagy korlátolt porosz uralkodó, aki ne a fölvilágosult abszolutizmus politikáját folytatta volna – legalább néhány alapvető vonatkozásban. Nemcsak a Nagy Választófejedelem, de a léha I. Frigyes és a katonakirály I. Frigyes Vilmos alatt is újabb menekülthullámokban érkeznek polgárok az országba, ekkor alapítják a hallei egyetemet, mely rövidesen a német fölvilágosodás egyik legfontosabb központja lesz (Thomasius a gazdaságilag jóval fejlettebb Szászországból menekül ide), továbbá a berlini művészeti és tudományos akadémiákat, támogatják Francke pietizmusát, létrehozzák a berlini Charitét, manufaktúrákat alapítanak, népiskolai rendszert hoznak létre. Nagy Frigyes politikájában és egész magatartásában pedig kétségkívül nagyon sok képmutatás volt ugyan, azt a kijelentését azonban, hogy a király „az állam első szolgája” kell legyen, a maga világképén belül komolyan gondolta. Nem szükséges itt felsorolnunk Frigyes valamennyi intézkedését, melyeket a mezőgazdaság és az ipar, a talajjavítás és a vízszabályozás, a kereskedelem és a közlekedés, az államapparátus és az igazságszolgáltatás javítására tett. Legfontosabbként ki kell azonban emelnünk népjóléti intézkedéseit:

Tény, [...] hogy az állam parancsszava most már mélyebb közérdekeket szolgál, a hivatalnoki utasítások erősen szociális tartalmúak, jólét-államot akarnak. [...] Még a paraszt sorsába is beavatkoznak, ha nem is rendszeresen, s ha többnyire óvatosan is a nemesi érdekekkel szemben. A nyugati fejlődésnek kemény fegyelemmel való átültetése ez, gazdag tartalmának akadálytalan, racionális érvényesítése.⁵

A II. Frigyes Vilmos reakciós kormányzatát, majd az 1806-os összeomlást követő porosz újjászületés: a Stein-féle nagy reformkorszak az e hagyományokhoz való visszatérést jelentette. Közkeletű hazugság, hogy Stein és munkatársai francia, illetve nyugat-gyűlölő fanatikusok voltak. A valóságban a nyugati fölvilágosodás, így Montesquieu és Adam Smith tanításai hatottak rájuk, kétségtelenül Immanuel Kant filozófiája mellett és annak közvetítésével is.⁶ Tévedés szembeállítani az úgymond „konzervatív” Steint a „liberális” Hardenberggel: Stein ugyanis nem egyszerűen konzervatív, hanem konzervatív reformer volt. Bizonyára volt abban naivitás, ahogyan e lelkes reformerek megkísérelték a kanti jogfilozófia elveit az alkotmánytervezetekbe és a gyakorlati törvénykezésbe átültetni, s egy korporatív demokrácia államrendjét fölépíteni (amit az uralkodó osztály persze vadul ellenzett és végül sikeresen megakadályozott), s bizonyára gyermeketeg volt helyenként a Napóleon elleni gyűlöletük – de hát a modern francia patriotizmus is egy Jeanne d’Arc naiv és gyermeketeg „fanatizmusából” született meg, és Fichte sem ok nélkül idézte föl 1807-ben Machiavelli úgymond idegenellenes fanatizmusát.

Általánosságban Fichte az empirikus történelmet (tehát nem absztrakt-logikailag, mint a *Grundzüge des gegenwärtigen Zeitalters*-ban) a *Staatslebr*-ben két nagy korszakra osztja: egy (történelmi) „óvilágra” és egy (történelmi) „újvilágra”. A két történelmi világ közötti alapvető különbségeket közvetlenül a vallástörténet révén ragadja meg: a kereszténység az újkor elve, mivel tagadja a rabszolgaságot, s az ember szabadságát hirdeti. Ez az elv azonban először még csak absztrakt, s a

valóságos történelemben csak a protestantizmussal kezd érvényre jutni: ami Pál volt a zsidókkal szemben, az volt Luther a pápistákkal szemben. Fichte csodálata Luther iránt közismert, s korai írásaiban teljesen Luther nyomán állítja szembe a láthatatlan egyházat a látható egyházzal – és pedig az ész által lényegében csak a szabad szellemek láthatatlan egyházát legitimálva. Együttal radikalizálja is azonban Luther gondolatát, mégpedig éppen a megmerevedett lutheránizmussal szemben: a protestantizmus egyáltalán nem más, mint szabadszelleműség, vagyis hogy a protestáns mindenben magára van utalva, amiről maga nem győződhet meg. Fichte oly radikális, hogy a kereszténységet nem egyszerűen (mint Schleiermacher) a szív vallásaként jellemzi, s mint ilyenben tételez föl közvetlen kapcsolatot a hívő és Isten között, de Luther amaz alapgondolatán is túlmegegy, miszerint egy a közvetítő ember és Isten között, tudniillik Jézus. Fichténél voltaképpen Jézus ilyen szerepe is szinte fölöslegessé válik, Jézus úgy értendő, mint az erkölcsi tökéletességet lehetővé tévő mintakép. Így Jézus és Luther mellé még Kantot is közvetlenül odaállítja: Jézus, Luther és Kant a szabadság három védőszelleme. „Akkor azonban nincs már lutheránizmus avagy reformált vallás [...]”.⁷

Isten elvontan már eleve egy észvallást nyilatkoztatott ki az emberiség számára, majd ezt Jézus történetileg a kereszténység, formájába öntötte, a reformáció és Luther megújította, a fölvilágosodás és Kant pedig végleg kiszabadította a papi zsarnokság bilincseiből. A fejlődés utolsó lépcsőfoka a kereszténység, illetve a protestantizmus erkölcsi elveinek inkorporálása a tudománytan kereteibe: a teológia mint olyan meg is szűnik, és úgyszintén a filozófiába lesz inkorporálva. A *Grundzüge des gegenwärtigen Zeitalters* adja meg a végső eszkatológiai dimenziókat Fichte vallásfölfogásának: saját kora „a kiteljesedett bűnösség állapota”, amit azonban a tudománytan átvezet „a kezdődő megigazulás állapotába”, s így végül elérjük „a kiteljesedett megigazulás és megszentelődés állapotát”. A kereszténység lényege tehát mindig ugyanaz volt, csak a formája változott, pontosabban tökéletesedett.⁸

Ez jelentkezik az államhoz való viszonyában is. A középkori egyház valójában alárendelte magát az államnak: „Az egyház itt megkönnyítette az állam dolgát, amennyiben engedelmességet kívánt, és pedig nem egy közvetlen isteni parancsot iránt, hanem egy közvetített emberi törvény iránt.” Az újkorban kedvezően változott a helyzet, amennyiben ugyanis az abszolút államok az ész elvei szerint kezdtek berendezkedni – és itt nyilvánvalóan tetten érhetővé, egyúttal pedig érthetővé is válik Fichte rokonszenvének megalapozása a fölvilágosult abszolutizmus elveit képviselő protestáns porosz állam iránt: „Az újabb állam volt az az eszköz, melynek révén, keresztényi nyelven szólva, a Szentlélek visszatérhetett a kereszténységbe.” A reformáció és a fölvilágosodás által megindított szekularizációs folyamat hasznára vált a változó (tudniillik a változásra képes) kereszténységnek: „A szabad értelem e fejlődése a világi dolgokban, melyekben az egyház szabadságot adott neki, most lehetővé tette, hogy az egyház felé is fordulhasson, s így egy nagyon is fontos művet hozzon létre az emberi fejlődésben.”⁹ A megálmodott „Republik der Deutschen” és benne a „Religionsbekenntnis der Deutschen”

azután mindenkinek lehetővé teszi, hogy bármilyen vallást kövessen, mivel azonban Fichte szerint a szeretet vallására úgyszintén egy általános polgári szeretet kell alapozódjék, nem fogadható el az olyan vallás, mely ezt megakadályozná.¹⁰ Végső kifutásában „az egyház megszűnik valami önmagáért-való lenni, s az államba vétetik föl”, ezáltal azonban éppenséggel meg fognak valósulni az elvei: a kereszténység a közösség minden alakzatát át kell hogy hassa. A kereszténység „arra van rendelve, hogy kifejlessze magából az észállamot; a régi állam formái burkába az újnak a csíráját helyezi: mindenki szabadságának és Isten előtti egyenlőségének eszméje, mindenki joga, hogy saját egyéniségét teljesen kifejlessze, és eszerint nyerje el a maga helyét a közösségben – ez az új állam alapja”.¹¹ Az állam ugyanis – ezzel összefüggésben – nem egyszerűen politikai, hanem erkölcsi közösség is, éppen mivel a kereszténység elvei egyúttal erkölcsi elvek is. A keresztényi és egyúttal erkölcsi elv

...nemcsak valamiféle tanítás, hanem egy világlakotmány elve, [...] kell, hogy [...] egy alkotmány elve legyen, és pedig még ezen a világon kell azzá lennie, hogy Isten egyedül és általánosan uralkodjon, s hogy minden ember mint erkölcsi lény, szabad akarat és belátás révén, szükségképpen valódi keresztény és a Mennyei Országának polgára legyen, s hogy minden más uralom az emberen egyszerűen csak eltűnjön.¹²

Fichte szociáletikáját így társadalom-, történelem- és vallásfilozófiájában találhatjuk meg.

1 E témáról publikáltam: *Utopismus und Preussentum. Beiträge zur Interpretation von Johann Gottlieb Fichtes Geschichtsphilosophie*. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös Nominatae, Sectio Philosophica et Sociologica* XIII. (1979), 187–200., illetve *Die Wissenschaftslehre Fichtes im Zusammenhang mit seiner Geschichts- und Religionsphilosophie*. *Fichte-Studien* 11 (1997), 229–240.

2 Franz Borkenau: *Drei Abhandlungen zur Deutschen Geschichte*. Frankfurt: Vittorio Klostermann, 1947. 101. skk.

3 Walther Hubatsch: *Deutscher Orden und Preussentum*. In: *Eckpfeiler Europas. Probleme des Preussenlandes in geschichtlicher Sicht*. Heidelberg: Quelle & Meyer, 1953. 54. skk., 76.

4 Vö. Rudolf von Thadden: *Kirche im Schatten des Staates. Zur Problematik der evangelischen Kirche in der preussischen Geschichte*. In: *Preussen im Rückblick*. Hg. v. Hans-Jürgen Puhle–Hans-Ulrich Wehler, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1980, 152–153.; Carl Hinrichs: *Preussentum und Pietismus. Der*

Pietismus in Brandenburg-Preussen als religiös-soziale Reformbewegung. Göttingen–Zürich: Vandenhoeck & Ruprecht, 1971. 127. skk., 174. skk., 299.

5 Szándékosan nem egy német, hanem egy magyar történész lehetőleg objektív véleményét idézem; lásd Hajnal István: *Az újkor története*. Budapest: Révai, 1936. 482.

6 Vö. Ernst Rudolf Huber: *Deutsche Verfassungsgeschichte seit 1789*, I. k.: „Reform und Restauration 1789 bis 1830”, W. Kohlhammer (Stuttgart, 1957), 172. skk.

7 *Beitrag zur Berichtigung der Urteile des Publikums über die französische Revolution*: SW VI. köt. 204., 270.

8 *Die Grundzüge des gegenwärtigen Zeitalters*: SW VII. köt. 11.

9 *Die Staatslehre*: SW IV. köt. 594. skk.

10 *Die Republik der Deutschen*: SW VII. köt. 533.

11 *Exkurse zur Staatslehre*: SW VII. köt. 601., 609.

12 *Die Staatslehre*: SW IV. köt. 577. skk.

Racionális cselekvés és az „én” fogalma

Kézenfekvő gondolat, hogy az „én” metafizikája és a gyakorlati filozófia között fennállnak bizonyos kapcsolatok: hogy mit gondolunk arról, hogyan racionális, illetve hogyan erkölcsös cselekedni, függ attól, hogy mit gondolunk az „én” természetéről. Első hallásra evidenciaként hat az az *erkölcsi* érv az „én” avagy a lélek létezése mellett, amely szerint az „én” azért létezik időben nem változó egységként örökké, vagy legalábbis az élet folyamán, mert különben hogyan ítélné meg tetteinket az égi vagy földi igazságszolgáltatás.¹ Vagy gondoljunk Kant nézetére, aki szerint bár bizonyítani nem lehet a lélek halhatatlanságát, posztulálni kell az erkölcsiség alátámasztásához, az erkölcsös élet motiválásához.

Valószínűleg nem túl merész állítás, hogy a többségi vélemény az „én”-nel kapcsolatban, a filozófusok és laikusok között egyaránt, valamilyen értelemben antiredukcionista. Eszerint az ember „én”-je, személye, legalábbis *élete során*,² azonos marad, és – ellentétben Hume nézetével – nem redukálható pusztán mentális állapotok valamilyen strukturált komplexumára; van valamilyen további tény, amely a személyeket azonosítja.

A személy vagy „én” időbeli azonossága, változatlansága egymástól radikálisan eltérő erkölcsi és cselekvéseméleti nézetek (többnyire hallgatólagos³) közös előfeltevése. Így „a józan ész erkölcsisége”, az utilitarizmus,⁴ vagy Rawls liberális-egalitárius etikai elmélete egyfelől, a racionális cselekvés önérték-követési elméletei másfelől egyaránt előfeltételezik, hogy az emberek „én”-je életük folyamán azonos marad.

Az alábbiakban egy olyan filozófiai elméletet vizsgállok, Derek Parfit⁵ elméletét, amely ezt a közös előfeltevést kérdőjelezi meg. Parfit átfogó koncepciója két részre bontható. Egyfelől elveti az „én” bevett antiredukcionista elképzelését. Másfelől, elfogadván, hogy az „én” metafizikája és a gyakorlati filozófia között szoros kapcsolat áll fenn, radikális erkölcsi, illetve cselekvéseméleti következtetéseket von le redukcionista metafizikájából.

*

Először is az elmélet motivációiról. Parfit egy bizonyos erkölcsi és cselekvéseméleti álláspont mellett kíván érvelni. Olyan racionális etikát akar kidolgozni, amely a racionalitás „jelenlegi cél” elméletének és a „józan ész” (common sense)

etikájának egyfajta ötvözete. A *jelenlegi cél elmélet* szerint minden személy számára az a cselekvés a legracionálisabb, amely legjobban megvalósítja az illető jelenlegi céljait. A „józan ész” erkölcsiségén érthetjük például a Tízparancsolat nem hívók által is respektált előírásait, mint például az ölés, a lopás, a hazugság tilalmát, vagy a rászorulóknak segítségének kötelezettségét.

Parfit célkitűzésének érdekessége részben abból fakad, hogy eredeti módon ragadja meg racionalitás és erkölcs viszonyát. A racionalis cselekvés uralkodó elmélete ugyanis nem a *jelenlegi cél*, hanem az *önérdek-követés elmélet*, amely szerint minden személy számára egyetlen legfőbb racionalis cél létezik, az, hogy (egész) élete önmaga számára a lehető legjobb legyen. Ez az elv viszont sok esetben elmentmond a józan ész, a hétköznapi erkölcsiség normáinak.

Parfit racionalis etikája szerint azonban racionalis lehet jelenlegi céljainkat preferálni hosszú távú céljainkkal szemben, akkor is, ha ennek következtében az egész életünkre vett javak mennyisége csökken. Így nemcsak – a józan ész szerint – erkölcsös, hanem *racionalis* lehet *most* segíteni a rászorulókon, akkor is, ha ennek következtében a jótékonykodó egész életére vett javainak mennyisége (és így akár a *lehetséges jövőbeli* jótékonykodás forrása is) csökken.

De hogyan? Ha altruistaként cselekszünk, viselkedésünket erkölcsösnek tekintjük – racionalisnak azonban nem feltétlenül. Jelenlegi céljaink között persze szerepelhet a nehéz helyzetben lévők segítése. Így, ha a racionalitás jelenlegi cél elmélete igazolást nyer, akkor kaphatunk egy érvet az altruizmus mellett. Mindazonáltal az önérdek-követés racionalisabbnak tűnik. Vajon miért? Az önérdek elmélet racionalitásának intuitív ereje azon a feltételezésen alapul, így Parfit, hogy *életünk minden szakasza egyforma jelentőséggel bír*. Ezért racionalis lemondani jövőbeli céljaink megvalósíthatóságának javára bizonyos jelenlegi céljaink megvalósításáról.⁶

Ez az elképzelés azonban azon a metafizikai előfeltevésen alapul, amely szerint az „én” azonos marad az ember egész élete folyamán. És Parfit éppen ennek a metafizikai képnek a cáfolására kívánja alapozni a racionalitás *jelenlegi cél* elméletét az *önérdek-elmélettel* szemben, és *a fortiori*, saját pozitív etikáját.

Az „én” Parfit szerint

Milyen alternatív képet kínál Parfit az „én” természetéről? Nézetének lényege, hogy az „én” *nem szubsztancia*, hanem *redukálható* bizonyos mentális állapotok, hitek, vágyak, emlékek, karaktervonások együttesére. Az „én” természetének számunkra fontos aspektusai a következők:

1. Az „én” kizárólag összekapcsolódó mentális és fizikai események, állapotok komplexuma. Az „én”-nel kapcsolatban ezen mentális és fizikai esemény-komplexummal kapcsolatos tényeken kívül *nincsen további tény*. (Ontológiai – de nem fogalmi – redukcionizmus.)

2. A személyes azonosság lehet *határozatlan*.

3. A cselekvések racionalitásának, illetve erkölcsőségének vonatkozásában a *pszichológiai folytonosság és kapcsoltság számít, nem az azonosság*.

Az időbeli személyes azonosság kritériuma a következő. Egy bizonyos t_1 időpontbeli P_1 személy azonos egy t_2 későbbi időpontbeli P_2 személlyel, ha (bármilyen okból) pszichológiailag folytonosak és kapcsoltak, és nincs más t_2 időpontbeli P_2' személy, aki éppolyan pszichológiai folytonossági és kapcsoltági viszonyban áll P_1 -gyel, mint P_2 .

P_1 és P_2 (erősen) *pszichológiailag kapcsolt*, ha mentális állapotaik (hiteik, vágyaik, karaktervonásaik) elégséges hányada⁷ azonos.

P_1 és P_2 *pszichológiailag folytonos*, ha t_1 és t_2 közötti időintervallumban mindig létezik olyan személy, aki pszichológiailag kapcsolt P_1 -gyel.

*

Az „én” redukcionista felfogása mellett Parfit hagyományos érveket hoz fel, illetve Butler és Reid klasszikus ellenérveire válaszol,⁸ kevésbé hagyományosan⁹ (például a több ember által közösen is birtokolható ún. kvázi-memória fogalmának bevezetésével). Ezekre itt nem térnék ki, mivel ez az írás az „én” metafizikája és a gyakorlati filozófia közötti kapcsolatot állítja középpontba, e tekintetben pedig a második és a harmadik tézis fontos elsősorban.

A személyes azonosság határozatlanságának lehetősége mellett érvelésében Parfit klasszikus „karosszék-filozófiai” módszert alkalmaz, nevezetesen gondolat-kísérletekre támaszkodva érvel.¹⁰ A legfontosabb gondolat-kísérlet igen röviden a következő. Tegyük fel, hogy lehetséges emberekről *tökéletes hasonmást* készíteni, azaz olyan emberi lényt, aki „molekuláról molekulára” minőségileg azonos az eredetivel. Fogadjuk el az érvelés kedvéért azt a materialista feltevést¹¹ is, hogy két tökéletesen megegyező fizikai állapotú ember (azaz akiknek testi állapota, beleértve az agyállapotokat is, minőségileg azonos), azonos mentális állapotokkal, hitekkel, vágyakkal és hasonlókkal rendelkezik.¹²

A kérdések a következők: 1. Tegyük fel, hogy egy megfelelő szerkezettel (ún. replikátorral) ilyen tökéletes hasonmást, *replikát* készünk egy emberről, aki eközben megsemmisül. A kérdés az, vajon azonos *személynek* tekintjük-e a replikát az eredetivel, vagy sem. 2. Tegyük fel, hogy *két* replikát készítünk egyszerre. Mi a helyzet ekkor?

Az intuíciók megoszlanak. Akik úgy vélik, hogy a személyes azonosság feltétele a test numerikus azonossága vagy folytonossága, azok mindkét esetben azt mondják, hogy a replikák nem azonos személyek az eredetivel. A *numerikus* testi azonosság, mint a *személy* azonosságának feltétele, azonban nem nagyon meggyőző. Hiszen közismert, hogy sejtjeink folyamatosan cserélődnek; másfelől a különféle protézisek, szervátültetések alkalmazása bevett orvosi gyakorlat. Vajon egy végtag-amputáció, egy szívátültetés vagy *ad absurdum* egy agyátültetés után más személynek tekintenénk a pácienszt? A folytonossági kritériummal kapcsolatban is hasonló érveket fogalmazhatunk meg: ha szívátültetés közben a beteg testéből eltávolították a szívét (azaz a testi folytonosság megszakadt), akkor vajon a műtét után más személy lesz?

Azonban ha elfogadjuk is, hogy a személyes azonosság szempontjából nem a testi folytonosság és numerikus azonosság a mérvadó, hanem a pszichológiai folytonosság és kapcsoltág, akkor is további problémákkal kell szembenéznünk. Az első esetben eszerint a replika azonos személy az eredetivel.

De mi a helyzet a második esetben, amikor két egyidejű replikánk van? Úgy tűnik, nem lehetséges, hogy az egyik azonos az eredetivel, a másik nem, hiszen a két replika *egymással is* minőségileg azonos, nemcsak az eredetivel. Tehát ha az egyik replika „én”-je azonos az eredeti „én”-jével, akkor a másiké is. Ez azonban szintén nem lehetséges, az azonosság tranzitivitása miatt. Hiszen ha az egyik replika azonos az eredeti személlyel, az eredeti személy viszont azonos a másik replikával, akkor a két replika is azonos személy kellene hogy legyen. Azonban egy személy *egy időpontban* csak egy személlyel, tudniillik önmagával lehet azonos.

Egy harmadik lehetőség, hogy abban az esetben, amikor kettő (vagy több) replika is készül, akkor az egyik replika „én”-je sem azonos az eredetivel. Ezzel azonban az a probléma, hogy ha az első esetben (amikor csak egy replika létezik) elfogadtuk, hogy a replika azonos személy az eredetivel, akkor ebből az következik, hogy a személyekhez képest külsődleges, kontingens okon múlik, hogy az illető replika azonos-e az eredetivel vagy sem: tudniillik attól, hogy hány replikát állítunk elő. Eszerint mindaddig, amíg csak egyetlen replika létezik, a replika azonos személy az eredetivel. Azonban abban pillanatban, ahogy megnyomjuk a replikátor startgombját és előállítunk egy második replikát, az első replika többé nem azonos az eredetivel.

A helyzet paradox, hiszen mindegyik értelmezés elfogadhatatlan következményekhez vezet. Parfit a következő kiutat javasolja: győzzük le hétköznapi meggyőződésünket, és fogadjuk el, hogy vannak olyan helyzetek, amikor *a személyes azonosság határozatlan*.

*

A javaslat bővebben az, hogy ha egy személlyel csak egyetlen pszichológiailag folytonos és kapcsolt későbbi személy létezik, akkor ezek azonosak. Ha több ilyen is létezik, akkor az a kérdés, hogy melyikük azonos az eredetivel, üres, tartalmatlan.

Ez a nézet, bár elsőre meglepő, mindazonáltal nem jár elfogadhatatlan erkölcsi következményekkel, állítja Parfit. Ugyanis egy személy tetteinek racionalitása és erkölcsössége szempontjából nem az a *lényeges*, hogy létezik-e olyan jövőbeli személy, aki *azonos* vele, hanem hogy létezik-e vele pszichológiailag kapcsolt és folytonos személy. Tehát *nem a személyes azonosság*, hanem *a pszichológiai kapcsoltág és folytonosság számít*. Ahhoz ugyanis, hogy egy jövőbeli személy végrehajtsa terveimet, elégséges, ha pszichológiailag folytonos és kapcsolt velem, nem szükséges, hogy azonos is legyen (tudniillik akkor is végrehajthatja azokat, ha több replikám is van). Az pedig, hogy egy (jövőbeli) személyt előnyben kell-e

részesítenem (például javak elosztásában), szintén attól függ, hogy pszichológiai-lag kapcsoltak és folytonosak vagyunk-e, nem pedig attól, hogy azonosak-e, állítja Parfit.

*

Pár szó a cselekvés-elméleti és etikai következményekről. Az előbbi gondolatmenetek a személyes azonosság Parfit-féle kritériumát próbálták alátámasztani, amennyiben megmutatták, hogy az alternatív javaslat, a fizikai folytonosság és/vagy numerikus azonosság nem kielégítő, illetve, hogy a javaslat paradox következményei feloldhatók, ha megengedjük, hogy – elvileg – lehetségesek olyan esetek, amikor a személyes azonosság határozatlan.

Ami a valóságos helyzeteket illeti (és persze ez a lényeg): a személyes azonosság Parfit-féle kritériuma szerint *normális esetben* is lehetséges, hogy egy jelenlegi személlyel testileg folytonos jövőbeli személy nem azonos, tudniillik amikor pszichológiai kapcsoltságuk egy bizonyos kritikus érték alá csökken (amikor a jövőbeli és jelenbeli személy hitei, vágyai, emlékei, jellemvonásai *nagyon* különböznek). Mivel ez lehetséges, nem igaz, hogy egy ember életének minden szakasza azonos jelentőségű. Nyilván mindenkire nézve igaz, hogy egy *másik* személy élete nem ugyanolyan jelentőségű számára, mint a sajátja. Ha tehát húsz év múlva a mai testemmel folytonos ember nem azonos *személy* velem, akkor nem racionális ezt az embert preferálnom, például javaim elosztásakor, egy másik emberrel szemben. Sőt, ha egy velem testileg nem folytonos ember pszichológiai kapcsoltsága erősebb mostani énemmel, akkor racionális őt előnyben részesítenem az elosztás szempontjából. Következésképp nem feltétlenül racionálisabb az önérdék-követés, amely a velem testileg folytonos ember egész életére maximalizálja a javakat, mintha a jelenlegi céljaimat valósítom meg, az előbbi rovására.

Két példa az etikai következményekre:

– *Altruizmus*. A fentiek szerint nem irracionális a rászorulóknak olyan mértékű segítése, amely a jótékonykodó ember egész életére vett javainak csökkenését idézi elő.

– *Az elosztási igazságosság új értelmezése*. Az utilitarizmus és Rawls nézeteinek közös előfeltevése az „én” anti-redukcionista felfogása. Viszont ha redukcionista vagyunk a személyekre vonatkozóan, akkor átstrukturálódik az utilitarizmus és Rawls elosztási szabályának a viszonya. Parfit személyfelfogása alapján az *elosztás alanyainak a száma* nő, de az *elosztásbeli különbségek jelentősége* csökken. Egyfelől nemcsak a személyek közötti különbségeket, hanem az egyes emberek különböző életszakaszai közötti különbségeket is tekintetbe kell venni az elosztás alanyainak meghatározásakor; másfelől a *személyes azonosság* jelentőségének csökkenése csökkenti az elosztásbeli differenciák jelentőségét.

Reakciók

Az alábbiakban háromféle választ fogok vizsgálni Parfit metafizikai és etikai téziseire.¹³

A. Parfit metafizikája *releváns* etikai nézetei szempontjából.

A1. Parfit metafizikája téves, tehát nem következik belőle semmi az etikára nézve (R. Swinburne).

A2. Parfit metafizikája helyes, de ez összefér azzal, hogy az önérték-követést tekintsük a racionális cselekvés adekvát elméletének (D. Brink).

B. Parfit metafizikája *irreleváns* etikai nézetei szempontjából (M. Johnston).

A.1. A szubsztancia-dualista válasz

Richard Swinburne¹⁴ a következő érvet állítja szembe Parfit redukcionista metafizikai elképzelésével.

1. Tegyük fel, hogy $P_1(t_1)$ és $P_2(t_2)$ személyek azonosságának kritériuma valamilyen *U univerzális* tulajdonsággal¹⁵ való rendelkezés, és tegyük fel, hogy $P_1(t_1)$ és $P_2(t_2)$ személy rendelkezik *U*-val. Mivel *U* univerzális tulajdonság, ezért lehetséges, hogy $P_2'(t_2)$ személy is rendelkezik *U*-val. Tehát, ha $P_2(t_2)$ azonos $P_1(t_1)$ -gyel, akkor $P_2'(t_2)$ is. Ez viszont nem lehetséges, mert akkor, az azonosság tranzitivitása miatt, $P_2(t_2)$ és $P_2'(t_2)$ is azonos lenne (a *sokszorozási probléma*).

2. Ezért kell egy további feltétel, amelynek a teljesülése biztosítja, hogy $P_1(t_1)$ csak *egyetlen* jövőbeli személlyel lehet azonos. De ez csak $P_1(t_1)$ valamilyen inherens, belső tulajdonságán múlhat, hiszen az, hogy egy jövőbeli személy azonos-e $P_1(t_1)$ -gyel, vagy sem, *nem múlhat* valamilyen *kontingens* tényen¹⁶ (az *önkényességi probléma*).

3. Az, hogy egy individuum rendelkezik egy *U univerzális* tulajdonsággal, definíció szerint kontingens.

4. Tehát az unicitási feltétel csak úgy elégíthető ki, ha $P_1(t_1)$ és $P_2(t_2)$ valamilyen *individuális* tulajdonsággal való rendelkezés révén azonos. Egy individuális tulajdonsággal viszont definíció szerint csak egyetlen individuum rendelkezhet. Tehát, ha $P_1(t_1)$ és $P_2(t_2)$ is rendelkezik egy bizonyos individuális tulajdonsággal, akkor $P_1(t_1)$ és $P_2(t_2)$ *azonos individuum*.

5. Mivel $P_1(t_1)$ és $P_2(t_2)$ teste, illetve mentális állapotai nem szükségszerűen azonosak, ezért $P_1(t_1)$ és $P_2(t_2)$ nem lehet azonos individuum testük, illetve mentális állapotaik azonossága révén.

Swinburne javaslata a következő: $P_1(t_1)$ és $P_2(t_2)$ azért azonos individuum, mert azonos az *individuális lényegük*. Azaz $P_1(t_1)$ és $P_2(t_2)$ *individuális szubsztanciája, lelke* azonos.

Vegyük észre mellesleg, hogy ez az érv önmagában nem cáfolja Parfit álláspontját, hiszen egy olyan premisszából indul ki, amelyet Parfit elvet. Nevezetesen, hogy mindig egyértelmű, hogy két különböző időpontban létező személy azonos vagy sem, azaz hogy a személyes azonosság nem lehet határozatlan. Swinburne-nek tehát szüksége van valamilyen *független* érve is a személyes azonosság határozottsága mellett a redukcionizmus cáfolásához. (Más kérdés, hogy

az érv nem elsősorban Parfit cáfolására, hanem a szubsztancia-dualizmus, a lélek létezésének igazolására irányul.)

A.2. A személyes azonosság redukcionista értelmezése konzisztens az önérdek-elmélet kitüntetettségével

$$\begin{array}{ll} t_1, t_2, \dots, t_5, \dots & t_{30} \text{ (idő)} \\ P_1, P_2, \dots, P_5, \dots & P_{30} \text{ (személyek)} \end{array}$$

→ A pszichológiai kapcsoltság csökkenése

Parfit egyik etikai jelentőségű tézise, az ún. *leszámítolási elv* szerint racionális, hogy más személyekkel csak a *pszichológiai kapcsoltságunk mértékében* törődünk, akár velünk pszichológiailag folytonos, akár nem folytonos személyekről van szó. Ebből az adódik, hogy ha pszichológiai *kapcsoltságunk* egy kritikus szint alá csökken egy velünk pszichológiailag *folytonos* későbbi személlyel, akkor nem racionális ezt a személyt preferálni más, velünk pszichológiailag *nem-folytonos* személlyel szemben (sőt, ha a nem-folytonos személlyel erősebb a pszichológiai kapcsoltságunk, akkor racionális őt preferálni).

Mi itt az „én” metafizikájának relevanciája? Nos: Parfit szerint a személyes azonosság redukcionista felfogása összefér a leszámítolási elvvel, az anti-redukcionizmus viszont nem.

Két ellenérvet említenék. Az egyik az, hogy a leszámítolási elv téves, mert azt feltételezi, hogy a pszichológiai kapcsoltság csökkenése *önmagában rossz*. Azonban a pszichológiai kapcsoltság csökkenése csak akkor rossz, ha erkölcsi vagy intellektuális romláshoz vezet. Ha önmagában rossz lenne, akkor ez azt az abszurd következményt vonná maga után, hogy egy személy intellektuális vagy erkölcsi *jámulása* is rossz.

A másik ellenérv szerint a leszámítolási elv azt implicálja, hogy egy velem folytonos, de csak kicsit kapcsolt jövőbeli személyt *más személyként* kezeljek. Másfelől viszont úgy tűnik, hogy (egy életen át megmaradó) személyeket és nem *személy-szeleteket* vagy *személy-szegmenseket* kell a cselekedetek alanyának („ágensnek”) tekinteni, mert csak így racionális hosszú távú tervek, projektek kidolgozása. Tudniillik, ha P_{30} és P_1 *különböző személyek*, akkor nem világos, P_{30} milyen *speciális* indokokkal rendelkezik arra, hogy végrehajtsa P_1 terveit.

Márpedig úgy véljük, van ilyen *speciális* indok: másfajta indokom van végrehajtani egy tervet, ha az *én* tervem, mintha *másé*. Azon túl, hogy minden releváns információ birtokomban van egy bizonyos személy terveiről, és a végrehajtásukhoz szükséges minden képesség birtokában vagyok, az a tény, hogy ezek az *én* terveim, további indokkal szolgál végrehajtásuk mellett.¹⁷ Ha viszont a P_n -eket *egy személy különböző életszakaszainak* tekintjük, akkor racionális, hogy egy személy minden életszakaszát *egyforma jelentőségűnek* tekintsük. Következésképpen nincs racionális indok arra, hogy kevésbé törődjek P_{30} -cal, azzal, hogy mi történik *velem* életem egy későbbi, a maival pszichológiailag kevésbé kapcsolt részével.

B. Az önérdek-elmélet racionalitása szempontjából az „én” természete irreleváns

Mark Johnston¹⁸ a fenti szerzőktől eltérően viszonyul Parfit metafizikájához és etikájához, illetve ezek kapcsolatához. Álláspontja röviden a következő. Egyetért Parfittal abban, hogy lehetségesek olyan helyzetek – még ha ezek pusztán elméleti lehetőségek is –, amelyekben a személyes azonosság határozatlan (szemben Swinburne-nel). Ilyen például az az eset, amikor egy személyről több replika is készül: ekkor az a kérdés, hogy melyik replika azonos az eredeti személlyel, üres, nem ténykérdés. Azt is elfogadja, hogy ilyen esetekben a pszichológiai kapcsoltság az, ami számít az erkölcs, illetve a cselekvések racionalitása szempontjából.

Mindazonáltal elutasítja Parfitnak azt a nézetét, hogy *mindig* a pszichológiai kapcsoltság számít, és *nem* az azonosság. Azaz olyan esetekben is, amikor az azonosság normális, természetes ok miatt áll fenn: tehát amikor egy személy agyának és testének folytonos létezése révén rendelkezik egy későbbi időpontban ugyanazokkal az emlékekkel, meggyőződésekkel, vágyakkal. Johnston szerint ez az utóbbi általánosítás jogosulatlan.

Alternatív értelmezése a következő. Vannak olyan körülmények, amelyek között a személy fogalma *nem alkalmazható* – noha első látásra ez nem nyilvánvaló. Ilyen például az az eset, amikor több egyidejű replikával van dolgunk. A személy fogalma ugyanis csak olyan szituációkban alkalmazható, amelyek összhangban állnak az alábbi három elvvel.

1. Az, hogy egy eljárás biztosítja-e egy személy túlélését vagy sem, logikailag kizárólag az eljárás inherens jellemzőitől függ; azaz nem függ attól, hogy máshol, máskor mi történik a világban.

2. Egy személyt nem alkothat két egy időben élő, elkülönült emberi test.

3. Egy személy nem különíthető el térbelileg önmagától, ahogy az instanciált tulajdonságok.

Ez a három elv együtt azt fejezi ki, hogy a személy fogalmának lényegi eleme az egység. Minden olyan helyzetben, amikor valamelyik elv sérül, a személy fogalma nem alkalmazható. A több replikás gondolatkísérlet pedig nyilvánvalóan ilyen eset.

A kérdés az, hogy akkor miről szólnak ezek a gondolatkísérletek? Nos: Johnston szerint a replikációs gondolatkísérleteket úgy kell értelmeznünk, mint amelyek azt próbálják feltárni, miként racionális viselkedni egy olyan – hipotetikus – helyzetben, amikor valaki több jövőbeli személlyel is pszichológiailag kapcsolt. Ezek a gondolatkísérletek azonban nem relevánsak abból a szempontból, hogy hogyan racionális és erkölcsös cselekedni a normális esetben, amikor egy személynek egyetlen túlélője lehet: önmaga.

Parfit javaslata, amely szerint a több replikás esetben mindegyik replikával egyformán kell törődni, Johnston számára is elfogadható. De nem ugyanolyan indoklással. Parfit szerint ugyanis azért kell az összes replikát ugyanúgy kezelni, mert *soha* nem a személyes azonosság lényeges erkölcsi és cselekvéseméleti szempontból, hanem a pszichológiai kapcsoltság – ez pedig ugyanúgy fennáll mindegyik replikára nézve. Johnston értelmezésében viszont akkor racionális, ha

egy személy egy vele pszichológiailag kapcsolt személlyel törődik inkább, mint másokkal, *ha nem létezik vele azonos személy, akivel törődhetne* – tehát a több replikás esetben.

Johnston javaslata tehát az, hogy válasszuk külön a normális és a különleges (replikációs¹⁹) eseteket. Normális esetben az azonosság számít, a különleges (hipotetikus) esetekben pedig racionális *kiterjeszteni* a törődést nem azonos, de pszichológiailag folytonos és kapcsolt személyekre is.

*

Milyen konzekvenciái vannak Johnston álláspontjának Parfit etikai nézeteire nézve? Mivel a valóságos helyzetekben mindig az azonosság számít, és nem a pszichológiai kapcsolttság, ezért minden olyan erkölcsi vagy cselekvéseméleti maxima, amely a pszichológiai kapcsolttság mértékétől teszi függővé, hogy hogyan helyes cselekedni, megalapozatlan. Így minden olyan maxima is az, amely igazolásában támaszkodik a *leszámítolási elvre*. Eszerint, szemben Parfit nézetével, akkor is racionális jövőbeli önmagunkat előnyben részesíteni egy másik személlyel szemben, ha pszichológiai kapcsoltságunk az utóbbival erősebb.²⁰

*

Konklúzió helyett. A fenti nézetek és érvek ismertetése hangsúlyozottan vázlatos; inkább a kérdéskör átfogóbb összefüggéseire koncentráltam, és azt kívántam bemutatni, hogy hogyan kapcsolódik össze egy ősrégi metafizikai probléma egy manapság népszerű „tudományos” témával, a racionális cselekvés elméletével.

IRODALOM

- Brink, D. O. *Rational Egoism and the Separateness of Persons*. In: J. Dancy (ed.): *Reading Parfit*. Blackwell, 1997.
- Butler, J. *The Analogy of Religion*. First Appendix, reprinted in: J. Perry (ed.): *Personal Identity*. University of California Press, 1975.
- Dancy, J. (ed.) *Reading Parfit*. Blackwell, 1997.
- Johnston, M. *Human Concerns with Superlative Selves*. In: J. Dancy (ed.): *Reading Parfit*. Blackwell, 1997.
- Nagel, T. *Brain Bisection and the Unity of Consciousness*. *Synthese* 22, 1971: 396–413. Reprinted in: *Mortal Questions*. Cambridge University Press, 1979.
- Parfit, D. *Personal Identity*. *Philosophical Review* 80. No 1., Jan. 1971.
- Parfit, D. *Reasons and Persons*. Oxford: Clarendon Press, 1984.
- Reid, T. *Essays on the Intellectual Powers of Man*. 'Of Memory', chap. 4. reprinted in: J. Perry (ed.): *Personal Identity*. University of California Press, 1975.
- Swinburne, R. The Modal Argument for Substance Dualism. In: *The Evolution of the Soul* (revised edition). Oxford University Press, 1997.
- Wolf, S. *Self-Interest and Interest in Selves*. *Ethics*, Vol. 96. No. 4. July 1986.

1 Olyan evidenciának tűnik ez, mint a szabadság és a felelősség összefüggése (amit persze szintén kétségbe lehet vonni).

2 Az „én” halál utáni vagy netán születés előtti sorsával kapcsolatos vélemények nyilván radikálisan eltérnek. Az itt tárgyalandó problémák szempontjából azonban kizárólag az a fontos, hogy az „én” az élet során azonos maradjon-e.

3 De nem mindig. Sidwick például fontolórra vette, hogy nem kellene-e feladni az „én” egységének koncepcióját, de végül elvetette ezt a gondolatot.

4 Ismeretes, hogy Rawls többek között éppen azért bírálja az utilitarizmust, mert a hasznossági elv nem veszi figyelembe a személyek közötti különbségeket. Ez azonban nem azt jelenti, hogy az utilitaristák ne az individuumokat tekintették volna ontológiájuk egységének, hanem valamilyen kollektívumot, vagy éppen valamilyen „individuum-alatti” entitást.

5 Vö. D. Parfit: *Reasons and Persons*. Oxford: Clarendon Press, 1984.

6 Ez az állítás nem áll ellentétben azzal, hogy a javak értékét a jelen és megszerzésük időpontjának távolsága szerint súlyozzuk, leszámítoljuk abból a racionális megfontolásból, hogy minél később juthatunk hozzájuk, annál kevesebb ideig élvezhetjük őket (vagy esetleg már nem is élünk, mire hozzájuk juthatnánk). Másról van szó: Tegyük fel, ex hypotesi, hogy tudjuk, meddig fogunk élni: az állítás az, hogy ezen az adott élettartamon belül minden szaksznak ugyanolyan jelentősége van.

7 Természetesen nem lehet pontosan megadni, hogy mit tekintünk elégséges hányadnak, így az azonosság kritériuma határozatlan, avagy „életlen” (vague). Azonban ez önmagában nem baj: lehet érvelni a határozatlan entitások létezésével.

8 Vö. Butler, 1975; Reid, 1975.

9 Például a több ember által közösen is birtokolható ún. kvázi-memória fogalmának bevezetésével.

10 Van, akinek ez gyanús – nekem általában véve semmi bajom a karosszék-filozófiával. Végül is a fogalmak elemzése a filozófia egyik legitim feladata, amihez a karosszékben szendergés sok esetben kiváló eszköz. Komolyabb ellenvetés lehet egy gondolatkísérlettel szemben, hogy

nem releváns a vizsgált kérdés szempontjából. E tekintetben már inkább szó érheti a ház elejét: Mark Johnston bírálóatának például éppen ez a lényege.

11 Ez egyébként nem szükséges: Parfit személyekre vonatkozó redukcionizmusa összefér a dualizmus bizonyos válfajaival, például azzal, ha az elmét „mentális anyagból” (mind stuff) felépülőknek tekintjük. A materialista feltevést főként a gondolatkísérlet „valószínűbbé tételének” szándéka indokolja... Hogy aztán a *Star Trek*, vagy Szent Bonaventura lélekfogalma a hihetőbb, döntse el az olvasó.

12 Tehát valamilyen szupervencencia tézist.

13 Természetesen ezek a válaszok korántsem merítik ki a Parfit-recepciót. Ehhez lásd például: Ethics (Vol. 96. No. 4. July 1986.), amely számos Parfit könyvére reagáló cikket közöl, vagy a Jonathan Dancy által szerkesztett *Reading Parfit* (Blackwell, 1997) című válogatást. Azt sem állítom, hogy ezek lennének a legfontosabb válaszok. Tárgyalásukat cikkem átfogó kérdésfelvetése indokolja: ezek az írások ugyanis az „én” metafizikája és a gyakorlati filozófia kapcsolatának eltérő megközelítéseit példázzák.

14 Vö. R. Swinburne: *The Modal Argument for Substance Dualism*. In: *The Evolution of the Soul* (revised edition). Oxford University Press, 1997.

15 Avagy univerzáléval.

16 Vö. többszörös replikálás.

17 Vö. D. O. Brink: *Rational Egoism and the Separateness of Persons*. In: J. Dancy (ed.): *Reading Parfit*, Blackwell, 1997. Hasonlóan érvel Susan Wolf *Self-Interest and Interest in Selves* (Ethics, Vol. 96. No. 4. July 1986.) című írásában.

18 Vö. M. Johnston: *Human Concerns with Superlative Selves*. In: J. Dancy (ed.): *Reading Parfit*. Blackwell, 1997.

19 Vagy az agy-átültetési gondolatkísérleteket. Számos ilyen példa is szerepel az irodalomban. Vö. például T. Nagel: *Brain Bisection and the Unity of Consciousness*. *Synthese* 1971. 22.

20 Más személyekkel kapcsolatban a helyzet kevésbé egyértelmű. Például mi van akkor, ha az ember anyja, vagy szerelme, gyereke, vagy jó barátja nagyon megváltozik ifjúkori önmagához képest. Kevésbé kell ezért törődni vele?

Az 1873-as bécsi világkiállítás és a magyar főváros*

A modern értelemben vett „világváros” kialakulásának egyik különös elősegítője volt a XIX. század második felében megrendezett nemzetközi világkiállítások sorozata. A különös ötlet Viktória királynő férjétől, Albert koburgi hercegtől származott, aki London gyárosainak segítségével és a Kelet-Indiai Társaság anyagi erejére támaszkodva, megszervezte az első világtárlatot 1851-ben, Londonban. A „közkiállítások” rendezése kétségkívül hozzájárult a vezető európai (sőt nem-sokára az amerikai) városok jellegének megváltozásához. A városok ebben a korban formálódtak nyitottá, az idegeneket nem elhárító, hanem vonzó közeggé. A hatalmas bemutatók internacionális kapcsolatok létesítésére készítettek, felkelítették az érdeklődést és a türelmet távoli, egzotikus világok lakói iránt, és alkalmat adtak egy-egy nációnak, hogy előnyösen mutassa meg magát. A kortársak olyan új fogalmakat társítottak a rendezvényhez, mint „a világbéke”, „a teljes emberiség köztársasága”, és megállapították, hogy a kiállításokon a nemzetek tanulnak egymástól és tanítják egymást, továbbá, hogy itt a munka, az érdemek arisztokráciája parancsol. A zseniális Albert kezdeményezése, mint ismeretes, azonnal világhívré vált. Már 1855-ben követte a példát Párizs, és a kiállítások sorozata még ma is tart.

A magyar kiállítók számára a legfontosabb minden bizonnyal az 1873-as bécsi világkiállítás volt, mert Magyarország itt „...először volt önálló államként megjelentető!” A rendezvényt május 1-jén nyitotta meg I. Ferenc József császár és magyar király Európa fejedelmeinek és más nagy embereinek jelenlétében. A pavilonok a Duna mentén, a Práter mellett épültek fel, amelyekben 4700 kiállító jelent meg. A bécsi világkiállítás híres arról, hogy az európai kiállítók mellett itt jelentek meg először Ázsia, Afrika és Észak-Amerika népei, Európa először tanulmányozhatta az egzotikus folklórt. A rendezvény sikerét csak a bécsi tűzdekrach és a városban megjelenő kolerajárvány fékezte.

Természetesen a Budapesthez közel zajló világéseményben a magyar főváros vezetése nagy lehetőségeket látott arra, hogy felhívja a világ figyelmét az ismeretlen, a monarchia perifériájának számító Magyarországra. Pest város tanácsa célul tűzte ki, hogy a világkiállítás látogatói közül mind többen jöjjenek el a ma-

* Részlet a szerző *Magyar művészet az 1873-as bécsi világkiállításon* című írásából. Megjelent a *Tanulmányok Budapest múltjából* című évkönyvben, Budapest, 1998. 161–175.

gyar fővárosba is. „Budapest lelkes hatósága, a főváros közönsége meghívta a világ összes nemzeteinek színét-javát, hogy legyenek vendégei és győződjenek meg róla, hogy a magyar jobb a hírénél” – olvashatjuk, amikor a tanács hivatalosan meghívta a kiállítás 600 tagú nemzetközi zsűrijét egy háromnapos látogatásra. A terv óriási előkészületek után júliusban meg is valósult, bár a rettegett kolera-járvány éppen ekkor érte el Budapestet. Mindenekelőtt a városi közgyűlés már áprilisban határozatot hozott, miszerint a kiállítás időtartama alatt az utcaseprők számát meg kell kettőzni, hogy a Pestre zúduló idegeneket méltóan fogadhassa Pest-Buda. (A városegyesítés – mint ismeretes – októberben történt, amikor megszületett Budapest.)

Nézzük, mit tartott érdemesnek a város ekkor önmagáról megmutatni a látogatás során – saját költségére, egy előnyös kép kialakítása érdekében. A városatyák által összeállított program láttán meghökkenve szembesülünk azzal a ténnyel, hogy Budapest látnivalói 1873-ban még mennyire szegényesek, és rádöbbenünk arra a tényre, hogy a város gazdasági-társadalmi kiteljesedésének alig negyedszázadon át tartó folyamata mekkora fejlődést produkált a századvégre, miáltal megszületett Budapest világváros.

A vendégek három hajón érkeztek, és a főváros rendelkezése, a Lotz Károly és Than Mór által frissen kifestett Feszl-féle Vigadó reprezentatív termeiben „miniszterek, képviselők és akademikusok” fogadták őket, élen a rendezvény elnökével, Havas Ignáccal. Másnap megtekintették a budai Rác-fürdőt és a Várkertet. (A királyi vár belső termei nem voltak részei a programnak.) Innen a Ganz-féle vasöntődébe hajtottak, ahol Mechwart András, a gyár világhírű főmérnöke vezette körül a megjelenteket. Levonulva a Császárfürdőhöz, onnan a Margitszigetre hajóztak ebédelni. Két órakor bejárták a nemrégiben elkészült Közvágóhidat, a főváros büszkeségét, Európa ekkor legmodernebb ilyen fajtájú intézményét. A létesítményt Pest város Tanácsa építette, amelynek áldozatkészsége folytán a kapuzatára Begas és Reinhold, a berlini képzőművészeti akadémia professzorainak mintája után sós-kúti kőből faragott szobrok kerültek. Öt órakor díszlakomára várták a vendégeket a Hungáriában, ahol találkoztak a főváros notabilitásaival. Itt már igen emelkedett volt a hangulat, mindkét oldalról véget nem érő pohárköszöntők hangzottak el.

A pesti polgárok is kíváncsiak voltak az idegenekre, és a Lánchíd környékét nagy tömeg lepte el. Felvonultak a tűzoltók, és az Európa szállóban „nagy tempóval” látványos gyakorlatot tartottak, majd este tízkor tűzijáték gyönyörködtette a tömeget, vörös és zöld bengáli tűzzel. A zsűri ekkor a miniszterelnöki palota estélyén táncolt.

Másnap megtekintették a teljes üzemben levő óbudai hajógyárat, ahonnan a „nemzeti közintézetek” fogadására mentek. Végigjárták az Akadémia termeit, benne az alig egy éve felállított Országos Képtárat. Ezután a Nemzeti Múzeum következett, amely ekkor (Erdély kivételével) az ország egyetlen múzeuma volt. Délután könnyű, levezető séta a városerdőben, az állatkertben, a kőbányai sertés-hizlaldáknál, és zugligeti kocsikázás a hölgykoszorú azon tagjainak, akik az állat-

tenyésztés iránt nem érdeklődtek. Este óriási búcsúlakoma következett az Európában, majd 11-kor visszaindult a gőzös Bécsbe. Mindössze ennyi, és ebben *minden* benne volt.

Porzó (Ágai Adolf) *Magyarország és a Nagyvilág*-beli tudósításában megállapította, hogy igen jó gondolat volt a zsűri meghívása, mert a külföld a szokásos előítéletek szellemében igen „barbároknak” tart bennünket, de a vendégseregnek nagy a meglepődése ennek ellenkezője láttán. Azért pikírtan azt sem mulasztotta el megjegyezni: „Lélekemelő látvány, mikor a művelt Európa cigányzenész mellett leissza magát!”

A meghívás végül üzletnek is bevált, a Főváros befektetése megtérült, ezután „naponta jönnek Bécsből a látogatók” – örvendezik a pesti sajtó. A világsajtó is tudomást vett az eseményről, harminc újságíró jelent meg. A párizsi *L'Illustration*, a londoni *Illustrated London News* budapesti képeket közölt. Az *Abendpost* dicsérte a Nemzeti Múzeum stílusát, igazgatóját, Pulszky Ferencet, „aki soká élt Olaszországban és ismeri az olasz művészetet”. A tudósító szerint a múzeum kiállításán igen jó ötletnek bizonyult a belvederei Apollo, a versailles-i Diana és a harcoló Pallasz Athéné egymás mellé állítása. A *New York Herald Tribune* tudósítója, Mr. Jackson 2000 forintos távsürgönyt adott föl a látogatásról Amerikába.

A főváros köszönő táviratban fejezte ki háláját a Bécsben levő Havas Ignácnak a látogatás megszervezéséért és az ötletért. Véleményem szerint ezt Havas meg is érdemelte. Valószínűleg ez volt az első alkalom, amikor Magyarország mint modern önálló nemzet előnyös oldaláról mutatkozhatott be a világsajtóban, egy békés alkalom kapcsán.

DEMETER JÚLIA

Egy régi történet:
Arthur Griffith és a magyarok

Az 1867-es kiegyezésnek, s mindenekelőtt Deák Ferencnek legkitartóbb csodálóját minden bizonnyal az írek között kell keresnünk. A *48-ból nem engedő* Deák alakját és politikáját a XX. század elején az ír Arthur Griffith foglalta össze, és állította nemzete elé követendő példaként. E tény, s Griffith írásának ismertetése önmagában is emlékezetre méltó; a cikk azonban önálló életet kezd élni, egyre tágabb körökben gyűrűzik szét, s az ír–magyar tárgy immár közvetlenül kapcsolódik a XX. századi angol–ír történelem valamennyi fontos pontjához, eseményéhez, alakjához, eszméjéhez, feltűnik James Joyce sajátos Dublinja, a valódi és a műben teremtett egyszerre.

Kis ír történelem

A XX. század eleji ír problémák előzményeit legalább a XVIII–XIX. század fordulóján kell keresnünk. Az 1800-ban létrehozott ír–angol Unió megszüntette az önálló ír parlamentet: attól fogva állandósult a küzdelem a korlátozott saját törvényhozás (Home Rule) visszaállításáért, az Unió törvényességének felülvizsgálataért, s végül a független Írorszáért. Elsősorban e harccal függött össze a Fia-tal Írország (Young Ireland) mozgalom létrejötte. Ezzel párhuzamosan egyre nőtt a szakadék az angliai és az írországi gazdasági viszonyok között. Írország teljes egészében kimaradt az angol ipari forradalomból, aminek következtében kivitele és mezőgazdasági termelése a század folyamán állandóan csökkent. Mindezt már az 1830-as évek végén érzékelte Eötvös József:

Irland [...] 8.000.000 népességének majdnem egyharmada szegény [...], nem segítve senkitől, nem várhatva semmit a jövődtől nagyobb szenvedéseknél egyebet, nem látva más kimenetelt, mint éhenhalást, vagy talán – ha sorsa boldogabb – jobb napokat ugyan, de távol honától egy más boldogabb éghajlat alatt, hol szíve nem fog találni emlékeket, s hol boldogságára mindig egy haza hiányzik.¹

A lakosság fő tápláléka és az ország fő terménye a burgonya volt. A burgonyavész következtében 1845–1851 között iszonyatos éhínség dúlt Írorszáiban, amelyet az angol szervek és önkéntes egyesületek csak helyel-közzel enyhítettek. A statisztikák ettől az időszaktól kezdve dermesztően nagy népességfogyást bizonyítanak: a lakosság száma az éhínség előtti 8 millióról az 1850-es évekre 6,6 mil-

lióra apadt, éhhalál, betegség és kivándorlás következtében. A kilátástalan gazdasági helyzet és elnyomás elől az Amerikába és Nagy-Britanniába irányuló tömeges emigráció után 1911-re mindössze 4,4 millióan maradtak az országban.

A kivándorolt írek szoros kapcsolatot tartottak fenn hazájukkal, s igyekeztek segíteni. Főleg az Egyesült Államokban volt jelentős – akár napjainkban is – az ír lobby. Az Amerikában – és részben Angliában – szervezkedő Fenianisták (*Fenians*) csoportja az ír középkor legendás seregéről választotta nevét; titkos forradalmi társaságuk folytatása lett később az Ír Köztársasági Testvériség (Irish Republican Brotherhood) mozgalma. A XIX. században több, csírájában elfojtott, sikertelen felkelés robbant ki. (1848-ban a Fiaatal Írország csoportja szervezkedett, 1867 márciusában a *The Irish People* című fenianista újság szerkesztőinek, a mozgalom vezetőinek letartóztatását követte felkelés.) Mindez angol liberális körökben is megérlelte az ír reformok igényét, s Gladstone brit miniszterelnök tett is lépéseket, a folyamatot azonban az angol konzervatívok és a radikális ír politikai csoportok egyaránt gátolták.

Mivel az éhínség és a kivándorlás leginkább az országnak azt a részét (a nyugatit) sújtotta, ahol a legtöbb írjakú élt, a XIX. század közepétől jelentősen megfogyatkozott az írül beszélők száma. Ezért a tiltakozó mozgalmakon belül a század közepétől egyre fontosabb lett a kulturális harc, s a század végére fölerősödött a kelta nyelvi-irodalmi reneszánsz gondolata. Az angol nyelvi és kulturális hatás ellenében az ír hazafiak az ősi kelta hagyományokhoz való visszatérést, az ír nyelv újratanulását sürgették. A tradíció és a költészet akkor maradhat élő, ha a régi ír kéziratokat olvassák, ehhez viszont szükséges a nyelvismeret.²

Ekkor már több nemzeti kulturális kör létrejött, így a Kelta Irodalmi Társaság (*Celtic Literary Society*), a Gael Liga (*Gaelic League*). Ezek is magjai a később kialakuló Sinn Feinnek.

Virág és Bloom

– Nem igaz talán – kérdi John Wyse –, amit a polgártársnak elmondtam Bloomról és a Sinn Feinről? [...]

– Mi ez a pofa? Zsidó? Keresztény? Katolikus, metodista vagy mi az ördög? – kérdi Ned. [...]

– Kitért zsidó – mondja Martin –, valahonnét Magyarországról jött, és az összes terveit magyar rendszer szerint agyalta ki. A kormányzat tökéletesen tisztában van vele. [...] Úgy hítták, hogy Virág. Az apját, aki megmérgezte magát. Visszavonásig érvényes engedéllyel változtatta meg a nevét még az apja. [...]

– Báránybőrbe bújt farkas – mondja a polgártárs. – Ez ő és semmi más. Virág! És Magyarország! Én Ahasvérnek nevezném.³

A fenti párbeszéd Leopold Bloommal kapcsolatban hangzik el James Joyce *Ulysses*-ében. A magyar olvasó – ha nem olvasta is a regényt – tudja, hogy Leopold Bloom magyar-zsidó származású, neve eredetileg Virág volt, s idegen volta is színezi sajátos otthontalanságát a számára egyedül otthonos dublini világban.

Magyarságához a regényben – a szöveg szintjén – csak valami kusza sorsjegy-ügy kapcsolódik, amiről többször tesznek említést:

Jól imádkozott, hogy maga nem került bajba a rendeletek értelmében annak idején, munkakerülésért és csavargásért, szerencséjére protekciója volt a törvényszéken. Jótékony célú jegyeket adott el vagy hogy is mondják, magyar királyi államilag engedélyezett sorsjegyeket. Olyan igaz, mint hogy itt lát. Így kezdjen az ember egy izraelitával! Magyar királyi államilag engedélyezett rablás⁴

– mondja Bloomról egy meg nem nevezett pénzbehajtó.

A regényből kikövetkeztetve a fiktív Bloom-alak 1893–94-ben keveredett a sorsjegy-ügyletbe:⁵ a Magyar Királyi Sorsjáték sorsjegyeit árulta, amiért csaknem börtönbe került, s a büntető eljárástól csak szabadkőműves összeköttetései mentették meg.

Hasonló vádak körvonalazódnak Bloommal kapcsolatban felesége, Molly monológjában is:

...ahányszor kezd egy kicsit jobban menni mindig történik valami és [...] a végén szépen bekalicázák azokkal a vacak sorsjegyeivel amiből állítólag a szerencsénket várhatuk volna vagy rájön és elkezd szemtelenkedni majd beállít hogy kirúgták a Freemantól is meg mittudomén még honnan a Singer Feinek miatt meg a szabadkőművesség miatt aztán meglátjuk hogy az a törpe emberke akit mutatott nekem ahogy tocsogott szegényke az esőben egy szál egyedül [...] majd kihúzza-e a vízből amilyen tehetséges és amilyen nyíltszívű ír hazafi.⁶

Vagy máskor:

...a Singer Fájnokkal vagy hogy a csudába hívják magukat a társaságát kereste be nem áll a szája locsog össze minden hülyeséget ahogy szokta azt mondja az a kicsi ember nincs is nyaka akit mutatott nekem az a rettentő eszes a jövő embere Griffith felőlem lehet bár nem néz ki belőle...⁷

Ezekben az utalásokban sok a találgatás, bizonytalanság, a zavar. Molly torzítva, az eredetiben *Sinner Fein*ként idézi a *Sinn Fein*⁸ mozgalom nevét, benne minden bizonnyal az angol bűnös (*sinner*) szót érzékeltetve. Gyanakvásával nem áll egyedül, mert a zavaros *Sinn Fein*-kapcsolatokkal megvádolt Leopold Bloom maga is földalatti erőszakos szervezetnek tartja a mozgalmat: „Tíztagú körök, úgyhogy egy fickó nem ismert mást, mint aki az ő körében van. *Sinn Fein*. Ha köpsz, hátadban a kés. A fekete kéz. Ha nem köpsz, a kivégzőosztag.”⁹ Mások Bloom és a *jövő embere*: az apró termetű Griffith nézeteit kapcsolják egymáshoz, s mindkettőt az agresszív *Sinn Fein*hez: „Bloom fejében született az az idea, hogy Griffith írjon össze-vissza mindenféle rágalmakat a lapjába a *Sinn Fein*nek a megvesztegetett esküdtszékről, adócsalásokról, és hogy konzulokat kell kinevezni az egész világon, akik majd háznak Írország iparával”¹⁰ – mondja valaki, aki viszont John Wyse-től hallotta.

Arthur Griffith valóban szeretett volna szerte Európában ír konzulátusokat létrehozni az ír termékek propagálására.¹¹

Bloom, Griffith és a Sinn Fein

Ki ez a furcsa, Bloom szerint ígéretes kis ember, Arthur Griffith, aki az *Ulysses*nek alig-szereplője, a regényszöveget mélyén azonban a század eleji dublini világ jelentős alakja? Joyce személyesen ismerte, többször lakott a regényt nyitó helyszínen, a Martello-toronyban, sőt többször fürdött – s egyszer majdnem megfulladt – a torony alatti tengeröbölben (*Forty Foot Gentlemen's Bathing Place*).¹² Alakja a Joyce számára taszító, szűk látókörű ír nacionalizmus jelképeként tűnik fel a regény lapjain, pártja, a Sinn Fein ugyancsak a szűk látókörű összeférhetetlenséget, kirekesztést képviseli. Az esendő Bloom azonban érezhetően csodálja Griffitht, s e tény árnyalja, egyszerre enyhíti és erősíti Joyce ítéletét.

Joyce-t hidegen hagyta az ír nacionalizmus, a gael újjászületés, idegen volt számára a nemzeti gondolat. Az 1904-es Dublin azonban árasztja magából a (sokféle) nacionalizmust, a nemzeti újjászületés jegyében pártok és mozgalmak sokasága alakul, s mindez ott van az *Ulysses* lapjain. Az ír szabadság hősei, az ír történelem alakjai és bonyolult eseményei átszövik a regényfigurák gondolatait – akár értik, akár nem.

A század eleji történetnek – a valódinak – elfeledett, tragikus, paradox szereplője Arthur Griffith. Nevéhez fűződik az ún. magyar politika meghirdetése, amely századunk elején a magyar kiegyezés Deák Ferenc-i tettét állította követendő példaként az ír függetlenségért küzdő hazafiak elé. E sok vitát kiváltó ötletét, az ír–magyar párhuzamot korabeli – és megalapozatlan – dublini pletykák szerint egy zsidó tanácsadó sugta Griffithnek.¹³ Ez tehát apró adalék Leopold Bloom magyar–zsidó származásához. Griffith alapította a század történelmében napjainkig oly nagy szerepet játszó Sinn Fein mozgalmat. 1921-ben ő vezette az ír delegációt az angol–ír béketárgyalásokon, majd ő írta alá a békeszerződést.

Arthur Griffith 1872. március 31-én¹⁴ született Dublinban, apja katolikus nyomdász. Tanulmányai végeztével Dél-Afrikában töltött néhány évet. Dublinba visszatérve cikkeket írt a *United Irishman* című, 1899-ben alapított újságba, amely az ír irodalom, kultúra és ipar megteremtését, illetve erősítését szorgalmazta.

A Sinn Fein mozgalom kezdeteit a történészek a Parnell halála utáni időszakra teszik, alakulási éve 1905 lehet, mert ekkor jelent meg Griffith programadó cikke (*The Sinn Fein Policy*), a Sinn Fein nevet pedig 1908-ban fogadták el végleg. Charles Stewart Parnell (1846–1891) az ír önrendelkezés jeles harcosa, 1875-től haláláig parlamenti képviselő volt, munkásságában az angolokkal való együttműködés, az erőszakmentes politizálás dominált. Ellentmondásos személyisége és pályafutása egy másfajta, s szándékaival sokban ellentétes politizálás igényét érlelte meg: egyrészt az erőszak elkerülhetetlen volta lehetett tanulsága, másrészt a „befelé erősítés, az önnevelés” programja. Griffith ez utóbbit képviselte, amikor a „magyar politikával” is összefüggésben megalapította a Sinn Fein erőszakellenes kulturális mozgalmat. A Griffith-alak paradox voltát különösen kiemeli a

tény, hogy az általa alapított mozgalom napjaink híryanagában véres terrorakciókat asszociál. (Néhány éve még a Sinn Fein vezetőjének hangja – a terrorizmus elleni tiltakozásul – ki volt tiltva a brit televízióból: színészek tolmácsolták szavait.) „Oly korban, amelyben az ír nacionalizmus bombák és lövedékek színonimájaként jelenik meg, fontos, hogy tudatosítsuk: Griffith, bár kevésbé látványos, mégis hős, az ír hagyománytól való különbözés hőse” – figyelmeztet biográfusa.¹⁵

A Sinn Fein név jelentése: *mi magunk*, azt a törekvést foglalja össze, hogy Írország belső erőből, az ír nyelv újratanulásával, saját kultúra létrehozásával, illetve erősítésével szülessen újjá.

A Sinn Fein sokkal többször fordul elő az *Ulysses* hőseinek gondolataiban és beszélgetéseiben, mint a magyar fordításokban, illetve a magyar szövegben, ahol ritkábban érzékeljük a furcsa szavak (mi magunk, magunkban stb.) konnotációját. „Magunknak... neo-pogányság... omphalos”¹⁶ – így a narrátor az I. epizódban, ahol a *magunk* a mozgalom nevének fordítása. Később, Stephen Dedalus anyja halálával kapcsolatos emlékképeiben Griffith nevével együtt bukkan fel: „nous, Irlande”,¹⁷ franciául, mert anyja halálhíre annak idején Párizsban érte. Egy polgártárs¹⁸ egy szívbe markoló hazafias dal refrénjét idézi: „Sinn Fein! [...] Sinn fein amhain!”¹⁹ azaz „Mi magunk!... Mi egyedül!”

Ez tehát Arthur Griffith és Leopold Bloom kora: Bloom napja az *Ulysses*ben 1904. június 16-a, s épp ekkortájt töprengett Griffith a magyar politika ír hasznosításán, majd a *Sinn Fein* feladatain. (Az *Ulysses* egyetlen napja, a *Bloomsday* tehát szorosan és szigorúan az adott dátumhoz – is! – kötött, történelmi, problémái, kétélyei nagyon is időbeliek.)

Griffith: Párhuzam Írországnak

Griffith a magyar párhuzam ötletét először 1902-ben ismertette egy beszédében, amelyben szükségesnek mondta egy ír Deák Ferenc megjelenését. Magyar politikájának lényege a deáki passzív rezisztencia vértelen sikere. 1904–1905 táján láthatóan elérkezettnek látta az időt az átfogó, s már nem pusztán kulturális program megfogalmazására: 1904 első hónapjaiban a *United Irishman* közölte *Magyarország feltámadása. Párhuzam Írországnak*²⁰ című cikksorozatát, melyet még ugyanabban az évben több mint húszezer példányban adtak ki, majd 1914-ben, s ismét 1918-ban könyv alakban is megjelentettek.²¹

„A magyarok még emlékeznek arra az időre, amikor csak öt magyar nyelvű újság jelent meg [...], az országnak nem volt ipara, nem folytathatott önálló kereskedelmet, kivéve ellenségével: Ausztriával [...]. Ma mintegy 800 magyar sajtótermék jelenik meg, virágzik a modern irodalom, az ország kereskedelme kiterjed az egész világra, népessége erős és gyarapodik, kormánya nemzeti. Magyarország – nemzet”²² – írja az előszóban Griffith, lényegében tehát megmagyarázza a párhuzamot: a modern, fejlett Magyarország követendő példa Írország számára. „Griffith könyve ma bestsellerszámba menne. Valójában elméleti jellegű irányesszé az ír függetlenséghez vezető útról a magyar példa alapján” – írja a művet a *Századokban* ismertető Kabdebó Tamás.²³ Griffith elképzelése érezhetően törté-

netietlen illúzió, hamis vágykép, mely egyik ország történelméről sem ad valós képet, tehát használhatatlan. A cikksorozat azonnal heves támadásokat váltott ki, a párhuzam tarthatatlan voltát sokan kifejtették, az ún. magyar politikát egyértelműen elvetették. Griffith mégis kitartott e politika mellett, mert egyre inkább egyedül ez támaszthatta alá az erőszakmentességet. Számunkra különösen tanulságos lehet e félremagyarázott, félreértett párhuzam.

Griffith számára a Deák Ferenc-i passzív ellenállás annak bizonyítéka, hogy az alkotmányosság helyreállítása a legfontosabb, s e téren az írek minden kompromisszuma tévedés. Az esszé célja, hogy meggyőzze az íreket: fegyverek és vérontás nélkül is lehet harcolni az ír függetlenségért, de semmiképp nem az angol parlament Alsóházában, azaz elfogadva az önálló ír törvényhozás hiányát.²⁴ Az angolokkal szembeni egyenrangú ír politizálásért ugyanakkor szigorúan békés, törvényes küzdelem folytatható: e gondolathoz Griffith egész életében ragaszkodott. Személye ezért kerülhetett a politikai előtérbe 1916-ban a felkelést követően, illetve ezért fogadták el az angolok a béketárgyalásokon.

Esszéjében érthetően sok a magyar–ír párhuzam, amelyben Ausztria általában bölcs, a realitásokat felismerő, kompromisszumkész hatalomként szerepel. Nem így Anglia, a pöffeszkedő, elvtelen, hazug birodalom. Griffith szemében a magyar kiegyezés előtti osztrák eljárás kísértetiesen hasonló az Írországgal szembeni angolhoz, azzal a különbséggel, hogy az osztrákoknak mindezt elfelejtette a világ, hiszen Magyarország szabad lett és virágzik. A szerző a bevezetésben hosszan időzik a világosí fegyverletételnél, s Görgey erőnyeit emeli ki, hisz a tragikus és heroikus végjáték részvétlenség közepette zajlott:

A nemzetek részvételt viseltettek Magyarország iránt – részvételt, amely nem kerül semmibe. A szabadságszerető Anglia miniszterelnöke arról szavalt, hogy az angol nép szíve és lelke a magyarokkal van. Testük és erszényük viszont, mint rendesen, valahol másutt. A szív-lelek miniszterelnök barátságos hangú levelet küldött Ausztriának: kíváncsi, hogy Ausztria hagyjon fel Magyarország elnyomásával, és állítsa helyre a magyar alkotmányt. Ausztria – nem is színélve barátságot – azonnal válaszolt, miszerint Anglia minden más nemzetnél jobban játssza a tirannus szerepét, erre példa a „boldogtalan Írország”. Ezután a jó öreg Anglia beszüntette a levelezést.²⁵

A pamflet első – és leghosszabb – része a kiegyezéshez vezető utat írja le, s minden lépéshez igyekszik megtalálni a hasonló helyzetben tett téves ír lépéseket, továbbá a szükséges tanulságot. Így végigköveti Deák útját a börtönből Kehidára, közben ismerteti a Bach-korszakot, majd Bach bukását és Ausztria próbálkozásait az 1860-as években.

Amikor Deák 1861-es felirata egyértelművé tette a koronázás feltételeit, az osztrák sajtó felhorkant, az angol parlament megütközött Ferenc József nagy-lelkű ajánlatának visszautasításán. „Ha Ausztria belemenne a magyarok követelésébe, akár maga fel is darabolhatná a birodalmat” – nyilatkozott több brit képviselő. Egyikük (Peacocke) rögtön megtalálta az ír párhuzamot is: „Ha ilyen engedményt tennénk Írországnak, nemcsak meg kellene semmisítenünk az

Uniót, de akár szigetünk VII. századi viszonyait (a Heptarchiát) is restaurálhatnánk.”²⁶

A XI. fejezet Ausztria 1866-os hadviselését idézi fel: amikor a porosz seregek szinte akadálytalanul jutottak el Prágába, s ezzel szabaddá vált az út Bécshez, Ferenc József Deákért küldött, hogy Magyarország katonai segítségét kérje a magyar alkotmány visszaállításának fejében. Deák megtagadta a katonai segítséget, s visszatért Pestre. Hat órával Deák távozása után az uralkodó könnyes folyamodványt intézett hű magyar alattvalóihoz. Nem sokkal később Ausztria hasonló helyzetben volt, mint Anglia 1782-ben, csúfos amerikai veresége után az ellenálló írekkel szemben. Akkor azonban az íreket, sajnos, nem egy Deák vezette – sőhajt fel Griffith.

A kiegyezés történetének áttekintése után következik maga a párhuzam. Griffith e fejezetekben sokat idéz forrásaiból, főleg két, az 1860-as években megjelent magyarországi beszámolóból.²⁷ Közülük különösen Charles Boner fontos a számára, mert az angol diplomata cseppet sem elfogult a magyarokkal szemben, s többször kiemeli a magyar döllyfőt, a nemzetiségek lenézését, a velük szemben megnyilvánuló intoleranciát, s így könyvében gyakori a magyar–ír összehasonlítás is. Mindezt Griffith nagyképp angol kioktatásnak fogja fel. Boner tárgyalja egyfelől a vélt önerényekből következő magyar felsőbbrendűség-tudatot, az elemző igényt helyettesítő szenvedélyt, a másként gondolkodóval szemben megnyilvánuló morális terrort, a mindennapos németellenességet, másfelől az igényt a civilizált világon kívül eső(!) magyar nyelv szupremáciájára, a magyar nyelven írt irodalmat, s mindezt az önféjű magyar történeti érveléssel és az állandó üldöztetési mániával foglalja össze.

„Mindaz, amit láttam és hallottam, állandóan Írországra emlékeztetett [...]. Kísértetiesen ugyanaz az „Írország az íreké” és a „Magyarország a magyaroké” jelszó. [...] Minden nehézség közt, mellyel egy osztrák miniszternek szembe kell néznie, a legsúlyosabb a magyarok ellenállása... Persze vannak más problémák is, például a nyelvi primátus igénye. Képzelnék csak el, hogy a pusztán saját anyanyelvét beszélő ír paraszt vagy skót szigetlakó egyenlő jogokat követel a nyelvhasználatban, vagy egy velszi lép fel hasonló követeléssel!”²⁸

„Boner nem volt ostoba. Éles eszű angol volt, a brit diplomáciai szolgálat alkalmazottja. Azért kívánta a magyarok vereségét, mert megértette, hogy ha győzedelmeskednének Ausztrián, Írország utánozhatná a magyar stratégiát, és megbéníthatná Angliát.” Griffith keserűen folytatja: Boner fölöslegesen aggódott, hiszen a magyar győzelemhez hasonló ír siker elmaradt. Az írek a nemzeti helyett csak a tartományi követelésekig jutottak el. Az ír parlament a XVIII. században sem volt nagyon sikeres, de legalább létezett. Ekkor hangsúlyosan hivatkozik Swiftre, aki felismerte, hogy egyesíteni kell az íreket, s röpirataival meg is tette.²⁹ Minden dublini tudta, hogy a vitriolos röpirat(ok) szerzője Swift, a fejére kitűzött díjért mégsem jelentkezett senki. Swift nem érte meg országa független-

ségét, szelleme azonban továbbélt:³⁰ együttérzést ültetett az írországi angolok szívébe – írja bizakodva.

Griffith számára nagyon fontos a swifti hagyomány, éppen ezért kell kiemelni Joyce-nak az *Ulysses*-ben is megnyilvánuló undorát a purista ír álláspontot illetően: „Különös, hogy sose látta igazi hazáját. Írország a hazám” – kavarog Bloomban, a 7. epizódban.³¹ A „ki az ír?” kérdést Griffith lapja, a *United Irishman* sokat tárgyalta. A puristák szerint a kérdés vérségi, azaz csak a gaelek írek; Griffith és mások szerint mindazok, akik Írországbán születtek vagy írnek vallják magukat. Az *Ulysses* kritikai kiadása jegyzetben hívja fel a figyelmet arra, hogy a puristák kirekesztenék – többek közt – Swiftet, Parnellt, Yeatset, Synge-et, csakúgy, mint a szintén ír születésű Leopold Bloomot.

Griffith kiinduló tétele, hogy az 1800-as Unió törvénytelen volt. Ha Írország az 1849 utáni magyar politikát alkalmazta volna az Unióval kapcsolatban, Angliának egy idő után meg kellett volna hátrálnia. Írországnak van saját nyelve és irodalma, senkinek sincs joga kívülről kormányozni. A magyar Védegylethez hasonló protekcionizmusra Írországbán is szükség lenne. Ezért véli úgy: ha végre feltűnne egy ír Deák, az írek egy emberként támogatnák; a baj csak az, hogy ír Deák nincs.

Griffith: A Sinn Féin programja

A „magyar politika” meghirdetéséhez is kapcsolódva Griffith 1905. november 28-án ismertette az önerőre, önfejlesztésre, önfejelemre épülő békés programot, mely – a későbbi polarizálódás ellenére is – 1918-ig meghatározó volt.

Kiindulási alapja az Anglia által Írországra kényszerített oktatási rendszer, melyből teljesen hiányzik az ír nyelv és történelem. A belső erőből történő megújulás első lépése tehát az oktatás- és tananyagreform. Új, nem angol irányítású elemi iskolák kialakításához Nemzeti Oktatási Alapot akar létrehozni, amelybe külföldön élő írek is bekapcsolódnának. Erre épülne rá az ír középfokú oktatás, amely az ír társadalom gazdasághoz és iparhoz értő középosztályát teremtené majd meg. Griffith itt nemcsak magyar, hanem finn és lengyel példákra hivatkozik. A szaktudáson kívül az ír gyermekekben kialakulna a haza szolgálatának igénye. Az egyetem az addigi ír felsőoktatással szemben nem elszakítaná a fiatalokat saját tradícióiktól, nem (az angolokhoz) lojális polgárokat nevelne, hanem erősítené a gyökereket. A zárlatban is visszatér a dublini (anglikán!) Trinity College ír gyökereket elvágó szellemiségéhez. Griffith úgy véli, a Trinity tanítása akár össze is csenghet a Sinn Féin célkitűzésével:

„A polgár ne a megélhetéssel, hanem a jó minőségű élettel foglalkozzék!” Ha e polgárfogalmat valósítjuk meg Írországbán, vagyis az ország iránti kötelességeinket személyes érdekeink elé helyezzük, és nemcsak önmagunkért, hanem egymásért fogunk élni valamennyien, akkor Anglia hatalma nem akadályozhatja meg végső győzelmünket.³²

A kereskedelemben, áruforgalomban Griffith protekcionista szabályozókat sürget. Kiemeli a kikötői illetékek és vámok ír kézbe juttatását, továbbá a XVIII. század végére elsorvasztott ír kereskedelmi flotta újjáalapítását. Írországot földrajzi helyzete és igen védett kikötői prosperáló kereskedelemre, közvetítésre, szállításra predesztinálnák: a termékek jelentős része tehát kikerülné Angliát, a hasznot ezzel az íreknek juttatva. Az ír termékek propagálására nyíló külföldi képviselők és konzulátusok gondolata e ponton merül fel. Mindezen változásokhoz szükséges a vasúthálózat és a szállítás jelentős fejlesztése.

Szociális téren a XIX. századi (angol) szegénytörvényt akarja elsőként megváltoztatni: szegényházak és börtön helyett munkalehetőséget vagy – a rendszeres adókból fedezhető – járadékot adna a rászorultaknak. Ehhez kapcsolódik a síkföldi erdőirtás ötlete, amely azonnal tömeges munkaalkalmat teremtené, ráadásul az erdőirtást követően emelkedne a terület átlaghőmérséklete s a talajminőség is javulna.

Ezután következne a saját, nemzeti közalkalmazotti testület kialakítása, amely az eddigiekben vázolt célok megvalósítását előmozdítaná. Mindehhez járulna az önálló jogrendszer, az ír tőzsde és bankrendszer létrehozása. E kérdésekben Griffith sűrűn hivatkozik magyar példákra, különösen gyakran Kossuthra a bankkérdésben.

A programbeszéd záró részében az infláció elkerülésére tesz javaslatokat, nemzeti hitelalap, s végül nemzeti könyvtárak, múzeumok, sportintézmények létesítését indítványozza. „Egyetlen törvény vagy törvénysorozat sem tehet nemzetté olyan népet, amely nem bízik önmagában.”³³ „Politikánk lényege, hogy a nép bízson önmagában, s Írország fővárosában olyan nemzeti törvényhozást szeretnénk felállítani, amely az ír nemzet morális felhatalmazásával bír.”³⁴

Említésre érdemes, hogy a kötet legvégén felsorolja „a Magyarország osztrákosítása elleni harcban Széchenyi, Deák és Kossuth által alapított” „magyarországi Sinn Fein intézményeket”³⁵. Ezen intézmények mind békés, kulturális és gazdasági létesítmények:

(1.) a Nemzeti Tudományos Akadémia, amely elsősorban a magyar nyelv mint az irodalom, a tudomány és az ipar nyelve újjáélesztésével foglalkozik; (2.) a Nemzeti Múzeum, amelyet azzal a céllal hoztak létre, hogy felébressze a történelmi büszkeséget, s a népet a jövőbeli lehetőségekre tanítsa; (3.) a Nemzeti Bank, amelynek feladata a magyar vállalkozások segítése az osztrák tőke ellenében; (4.) a Nemzeti Színház, amely a magyar múlttól, jelenről és jövőről szóló darabokat mutat be, nemzeti nyelven; (5.) a Kereskedelmi Társaság, amely a magyar külkereskedelmet segíti, s végső célja az Ausztriától való gazdasági függés megszüntetése; (6.) a Köztelek³⁶ nevű mezőgazdasági szövetség, amely a mezőgazdaság fejlesztésén kívül a teljes önellátást tűzte ki célul; (7.) a protekcionista Védegyelet, amely önkéntes alapon nyújtott segítséget magyar termékek vásárlásával és ausztriai termékek bojkottjával; s végül (8.) a Nemzeti Kaszinó, amely mindazok találkozóhelye, akik Magyarországot jólétén fáradoznak.

Epilógus

Miért neveztük Arthur Griffitht tragikus, paradox történelmi szereplőnek?

Az a Griffith képviseli az *Ulysses*ben a szűk látókörű nacionalizmust, aki a lehangsúlyosabban helyezkedett szembe a purista nemzetfogalommal. A Joyce-hívek nem kutatják, milyen is volt valójában a kis, szürke Arthur Griffith, egyetlen a nagyon sok dublini szereplő között. Arthur Griffith igazsága nem versenyezhet az *Ulysses* népszerűségével.

Az erőszak elkerüléséhez, sőt elítéléséhez élete végéig ragaszkodott. Ennek következtében írországi népszerűsége éppen 1916-ban, a véres húsvéti felkelés alatt és után érte el a mélypontot. Ugyanakkor ez az alapállás tette személyét elfogadhatóvá az angolok számára a húsvéti felkelést követő időszakban.³⁷ 1917-ben a Sinn Fein elnöke a felkelést követően bebörtönzött, onnan azonban amerikai állampolgársága okán szabadon bocsátott De Valera³⁸ lett, alelnöke pedig Griffith. Griffith még ekkor is bízott erőszakmentes politikája sikerében, úgy vélte, 1916 véres története mindenkit mellé állít. Ezért jelentette meg 1918-ban ismét a magyar párhuzamról szóló, s a békés kiegyezést sürgető könyvét. A Sinn Fein 1919 januári döntését a passzív rezisztenciáról és a erőszak kizárásáról kitörő örömmel üdvözölte, minden erejével igyekezett megakadályozni a fegyveres összetűzéseket és provokációkat mindkét oldalon. Ennek ellenére, az 1920-ban mégis bekövetkező atrocitások következtében Anglia visszaszorította a Sinn Feint, s 1920 decemberében Griffith is börtönbe került. 1921. június 30-án szabadult. Ugyanakkor még mindig tárgyalóképes volt az angolok szemében. De Valera eközben Lloyd George brit miniszterelnökkel tárgyal, és kieszközölte a fegyverszünetet. 1921. október 11-től Griffith vezetésével ír delegáció tárgyal Londonban. Élete utolsó tetteként, a béke reményében 1921. december 6-án ő írta alá az ír-angol egyezményt Lloyd George-dzal, amiért az ír nemzet nagy része kárhoztatta, s amely után – a Griffith áhította béke helyett – kirobbant az ír polgárháború. A békeszerződés megítélése máig vitatott.

Csak szerencsésnek tarthatjuk Griffitht, amiért 1922. augusztus 12-én bekövetkezett halála megmentette attól, hogy Írország 1922 utáni véres történelmének tanúja legyen. Griffith tragikus, oly sokszor igazságtalan utóéletéről mára az utókor is alig tud: elfeledték.

1 Eötvös József: *Szegénység Irlandban*. In: Fenyő István (szerk.): *Reform és hazafiság. Publisztikai írások*. Budapest, 1978. I. 136.

2 A leghíresebb e tárgyban Douglas Hyde 1892-es előadása volt a dublini Ír Nemzeti Irodalmi Társaság összejövetelén: *The Necessity for De-Anglocising Ireland*. In: Arthur L. Mitchell & Pádraigh Ó Snodaigh (eds.): *Irish Political Documents 1896–1916*. Dublin: Irish Academic Press, 1989. 81–86.

3 James Joyce: *Ulysses*. Ford. Szentkuthy Miklós, Budapest, 1974. [a továbbiakban:

Szentkuthy], 419–421. Az eredeti szöveg alábbi kiadását használtam: James Joyce: *Ulysses. A Critical and Synoptic Edition I–III*. Prepared by Hans Walter Gabler with Wolfram Stepp and Claus Melchior, Garland Publishing Inc., New York–London, 1984. [a továbbiakban: *Ulysses*]. A fenti idézeteket lásd: II. 12. 1623–1624, 1631–1633, 1635–1636, 1639–1641. (II. a kötetet, a 12. az epizódot, a további szám pedig a sort a jelenti.)

4 James Joyce: *Ulysses I–II*. Ford. Gáspár Endre, Budapest, 1947. I. 253. Az eredetiben

(melyet a Gáspár-fordítás hívebben ad vissza, ezért idéztem onnan): „He was bloody safe he wasn't run in himself under the act that time as a rogue and vagabond only he had a friend in court. Selling bazaar tickets or what do you call it royal Hungarian privileged lottery. True as you're there. O, commend me to an israelite! Royal and privileged Hungarian robbery.” *Ulysses*, II. 12. 775–779.

5 Don Gifford with Robert J. Seidmann: *Ulysses. Annotated. Notes for James Joyce's Ulysses*. (Second edition, revised and enlarged by Don Gifford), Univ. of California Press, Berkeley–Los Angeles–London, 1988. [a továbbiakban: *Ulysses. Annotated*]. Lásd a 8. 184–185. sorok jegyzetét.

6 Szentkuthy 881.

7 Szentkuthy 849.

8 A mai angol nyelvű publikációkban a *Sinn Féin* ékezetes helyesírás szerepel. Mivel Joyce és Griffith egyaránt a *Sinn Féin* alakot használta, megmaradtam ennél a formánál.

9 Szentkuthy 200.

10 Szentkuthy 418.

11 Lásd programját: Arthur Griffith: *The Sinn Féin Policy*. In: *Resurrection of Hungary: A Parallel for Ireland with Appendices on Pitt's Policy & Sinn Féin*. 3rd edition, Dublin: Whelan & Son, 1918. 139–163.

12 Richard Perceval Davis: *Arthur Griffith and Non-Violent Sinn Féin*. Dublin, 1974. [a továbbiakban: Davis, 1974.] 13.

13 Hugh Kenner: *Ulysses*. London, 1980. 133. idézi: *Ulysses. Annotated*. Lásd a 12. 1574–1577. sorok jegyzetét.

14 A dátumokat az Encyclopaedia Britannica (1989) alapján közlöm, amelytől Davis 1974. adatai gyakran eltérnek.

15 Davis 1974, 16.

16 Szentkuthy 11.; *Ulysses* I. 1. 176.

17 Szentkuthy 54.; *Ulysses* I. 3. 227.

18 A mélyen patrióta polgártárs mintája valószínűleg Michael Cusack (1847–1906), a Gael Atlétikai Egylet (Gaelic Athletic Association) alapítója volt. Vö.: Jack McCarthy–Danis Rose: *Joyce's Dublin. A Walking Guide to Ulysses*. Dublin: Wolfhound Press, 1988. 70.

19 Szentkuthy 380. Az idézet egyben a Gaelic League jelmondata.

²⁰ A már idézett utolsó (harmadik) kiadás a legteljesebb, ezt használtam: Arthur Griffith:

Resurrection of Hungary: A Parallel for Ireland with Appendices on Pitt's Policy & Sinn Féin. Dublin: Whelan & Son, 1918³. [A továbbiakban: Griffith 1918.]

21 A bibliográfiai adatokat lásd P. S. O'Hegarty: *A Bibliography of the Books of Arthur Griffith*. Dublin, 1937.

22 Az 1. kiadás előszavát lásd a 3. kiadásban: Griffith 1918, XIII–XIV.

23 Kabdebó Tamás: *Arthur Griffith magyar történeti forrásai*. Századok (125. évf.) 1991/3–4. 309–331. Griffith esszéjének részletes ismertetésétől, épp e cikk miatt, eltekintek.

24 Griffith 1918, XIII. fejezet.

25 Griffith 1918, XXXI. fejezet.

26 Két képviselő (Peacocke és Lord John Russel) nevét, illetve Peacocke kijelentését Griffith jegyzetben idézi (23.)

27 Charles Boner: *Transilvania. Its Products & Its People*. London, 1865; Arthur John Patterson (foreign member of the Kisfaludy Society), *The Magyars: Their Country & Institutions*. London, 1869.

28 Griffith 1918, 81., illetve Boner, i. m., 572. és 598–599.

29 Griffith Swift *A röfös levelei* című röpiratára hivatkozik: Griffith 1918, 83.

30 Megjegyzendő még: a mai Dublin könyvesboltjaiban külön *Ír irodalom* rész csalogatja a túristákat, s e polcokon nem találni Swift-műveket, hiszen Swift nem volt sem ír(?), sem katolikus.

31 Szentkuthy 145.; *Ulysses* I. 7. 87.

32 Griffith 1918, 163.

33 Griffith 1918, 162.

34 Griffith 1918, 161.

35 Griffith 1918, 170: *Hungary's Sinn Féin Institutions*.

36 Griffith minden nyelvi igyekezete mellett is *Kostelek* forma szerepel, egyébként alig van elírás a magyar szavakban, nevekben.

37 A húsvéti felkelés utáni Griffith-tevékenységről részletesen lásd Richard Perceval Davis: *Arthur Griffith*. Published for the Dublin Historical Association by Dundalgan Press, Dundalk, 1976, főleg 19–44.

38 Eamon De Valera (1882–1975), a század ír történelmének egyik legjelentősebb alakja, az Ír Köztársaság miniszterelnöke (1932–1948, 1951–1954, 1957–1959), majd elnöke (1959–1973).

ANDRUS KIVIRÁHK

Ivan Orav feljegyzései avagy A múlt akár a távolban kéklő hegyek

(Részlet)

Már öregember vagyok, sok mindent láttam életemben. Egyre kevesebben vannak már a magamfajták. Nem az én szent kötelességem-e hát, hogy tollat ragadjak és feljegyezzem mindazt, ami mára a feledés homályába vész? Okulásul a fiataloknak, az öregeknek pedig emlékeztetőül.

ELSŐ RÉSZ

ELSŐ FEJEZET

Az Észt Köztársaság

Mielőtt a hivatásos férgek és rablógyilkosok megosztottak volna Észtországon és fára szögezték volna bőrünket, Máriaföldjén boldogság virágzott. Ez volt az Észt Köztársaság.

Alig vannak már néhányan, akik akkortájt éltek, és emlékeznek még azokra az ezüst- és arany napokra, mikor minden éjjel hegedűszó szállt a Hold felől, és almát termettek a nyírfák. Ezért elmesélek egyet s mást az akkori világról.

Az az idő volt ez, amikor még beszéltek az állatok. Csak az orosz katonacsizmák tapasztották be gyenge szájukat. Az Észt Köztársaság idején mindegyikünknek elmondhatta, amit akart. Gyakran láttunk az utcán sétálgatni vidáman csevegő farkast és bárányt. Barátok voltak mind, az állampolgárok látásból ismerték egymást, s az utcán mindig kezet ráztak. És ez még semmi! Emlékszem, egyszer Tallinnban a Harju utcán odalépett hozzám egy férfi, lehúzta a cipőjét, és mosolyogva nyújtotta felém.

– Mit csinál? – kiáltottam.

– Vegye csak el – válaszolta a férfi. – Maga tetszik nekem. Olyan kedves arca van.

Meghatottan köszöntem meg, és lecseréltem a régi cipőmet az újra. Ez a jelenet jól mutatja, milyen kapcsolat volt az Észt Köztársaság napjaiban még a vadidegenek között is.

Ebben az áldott korszakban Konstantin Päts volt az elnök. Igazán népszerű ember volt, otthona minden észt előtt nyitva állt. Gyakran jártam nála én is. Mindig rengetegen voltak Pätsnél. Anekdotalizáltak, társasjátékokat játszottak vagy biliárdoztak. Fiatal szerelmesek Pätshez szervezték titkos találkáikat, új házasságok itt töl-

tötték a mézesheteket. Pätsnek mindenkire volt egy-két barátságos pillantása, néhány jó szava és rostonsültje. ő maga egy kis ronggyal járt körbe a tömegben, letörölt ezt-azt, megigazított amaszt. Päts lakása mindig kínosan tiszta volt.

Néha belovagolt Pätshez Laidoner tábornok is. Ilyenkor elvonultak kettesben egy sarokba és azon tanakodtak, mi legyen a vapsikkal.¹ Nem mulasztották el kikérni a vendégek véleményét sem. A megbeszélés parázs hangulatban, nagy hűhóval folyt, és a vége rendszerint az lett, hogy a vapsik vezetőjét, Artur Sirket kihajították az ablakon.

Eközben egy Csajkán Tartuból Tallinnba utazott az Észt Köztársaság harmadik jeles személyisége, Jaan Tõnisson. Igen vidám fickó volt, mondhatni, egész borvirágos orrú. Ha bepálinkázott, mindenkinek csokoládét osztogatott az utcán. Mivel Tartuban lakott, nagyon okos volt, értett még a pillangók nyelvén is. Szabadidejében postásként dolgozott.

Ez az egész, ez a csodálatos élet nem jelentette azt, hogy az Észt Köztársaság idejében nem kellett dolgozni és fáradozni. Kellott bizony, sőt még éjszaka is folyt a munka. Nem azért, mintha bárkit is kényszerítettek volna rá. Dehogy. Egyszerűen dolgozni akartak! Emlékszem megboldogult apámra. Már január elsején reggel munkához látott, és teljes erővel dolgozott estig. Éjjel hallom, apám hánkolódik az ágyban.

– Mit csinálsz, papa? – kérdeztem.

– Látod, dolgozni akarok. Nem bírok tavaszig várni, megyek, most rögtön elültetem a krumplit – válaszolta. Így ment ez minden éjjel, és már január hatodikára kész volt apám egész évi munkája, ő pedig ment az új karácsonyfáért.

Dolgoztak máshol is, még a kultúra mezején is. A legserényebb Tammsaare, Andres és Pearu volt. Karl August Hindrey nevetve mondta egyszer, hogy ha ezek hárman elkezdenek kultúrát csinálni, akkor utol nem éri őket senki. Karl August Hindrey maga is rengeteget dolgozott. A nagyapja Nagy Péter szerecsene volt.

Hát, ilyenek voltak a körülmények az Észt Köztársaságban. Az éjt nappallá tévő szorgos munka gazdaggá tette országunkat, ezért megengedhettünk magunknak egyet s mást. És nemcsak magunknak, a nemzeti kisebbségeknek is szabad kezdet adtunk. Ha néhány cigánynak mégis lovat lopni támadt kedve, hát senki sem vette zokon. Akkor sem hívta senki a rendőrséget, ha egy tartui megevett egy kóbor kutyát. Mindezekből következően az Észt Köztársaságban minden kisebbségi népnek kulturális autonómiája volt. És ezt az idilli állapotot taposta laposra az orosz elefánt. De ez már a következő fejezet témája.

MÁSODIK FEJEZET

Az égen viharfelhők gyülekeznek

1939 augusztusában kezdtek gyülekezni az égen a sötét fellegek. Az addigi örömteli hangulatot felváltotta a nyugtalanság, az emberek egyfolytában izzadtak idegességükben és rágták a körmüket, hogy csak úgy sercegett. Mindenki meg-

érezte, hogy valami baljóslatú van a levegőben. Furcsa dolgok történtek. Például a korán kelők egyik reggel láthatták azt a madárrajt, amely a „Brezsnyev” szót formázta az égen.

– Hát ez meg mit jelent? – csodálkoztak az emberek. Értetlenül húzták válluk közé a fejüket. Ezt a hülye szót akkoriban nem is lehetett megérteni, de ma már tudom, hogy égi jel volt.

Saaremaa-n föltámadt sírjából a Nagy Töll. Lassan elballagott a tengerig, majd hatalmas loccsanással a vízbe zuhant. Így keletkezett Muhù szigete. Ez az eset is aggodalommal töltötte el az észtek szívét.

Ekkortájt szemtelenedtek el leginkább azok, akik később a vörös kobra legodaadóbb szolgálói lettek. A Köztársaság idején Tallinnban élt egy kedves szokás: este hattól hétig mindenki vidám polkalépésben szökdécselt az utcán. Egyik nap én is épp ugrándoztam a járdán, amikor hirtelen megláttam: előttem megy egy férfi, óriási farkaskutyát vezet, és nem táncol! Johannes Lauristin volt.

– Hogy-hogy, Johannes? Nem táncolsz? – kérdeztem.

– Nem akarok, hát nem táncolok! – válaszolta gorombán Lauristin. – Miért táncolnék, mikor ilyen kutyám van? Mit szólsz?

– Mit is szóljak – nézegettem. – Közönséges farkaskutya.

– Ehee! – nevetett Johannes. – Csakhogy aranytojáshoz tartozik. Šarik! Zolota!

A kutya nyomban kidüllesztette a szemét, és tojt egy aranytojást.

– Hol szerezted ezt a csodaállatot? – kérdeztem elámulva.

– Ehee! – felelte Lauristin. – Majd biztos elárulom.

Javasoltam, hogy ajándékozzuk oda a kutyát Päts elnöknek, mert, ugye, mégiscsak ő a mi vezérünk. De Lauristin más véleményen volt, és távozott a kutyával.

Később persze világos lett, honnan származott a kutya, és miféle tettekért kapta Johannes Lauristin.

A másik Johannesszel, Johannes Semperrel a piacon találkoztam, amint légyölő galócát vásárolt.

– Te vagy ám egy esztéta, Semper! – dorgáltam meg. – Miért veszel bolondgombát? Kezdi rosszul érezni magukat az emberek.

– Miért, Szibériában jobb? – kérdezte Semper sötéten.

– Micsoda? – értetlenkedtem.

– Semmi – mondta Semper, és lehunyta a szemét. A szemhéjára tintával írva ez állt: „Vers a szovjet útleveletről”.

Megsejtettem, hogy a baj már ott toporog a küszöbön, és csak egy fütttyentésre vár. – Hogyan menthetnénk meg az országot? – tűnődtem erősen, és elhatároztam, hogy elmegyek Pätshez.

Éppen elnökünk háza előtt találkoztam a harmadik Johannesszel, nevezetesen Vares-Barbarusszal. Fagylaltot evett.

– Hé, Orav!² – kiabálta. – Jössz Vares³ kormányába? Hiir⁴ már beleegyezett, hogy jön.

Vetettem rá egy sokatmondó pillantást, és bementem Pätshez. Jó volt nála, mint mindig, békesség, nyugalom. Az egyetlen becsületes Johannes, aki még maradt Észtországban, Johannes Kotkas a sarokban birkózott Kristjan Palusaluval. A meccs végén Päts egy tanyát ajándékozott Palusalunak.

Jaani Tõnisson is ott volt, egy kicsit spiccesen, mint mindig. Odaléptem hozzá, és ennyit mondtam: „Észtország sötét jövő elé néz.”

– Inqrix buqux – válaszolta Tõnisson a pillangók nyelvén.

Az ablak alatt Riebbentrop haladt el, benézett és megkérdezte, merre van Moszkva.

– Megyek, hogy találkozam Molotovval és Paktummal – mondta ördögi nevetéssel.

De erről majd a következő fejezetben.

HARMADIK FEJEZET

Moszkvában szörnyűségek történnek

Mielőtt rátérnénk az 1939. augusztus 23-án Moszkvában történt disznóságra, beszélnem kell egy kicsit Leopold Paktumról, az utálatos trió egyik tagjáról.

Paktum volt az az ember, aki egész életében csak szégyent hozott az észt népre. Hízlgő, talpnyaló, kocsonyalelkű ember volt. Ez a hiiumaa-i trágyajellem már kora ifjúságában olyan vezetőket kezdett keresni, akik előtt csúszni-mászni lehetett. Sajnos, Észtország vezetői tisztességes és becsületes emberek voltak akkoriban. Utálták a hízlgést. Így esett hát, hogy amikor Paktum hasra vetette magát Päts elnök előtt és a zokniját kezdte csókolgatni, az elnök nagyon morcos lett.

– Azonnal álljon fel – mondta. – Az észtnek egyenes gerinccel járnak. – És a jelen levő gyerekek virágszirmokat szórtak az elnökre.

De Paktumnak nem volt ínyére az egyenes gerinc. Továbbra is behúzott nyakkal és görnyedten járt, ajkbiggyesztve, és egyfolytában nyalogatta valakinek a kezét. És mivel Észtországban már senki sem tűrte a hozzá hasonló talpnyalókat, Paktum a külföldi fojtogatókhoz csapódott.

Németországban és a Szovjetunióban tárt karokkal fogadták a sárszívűt. Különösen jól összehozták Molotovval és Riebbentroppal. Mit össze nem hülyéskedtek vele ezek ketten! Végül egy hallatlanul ocsmány dolog jutott eszükbe: Moszkvában megkötik Paktumot, közben meg elfelezik a világot. Egyik fele az oroszoké, a másik a németeké.

Így aztán augusztus 23-án a Kremlben össze is gyűlt a három semmirekellő, Molotov, Riebbentrop és Paktum. Mihail Kalinyin főzött nekik teát és süített hozzá répás pirogot.

Ettek-ittak, jóllaktak, aztán fölparancsolták Paktumot az asztalra, hogy elkezdje megkötni a szolgálalelkűt, s közben osztozkodtak a világon. Eleinte minden simán ment, de amint Észtországhoz értek, amit Molotov okvetlenül magáénak akart, Riebbentrop ellenkezett.

– Márpedig Észtországot nem kapjátok meg – mondta. – Ezt nektek! Molotov feldühödött, és kiment az oldalsó szobába. Ott ült Sztálin és cigaret-táztott.

– Riebbentrop félrebeszél – panaszkodott Molotov.

– És te megijedsz tőle! – korholta Sztálin. – Riebbentrop fél a hulláktól. Vidd csak el Lenint nézni...

– Hű! – ámult el Molotov. – Ez ám az ötlet!

Visszaszaladt Riebbentrophoz, és azt mondta: – Van ám nekünk hullánk is! Gyerünk, nézzük meg!

Riebbentrop elsápadt és megnyúlt a képe.

– Igazán nem kell, nem szeretném látni – tiltakozott.

– Szóra sem érdemes! – jelentette ki kajánul Molotov. – Menjünk csak! Meg-mutatom neked Lenint. Na, gyere, gyere! – azzal kézen fogta a reszkető Riebbentropot és elvonszolta a mauzóleumba.

Valóban ott feküdt Lenin kiterítve. Riebbentrop úgy reszketett, hogy megállt az órája.

– Figyeld csak, hogy néz ki – suttogta Molotov a szerencsétlen német fülébe.

– Tökéletes halott. Haj-aj! Rettenetes, nem? Tapogasd csak meg, ha akarod!

– Nem! – ordított Riebbentrop. – Nem akarom!

– Tényleg halott, de néha... tudod... habzik a szája – mesélte Molotov fojtott hangon. – Vonyít és megkergeti a látogatókat. De várj csak egy kicsit, ki kell mennem vécére, mindjárt jövök. – Ezzel kirohant a mauzóleumból és becsapta maga után az ajtót.

Riebbentrop kis híján megőrült. A tetem gonoszul vihogott és iszonyú volt.

– Segítség! – üvöltött Riebbentrop. – Segítség!!!

Molotov és Sztálin az ajtó előtt hallgatózott és borzalmas hangokat hallatott. Sztálin belehuhogott egy kályhacsőbe, Molotov pedig ezt kiabálta: – Rögvest fel-támadok és fölfallak!

– Ne egyél meg! – könyörgött Riebbentrop. – Hitler megharagszik.

– Hu-hha-ha! – kacagott Molotov. – Nem félek Hitlertől. Megmutassam a ko-ponyámat?

– Ne, kedves Lenin, ne mutasd meg! – rimánkodott Riebbentrop. – Nagyon félek!

– Átengeded Észtországot a Szovjetuniónak, vagy elkezdjek röpködni? – bőgte Molotov.

– Átengedem, átengedem! – ígérte Riebbentrop, azzal elájult.

Molotov és Sztálin visszavonszolták abba a terembe, amelyben az asztalon vá-rakozott a félig megkötött Paktum. Most megcsomózták rajta az utolsó kötelet is, és már kész is volt a csíny.

– Na, milyen érzés? – kérdezte Sztálin Paktumot.

– Remek – válaszolt a semmirekellő. – Isteni így megkötve!

Ezután a Kreml pincéjébe rejtették a gyalázatost, Riebbentropnak pedig meg-tette egy nyugtató injekció is. Észtország tehát elkelt.

HEGYEDIK FEJEZET

Az oltalomkeresés

Mi itt Észtországban semmit sem tudtunk a Moszkvában készülő huncutságról. De azért rosszat sejtettünk. Nagy keleti szomszédunk napról napra agresszívebb lett. Az észtek postaládáit elárasztották az Oroszországból jött levelek. De milyen levelek voltak ezek! Kitépett kockás füzetlapok tele vaskos gorombaságokkal és halálszimbólumokkal. Päts elnök postaládájába például aprócska koporsót gyömöszöltek, melyben egy szétszaggatott baba feküdt, észt népviseletben. Laidoner tábornok hátára pedig valami orosz matróz cédulát tűzött: „Olyan hülye vagyok, hogy az már elviselhetetlen” felirattal. Laidoner fél napig ezzel járkált és vezényelte a díszszemlét, míg végül Jaan Tõnisson, aki Tartuban lakott és mérhetetlenül bölcs volt, le nem szedte róla. – Valaki hülyéskedett veled, Juku – mondta. Laidoner feldühödött, és elrohant megkeresni azt a matrózt, de nem találta. Mindebből a kalamajkából kiderült, hogy Moszkvának gonosz szándékai vannak. Ezért összekapoltam a bőröndömet, és elutaztam külföldre – segítséget kérni.

Először Angliába vitt a hajó. A londoni kikötőben sűrű köd fogadott. Úgy járkáltam, mintha tejlevesben lettem volna. Egy lelket sem láttam. Vagyis – a saját lábam sem volt tisztán kivehető. Vakon tébláboltam, s közben egyfolytában kiabáltam: – Észtországból jöttem! Hol találom Chamberlaine-t?

Nem válaszolt senki. Igaz, több hangot is hallottam köröskörül, de ezek mind épp olyan elveszetten szóltak, mint az enyém. Kinek a felesége, kinek a férje tűnt el. Többen a királyt keresték. Időnként egy-egy csobbanás hallatszott – ha a ködben eltévedt emberek a vén Temzébe pottyantak. Ettől úgy megrémültem, hogy egy lépést sem mertem tovább tenni.

Ekkor meghallottam, hogy két férfi megy el mellettem. Az egyik azt kérdezte a másiktól: – És mondja, mégis miből jött rá, hogy a négernek három keze van?

– Ez kézenfekvő volt, Watson – válaszolt a másik. – Kézenfekvő.

A szívem nagyot dobbant örömeiben.

– Mr. Sherlock Holmes! – kiáltottam. – Orav vagyok. Találkoznom kellene Chamberlaine-nel.

– Chamberlaine-nel? – csodálkozott Holmes. – Hová gondol? Évek óta nem látta senki. – Egy szép napon átment egy tollért a hálósobájából a dolgozószobába, és eltévedt a ködben. Jelenleg el van tűnve.

– Legalább maga meg tudja találni? – puhatolóztam. – Nagyon fontos lenne.

– Watsonnal már három éve a nyomában vagyunk, de még nem találtuk meg Chamberlaine házát – világosított fel Holmes. – Így van, Watson?

De Watsonnak már híre-hamva sem volt, elnyelte a köd. Sherlock Holmes bosszanatot kért, és barátja keresésére indult. Megértettem, hogy reménytelen megtalálnom Chamberlaine-t. Továbbutaztam Amerikába.

A washingtoni repülőtéren maga Miki egér jött elélem.

– Hogy van? – kérdezte. – Egészséges a család?

– Találkoznom kell Rooseveltnél. – közöltem. – Vezessen hozzá.
 – Előbb menjünk hullámvadászni – ajánlotta Miki egér. – Disneylandben még Pán Péter csónakján is lehet csónakázni. Nos?

– Nem – tiltakoztam. – Nekem az elnök kell.

Miki egér megértőnek mutatkozott. Odahívta Donald kacsát, és ketten elvittek a Fehér Háza.

Ott ült Roosevelt egy forgószeleken. Üdvözöltem, és előadtam, mi szél hozott hozzá.

Roosevelt felállt, hátravetette a fejét és felrikkantott:

– Amerika csodálatos!

– Hát nem jól csinálta? – dicsérte Miki egér. – Akár az igazi. De ez még mind semmi! Megtekintheti művilinearjainkat is.

– Ne szórakozzon velem – mérgelődtem. – Mindenféle robotokat mutogat! Azonnal vigyen az elnök szobájába!

Miki egér beleegyezett. A következő szobába vezetett, ott ült Rooseveltnél egy forgószeleken, és hamburgert evett.

Beszámoltam neki aggodalmaimról. Rooseveltnél lenyelte a falatot, felemelte a maradék hamburgert a feje fölé, és felkiáltott:

– Amerikában egészségesen táplálkoznak!

– Ez egy abszolút tökéletes masina – hencegett Miki egér. – Ötmillió dollárba került.

– Hol az igazi elnök? – ordítottam felháborodva. – Mit hülyít itt engem?

– Az igazi elnök... – ismételte Miki egér meglepetten. – Hát Disneylandben, a kísértetkastélyban. Szórakozik! De esetleg megmutathatom Önnek magát a nagy Indián Joe-t.

Köptem egyet, és otthagytam.

Észtország végképp egyedül maradt.

(Lengyel Tóth Krisztina fordítása)

1 Észt fasiszta mozgalom résztvevői, a veteránmozgalom tagjai.

2 Orav: mokus

3 Vares: varjú

4 Hiir: egér

„Politikai ősfolyam”

(Részletek Klaus Dreher *Helmut Kohl: A batalommal élni* című életrajzi művéből*)

Kohl egészségével már 1989 szeptemberének elején, a CDU-kongresszus előtt is gondok voltak. Mint arról később beszámolt, az 1989. szeptember 5-én, keddi napon tartott koalíciós megbeszélésen olyan altesti fájdalmai voltak, hogy többször is el kellett hagynia az ülést. Péntekre virradóan pedig olyan hevesse váltak a rohamok, hogy bungalójából „a kancellári hivatal kertjén keresztül a kapu-őrséghez” vonszolta magát, ahonnan a szövetségi határőrség tisztjei a közelben fekvő Johannita-kórházba szállították. Walter Möbius professzor, a Belgyógyászati Osztály vezetője a prosztata megbetegedését diagnosztizálta a német kancellárnál. [...] A betegség Kohlnek nemcsak a pártkongresszus miatt jött a legrosszabbkor, hanem abban is akadályozta a kancellárt, hogy az NDK-ban zajló drámai fejleményekkel foglalkozzék. 1989. szeptember elején a magyar kormány a Német Vöröskereszt papírjaival látta el azokat a keletnémet menekülteket, akik a budapesti Német Nagykövetségen kerestek menedéket. E papírokkal az egykori NDK-sok továbbutazhattak Ausztriába, ahonnan a vízumkötelezettség megszüntetésének köszönhetően épségben eljutottak Németországba. Minél több embernek sikerült a szökés, annál több menekült követte a példájukat, ugyanis attól féltek, hogy a híresztelésnek megfelelően a magyarok engedni fognak az NDK-kormány nyomásának. „Magyarország nagy állhatatosságot és csodálatra méltó bátorságot mutatott, ami által az ország azokban a hetekben egyenesen az emberiség világítótornyává” vált – írja Hans-Dietrich Genscher, német külügyminiszter később nagy tisztelettel az emlékirataiban.

Genscher egészségét még nagyobb csapás érte, a politikus néhány héttel korábban szívinfarktust kapott, és Frankfurtban meg kellett operálni. Lábadozás helyett Genscher Frankfurtból Berchtesgardenbe, üdülőhelyére utazott, ahová többször is oda kellett rendelni az orvosát, mivel szívritmuszavarok léptek fel nála, amivel azóta együtt kell élnie. Az orvos csak nagy nehezen tudta eltéríteni Genschert attól a szándékától, hogy az események láttán Budapestre repüljön. Magyarországon nagy menekülttáborokat állítottak fel, az NDK-ban pedig Wolfgang Vogel kelet-berlini ügyvéd büntetlenség és jogi segítség garانتálásá-

* Klaus Dreher: *Helmut Kohl: Leben mit Macht*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1998, 435–437., 442–447., 449.

val elérte, hogy az Állandó Képviselőre menekültek önként elhagyják budapesti mentsvárukat; ugyanezt az ügyvéd Prágában is el tudta érni. De alighogy kiürültek a diplomáciai képviselők, rögtön újabb menekültek érkeztek, és a nagykövetségek ismét megteltek. Végül az a megállapodás született, hogy Kohl St. Gilgen-i, Geißler* pedig berchtesgardeni üdülését megszakítva a Bonn melletti Gymnich kastélyban találkozik. Németh Miklós magyar miniszterelnökkel, valamint Horn Gyula külügyminiszterrel. A találkozón Németh kijelentette, hogy kész kiengedni az országából azokat a keletnémet állampolgárokat, akik ott tartózkodnak. Noha a magyar miniszterelnök vonakodott attól, hogy ennek megjelölje az árát, Kohl félmilliárd márkás hitelről és Magyarország az Európai Közöségbe történő felvételének hathatós elősegítéséről szóló ajánlatát köszönettel elfogadta. A bonni politikusok mintegy mellékesen azt is megtudták, hogy a magyarok a Varsói Szerződés tagállamainak Bukarestben tartott csúcsertekezletén követelték a Brezsnyev-doktrínával való szakítást, valamint azt, hogy ismerjék el a Szövetség minden tagállamának egyéni fejlődési pályához való jogát – amit Mihail Gorbacsov később meg is tett.

[...]

Magyarország különutas politizálása idején Kohl megkérdezte Gorbacsovot, hogy Németh és Horn bírja-e az ő támogatását a határnyitás kérdésében. Gorbacsov hosszabb hallgatás után kitérően válaszolt: A magyarok „jó emberek” – mondta.

[...]

A magyarok nehéz tárgyalópartnerek voltak, azt híresztelték, hogy minden kikötés nélkül megnyitják nyugati határukat. Amikor Kohlt a magyar kormány vasárnap, 1989. szeptember 10-én – ekkor a brémai úthoz már össze voltak pakolva a csomagok – arról tájékoztatta, hogy a határ megnyitása éjfélkor meg fog történni, Kohl arra kérte a magyarokat, hogy ezt csak 20 óra 00 perckor hozzák nyilvánosságra.

Pontosan ebben a percben nyitotta meg a brémai sportcsarnokban Kohl a CDU-elnökség újságíróknak tartott tradicionális fogadását a magyarországi értesüléssel, amely nem is lehetett volna nagyobb szenzáció, hiszen néhány perces előnye volt.**

Az újságírók hada annál is inkább meg volt lepődve, mivel azt várta, hogy a Kohl és Geißler közötti vita nyílt színi folytatására kerül sor. Ezzel szemben Kohl annál kitartóbban foglalkozott beszédében a menekültek ügyével, minél türelmetlenebbek lettek azok az újságírók, akik vitát és hatalmi harcot akartak látni.

* Valószínűleg elírásról van szó. Mint az a bekezdés elején kiderül, Genscher, és nem Geißler üdült ekkortájt Berchtesgardenben, feltehetően tehát nem dr. Heiner Geißler, aki 1989-ig a CDU főtitkára volt, hanem az NSZK külügyminisztere, Genscher kísérté el a kancellárt a találkozóra. – *A fordító megjegyzése.*

** A hírügynökségeken keresztül közvetlenül Budapestről érkező információval szemben. – *A fordító megjegyzése.*

Bejelentette, hogy néhány perccel korábban a magyar külügyminiszter „nyilvánosságra hozta kormánya azon döntését, hogy ma éjszaka nulla órától az NDK-beli németek Magyarországról egy választásuk szerinti országba távozhatnak”, majd e drámai bejelentést azzal egészítette ki, hogy hosszú mondatokban minden érintett részére köszönetét fejezte ki, valamint megígérte, hogy a keletnémet honfitársak szívélyes fogadtatásban fognak részesülni az NSZK-ban. Ennél hatásosabb nem is lehetett volna egy olyan ember magánszáma, aki állítólag a pozíciójáért harcolt.

[...]

A határon történtek rabul ejtették a küldöttek figyelmét, és így olyan felfokozott hangulat keletkezett, amely tompította a Kohl megbuktatására irányuló szándékot. A vidéki pártszervezetek delegáltjainak a pártkongresszus előestéjén szokás szerint megtartott küldöttgyűlésén a küldöttek nem a [Kohl elleni – *a ford. megj.*] puccsról beszéltek, hanem a televízióban a túlárado öröm és az ujjongás képsorait nézték. A képernyőn idegen emberek ölelkeztek, olyanok, akik negyven évig vágyták a szabadságot, és most végre eljutottak oda, és olyanok, akik azonosultak az ő érzéseikkel.

[...]

A kongresszus után Kohlon erőt vett a fáradtság, ami rendszeresen megtörtént, ha valami nagy erőfeszítést igénylő cselekedetet tudhatott maga mögött. Ez alkalommal még a szokásosnál is fáradtabb volt a kancellár, mivel a jelentős igénybevétel nagy fájdalmak kísérték. Möbius professzor az elhalasztott orvosi beavatkozás elvégzését sürgette. A remélt pihenésből semmi nem lett. A lábadozónak a tévéközvetítésen keresztül kellett megtapasztalnia, hogyan hullik szét Németország más területein az eddigi rend. Kohl még a pártkongresszus alatt a keletnémet menekültek befogadására létrehozott menekülttáborokba küldte miniszterasszonyát, Dorothee Wilmst és Horst Waffenschmidtet, a Szövetségi Külügyminisztérium parlamenti államtitkárát, hogy koordinálják a segítyezést.

Noha Kohl a küldöttek előtt úgy fogalmazott, hogy „házánk kettéosztottsága” „természetellenes”, mivel „a szabadság és az önrendelkezés” megvonása „ellentétes az emberi természettel”, mégsem gondolt egy másodpercig sem arra, hogy a kelet-német lakosság ilyen gyorsan élni fog önrendelkezési jogával. A Kancellári Hivatal úgy ítélte meg a helyzetet, hogy a menekülthullám el fog ülni, mihelyst mindazok elhagyták az NDK-t, akik már régóta vártak a kiutazásra. Eltérő okokból ugyan, de Kohl és Honecker véleménye ezen a ponton megegyezett.

Az NSZEP Politikai Bizottságának idős tagjai megesküdték, hogy megakadályozzák a mélyreható változásokat, és csak kellően kis lépésekben vezetnek be vagy engedélyeznek reformokat. Teljesen jogosan azt gondolták ugyanis, hogy a labilis rendszert az összeomlás fenyegeti, ha azt egy ponton megbolygatják.

Honecker rákbetegsége hozzájárult az NDK-vezetés merevségéhez. Mint azt önéletrajzi munkájában Kohl beismeri, bizonyos szimpátiát érzett e mindig kifejezéstelen arcú és kedélytelen ember iránt. „A legkeményebb politikai véleménykülönbségeink ellenére is bizonyos szempontból emberi és mégis különös kap-

csolat volt közöttünk” – így jellemezte Kohl találkozásait Honeckerrel. Talán az imponált neki, hogy Honecker kiállt meggyőződése mellett, amiért a nemzeti-szocialisták idején fegyházba is zárták, és akkor is ragaszkodott ahhoz, amikor már körülötte minden más kommunista vezető eltávolodott attól. Ebben Kohl különbözött elődjétől, Helmut Schmidttől, aki beismerte, hogy „nem találta meg a közös hangot” Honeckerrel, akinek személyisége számára „rejtélyes” maradt, noha ő „minden német érdekében” igyekezett közös nevezőre jutni vele. „Nem tetszett nekem az az ember.”

Az oggersheimi betegség rákényszerítette magányban Kohlnek le kellett mondania a drámai változásokban való részvételtől. Rudolf Seiters kancelláriaminiszter tájékoztatta őt folyamatosan telefonon keresztül az úgynevezett nagykövetségi menekülteknek szervezett segélyakciókról.

Eközben a külpolitikai tevékenység koordinálását Genscher vette át, aki örült a kancellár akadályoztatottságának. Genscher éppen jó időben tért vissza a lábadozásból, Kohl keze pedig meg volt kötve. Mivel a külügyminiszter éppen olyan szívesen telefonált, mint Kohl, amint megkaparintotta a telefont, többé már ki sem adta a kezéből. A világ minden részéből érkező nagykövetek, külön megbízottak és futárok, akik azt akarták megtudni, hogy mi zajlik Németországban, mind hozzá, az ő hivatalába mentek. Mint például az amerikai Paul Nitze, aki a Brezsnyev-doktrínával való szakítást a következő szavakkal kommentálta: „Ez a forradalom.”

A Németországgal foglalkozó szakértők várakozásaival szemben a tömeges menekülthullám nem hatott megnyugtatóan az otthonmaradtakra, hanem fokozta a szívóhatást: menjünk mi is, hogy odakint lehessünk, mielőtt az NDK-vezetés folyamatos pressziója hatására a szomszédos országok újra lezárják a határait. Ez időben ötezer ember volt összezsúfolva a prágai német nagykövetségen. Igaz ugyan, hogy a Német Vöröskereszt is besegített, a nagykövetség épületében így is rossz állapotok uralkodtak. A kapukat bezárták, de a tülekedés mégsem szűnt meg. Ugyanez volt a helyzet Varsóban is. A televízió megállás nélkül közvetítette az eseményeket. Az NDK vezetői egyre idegesebbek lettek, érezték, hogy Moszkva már nem áll mögöttük.

A szeptember 28-án, csütörtökön az ENSZ bonni képvisletén tartott vacsorára Genscher meghívta Oskar Fischert, az NDK külügyminiszterét is. A vacsora előtt Genscher félrevonta Fischert – mivel neki hivatalánál fogva nem volt szabad német ügyekről beszélgetnie –, és megbeszélte vele a Prágában és Varsóban található menekültek kiutazását. Egy másik beszélgetés alkalmával a szovjet külügyminiszter, Eduard Sevardnadze a nagykövetségeken uralkodó állapotok felől érdeklődött, és azt kérdezte: „Vannak ott gyerekek is? És mennyien?” Genscher homályos választ adott: „Sokan.” Ennek hallatán Sevardnadze megígérte, hogy segít.

[...]

Amikor Horst Neubauer, az NDK bonni állandó képviselője szeptember 30-án megjelent a Kancellári Hivatalban, két miniszter is fogadta őt: Genscher

és Seiders. Neubauer közölte, hogy az állami vezetés úgy döntött, a menekülteket az NDK-területén keresztül az NSZK-ba irányítja. Ez szenzáció volt, az NDK vezetés túllépett saját árnyékán. Erre Genscher felvetette, hogy „az NSZK kormányának magas rangú hivatalnokai” is vegyenek részt az utazáson, amely során lezárt vasúti kocsikban, megállás nélkül szelnék át a menekültek az NDK-t, hogy így a hivatalnokok eloszlathassák az utasok félelmét attól, hogy az NDK visszatartja a vonatot, amikor az keletnémet területekre ér. „Ezenkívül én magam is Prágába utazom” – jelentette ki Genscher Seiders legnagyobb meglepetésére. [...] Az, hogy mennyire szeretett volna Kohl is ott lenni, kiderül önéletrajzi munkájából: „[...] alig tudtam megállni, hogy ne utazzam Prágába”, de az orvosok nem engedélyezték volna az utat. Kohlt évekig emésztette a harag amiatt, hogy Genscher így a középontba tudott kerülni.

[...]

A legnagyobb megalázás Kohl számára az volt, hogy Genscher késő éjszaka a Lobkowitz-palota balkonján beszédet tartott. A külügyminiszter beszédét, amelyet a repülőgépen gondosan megfogalmazott, a „Kedves honfitársak!” szavakkal kezdte. A balkon alatti kert, amelyben emberek ezrei gyűltek össze, félig sötétben volt. [...] A megszólítás hallatán ujjongás tört ki, amely folyamatosan erősödött, amíg a szónok végig nem mondta az első mondatát: „Azért jöttünk, hogy közöljük önökkel...”

„Még ma is, évekkel később visszatekintve – írja Genscher, aki egyébként természetét tekintve inkább kedélytelennek mondható –, még mindig mély megindultság fog el, ha erre az emlékre gondolok.” Amikor belépett a nagykövetség épületébe, az ajtómélyedésekben ágyakat látott, háromemeletes ágyakat, amelyekben a menekültek feküdtek, mivel így jobban elfértek, mintha álltak volna. Azok, akik reménnyel és aggodalommal telve az épületben tartózkodtak, még nem tudták, milyen üzenetet fognak nekik átadni a politikusok, sőt, az első pillanatban még azt sem érzékelték, hogy a nyugatnémet külügyminiszter lépett be hozzájuk.

A hallgatóság nyugtalanná vált, amikor Genscher közölte velük, hogy az NDK-n keresztül kell utazniuk. Amikor a külügyminiszter ünnepélyesen kijelentette, maga „kezeskedik” azért, hogy minden ígéretet be fognak tartani, az emberek tapsolni kezdtek, és a végén mindenki örömkönnyek között ölelkezett.

[...]

A nyugati tévénézők számára, akik a televízióban követték az eseményeket, amely természetesen bőségesen látta el őket képekkel, szinte még a prágai nagykövetségen lejátszódott jelenetknél is nagyobb élmény volt, amikor mindezek után az első vasúti szerelvény megkezdte éjszakai útját az NDK-n keresztül. A vonat lezárt területen át haladt. Az állomásokon a keletnémet rendőrség és a néphadsereg felfegyverzett és egyenruhás őrei posztoltak. A vasútvonal mentén lakók fehér lepedőket akasztottak az ablakokba. A sín mellett némán álltak és nézték a szerelvényt azok, akik nem lehettek rajta. Néhányan megpróbáltak felugrani a robogó vonatra. Az utazás kísérteties volt. [...] Az elsőt további szerel-

vények követték – sokkal rosszabb körülmények között. Az első transzporttól meglepődve felindult környékbeliek gyülekeztek a másodikra várva, eltorlaszolták a síneket, összecsaptak a fegyveresekkel és megpróbálták megrohmozni a vasúti kocsikat vagy igyekeztek felugrani rájuk.

[...]

„Politikai ősfolyam” indult meg, jegyezte le Genscher, „és akadálytalanul át-hömpölygött az NDK-n”.

(Lengyel Attila fordítása)

KÜRTI LÁSZLÓ

Nemek és Nemzetek*

A nemek és a nemzetek összekapcsolódása az elmúlt években divatos téma lett a humán- és társadalomtudományokban (Kehde and Pickering 1997; Mayer 1999; Parker, Russo, Sommer and Yaeger 1992). Sok hasonlóság van a két kategória között, és még több, ami összefügg velük. Az egyik legfontosabb felismerés – köszönet talán a posztmodern álláspontnak –, hogy mind a nem, mind pedig a nemzet olyan identitás, amely „különbségek felett konstruált” (Hall 1987: 44). Így mind az egyéni, mind pedig a csoportos identitás politikai indíttatást és töltetet kap. A nemzet és a nemiség fogalmak éppen ezért közös alapproblémákkal küszködnek a társadalmakban és a társadalomtudományokban egyaránt.

Max Weber és Ernest Renan elképzelései szerint a nemzet érzelmi közösség, amelyet legfőképpen nem is mindig a közös származás vér szerinti tudata tart össze. Weber óta sok hasonló és különböző megfogalmazás látott napvilágot – Hans Kohntól Ernest Gellnerig, Benedict Andersontól és Anthony Smithtől Eric Hobsbawmig. – Abban a legtöbbször egyetértenek, hogy a modern nemzetfogalom XVIII. század végi fejlemény, amelyet a nemzeti ideológia és a nacionalizmus közös meghatározásából kreálnak az elit képviselői. Ennek az ideológiának a célja a többi között a nemzet megteremtése, megvédése, fenntartása, és a nemzet és az állam kongruenciájának a megteremtése. Ehhez nagyon sok feltételnek kell megteremtődni: kellene bizonyos csoportok, akik részt vesznek, és kellene az elit azon tagjai, akik azon munkálkodnak, hogy minden kelléket, szimbólumot, identitást és feltételt megteremtsenek nemzetépítő munkájukhoz (Anderson 1991; Gellner 1983; Giddens 1985; Hobsbawm 1990; Kapferer 1988; Smith 1991). Az elit, bár kollektíven lép fel, egyénekből áll, akik számára az egyéni identitások meghatározóak, de a nemek viszonyában eltérőek lehetnek a társadalmi és történelmi viszonyoknak megfelelően.

Az elit egyik alapvető felismerése, hogy minden nemzeti ideológia a múltból táplálkozik és a jövőt építi úgy, hogy a jelent át akarja politizálni saját érdekeinek megfelelően. A múlt megidézése – a hagyományok ki- és feltalálása Eric Hobsbawm szavaival – legalább olyan fontos feladat, mint a jelen lehetőségeinek a megragadása és a jövőbe vezető út megmutatása, és, ha lehetséges, annak meg-

* A tanulmány előadásként hangzott el a kolozsvári Babeş-Bolyai egyetemen.

építése. Ez sokszor patrióta mozgalmakkal párosul, de a legtöbbször etnocentrikus és sztereotíp értékek kialakításába és megvalósításába torkollik, annak ellenére, hogy a haladó értelmiség jó része nem vesz, vagy nem akar részt venni tudatosan azok formálásában. Viszont ebből fakad majd a nacionalizmus negatív értéke és igen gyakran feszültséget szító, ellenséges beállítódása a különböző csoportok, köztük a nemi kategóriába sorolt csoportok irányába is. Ezért nevezte találón Tom Nair (1977) a nacionalizmust Janus-arcú jelenségnek: az egyik arc (a hátratekintő) a regresszív, militarista, visszahúzó erőt mutatja meg; ezzel szemben a másik (az előrenéző) a progresszív, közösség-összetartó és pozitív erőt jelképezi. Talán ezt a metaforát lehetne itt alkalmazni, hogy a nemi szerepek és identitások kérdésében is meglássuk a Janus-arcúságot. Léteznek nemzeti mozgalmak, amelyek kimondottan visszahúzó erőként, s vannak, amelyek progresszív erőként kezelik a nemi szerepeket és a nemek közötti kapcsolatot. Vannak természetes, amelyek közömbösek, vagy éppen közömbösítik azokat.

Erre utalva hívta fel a szociológus David McCrone a figyelmet, hogy a nacionalizmusoknak különböző manifesztációi vannak (1997), és ezért nem lehet olyan könnyen eltűnésüket, vagy bukásukat elkönyvelni. Hasonlóan érvel Jeffrey Weeks a nemiséggel kapcsolatosan is: a társadalom és a szexualitás közötti kapcsolat nem mindig nyilvánvaló és egyszerű: „a kettő kapcsolatát a nyelv, szavak, attitűdök, vágyak és társadalmi kapcsolatok határozzák meg” (1985: 4).

Kétségtelen, hogy a regresszív nacionalizmus vírusa mindig kialakítja a maga túlélő génjeit: ebben rejlik ereje és kulturális színessége, pozitív vonásai is. McCrone szerint éppen ezért lehet a nacionalizmusnak, annak ellenére, hogy mindig tud a múltból táplálkozni – kitartó jövőképe is van. De ennél még fontosabb, hogy a társadalom szempontjából jövőt meghatározó jelenformáló erővel is bír. A múlt azonban mindig, hasonlóan a jelenhez, a viták – és sokszor a harcok – kereszttüzében alakul ki.

A nemzet politikai fogalom, és a nemzeti mozgalmak mindenképpen politikai mozgalmak, amelyek meghatározzák az állam és az állami intézmények – bürokrácia, hadsereg, iskoláztatás, adózás stb. – milyenségét és felállításának, továbbreprodukálásának lehetőségeit. Ezekből az egyik legfontosabb talán az iskoláztatás, hisz ez jelenik meg legkorábban formálisan az állami ideológia szintjén. Emellett viszont a többi intézményre is fontos feladat hárul: az állampolgár megteremtése mellett a nemzeti tudat belesulykolása mindenkibe. Seton-Watson fogalmazta meg ezt frappánsan, amikor úgy érvelt, hogy a nacionalista mozgalmak tudatosítani akarják a polgároknak a nemzeti tudatot és identitást, a nemzetvédő akció elfogadását (1977: 9).

A nemi identitás és a nemzeti identitás közötti kongruencia egyívású hagyomány. A nyugat-európai nacionalizmusok akkor jelennek meg a történelem porondján, amikor a maskulinitás és a femininitás is teljesen új formát ölt (Dulong 1974; Simmel 1996). George Mosse fogalmazta meg talán legjobban, hogy Nyugat-Európában jelentkezett ez legkiforrottabb formában, mégpedig a nacionalizmus és a férfiaság szerves ötvöződésében (1996: 7.). A skót nemzeti irodalom ki-

teljesedése jó példa (Whyte 1995), hasonlóan a kortárs XVIII–XIX. századi politikai irányzatokhoz – a kolonializmustól a szocializmusig –, amelyben szintén a férfiaságra, a maszkulin modellre építkeztek az elit képviselői. Ennek a modellnek az elődje nem volt más, mint a zsidó-keresztyén hagyomány férfiideálja. A francia, porosz, angol hadsereg, iskoláztatás, és a sportjátékok megtervezése ennek az ideálnak volt alárendelve.

Egész kulturális folyamatok elindítása lesz a nemzetnevelő tevékenység végterméke. Ilyen volt az amerikai vadnyugat és a cowboy férfitípus megteremtése, amely mind a mai napig visszaköszön Walt Disney világában, hollywoodi filmekben, délnyugat-amerikai rodeókon, vagy a Marlboro cigarettareklámokban (Fjellman 1992: 72–79.). A legfontosabb azonban a militarizmus, amely még békeidőben is, a nemi szerepek sztereotip modelljeire nézve, meghatározó szereppel bír a nemiség szempontjából. Az USA-ban mind a mai napig úgy hirdetik a tengerészgyalogságot, hogy a „few good men” (‘néhány jó férfi’, vagy ‘igazi férfiak’) hadserege. A haditengerészetben mára már nők is teljesíthetnek szolgálatot. Van azonban egy érdekes rendelet: a hajón szolgáló férfiak és nők között semminemű szexuális kapcsolat nem létezhet. Aki ezt megszegi, azt azonnal elbocsátják a haditengerészet kötelékéből. Ez a rendelet, amellet, hogy a hagyományos „nemtelenséggel” vádolt szerzetesrendeknél is jóval szigorúbb nemi kategóriákat állít fel, érdekes és sajtáságos szexuális aberrációkra ad okot a haditengerészet állományaiban.

A nők helyzetét sokban meghatározza a nemzetideológia és a nemzeti mozgalmak milyensége, hisz – ahogyan ezt Richard Handler jól megfogalmazta (1988) – ez az ideológia a társadalmi csoportokra nézve majdnem mindig homogenizáló. De fordítva is igaz lehet: a nők csoportjainak identitása, társadalmi szerepük és radikalizálódásuk is meghatározta a nemzeti mozgalmakat, a nemzeti identitás milyenségét (lásd erre Kelly 1999 és Eisenberg 1999). Az angol cserkészlet (boy-scout) és a német verziói (*Vandervögel*), hamarosan megtalálták a leányoknak is a megfelelő mozgalmakat (*campfire girls*, *brownies*). A vadnyugat Amerikájában a nők két szerepkörben tetszelegnek: vagy mint bárhölgyek (tehát a férfiak szórakozását biztosítják), vagy pedig mint a farmokon nehéz munkát végző családanyák. Az amerikai nemzet megteremtésében ez a vadnyugati mítosz adja a történeti-mitológiai alapot: az aktív cowboy, aki először a rézbőrűeken, majd a fekete kalapos cowboyokon győzedelmeskedik, és a mellette álló passzív nő mint szerető, feleség és anya. Azok a szereplők, akik nem pontosan illettek bele ebbe a képbe (mint például az afrikai-amerikaiak), azok mindig a veszélyt jelentették. Az amerikai antebellum regényeiben a fehér ültetvényesnek tartania kellett az erős fekete rabszolgáitól, vagy azért, mert állandó potenciális rebellisnek tartotta őket, vagy pedig azért, mert attól rettegett, hogy túl közel kerülhetnek unatkozó feleségéhez vagy serdülő leányához. Így kerül be a populáris gondolkodásba a szexualitás – a férfi, a nő, a fehér és a színes bőrű sztereotípiákon keresztül.

A nemzetállam megteremtése a nemeket megfelelő pozícióba kényszerítette, és a szexualitás irányítását intézményesítette (Parker, Russo, Sommer and Yaeger

1992). A férfi szuperioritás és dominancia a nemzeti ideológia keretein belül lesznek definiálva, és ezáltal szentesítve. Ehhez kapcsolódik a nők feletti uralkodás és a női (feminin) szerepek, identitás inferioritásátása. Ennek legpregnansabb példája a nők testiségének a kontrollálása, vagyis a biológiai reprodukció állami intézményesítése és annak ellenőrzése. A házasság törvényesítése, a nemek szempontjából a vallásos kultuszok egységesítése, valamint a fiatalok megregulázása szintén az állam nemek feletti kontrollját erősítik. Jól érzi ezt Roza Tsagarousianou, amikor úgy érvel, hogy a születésszabályozás, az abortusz megtiltása nemcsak a nők állampolgárságát, hanem a nők állami tulajdonbavételét is jelzik (1995).

Ezáltal a populáris kultúrában is azok a felhangok kapnak megerősítést, amelyek ezeket a nemi mintákat tartják fenn és örökítik tovább. A jó anya szerep és a hites feleség típusa megtalálható minden nemzeti irodalomban és populáris termékekben. A család, valamint az arra nevelő vallásosság mindig felértékelődik, ha a nemzet sorsa forog kockán, vagy ha azt az uralkodó elit tagjai úgy látják. Az államszocialista országok törvénykezései mind arra irányultak, hogy egyenlő jogokat biztosítsanak az állampolgárok számára, etnikai, területi és nemi differenciáltságtól függetlenül. Talán a bolsevik forradalom volt az első, amelyben a nők százazrei lettek mozgósítva a nők jogainak megerősítéséért. A *bolsevicsek* a polgárháborús idők után nagy számban töltöttek be középszintű elitfoglalkozásokat; ennek ellenére a bolsevik párt legfelsőbb szintjeit jórészt férfiak foglalták el (Clements 1997; Engel and Posadskaya-Vanderbeck 1998). Az 1930-as évek végétől azonban a szovjet reformok, így köztük a nemek egyenlőségét hirdető is megtorpantak, és a sztálini diktatúra a férfiközpontúság perverzítésába torkollott. Ez a nők jogainak teljes eltörléséhez, és a férfiuralom visszaállításához vezetett a marxista-leninista államban. Hasonló folyamatokat figyelhetünk meg a fasiszta és nemzetiszocialista rezsimekben is (de Grazia 1992). De így tettek azok az országok is, ahol teljhatalommal felruházott uralkodók vannak; még akkor is, ha azok nők. Pakisztán helyzete semmiben sem volt irigylésre méltó a muzulmán vallású nők szemszögéből Benazír Bhuttó elnökszöny ideje alatt. Ő legalább annyira volt vallásos, mint elődjei, akik jó apai és férj modellt adva elismerték a nők másodosztályú állampolgárságát, a nők otthoni testi fenytésének igazságosságát.

Erre ad jó bizonyítékot Sudbury (1998), aki az afrikai nők politikai koalícióit vizsgálta meg. Sudbury úgy érvel, hogy a nemzeti (felkelési) és újjászületési mozgalmak viszont alapjaiban meghatározták és meghatározzák a nők helyzetét, a nemek közti kapcsolatok átformálódását. A mérleg viszont nem egyformán billen ki: van, amikor – és erre van a legtöbb példánk – a férfiuralom, az erőszak és a hagyományos nemi szerepek beágyazódását hozzák magukkal (McKlintock 1995).

Van azonban erre másfajta válasz is, amikor, éppen a nők szerepe és részvétele miatt, a nemi szerepek átértékelődnek, és egyes esetekben a női szerepek kiemelt jelentőséget kaphatnak. Erre is találunk példákat a világ minden részéről

(Wildorf and Miller 1998), Koreából (Kim and Choi 1997), Mary Cameron alapos tanulmányát Nepálról (1998). A legkönnyebb azonban olyan példákat felmutatni, amelyekben a nők legtöbbször szenvedő alanyai a nemzeti mozgalmaknak, vagy fordítva, amikor a nemzeti mozgalmak pillanatnyi megoldást hoznak a nemek eltorzult viszonyának rendezésére, de ez nem állandósul. Ezeket a gondolatokat közli Abu-Lughod (1998) és Chatty és Rabo (1997) a Közel-Keletről, Cameron Nepálból (1998), Yang Kínából (1998), és Ray Indiából (1998). Mindegyik kultúrában és vonzáskörzetében hasonló folyamatok játszódnak le; azzal a különbséggel, hogy Kínában a maoista rendszer és a kommunista kínai kommunizmus állami ideológiává emelte a férfi–nő kapcsolatok hivatalságát.

Érdekes és sokszínű Janet Hart tanulmánya ebből a szempontból. Hart a görög Nemzeti Felszabadítási Front (EAM) történetét veszi anyagául 1941–1964 között (1996). Hart azokkal a nőkkel készített interjúkat, akik korán beléptek az ellenállási mozgalomba. Az életútinterjúkból kitűnik, hogy a nők, a férfiakhoz hasonlóan, valóban bíztak abban, hogy egy egalitáriánus társadalmat a klasszikus szocialista eszmék alapján fel tudnak építeni. Ehhez sem a fasiszmusra, sem a szovjet kommunizmusra nincs szükség; a görög egyenlőség–testvériség–szabadság országát a szívvel-lélekkel harcoló fiatal nők sokszor radikálisabban és gyorsabban akarták megvalósítani, mint a férfiak. Talán ez is volt az oka annak, hogy sem a görög felszabadítás, sem a görög egyenlődsdi nem valósulhatott meg. A hagyományos nemi szerepeket és a balkáni kultúrkörben oly jól ismert „becsület és szégyen” értékmintát a katonai junta legalább annyira jól fel tudta használni céljainak elérésére, mint a korábbi rezsimék.

A sajátosan nemzeti hagyománynak betudható szimbólumok is, mint például a himnuszok, a zászló, az alkotmány, nemzeti viseletek, vagy éppen a nemzeti rítusok, táncok és sportok is úgy jelentkeznek, hogy nemiségre utaló jegyekkel keverednek. A nemzeti folklór komplexumok határai is meghúzódnak a maskulinizáció–feminizáció határvonalain (lásd például Herzfeld 1982). Például kevés olyan nemzeti himnuszt ismerünk, amelynek akár szövegét, akár zenéjét nem férfiak írták volna. A férfiközpontúság így a nemzeti énekekben és a nemzeti szimbólumok újratermelésében is megörökíti önmagát. A divatos ruhák mintája, szabása, varrása és színei is hagyományos női–férfi szerepek megjelenítését szolgálják. A német Lederhosent nem viselhetik nők, csak férfiak; a díszmagyar ruhát kimondottan férfitestekre szabják, a nagyszony viseletet, az elmaradhatatlan pártával egyetemben – ami egyébként a hagyományos falusi viseletben csak a lányiságot jelentette – a magyar arisztokratikus nőiességet jeleníti meg. A viseletben mindkét nemnek külön kiegészítő díszítése, és alsó, felső ruhadarabjai vannak. Nem lehet azonban ezeket felcserélni: nők nem viselhetnek kardot, férfiak pedig pártát. Noha ez nyilvánvaló különbség, a mente viselete, a sújtások elrendezése sokban hasonlíthat a két nem viseletében, bár a zsinórozásnak is léteznek férfias és női mintái.

Ez a nemi meghatározás a test kultúrájára is vonatkozik, vagy ahogyan Marcel Mauss nevezte, a test kulturális technikáira (Mauss 1973). E tanult és nem

öröklött testtechnikákat legjobban a nemzeti táncokban, játékokban és a sportágakban figyelhetjük meg. Minden európai nemzetnek, bár ez nem csak az európai nemzetek sajátja, van a himnusz mellett nemzeti tánca és zenéje. Az argentin tangó, az amerikai country dance (vagy square dance, annak a függvényében, hogy melyik állam csoportjairól van szó), az ír jig, a skót hornpipe, az angol reel, a svéd polszka, a délszlávok különböző kólói mind ezt a nemzeti hagyományt követik. A mesterséges nemzeti kollektív tudat létrehozásával járulékosan megjelennek a felsőbb osztályok által megteremtett nemzeti táncok is. Ennek létrehozásában jobbra a kiművelt arisztokrácia és a középosztály elitjei – tanítók, zenetanárok, táncmesterek, leszerelt katonatisztek – vettek részt, talán ez magyarázhatja a férfiasság megformálását is. A lengyelek polkája, amelynek számos regionális variációja létezik, és bár inkább ismert Lengyelországon kívül, mint az országghatárokon belül – a zene egységesítésére törekszik, és majdnem azonos az ország különböző részein. Ezekben a táncokban a nemek viselkedése mindenütt meghatározott. Ez, érdekesen a férfiak központi szerepére épül. A nők majdnem mindig csak mint „díszítés” jelenítetnek meg, mintegy a figurák teljesebb kiformálásához adják testüket. A férfiak tánca hadviselésre utaló jegyeket mutat, akár csak a himnusz nemzetvédelmet hirdető sorai. A nők egyedül sohasem táncolnak, legalábbis nem a nemzeti táncban. Miért? Azért, mert a nők a nemzeti ideológiában sohasem jelenhetnek meg mint egyének, mint egyedülálló személyek. Ennek semmi más oka nincs, mint a nemzeti ideológiában megjelenő hagyományos női szerepek megkérdőjelezhetetlensége: nemzetvédelem és a kultúra ápolása, a család, a gyermeknevelés, és a férfiak kiszolgálása. Ezért kell a nőknek a nemzeti táncot úgy járniuk, hogy a férfi mozdulatát követve alkalmazkodjanak a ritmushoz és a férfi vezetéséhez. Ez az alárendeltség (és kiszolgáltatottság) lényegében a test, a mozgáskultúra homogenizálásához, a férfi–nő kapcsolat beidegződéséhez vezetett.

A spanyol kultúrában a legspanyolabb rítusok közt tartják számon a szarabandét, a spanyol nemzeti népi táncot, holott, csakúgy, mint a magyar csárdás, a XIX. század műtánca. A nemzeti tánc sok helyen körtáncként jelenik meg, bár az európai divat, a XIX. század stílusának megfelelően, inkább a párostáncokat részesítette előnyben. Ezt láthatjuk egy nemzeti párostánc, a flamenkó (*flamenco*) esetében is. A nemzeti „gitano” (cigány): a táncos, gitáros és énekes XIX. századi sztereotípiájában és a mai flamenkó műsoros számaiban. Azonban az eredetileg andalúziai, tehát regionális (*andalucismo*) táncos-zenei forma a cigányosítással (*gitanisma*) kapta meg értelmét, mely spanyol nemzeti kultúra egyik sajátos formája (Washabaugh 1996). Ebben a testkultúrában a női és férfi szerepek élesen elválnak egymástól: Franco Spanyolországában a férfiaké volt a főszerep, míg a nőknek másodlagos szerep jutott, és csak burkoltan mutathatták meg testüket, és mozdulataik erotikamentesek voltak. Azonban a flamenkó egyre jobban ki tudta fejezni a saját kultúráját, és a frankóista ideológiát lassan, de biztosan gyengítette. Ahogyan nőtt a társadalmi ellenállás a francói régimmal szemben, az 1960-as évek végére a flamenkó stílusban egyre nagyobb szerepet kaptak a nők. Az

énekekben, főleg az ún. *cante quejío*ban (sirató, keserves) egyre több lett az erotikus és személyes elem; a táncosok egyre többet mertek megmutatni testükből. Például a szoknya felkapkodása a nőknél, a férfi és a női táncos közelsége, vagy a nők és férfiak egymással való táncolása egyre inkább a nemzeti táncstílus ismertetője lett. Olyannyira, hogy az 1980-es évekre a diszkókban is meghonosodtak a korábban csak a flamenkóra jellemző mozdulatok.

A másik spanyol nemzeti rítus, amely látszólag csak a férfiaké, a bikaviadal. Ez az első látásra valóban teljesen férfiközpontú sportág, mivel a nők meg sem jelenhetnek a bikaviadal porondján. Érdekes azonban, hogy a nők szerepe a spanyol nemzeti sportban – annak ellenére, hogy csendes – mennyire fontos, ahogyan ezt Sarah Pink kutatásaiból megtudjuk: legtöbbször a győztes matador mindig valamelyik nagyszony vagy kiváltságos család leányának ajánlja fel győzelme gyümölcsét: a bika levágott farkának egy darabját (Pink 1997)! Az így kitüntetett hölgy sokáig a társas élet középpontjába kerül. Az ajándékozásnak nincs vége, hisz a nők is ajándékoznak matadoroknak és pikadoroknak győzelemre utaló eszközöket. Kard, kendők (sokszor alsóneműk is), ruhakellékek stb. A matador megöröklése, és főleg a matador szerelme vagy be nem teljesült szerelme, a spanyol zenében toposzá vált.

A kolonialista rendszerek felszámolásával éppen az derült ki, hogy legtöbb nemzetformáló erő a nemek kapcsolatának átértékelését hozta. Pakisztántól Izraelig, Mexikótól Etiópiáig lehetne sorolni a példákat arra vonatkozóan, hogy mennyiben változott meg a „forradalom” megvalósulásakor a nők alárendeltsége (Midgley 1998). Mies elemzése szerint a kínai, vietnami, kubai, tanzániai és a szovjet forradalmi nemzetteremtő mozgalmak képtelenek voltak arra, hogy a nemek kapcsolatában pozitív átértékelést hozzanak (1986). A nők azonban hamar rájöttek arra, hogy ez kiméra volt. Észrevették és saját bőrökön tapasztalták, hogy a forradalmi lendület hamar kiegyhet. Pakisztán kiszakadása Indiából is éppen ezt bizonyítja (Menon and Bhasin 1998), mivel mindkét országban továbbra is él a vallásosságon nyugvó hagyományos nemiség. De nem könnyebb ott sem a helyzet, ahol a nemiség kérdései a militáns és hadászati kérdések középpontjába kerülnek. Bár a nők és férfiak sokban hasonló pozíciót tölthetnek be a hadsereg különböző állományaiban – hivatalosan női tábournokok még mindig nem léteznek – helyzetük legtöbbször férfi felettéseiktől függ és – ami még fontosabb – alárendeltek az intézményesített férfiközpontúságnak. A militarizálás mindenképpen magával hozza a nemek kapcsolatának az átértékelését is (Enloe 1995: 25). Azt is tudjuk azonban, hogy a militarizálódás csak ideiglenes emancipációt eredményezett. Így volt ez Németországban az első világháború alatt. Ahogyan Ute Daniel tanulmányából megtudjuk, a nők helyzete csak átmenetileg javult egy kicsit, mivel – szerinte – az „emancipáció csak egy rövid távú kölcsön volt” a nők számára (1997: 283).

A feminista törekvések – hasonlóan a radikális feminista törekvésekhez, mint például az ökofeminizmus (lásd például Gaard and Murphy 1998) vagy a rasszistaellenes afrikai-amerikai feminista polgárjogi mozgalmak (lásd Collins 1998;

Kerber 1998) – teljes társadalmi egyenlőséget követelnek. A nemzeti mozgalmakban pedig a két nagy cél egyesítésében akarják elérni, hogy a nemzeti megújulási mozgalmak egyben a nemek közötti egyenlőségért vívott harcot, és igazságosságot is vállalják (Chaudhuri and Pierson 1998; Lutz, Phoenix and Yuval-Davis, 1995; Uremovic and Oerter, 1994; West 1997).

A feminista kritika hatására azt is el kell fogadnunk, hogy az állampolgárság – az állampolgár definíciója, behatárolása, állampolgári jogok stb. – is legtöbbször a nemi ellentétek meghatározásán nyugszik (Voet 1998). Bizonyos állampolgári jogok csak nőkre vagy csak férfiakra vonatkoznak, de ahogyan Rian Voet tanulmányából megtudjuk, a legtöbb általánosan alkalmazható állampolgári jog is férfiközpontú szemlélet alapján lett felállítva. A feminista elképzelések arra hívták fel a figyelmet, hogy a nemzet és az állam megteremtéséhez állampolgárookra, tudatos társadalmi aktorokra van szükség. Ehhez járul azonban a női és férfi szerepek forgatókönyve, amelyben a maskulinitás és a femininitás két ellentétes, de összetartozó identitáskomplexumként jelenik meg, és ebben az utóbbi alá van rendelve az előbbinek (Nagel 1998: 243).

Geert Hofstede hívja fel arra a figyelmünket: a nemzeti kultúra meghatározásában a feminin és a maskulin elképzelés alapvető szerepet játszik (1998); ennek példáját adja Ifi Amadiume is (1998), aki Nigéria nemzetállamának megteremtését elemzi. Riffat Hassan például úgy érvel, hogy a Koránból hiányzik az alapvetően maskulinista eredetmítosz – Ádám bordája mint a nők eredetének a toposza – amely a nők elnyomását, a nők másodlagos állampolgárságát legitimálná, és így nem a Korán, hanem az azt megmagyarázó elméletek keresztútjében (például a Hadithban) kell keresni a férfiuralomra vonatkozó törvényeket (1993).

Nira Yuval-Davis pont ezt elemzi könyvében, a *Gender and Nation*ben (1997), amikor a fundamentalista nemzeti mozgalmakról és az erre felépült államrendszerről ír. Yuval-Davis szerint a fundamentalista társadalmi mozgalom, éppen azért, mert totális hatalomra törekszik (ha nem is az egész országban, de az uralma alatt lévő csoportok felett), minden eszközt felhasznál céljai elérésére. Az 1990-es évekre kialakult a fundamentalizmusnak több fő irányvonala, de ezek közül is kiemelkednek a nemzeti és vallásossággal átitatott mozgalmak. Ez a főleg értelmiségiek által vezetett mozgalom a legkülönböző országokban képes a társadalmi csoportok közötti kapcsolatok és a teljes államapparátus átszervezésére a „hagyományos értékrend” jegyében.

A jobboldali cionista fundamentalizmus (Lubovics hasszidok) a maga módján legalább annyira heteroszexuális, mint az evangelizáló (újjámszülető) keresztény, vagy a hindu, szikh, tamil és buddhista „vissza a hagyományokhoz” forradalmi célkitűzések. Az ilyen vallásos, fundamentalista, a nemzetállam megteremtésére létrehozott ideológia nem tud mit kezdeni egy liberális vagy „hagyományos” vallásossággal, amelyet sokszor éppen hogy ellenségnek, a fundamentalizmust megátóló erőnek tekint. Yuval-Davis szerint a fundamentalista mozgalmak egyik érdekes paradoxona, hogy nagyon sok nő (és férfi) keres és talál benne menekvést és védelmet a befagyasztott nemi szerepekkel és a globális kapitalizmussal szem-

ben (1997: 63). Nagyobbrészt azonban a legtöbb fundamentalista mozgalom, a hagyományosnak ítélt nemzeti mozgalmakkal ellentétben, szilárd patriarchális intézményesítést és a nemek közötti kapcsolatok szempontjából visszafejlődést hoz. A fundamentalista háború és vérengzés – amelynek részét képezi az asszonyok és leányok meggyalázása, megbecstelenítése, ahogyan a balkáni háborúban is azt végrehajtották – így nemcsak „nemzeti,” hanem „nemi” tisztogatást is szolgálják.

Összefoglalásként szólni kell még a posztszocialista nemzeti identitásról, annak sajátosságairól, hisz a szocializmus is éppen egy sajátos nemzetszocialista és emberfajta akart kitermelni magának. Igaz, ez kisebb-nagyobb sikerrel, attól függően, hogy melyik államszocialista társadalomról van szó, meg is valósult. Az 1989-es fordulatok után nyilvánvalóvá vált, hogy a szocialistának nevezett nemi identitás és szerepkör legalább annyira esszencialista és homogenizáló volt, mint a burzsoának vélt, nyugatias polgári világban. Ahogyan azt Engels és August Bebel klasszikus munkássága jól illusztrálja, a szocialista nemiség, a szocializmushoz méltó nemi egyenlőség – hasonlóan a nacionalista mozgalommal szembeállított szocialista patriotizmushoz – mintha strukturális ellentéte lett volna a polgári (burzsoá) társadalomban kialakított nemzeti-nemi ideológiáknak. A volt szovjet tömb országaiban sem az egyik, sem a másik nem tudott teljesen kibontakozni, annak ellenére, hogy erős ideologikus nyomás nehezedett különböző társadalmi csoportokra és a nemekre. Milan Simecke találozta jellemezte a létező szocializmusban lévő feszültséget, amely a „múlt utópisztikus ígéreteiből és a jelen karikatúrájából jött létre” (1984: 170). Azonban, és ezt csak 1990-óta tudjuk igazán, az államszocializmus vívmányai – a nők iskolázottsága, munkapiaci helyzete, anyaságra nevelő szociális juttatásai – sokban meghatározták azt az értékrendet, amely ugyan első rálátásra progresszívnek tűnik, mégis a nemek közötti ellentétek életben tartását szolgálták.

Majdnem minden szocializmus kialakította a maga ideálját, ideológiáját és észszerűsítését a szocialista nemzetről és a nemek helyzetéről. A magyar „gulyás-kommunizmus” és „kirakat-szocializmus” sajátossága a nemek kapcsolatában is érzékelhető volt, akárcsak a mindent átfogó szovjet nagynemzeti törekvései, és a harcos, de családias nőtípus megteremtésének mítosza. Elegendő példák erre az elmúlt évtizedek populáris kultúrájának termékei. Azok az orosz írók, akiknek témája a falu élete volt, regényeikben toposzként tér vissza a már-már az égbe magasztosított anya–fiú kapcsolat, és az öntudatos, harcoló, a férfit legyőző, mégis kiszolgáló nő alakja (például *Rasputyin*), mely a szocialista filmekben és regényekben (*Ballada a katonáról*, *Kis Vera*) is megjelent. Ahogyan Katherine Verdery (1991, 1996) és ahogyan Gail Kligman (1998) is érvelt tanulmányaiban, a román állam – hasonlóan a balkáni államok többségéhez – nemzetállam-konceptióba burkolt többségi nacionalizmusban szenved. Érdekesen alakult ez a folyamat: a balkáni háborúk szintén egy negatív nemzetállam-ideológiát szültek a szerbek, horvátok, bosnyákok, albánok, szlovének és a makedónok számára.

A női szerep és a nemi identitás minden egyes országban sajátos kulturális mintát vesz fel, és a posztszocialista államformációkban sajátos keveredést mutat a nemzeti ideológiával. Az egyik oldalon megtaláljuk a nyugati társadalmakból jól ismert nemi esélyegyenlőség lehetséges megnyilvánulásainak intézményes formáit, de ugyanakkor a férfiközpontúság megszilárdulását szolgáló értékrendszert is; a másik oldalon pedig ott vannak az 1990-es évek elejétől megjelenő és felgyorsuló világjelenségek egyaránt hasznos és káros következményei. Az utóbbiba tartoznak a feministák – igaz, töredékes és sokszor felszított – törekvései, a női és férfi szerepek átértékelődése, valamint a populáris kultúrában elmosódó és sokszor igen kirívó androgén, valamint az ezt kikerülő vagy szubvertáló szerepek megjelenése (lásd erről bővebben Kürti 1991). Ez azonban semmiképpen sem jelenti a nők és férfiak közötti hagyományos – tehát heteroszexualitásra építő – férfiközpontúság egysíkú továbbélését. Ehhez járul azonban a nemzeti ideológia törekvése, amely sokban befolyásolja a nők és férfiak helyét a társalomban, a termelésben és a politikában egyaránt. A harmadik évezred küszöbén a nemzetek és a nemek ideológiája nem egyszerűen megismétlése a száz-kétszáz évvel korábbi folyamatoknak. Hasonlóságok természetesen vannak, de a különbségek sokkal fontosabbak. Ezeket azonban nem elég felismeri, hanem ahhoz, hogy a káros hatásokat ki is tudjuk szűrni, meg kell ismernünk valós arcukat is. Kétségtelen viszont: a huszonegyedik században Európa nemzetállami újrafelosztásának egyik legfontosabb vetülete a nemek közötti kapcsolatok újraértékelése és a nemi identitások újradefiniálása lesz.

IRODALOM

- Abu-Lughod, L. (ed.) (1998). *Remaking women: Feminism and modernity in the Middle East*. Princeton: Princeton University Press.
- Amadiume, Ifi (1998). *Re-inventing Africa: Matriarchy, religion and culture*. London: Zed Books.
- Anderson, Benedict (1991). *Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism*. London: Verso.
- Cameron, Mary M. (1998). *On the edge of the auspicious. Gender and caste in Nepal*. Champaign: University of Illinois Press.
- Chatty, Dawn and Rabo, Annika (1997). *Organizing women: formal and informal women's groups in the Middle East*. Oxford: Berg.
- Chaudhuri, Nupur and Pierson, Ruth Road (eds.) (1998). *Nation, Empire, Colony, Historicizing Gender and Race*. London: Routledge.
- Clemens, Barbara Evans (1997). *Bolshevik women*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Collins, Patricia Hill (1998). *Fighting words: Black women and the search for justice*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Daniel, Ute (1997). *The War from Within: German Working-Class Women in the First World War*. Oxford and New York: Berg.
- deGrazia, Victoria (1992). *How fascism ruled women: Italy 1922–1945*. Berkeley: University of California Press.
- Dulong, Claude (1974). *A szerelem a XVII. században*. Budapest: Gondolat.
- Eisenberg, Susan (1999). *We'll call you if we need you. Experiences of women working construction*. Ithaca: Cornell University Press.
- Engel, Barbara Alpern and Posadskaya-Vanderbeck, A. (eds.) (1998). *A revolution of*

- their own: voices of women in Soviet history. Boulder: Westview.
- Enloe, Cynthia (1995). *Feminism, nationalism and militarism: Wariness without paralysis?* In: C. R. Sutton (ed.): *Feminism, nationalism and militarism*. Arlington: American Anthropological Association, 23–41.
- Fjellman, Stephen M. (1992). *Vinyl Leaves. Walt Disney World and America*. Boulder: Westview.
- Gaard, Greta and Murphy, Patrick D. (eds.) (1998). *Ecofeminist literary criticism, Theory, interpretation, pedagogy*. Champaign: University of Illinois Press.
- Gellner, Ernest (1983). *Nations and nationalism*. Oxford: Blackwell.
- Giddens, Anthony (1985). *The nation-state and violence: Volume 2 of a contemporary critique of historical materialism*. Cambridge: Polity Press.
- Hall, Stuart (1987). *Minimal selves*. In: *Identity, the real me*. London: ICA, 44–46.
- Handler, Richard (1988). *Nationalism and the politics of culture in Quebec*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Hart, Janet (1996). *New voices in the nation: Women and the greek resistance 1941–1964*. Ithaca: Cornell University Press.
- Hassan, Riffat (1993). *The issue of women's and men's equality in the Islamic Tradition*. In: L. Grob, R. Hassan and H. Gordon (eds.), *Women's and men's liberation testimonies of spirit*. Greenwood, 112–141.
- Herzfeld, Michael (1982). *Ours once more: Folklore, ideology and the making of modern Greece*. Austin: University of Texas Press.
- Hobsbawm, Eric (1990). *Nations and nationalism since 1780: Programme, myth and reality*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hofstede, Geert (1998). *Masculinity and femininity. The taboo dimension of national cultures*. London: Sage.
- Kapferer, Bruce (1988). *Legends of people, myths of state: Violence, intolerance, and political culture in Sri Lanka and Australia*. Washington DC: Smithsonian Institution Press.
- Kehde, Suzanne and Pickering, Jean (eds.) (1997). *Narratives of nostalgia. Gender and nationalism*. New York: NYU Press.
- Kelly, Catherine E. (1999). *In the New England fashion*. Ithaca: Cornell University Press.
- Kerber, Linda K. (1998). *No Constitutional Rights to be Ladies: women and the Obligation of Citizenship*. New York: Hill and Wang.
- Kim, Elaine H. and Choi, Chungmoo (eds.) (1997). *Dangerous Women: Gender and Korean Nationalism*. London: Routledge.
- Kligman, Gail (1998). *The politics of duplicity*. Berkeley: University of California Press.
- Kürti, László (1991). *The wingless eros of socialism: nationalism and sexuality in Hungary*. *Anthropological Quarterly* 64/2: 55–67.
- Lutz, Helga, Phoenix, Ann and Yuval-Davis, Nira (eds.) (1995). *Crossfires. Nationalism, Racism and Gender in Europe*. London: Pluto.
- Mauss, Marcel (1973). *Techniques of the Body. Economy and Society* 2–1: 70–88. (eredeti 1935-ös).
- Mayer, Tamar (ed.) (1999). *Gender Ironies of Nationalism: Sexing the Nation*. London: Routledge.
- McKlintock, Anne (1995). *Imperial Leather: Race, Gender and Sexuality in the Colonial Context*. New York: Routledge.
- McCrone, David (1997) *Sociology of Nationalism. Tomorrow's Ancestors*. London: Routledge.
- Menon, Ritu and Bhasin, Kamla (1998). *Borders and boundaries. Women in India's partition*. Piscataway: Rutgers University Press.
- Midgley, Clare (ed.) (1998). *Gender and Imperialism*. Manchester: University of Manchester Press.
- Mies, Maria (1986). *Patriarchy ad accumulation on a world scale: Women in the international division of labour*. London: Zed Books.
- Mosse, George (1996). *The image of man: The creation of modern masculinity*. New York: Oxford University Press.
- Nagel, Joane (1998). *Masculinity and nationalism: gender and sexuality in the making of nations*. *Ethnic and Racial Studies* 21,2: 242–269.
- Nair, Tom (1977). *The break-up of Britain: Crisis and neo-nationalism*. London: New Left Books.
- Parker, Andrew, Russo, Mary, Sommer, Doris and Yaeger, Patricia (eds.) (1992). *Nationalism and Sexuality*. New York: Routledge 1992
- Pink, Sarah (1997). *Women and bullfighting: Gender, sex and the consumption of tradition*. Oxford: Berg.

- Ray, Raka (1998). *Fields of protest: Women's movement in India*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Seton-Watson, Hugh (1977). *From nations to states*. Boulder: Westview.
- Simecka, Milan (1984). *A world with utopias or without them?* In: P. Alexander and R. Gill (eds.), *Utopias*. La Salle: Open Court, 169–179.
- Simmel, Georg (1996). *A kaceróság lélektana*. Budapest: Atlantisz.
- Smith, Anthony (1991). *National identity*. London: Penguin.
- Sudbury, Julia (1997). *Other Kinds of Dreams. Black Women's Organisations and the Politics of Transformation*. London: Routledge.
- Tsagarousianou, Roza (1995). *God, patria, and home: „reproductive politics” and nationalist (re)definition of women in East/Central Europe*. *Social Identities* 1(2): 189–218.
- Uremovic, Olga und Oerter, Gundula (eds.) (1994) *Frauen zwischen Grenzen: Rassismus und Nationalismus in der feministischen Diskussion*. Frankfurt/NY: Campus.
- Verdery, Katherine (1991). *National ideology under socialism: Identity and cultural politics in Ceausescu's Romania*. Berkeley: University of California Press.
- (1996). *What was socialism and what comes next?* Princeton: Princeton University Press.
- Voet, Rian (1998). *Feminism and citizenship*. London: Sage.
- Washabaugh, William (1996). *Flamenco, passion, politics and popular culture*. Oxford: Berg.
- Weeks, Jeffrey (1985). *Sexuality and its discontents. Meaning, myths and modern sexualities*. London: Routledge.
- West, Lois A. (ed.) (1997). *Feminist Nationalism*. London: Routledge.
- Whyte, Christopher (ed.) (1995). *Gendering the Nation: Studies in Modern Scottish Literature*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Wilford, Rick and Miller, Robert L. (eds.) (1998). *Women, Ethnicity and Nationalism: The Politics of Transition*. London: Routledge.
- Yang, M. Mei-Hui (ed.) (1998). *Spaces of their own: Women's public sphere in transnational China*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Yuval-Davis, Nira (1997). *Gender and nation*. London: Sage.

HÁRSING LÁSZLÓ

Jelképek és mindennapok*

„Hiszen minden csak jelképesen
fogható fel, és mögötte mindenütt
még valami más rejtőzik.”
(Goethe)

Veszélyeztetett mindennapjaink

A mindennapiság elidegeníthetetlen része volt és marad is mindenkori életünknek. Nélküle sem fizikailag, sem szellemileg nem tudjuk újratermelni önmagunkat. Családi élet, barátkozás, kulturált szabadidő-eltöltés és kedvtelés jellegű kiegészítő tevékenységek híján a társadalom peremére szorulunk és ember mivoltunk leépülésével kell számolnunk. A mai, gyorsan változó világ személyiségünk többszöri megújítását kívánja tőlünk életünk során. Ahhoz azonban, hogy meg tudjunk újulni, előbb megszerzett értékeinket kell újraalkotnunk magunkban. Ha széthullnak mindennapiságunk keretei, súlyos veszélybe kerül nemcsak egyéni, hanem közösségi létünk is. Jó, ha minél előbb tudatosul ez a veszélyhelyzet bennünk.

Gondját kell viselnünk mindennapiságunknak, melynek törekénységéről napjaink valósága ijesztő adatokkal szolgál. Rá kell döbbernünk, hogy ez a legtöbbször saját hibánkból szokványosságba, sőt gyakran önkiüresedésbe torkolló lét-szféra szinte nélkülözhetetlen személyes és közösségi értékek megvalósításának lehetőségeit hordozza, és egyben olyan élményeket ígér, amelyek a környező valóság és önmagunk jobb megértését segítik és egyben belső gazdagodásunkat szolgálják. A mindennapiságnak vannak olyan értékei, amelyek emberségünknek elidegeníthetetlen összetevői, és a mégoly gyökeresen változó történelmi feltételek közepette sem mondhatunk le újraalkotásukról emberségünk veszélyeztetése nélkül. Nincs egészséges, a jelent a jövőbe közvetítő társadalmi haladás a mindennapok folytonossága, és e folytonosságot őrző hagyományok nélkül. E hagyományok különös, gyakran figyelemre alig méltatott területét alkotják azok a cselekedetek, amelyeknek jelképiségükkel olyasmit fejeznek ki, amelynek a mindennapi tudás szintjén nincs adekvátabb kifejező eszköze.

Voltak olyan történelmi korok, amelyekben a jelképek a mainál összehasonlíthatatlanul nagyobb szerepet tölthettek be. Az ókori és középkori ember világképének és önértelmezésének a középpontjában a jelképek álltak. A tudomány győzedelmes előrehaladásával és a vallásosság visszaszorulásával azonban – Nietzsche

* E rövid írás a *Jelképek és mindennapok* című, megjelenés alatt álló könyvem néhány részlete. Baráti szeretettel ajánlom Kabdebó Lórántnak.

szavaival – mintha nemcsak Isten halt volna meg az ember számára, hanem a jelképek is szinte teljesen kiüresedtek, és helyüket a legtöbbször megegyezésen alapuló jeleknek adták át.

A mindennapi élet a történelmien változó emberi létnek az a szférája, amely a legnagyobb állandóságot mutatja. Az élet egyetlen területén sem találkozunk a folytonosságnak hasonló fokával. Ez a tény arra int bennünket, hogy a jelképalkotást mint a múlt mindennapiságának fontos mozzanatát valamiképpen meg kell őriznünk és mai életünkben is élővé tennünk.

Megmutatható, hogy a gyakran évezredes jelképek jelentős részéről leválaszthatók a pusztán kultúrtörténetileg érdekes, de a mai ember számára már kevésbé hihető, sőt idegenül ható elemek, és egyes jelképek demitologizáltak és az evilágiság területére korlátozottan is megőrzi élményszerű gondolatiságukat és személyiségformáló erejüket. Nélkülük a mindennapiság sokat veszítene közvetlen bensőségéből. Meggyőződésem, hogy jelképek híján az ember nem tudja sem környező világát, sem önmagát teljes értékűen értelmezni. [...]

A mindennapiság kínálja jelképek élményszerű befogadására leginkább a szabadidő magasán kulturált eltöltési formái nyújtanak lehetőséget. Főleg a természet és az élet értékeivel való találkozásainkat kell olyan ünnepekké avatnunk, amelyek nemcsak a fizikai és szellemi pihenés óráit ígérlik, hanem belső megújulásunk, érzelmi és akarati feltöltődésünk lehetőségeit is. E lehetőségek azonban nem válnak önmaguktól valósággá. Rá kell hangolódunk a jelképek élményszerű befogadására, és el kell sajátítanunk a jelképidéző cselekvésnek mint belső értékeink és – túlzás nélkül mondhatjuk – emberségünk gazdagításának módszerét.

Azok az elmélkedések, amelyek a mindennapokba beleszövődő jelképek megértő és érzelmileg is átélt befogadását ígérlik, feladatuknak leginkább akkor tudnak megfelelni, ha tevékenységhez kapcsolódnak. Ez a tevékenység lehet valaminek elmélyült szemrevételezése, valamely parki sétánynak vagy erdei turistaútnak a végigjárása, baráti összejövétel, ünnep megülvése vagy egy múzeumlátogatás. Máskor egy rég várt találkozás, valamely emlék idézése, a magány nyomasztó súlya, a körülmények fojtogató szorítása készlet bennünket önvizsgálatra és egyben létünk korlátain való túllépési kísérletre, miközben a közvetlenül észlelt jelenség vagy általunk véghezvitt cselekedet egyre inkább jelképpé légiesül. Az emberi lét alkotásai mélyebb gondolati és érzelmi tartalmak jelzéseivé válhatnak, hiszen alkotóik önmagukból akarva-akaratlanul sok mindent beléjük titkoltak, és bennünk ezek az üzenetek visszhangra találhatnak. Egyik-másik emberalkotta tárgy és az emberi lét között oly bensőséges viszony szövődik, hogy nélkülük az ember önmagát értelmezni szinte nem is tudná. Nem véletlenül nevezzük az elénk meredő akadályokat falaknak, másokhoz való szoros kapcsolatunkat köteléknek. A kenyér az életet, a mértékletesen fogyasztott nemes bor az emberhez méltó vidámságot jelképezi számunkra. De gondolati műveleteink, érzelmi világunk hullámverései is legtöbbször jelképek közvetítésével tudatosulnak bennünk és öltenek nyelvi formát. A jelképek teljes értékűen az érzelmileg is motivált elmélkedő cselekvésben bomlanak ki igazán. Gondoljunk egy virág leszakítására és átnyújtására, a

láng felszítására, a kenyérszélésre és azoknak az élethelyzeteknek a sorára, amelyek közelebb visznek bennünket annak a mély titoknak a megéléséhez és részleges megfejtéséhez, amelyet életünk sorsunkat alakító pillanataiban mindnyájan inkább átérzünk, mint értelmünkkel teljes világossággal felfogunk.

Az elmélkedő cselekvés látszólag öncélú tevékenység. Nem hoz létre anyagi javakban testet öltő értékeket. Sőt, tudásunkat sem gyarapítja a gyakorlati tevékenység területén rövid távon hasznosuló ismeretekkel. Mit kezdjük hát a jelképekkel, ha nem volt még a történelemnek olyan korszaka, amikor a világ felé fordulás a sikeres tevékenységnek annyira előfeltétele lett volna, mint ma. Az élet könnyörtelenül arra tanít, hogy csak a konkrét körülmények beható ismeretében mérhetjük fel a számunkra kínálkozó, de csak másokkal versengve megvalósítható esélyeket.

Életünk néha halmozottan kínálja a kedvezőnek tűnő lehetőségeket, és szinte lázasan nyúlunk utánuk abban a félelemben, hogy valami pótolhatatlant mulasztunk el. Nem tudunk a körülmények csábításának ellenállni, és észrevétlenül uralmuk alá kerülünk ahelyett, hogy magunk szereznénk hatalmat felettük. Előbb feloldódunk, azután külsődlegessé válunk, végül teljesen kiüresedünk a lázas tevékenység egyre fokozódó hajszájában. És elkövetkezik életünknek egy különösen őszinte órája, amikor Goethével azt mondjuk magunkról, hogy pusztán héj vagyunk mag nélkül.

Méltán érezzük, hogy önküresítő és önpusztító ügyködésünk bizonyos határon túl anyagi javainkat már csak öncélúan gyarapítja, de egyre inkább elidegenít önmagunktól és kikezdi emberi kapcsolatainkat is, hiszen gyakran ott tartunk, hogy lelkiismeret-furdalást érzünk minden olyan óra miatt, amelynek értékét pénzre nem tudjuk átszámítani.

Ügyködésünk azonban nemegyszer látványos kudarcba fullad. Ilyenkor megszólal egy belső hang, amely önmagunkhoz való visszatérést sürget. Rádöbbenünk, hogy nemcsak szakmai tudásunk szorul időközönként megújításra, hanem belső világunk karbantartása is olyan kötelesség, amellyel elvitathatatlanul tartozunk önmagunknak. Érzelmi világunknak, emberségünknek, sőt egész személyiségünknek is meg kell időről időre újulnia. Nem szabad hagynunk, hogy eszményeink végleg elkopjanak az önkizsákmányoló ügyködés elidegenítő hétköznapijaiban, és a személyiségünket gazdagító élményeket ígérő tevékenység kiszoruljon életünkéből. A munka létünk alapja, de a munka szélesan értelmezett fogalmába önmagunk, vagyis cselekvő személyiségünk újratermelése, sőt megújítása is beletartozik. Egyre többet kell tudnunk a környező világról, de tudásszükségletünk kielégítése közben időt és energiát kell fordítanunk személyiségünk élményszükségleteinek kielégítésére is. Sokan ezeket az élményeket egzotikus tájakon, idegen kultúrák megízlelésében, az egyre rafináltabb és legtöbbször személyiségromboló élvezetek kultuszában keresik.

Belső világunk feltöltődésének szerény, de a mindennapiság szintjén bárki által elérhető élményforrásai a cselekedeteket átszövő és belülről formáló jelképek.

Nemcsak a tudományos kutató vívja szellemi harcát az ismeretlennel, hanem a mindennapok embere is, noha az utóbbit legtöbbször nem az emberi tudás gyarapításának vágya sarkallja, hanem inkább csak saját személyes világának mélységeibe kíván behatolni. Erről a létszféráról sem lehetséges a mindennapi gondolkodás útján fogalmilag világos és pontos ismereteket alkotni. De ez nem is feltétlenül szükséges. Az egyén számára gyakran fontosabbak azon kapcsolatok átélése, amelyek természeti és társadalmi környezetéhez, kezének és elméjének alkotásaihoz, önmagához mint cselekvő és megismerő alanyhoz, saját múltjához és jövőjéhez stb. fűzik. Ezek a viszonyok teszik őt a mindennapi lét valóságának részesévé. Elsődlegesen átéli őket, és csak ennek az élményszerű befogadásnak alárendelten törekszik gondolati megragadásukra. Ez a megismerési cél azonban túlmutat a mindennapiság szféráján, és elérése az emberi lét tudományos igényű értelmezésének szükségességét kívánja meg. Mindennapi életvitelünk azonban nem mindig igényli a tudományosan megalapozott ismereteket. Annál is inkább nélkülözni tudjuk az efféle tudást, hisz ennek pontossága és megbízhatósága gyakran sokszorososan meghaladja a mindennapok támasztotta tudásszükségletet. Gyakran – képletesen szólva – nyolctizedes pontosságú ismereteket nyerünk, de az eredményes cselekvés csak kéttizedes pontosságot kíván meg. A nagy pontosságra és megbízhatóságra való törekvésnek legtöbbször áldozatul esik a megismerendő tárgy élményszerű szemléletessége és teljessége.

Ennek a tudomány által zárójelezett élményszerű konkrétságnak és teljességnek a befogadására, vagyis a valóságba való nem fogalmi behatolásra készítene fel bennünket a jelképek, amelyek lebontják az elvonatkoztatásnál emelt határokat, és a valóság széles területén szabad gondolati mozgást biztosítanak.

Létünk kihívásaival való szembesüléseink során olyan kérdésekre kell gyakran választ adnunk, amelyek ugyan elvileg tudományosan is megragadhatók, de a tudományos válaszok elvontságuk miatt nem elégítik ki vágyaink keltette élményszükségleteinket. Ezért a megélt jelképek mindennapjaink világában nemcsak helyettesíteni tudják a gondolatilag súlyos, tudományos válaszokat, de az élményszerűség többletét is ígérik.

A jelképek többsége mitikus eredetű; a tudományon edzett, de egyúttal elszűkölt értelem számára alig kelt érdeklődést és ígér elfogadható választ a mai élet tényleges vagy fenyegető problémáira. Egyes esetekben azonban ezekben a válaszokban – noha tartalmaznak illuzórikus elemeket – vannak olyan mozzanatok is, amelyek értelmünk törvényes jogait nem sértve beépülhetnek mindennapi világ-szemléletünkbe, és ma is betölthetik a gyakran érzelmileg kiüresült tudományos válaszok helyettesének szerepét. E szerepük alapját pusztán az a nagyon is emberi szükséglet alkotja, hogy személyes problémáinkra akkor is választ kell keresnünk, ha a tudomány hallgat, vagy csak részleges, vagy csak kitérő választ ígér. A jelkép érzelmi telítettséggel és a részvétel élményszerűségével megragadott és megélt része világunknak. Belsővé tett élő valóság, amely több is és kevesebb is a tudományosan megalapozott tudásnál.

A jelkép funkciói között különösen jelentős a közvetítés, annak a gyakran részeire hullott világnak egységes közeggé tapasztása, amely képszerű élménnyé sűríti az egyén szinte teljes tapasztalatát. A képszerű megjelenés csak akkor lesz jelképpé, ha alkalmas arra, hogy a tapasztalatilag adott és belsővé válás élményét összekapcsolja a tapasztalaton túlival, és ezáltal a belső és külső között valamiféle ozmóizist létesít.

A szimbólumoknak e közvetítés révén egységet és egyensúlyt teremtő erejük van, és ezért bizonyos feszültségoldó és felszabadító hatást gyakorolhatnak az emberre. A jelképek élményszerű befogadása azt az érzést kelti az egyénben, hogy nem reked a közösségen kívül, de nem is válik anonimá a tömegben. Hozzájárul ahhoz, hogy önmagával azonosnak, de egyúttal közösséghez tartozónak érezze magát. E képszerű élmény biztonsággal és megnyugvással tölt el, és a lét közössége részesének érezze magát anélkül, hogy személyiségjegei feloldódának.

Nemcsak olyan vallási jelképre kell itt gondolnunk, mint a kereszt vagy a Dávid-csillag, hanem azokra a profán jelképekre (vagy inkább emblémákra) is, amelyekkel bizonyos társadalmi csoportok tagjai hírül adják egymásnak összetartozásukat és egyúttal az összetartozás szorosabbra zárásának vágyát is keltik. Nem véletlenül hangoztatnak szociológusok, antropológusok olyan véleményt, hogy aki megérti valamely egyén, társadalmi csoport vagy nép jelképeit, sokat megért ezek alapvető tulajdonságaiból is.

A jelképekben egységet alkot belső világunk és a tárgyi vagy tárgyasult valóság. A valóságnak az emberi szellemtől áthatott és mélye emberi darabjai ezek. Különösen alkalmasak arra, hogy belső világunk feszültségeit levezzék és összhanggá oldják. Ehhez azonban az szükséges, hogy a jelképeket élményszerű konkrétságukban ragadjuk meg.

A régi kultúrák jelképei nagyrészt holtak, és csak az irodalom- és történettudományok érdeklődésére tarthatnak számot. E kis munka elsődlegesen nem a múlt üzeneteit akarja közvetíteni, hanem csak az élő, a mai emberben is lehetőség-szerűen visszhangot keltő és cselekvő részvételre indító jelképek kis töredékét állítja az olvasó elé.

A forrás

A British Museum egyik aranytáblácskáján, amely Orpheusz ógörög dalnok követőinek misztikus tanításáról ad hírt, ezt olvassuk: Amikor leszállsz az alvilági Hadész lakába, balra a kaputól egy fehér ciprusfa közelében látsz egy forrást. Ez a feledés forrása. Vízéből ne igyál. Menj tovább. Tiszta és friss vizet találsz, mely az emlékezés tavából ered. Előtte örök állnak. Így szólt hozzájuk: A Föld és a fényességes Ég fia vagyok. Elepedek a szomjúságtól és meghalok. Adjatok tüstént vizet, mely az emlékezés tavából folyik. És ekkor kapsz inni az isteni forrásból, és örökkön élsz majd a hősök között.

Idegen földeket meghódítva Nagy Sándor türelmetlenül kereste az örök ifjúság kútforróját, Parsival, a középkor legendás lovagja pedig az üdvösség kelyhét őrző

titokzatos Grál várát. Faust még az ördöggel is kész volt szövetkezni, hogy visszanyerje eltékozoltnak vélt ifjúságát.

Él a ma emberében is a halhatatlanság és az örök ifjúság utáni sóvárgás. Ez azonban gyakran az önmegvalósítás visszafogott igényévé mérséklődik. Mi is keressük azt a forrást, melynek vize a folytonosan változó élethelyzetek iránt fogékonnyá tesz bennünket. E készségre a mai gyorsan változó világban égetően szükségünk van.

A forrásokat egykoron megszentelték, hogy mint az élő vizek kútfoi bőségben és tisztaságban ontsák azt a kozmikus elemet, mely nélkül nincs megtermékenyülés. Gyakran tabuk védték őket: nem volt szabad bennük halat fogni és a közöttük növő és őket hús árnyékkal védő fákat kivágni. Bárcsak ügyelnénk manapság is forrásaink tisztaságára ekkora gonddal!

A forrást nem megalapozatlanul hozza kapcsolatba az orpheuszi mítosz az emlékezéssel. A forrásnál megpihenve önkéntelenül is arra gondolunk, hogy a múlt enyészetébe alámerült elődeink mindegyike maga is életforrás volt. Szüleink, nagyszüleink, dédszüleink egyre elmosódottabb vonásai derengnek fel emlékeztünkben. Majd arra döbbenünk rá, hogy forrássá válhatunk magunk is, ha az élet közvetítésére vállalkozunk. Kútfové, mely az előrehaladóan áramló életet továbbadja. Sőt nemcsak továbbadja, hanem az emberségben gyarapítja is.

Szinte mindig fáradt vándorként érkezünk a forráshoz, és majdhogy lerogyunk egy fatönkre vagy sziklára. Mélázva nézzük, mint tör elő pazarló bőséggel a víz a szikla réséből. Egy kis idő múlva, miként pogány őseink egykoron, szinte áhítattal merítjük poharunkat a habosan előbuggyanó vízbe. Nemcsak a meghűlés veszélye int bennünket arra, hogy óvatosan kortyolgassunk a jéghideg vízből, hanem a víz érintetlen tisztasága és természetessége is szinte parancsolóan követeli, hogy némi szertartásossággal ízlelgessük a jó ízű folyadékot. És eközben elmélkedni kezdünk azon, hogy a forrás nemcsak a föld mélyén titkon szivárgó és összegyűlő víznek a felszínre törése, hanem több is ennél: a felfrissülés, az állandó megújulás jelképe.

Manapság a még itt-ott fellelhető tiszta forrás vizét kóstolgatva önkéntelenül is az a kérdés tolul ajkunkra, meddig maradnak tiszták ezek az életet, nemünk fennmaradását és megújulását jelképező kútfoék. Az élet forrása az ősi mítosz szerint egy csodálatos fának, az élet fájának tövén fakad. Vajon e fának gyökerei hozzájutnak-e a jövőben is a tiszta és életető vízhez?

Amikor a forrás előbuggyanó vizének nem szűnő fodrait figyeljük, túl kell lép-nünk a múlt pusztán szemlélődő idézésén. Önmagunkat jobbítóan megújító elhatározáshoz kell eljutnunk: Ha valóban források akarunk lenni, nem elégséges annak a tiszta örökségnek őrzése, amely múltunk mélyéből tör elő, hanem valami újjal is gazdagítanunk kell az emberi létnek e nem szűnő apadását. A forrás nemcsak eredet, kiadás, hanem kezdet, valami újnak megjelenése is. A múlt mélyének üzenetét hozzá, de egyben a lét áradásának új ízt és frissességet is kölcsönöz, és – mint a mítoszbeli Léthe vize – feledtet is: feledteti az elődök és önmagunk tévedéseit.

A csúcs

A hegycsúcs a lelki emelkedettségnek és tisztaságnak jelképeként él a keresztény és sok más kultúrában. A Bibliában számos olyan hegy szerepel, amely jelentős üdvtörténeti esemény színhelye: Sínai, Sion, Tábor, Karmel és Golgota. A zsol-táros szemét a hegyekre veti, mert onnan remél segedelmet. A zsidók számára Sion éppolyan szent hegy, mint a japánok számára a Fudzsi, a tibetiek számára a Potala, a görögök számára az Olümposz vagy az Akropolisz.

A hófedte hegycsúcs látványa kiemeli a mindenségben helyét kereső embert létének mindennapiságából, és szellemi magasságok meghódítására bírja. Ősi hitként él benne a meggyőződés, hogy a lélek igazi otthona valahol ott a magasságokban van, és miközben igyekszik oda eljutni, végigjárja a megtisztulás útját. Gyarló önmagát felülmúlva már itt a földi élet során olyan világba jut el, amelytől majdhogynem idegen természetének gyarlósága.

A hegycsúcsnak azonban nemcsak a tökéletességet az aszketikus és szemlélődő megtisztulás magaslatán megtalálni vélő ember számára lehet jelentése, hanem a saját emberségét az evilágiság határain belül kereső mai ember számára is. Ehhez azonban ki kell munkálnia magában a magasságokba emelő élmények iránti nyitottságot és sokdimenziós befogadásuk készségét.

Ne rejtjük magunkba azt a megrendüléssel átszőtt csodálatot, amelyet egy a hóhatár fölé szökő karcsú hegycsúcs látványa kelt bennünk. Lássuk meg a maga némaságában az idővel dacoló sziklaóriásokban a természet erőinek lenyűgöző teljesítményét, és érezzük át létünk kicsinységét és rövidre szabottságát. Hagyjuk azután a megrendülésnek saját jelentéktelenségünk felismerésével vegyülő érzését továszállni, és saját ellentétébe, a magasság meghódításának vágyába átcsapni.

Ahhoz azonban, hogy a magasság jelképet ébresztő élményének valóban részeivé legyünk, ha tehetjük, a hegyet tényleg meg is kell másznunk, vállalva lelki és fizikai erőfeszítést, el kell fizikailag is jutnunk a csúcsra. Miközben lankadó izmainkat a meredélyek ismétlődő legyőzésére készítjük, lényegül át bennünk a fizikai magasság élménye lelki emelkedettséggé. Jelképpé magasztosul, az önmegújító felemelkedés, az önfelülmúlás jelképévé.

A csúcsnak magasságot idéző látványába mintegy beoltja magát a mindennapiság lankái fölé boltozódó eszmei emelkedettség. Manapság nagyon is átérezzük, mennyire szükségünk van az emelkedettség élményére. Nélküle nem fogannak meg eszmények és nem formálódnak példaszerű életminták. Elönt bennünket az igénytelen közepszerűség áradata. Ha meg akarjuk őrizni emberségünket, nem mondhatunk le az idők változásaival dacoló eszmei örökségünk vállalásáról, sőt gyarapításáról sem.

A csúcsról visszajövet úgy érezzük, hogy a hanyatló délutáni nap sajátos fényvel világítja meg a fák leveleit, ágait, egész koronájukat, sőt a távoli hegyek körvonalait is valami különös ragyogással keretezi. Az eszmények belsővé válása néha csak árnyyszerűen, máskor a tények mögé hatoló értelmi látás fényével világítja meg létünk rejtett dimenzióit.

Ha már túl vagyunk a nagy tettek véghezvitelének elhivatott évein, és fogyatkozó reménnyel nézünk a jövő elé, hajlamosak vagyunk, hogy vándorként visszatekintsünk a megtett útra. Szerencsésnek mondhatjuk magunkat, ha véghevittünk néhány olyan tettet, amely képességeink legjavát dicséri, és e tetteken legalább szerényen átsejlik a példateremtő eszmeiség fénye. Elengedhetetlen azonban mindenképpen, hogy őszinték legyünk önmagunkhoz, és elhárítsuk a múlt öncsaló megszépítésének kísértéseit. Ne akarjunk saját drámánk mondai, még kevésbé Don Quijote-i hősei lenni.

Az eszmények a jövőt idézik, és hívásuk elsődlegesen az ifjakhoz szól. Nem szabad azonban feledniük, hogy a hófödte csúcson még a képzett hegymászók is csak órákig, néha percekig időzhetnek. Miként a csúcsokon, az eszmei magaslatokon a légszomjhoz hasonló érzés lesz úrrá az emberen. A mindennapok világa hív ismét bennünket, ahol küldetés vagy legalábbis feladat vár ránk. Az eszmeiségből táplálkozó sugárzás azonban beragyogja mindennapiságunk fenyegető szokványosságát.

A tükör

A tükör meghosszabbítja látásunkat. Arcunkat sohasem látnánk a maga valóságában, ha nem volnának ezek a különösen sima és csillogó felületek.

A tükörből a valóság képe tekint ránk. A kép a valóság ábrázata, és mint ilyen, az igazság hordozója is: nem véletlen, hogy a tükörkép a valóságot megismerő és az igazságot feltáró emberi értelem egyik jelképévé vált.

Plótinosz görög filozófus az emberi lelket olyan szellemi létezőnek tartotta, aki képes tükörként felfogni és megjeleníteni örök és tökéletes ősmintájának, az istenségnek formáló hatásait. Erre alkalmassá azonban csak akkor válik, ha előbb oly tökéletessé lesz, mint a hibátlan tükör. A tökéletesség egyre magasabb fokaira emelkedő lélek azonban már nemcsak tükrözi az isteni tökéletességet, hanem részesedik is belőle, sőt titokzatos módon vele egyesülhet is.

A barokk kor gondolkodói az embert gyakran mikrokozmosznak nevezték. Felismerték, hogy e parányi és törekeny lényben a mindenség mintegy önmagába tekint, és saját gazdagságának tudatára ébred. Nem véletlenül jutottak egyes gondolkodók arra a szélsőséges következtetésre, hogy az ember önmagába mélyedve elégséges tudást szerez az univerzumból.

A jelképek többségéhez hasonlóan a tükör szimbolikája is értelmezhető ellenében is. Mivel a képmás felcseréli az eredetinek oldalait, ezért a tükörkép a valóságnak megfordítása, sőt melyet legalább annyira látószervünk működése, mint a fénysugarakat kibocsátó vagy visszaverő valóság hoz létre. A tükörképben kiküszöbölhetetlenül benne van a valóság leképeződése, szemünk képalkotása, sőt belső világunk kivetülése is, hiszen arcunk, főleg szemünk, a lelkünk tükre.

Mindennapi életünkben a tükör szimbolikája általában nem emelkedik a filozófiai elvontság e magas szintjére. A tükör megmarad az önmagunkkal való találkozás jelképének. Megkíséreljük e jelképiség működésmódjának bemutatását.

A tükör bensőséges ismerősünk, hiszen nap mint nap találkozunk vele. Ha sietünk, pusztán rápillantunk, mielőtt az emberek közé mennénk. Néha azonban szakítunk időt, hogy hosszabban szemléljük jól ismert vonásainkat, főleg ha már olyan korban vagyunk, amikor arcunk maradandóan magán viseli a múlt idő kézjegyeit. Önámítással felérően azzal vigasztaljuk magunkat ilyenkor, hogy tükörbeli képünk csak a külső látványt – filozófusok nyelvén szólva a jelenséget vagy a látszatot idézi. Mint a legtöbb ember, mi is az élet egyik nagy igazságtalanságának tartjuk, hogy mások olyannak látnak, amilyennek tükörbeli képünk láttat. Úgy érezzük, hogy belső értékeink, mint kagylóban a gyöngy, mindörökre rejtve maradnak esetleg olyasvalaki előtt is, aki belső világunkat mindenki másnál inkább értékelni tudná, és akivel ezeket az értékeket megosztani szeretnénk.

Tükörbeni másunk azonban sok mindent elárul rólunk, miként a tó tükre is sejteti a mélységek titokzatos világát. De az apró jelek csak az avatott és értő szemlélő számára lesznek a valóság rejtőzködő szféráiból induló üzenetek hordozóivá. Ezek a belső világunkról hírt adó jelzések azonban többféleképpen is értelmezhetők. Öszintén vágyunk arra, hogy valódi önmagunkat megmutassuk, és mélységesen elkésérítenek azok a kudarcok, amelyeket őszinte önmegnyilvánításaink félreértelmezései nyomán élünk át. Rádöbbenünk, hogy bensőnk valódi világáról csak olyan másik ember alkothat hű képet, akiben él rejtett értékeink felfedezésének és befogadásának vágya. Igazi másunkat csak benne mint tükörben pillantjuk meg. [...]

Ha a tükörbe tekintünk, ne álljunk meg a valóság pusztá látványánál, hiszen tudjuk, hogy a lét mélyebb rétege valamiképpen a tükörkép mögött rejtőzködik. Ne feledjük, hogy a képmás a rejtőzködő lét pusztán látványszerű megjelenése. A tükörnek van túlsó fele is. Merjünk azzal is szembesülni.

Syn-pátheia és syn-metria

Jegyzetek a művészi szimmetria szimbolizmusáról¹

Ha a szimmetria-aszimmetria problémát teológiai-hermeneutikai összefüggéseiben akarjuk vizsgálni, s erre mindenképpen rákényszerülünk, amikor középkori vagy reneszánsz művészet- és irodalomtörténeti példákban szeretnénk azt nyilvánvalóvá tenni, akkor a legalapvetőbb kérdések felvetéséig kell visszamennünk.

A kereszténység mint monoteista hit alapvetően az *Egy*, a mindent magába foglaló középpont² és a *hierarchia* vallása. A Jó princípiumával szemben nem áll egy vele azonos hatalommal rendelkező Rossz. Isten egészre vonatkozó abszolút hatalmával szemben a gonosz tökéletesen tehetetlen, csak az egyediben, az egyénben működhet sikerrel, az ördög valóban (csak) a részletekben van. Az *Isteni színjáték* túlvilágában a jégbe fagyott Lucifer kizárólag a maga teljességében és minden egyes részletében külön-külön falakkal biztonságosan körbezárt pokolban triumfál, még az előpurgatóriumban sincs semmiféle mozgástere. A római katolika két ellentétes princípium erő-szimmetriáját tanító irányzatokat (mint például a saját korábbi nézeteit megtagadó Szent Ágoston a gnosztikus és manicheus elképzeléseket) mereven elutasította, s minden rendelkezésre álló eszközzel üldözte. Ha csak egy Isten van, az univerzum minden igazságát és a történelem minden pillanatát az örök Ige perspektívájában és megidézése alatt kell elhelyezni. A vallási monoteizmus az igazság monoteizmusához vagy *egységéhez* vezetett.

A Jó és a Rossz (erő)szimmetriájának diametrális elutasítása a középkorban nemcsak magára az *ontológiai* helyzetre vonatkozott, hanem az ember tudatára, sőt a lélekére is. A XI. századi Canterburyi Szent Anzelm sokat idézett kijelentése, *Fides quaerens intellectum*, illetve a hit megerősítése észérvekkel Szent Tamás-i tézise, a többi példát mellőzve is, egyértelművé teszi, hogy a keresztény gondolkodásban a hit és az ész külön igazságának (*veritas duplex*) elismerése sem jelentette a kettő azonos mérték szerintiségét, az előbbi felsőbbrendűsége vitán felül állt. A *figurális* vagy *tipológiai* gondolkodásmóddal a keresztény teológia szinte programszerűen birtokba vette, s maga alá rendelte mind a zsidó, mind a görög-római hagyományt. Ezek szerint Isten világot teremtő tervében más-más módon és hangsúllyal ugyan, de mindkettő csak előkészület, prefiguráció, árnyék vagy felkészülés az igazán jelentős eseményre, Krisztus születésére, s minden a megváltó beavatkozással nyer, „visszafelé is” értelmet. Krisztus *beteljesíti* a Törvényt, s a keresztény érában a pogány bölcsek csak akkor maradhattak fenn, ha az oltár szolgálatába álltak.

A középkori ikonográfiában a kereszt tengelyének középvonalán felosztott térben a Zsinagógát és az Ekléziát két, külsőleg némileg hasonló nőalak jeleníti meg, bemutatásuk azonban tudatosan aszimmetrikus: az előbbi szegényes és nem lát,³ az utóbbi minden szempontból tökéletes. A festők a kettősséget építészeti szimbólumokkal is erősítették: a romos Zsinaga-épület (főleg román stílusú) folytatása és még inkább ellentéte a ragyogó és hibátlan (általában gót stílusú) templomépületnek. A szobrászatban, például a strasbourgi dóm déli kereszthajójának kapuján a Zsinagógát tört lándzsájú, bekötött szemű, szegényes női alak reprezentálja, a Templomot pedig jogart tartó koronás (látó) úrhölgy.

Az antik filozófusok, főleg Arisztotelész tanítását nagymértékben felhasználták a középkori *scholák*, de az *enkükliosz paidéia* (körkörös, enciklopédikus tanítás) vagy latin nevén *orbis doctrinae* szabad művészei valójában csak a felkészülést segítették. Ezek jelentették a propedeutikát a Szentlélek hét ajándéka megértéséhez és átéléséhez.

Mindazonáltal, ha csak a bizánci ikonok Krisztus-fejeire, a gótikus katedrálisokra, Dante művére vagy éppen a korabeli zene *diaphoniá*jára (kettőshangzat), *gyme*heire (iker-ének), *diszkant*jaira gondolunk, meg kell állapítanunk, hogy a középkor hatalmas és igen sikeres erőfeszítéseket tett a szimmetria megjelenítésére, sőt számára ez fejezte ki a rendet, ezáltal vált „kiegyensúlyozottá”, Isten képévé a teremtett világ.

Az abszolút isteni fölség eszméből eredő, imént hangsúlyozott teológiai aszimmetria ugyanakkor megköveteli a teremtett világ vagy a teremtmények bizonyos csoportjainak tökéletesen szimmetrikus elrendezését is. Isten szemszögéből a világ rendezett egész, sőt az ő beavatkozásai is párhuzamosak. A történelemben tapasztalható mozgások iránya nem a modern ember által megszokott szakadatlan és lineárisan előre mutató fejlődés képzetét felkeltő *ható kauzalitás* szerint rendeződik: a skolasztikus teológusok szerint nem az egymásnak feszülő földi erők jelölik ki a történelem menetének az irányát, hanem kizárólag az isteni szándék. Isten időről időre saját belátása és akarata szerint meghatározza az embernek és a világnak hozzá való viszonyát, ezt a jellemzően középkori és keresztény oksági rendszert *példaszerű* vagy *szimmetrikus kauzalitás*nak hívjuk.

A hármas szkéma (Isten–ember–világ kapcsolata) állandóan ismétlődik, még ha az intervenció tartalma és elemei gyakran különböznek is. A *Teremtés* legeleje a vizek felett lebegő, s azokból életet ébresztő isteni lélek egy óriási madárhoz hasonlatos, s ugyanerre a jelenetre utal az evangélium, ahol a Szentlélek a Jordán vizei fölött lebegő galamb formájában hívja elő az új teremtést. A Biblia legutolsó részében János arról ír, hogy nem lesz többé nap, mert annak fénye maga Krisztus lesz, s nem lesz többé tenger sem, mivel elpusztul a halál királyságának szimbóluma, a sárkány lakhelye. Krisztus pedig a mindenség körkörös ismétlődéséről beszél, a kezdet és a vég szakadatlan összekapcsolódásáról: *Ecce nova facio omnia, ...ego sum alpha et omega, initium et finis*. József kútba vetése, eladása, majd egyiptomi felemelkedése vagy Jónás három napja a cet gyomrában ugyanolyan mérték szerint épül fel, mint Jézus elárultatása, pokolbéli három napja és feltámadása.

A szimmetria tökéletes megvalósítására törekvő ún. 40 lapos *Biblia pauperum* tízes csoportba osztva, négyesével mutatja be Krisztus életének egymással összefüggő eseményeit, ezek mindegyikéhez két ótestamentumi előképet kapcsol. Az újtestamentumi, jézusi „tengely” jobb és bal oldalán két, egymásnak *mértékben, számban és súlyban* tökéletesen megfelelő ótestamentumi jelenet látható. A világ valamennyi fontos eleme, mondotta Szent Ágoston,⁴ *vestigia Trinitatis*. Isten saját hármasságával jelölte meg minden teremtményét, így lehet az ember is Isten képmása. A Szentháromság nyomainak keresése egyben a történelemben és a világban meglévő törvény és rend keresése is, s az eredményes vizsgálódás visszavezet Istenhez. A természetben a mérték, a szám és a súly mibenlétének és megnyilvánulásának megértése vezeti a „tükörben, homályosan látó” embert, belül pedig a lélek felfedezi az emlékezet, az értelem és az akarat hármasságát. A *forma* ketős természetű: matematikai (mérték, szám, súly-rend), és, az üdvözülést segítve, morális.

A Szentháromság evilági nyomai, illetve az *imago Dei* interpretációja saját céljainak szolgálatába állítja a szimmetriát. Az igen sikeres alkalmazás fent idézett példának létrejöttében nyilvánvalóan szerepet játszott az is, hogy a szimmetria szerkezete is alapvetően hármasságú: egymáshoz hasonló (vagy azonos) két oldalból és a közöttük lévő tengelyből, pontból vagy valami más elválasztó elem-ből áll. A köztes rész gyakran láthatatlan, olyan spirituális elem, amely gyakran rejtetten rendezi a világ látható képét. A három hajóból és kapuból álló *kanonikus* templomépület középponti tere (az Atyaé és a Szentléleké között) a Fiúé: az épület csúcson áthaladó függőleges tengelyében helyezik el Krisztus fenségben és ítéletre való második eljövételének az ábrázolását; vízszintes irányban haladva ez a középvonal átszeli a templomkereszt hosszanti tengelyét s az oltár középső részét, ahol első eljövételének és örök jelenlétének szimbóluma, az oltáriszentség található.

A XIV–XV. században emancipálódott a klasszika-filológia és a korszak nagy szellemi felfedezése, a (neo)platonizmus képviselői nem akarták ugyan teljesen feltörni az igazság *egységének* keresztény eszméjét, működésük következtében mégis olyan helyzet állt elő, amelyben újszerűen lehetett felvetni a doktrínák egymáshoz való viszonyát. Az általános igazság *unitas* jellege Nicolaus Cusanus vagy még inkább a firenzeiek, Marsilio Ficino és Pico della Mirandola teológiájában megmaradt ugyan, de olyannyira intuitívva, „légiessé” vált, hogy – annak elismerése mellett: valamennyi megvalósult közül a legtökéletesebb vallás a keresztény – megengedték az ember természetes istenvágyából származó egyéb tendenciák érvényességének a lehetőségét is, sőt, hirdették, az istenismereti kérdésekben tanulnunk kell másoktól, még a mohamedánoktól is. Ficino fő feladatának Platón és a keresztény vallás valójában mindig is meglévő harmóniájának a leírását tekintette.

Az univerzális igazság nem fejezhető ki egyetlen doktrínával vagy megállapítással, mondják, egyetlen tan sem birtokolja azt a maga teljességében, de szinte valamennyiben van egy-egy partikuláris mozzanata, tehát tanulmányoznunk kell

minden doktrínát, minden időben, helyen és vallásban, s ráadásul közel egyenlő értékben. A gondolat minden őszinte megállapításának a mélyén ugyanaz az összhang van. 1487-ben Pico Rómában egyfajta nemzetközi filozófiai kongresszusra hívta össze a keresztény (ortodox is), zsidó, mohamedán tudósokat, s ott megvitatandó, különböző tanokból összeállított kilencszáz tézist. E kongresszus tervezett manifesztuma volt Pico híressé vált békeéneke vagy békeimája az ember méltóságáról (*De hominis dignitate*). Az ötlet maga, a megvalósítás sikertelensége dacára, jelentős esemény volt a vallási szinkretizmus (ökumenizmus?) vagy *concordantia doctrinae* álma megvalósítása irányába.

A korszak terminológiája szerint a *pia philosophia* és a *docta religio* egy és ugyanaz a dolog, s mint egy Janus-arc, szimmetrikus, tengelyében a *szeretettel*. Ficino Platón *A lakomájához* írt, szerelemről szó kommentárjában a világ dinamikáját a *circulus* vagy *circuitus spiritualis*nak tulajdonítja, Istentől a világ, majd a világtól Isten felé.⁵

E szerelem-körforgás vertikalizmusa által két részre osztott mentális térben, a *vestigia Trinitatis*től eltérő módon, újfajta szimmetriák jöhettek létre. Az első, s talán legfontosabb differencia a Gonosz szerepének radikális különbözősége. A hagyományos (középkori) felfogás szerint Isten antagonistájának az egész emberiség üdvözülésének meggátolására tett kísérlete bukásra van ugyan ítélve, de az anyagi világban megilyvánulva az egyént kárhozatra juttathatja. Az isteni hívás ezen az ördög által részben birtokba vett földön, a szellemmel ellenséges anyagi környezetben, ezer veszély közepette jelenik meg. A kárhozat elkerüléséhez a szellemre való legnagyobb koncentráció és éberség szükséges, amely az évszázadok során gyakran csak az aszkézisben, a világi javakról való (teljes) lemondásban kaphatott megnyugtató s „népszerű” formát. A firenzeieknek viszont nincs aktív gonosz, és pokol sincs. Alig, vagy egyáltalán nem esik itt szó bűnbeesésről, túlvilági büntetésről, rettenetes végítéletéről. Az isteninek a megnyilvánulási helye szinte maga az egész természet, amivel nem áll szemben egy aktív és erős ellenség, hanem pusztán az anyag passzivitása, nulla mivolta, amennyiben az nem „válaszol” a szellemi hívásra, a *summum bonum*ra, s „megfullad” benne a szép, az igaz és a jó.

Az elíziumi mezők művészi szimmetriája „rendszerint” az égi és a földi összefordulásának pillanatában és helyén képződik. Az isteni szeretet lefelé ható mozgásának egy speciális tartalma összetalálkozik a neki szorosan megfelelő, de ellenkező irányba haladó, letről Istenhez visszatérő másikkal. A tér és az idő e kitüntetett pontjában vizuálisan is feltárulkozik a kettő azonos mérték szerintisége, mivel a földit az égi határozza meg: amaz pedig mindenben ehhez igyekszik idomulni. A szent közvetlenül érzékelhetővé, azaz profánná válik, majd a profán, mint az emberi lélek, ismét „visszatér csillagára”, szentté lesz, bezárva így a körforgást. A lehető legerősebben mindez a szépségre és magának a szerelemnek a perszónifikációira, Vénuszra és Ámorra vonatkozik.

A lakoma egyik mondata különösen pontosan meghatározza a természet, a halhatatlanság és a (testi) szerelem szoros kapcsolatát. „...a halandó természet – már

amennyire módjában áll – keresi az öröklétet és a halhatatlanságot. Erre pedig csak egyetlen módon képes: nemzéssel, azaz hogy a régi helyett mindig más, új nemzedéket hagy maga után.” Majd néhány sorral lejjebb „...természeténél fogva minden lény szereti az ivadékát: a halhatatlanság kedvéért van mindenkiben ez a törekvés és ez a szerelem.”⁶ A XIV. és XV. fejezetben leírt gömbként, az *androgynon*ban egymásnak tökéletesen megfelelő mértékben voltak meg a női és a férfi jellemzők. Erőben és hatalomban ezek az emberi lények lassan már az istenekhez kezdtek hasonlítani, sőt kezét is emeltek rájuk. Isteni rangra való végső felemelkedésük (halhatatlanságuk) elérését Zeusz kettéválasztásukkal, szimmetriatöréssel akadályozta meg. Ekként bomlott szét az *androgynon* férfire és nőre, akik azóta is keresik a „másik felüket”.

Az így kialakult „harmadik” komponens mindig jelen lesz a férfi és a nő egymáshoz való vonzódásában. Ámor „felülről” hív, „lentől” ösztönöz. Az istenek ezáltal mintegy a férfi és a nő „közé álltak”. A részek így többé nem közvetlenül egymásban, hanem a *szerелеmben* tükröződnek, s a világ ebben találja meg új funkciójának megfelelő új szimmetriáját.

Ficino Pauszaniászra és természetesen Platónra hivatkozva állítja, hogy kétféle Vénusz és Szerelem van (nem szólva a pusztán materiális *amor bestialis*ról). Az egyik *Venus coelestis*, a másik *Venus vulgaris* vagy *genetrix*. Az előbbi Uránosz tengerbe dobott nemi szervéből közvetlenül, anya *mater(ia)* nélkül született, s egy kagylón érkezett Ciprus partjaihoz. Állandó lakhelye az ég fölötti *Mens cosmicában* van, az ő szépsége szimbolizálja az istenség első és általános ragyogását. Feltűnhet azonban *caritasként* is, mint közvetítő Isten és az emberi értelem között. Az utóbbi valamivel kevésbé előkelő származással dicsekedhet, s a világlelemben (*Anima cosmica*) lévő lakása is egy kicsivel alacsonyabb helyen van. Mindazonáltal neki sincs oka panaszra, hiszen az apja Zeusz-Jupiter, anyja pedig Dione-Junó. A második, földi Vénusz által szimbolizált szépség már nem független a testi világtól, hanem éppen benne valósul meg. Míg az előbbi tiszta *intelligentia*, az utóbbi *vis generandi*, nemző erő. Mindkettőnek van egy-egy „fia”, hiszen mindkét féle szépségnek megfelel a szerelem egy-egy formája: az *amor divinus* az ember legmagasabb rendű képességét birtokolja, s arra készíti az emberi szellemet (*Mens, Nousz*), hogy az isteni szépség értelemmel felfogható ragyogását szemlélje; az *amor vulgaris* tulajdona viszont az ember köztes képessége: a képzelet és az érzékelés, s arra sarkall, hogy az ember az isteni szépséghez hasonlót hozzon létre a fizikai világban. Ficino és barátai a korábbi századok *caritas* (Isten-vágy)–*cupiditas* (ördögi megkívánás) antagonizmusával merőben ellentétes nézetet vallottak. Az egyik Vénusz a másik ikertestvére (*Geminae Veneres*), s mindkettő érdemes a legnagyobb elismerésre, hiszen a tökéletesedés két végső fokát képviselik, éppúgy, mint más összefüggésben a *vir contemplativus* és *vir activus*.

A reneszánsz művészet legnagyszerűbb alkotásai nem kis mértékben éppen a szépség és a szerelem égi és földi „változatának” lényegi *egysége* és csak a jelenségvilágban való iker-kettőssége eszméjét valósították meg képen vagy szobron. E gondolat sokkal mélyebben megragadta és meghatározta Michelangelo, Botti-

celli, Tiziano képzeletét és művészeteóriáját, semmint hogy néhány példa kiemelésével kellően illusztrálhatnánk. Csak emlékeztetni szeretnénk a firenzei Medici-síremlékekre, Botticelli Aphrodite-duettjére, az „égi” *Venus* születésére és „földi” párjáéra, a *Primavera* terhesnek látszó nőalakjára. Tiziano *Égi és földi szerelem* című képén pedig egyszerre, egymás mellett látható *Geminae Veneres*. Az 1515 körül festett kép előterében két gyönyörű, egymásra valóban megszólalásig hasonlító nőalak látható.

A kép középvonala itt nincs olyan egyértelműen jelölve, mint az előbb idézett Zsinagóga–Eklézsia kompozícióban a kereszt volt, de a középkori hagyomány számos eleme Tiziano képén is feltűnik: ilyenek például a nőalakok hasonlósága-elterése, az ikonográfiai elemek moralizáló használatának szimmetriája, a jobbal szimbolizmus. A mértani közép tengelye itt láthatatlanul osztja két, méretre egyenlő térfelületre az ábrázolt jelenetet.⁷

A jobb oldalon lévő lány meztelenül látható, amint lágyan ráereszkedik egy (feltehetően) antik szarkofágra. A bal karján átvetett piros (szerelem színe) lepel széle még magasan leng, a lebegéssel is visszamutatva arra a helyre, ahonnét érkezett. Ugyanebben a kezében magasra tart egy mécesest, a *charitas* hőjének és hatásának „emlékeztető” szimbólumát, amelyből füstcsík kígyózik. Tekintetét a medence (élet)vizéből merítő kis Ámor-alakra helyezi, akinek a karja majdnem könyékig vízben (női princípium) van. A képen csak egy Ámor tűnik fel, aki feltehetően nem az ő, hanem a másik Vénusz gyermeke és kísérője. Ezt a megállapítást a tartalmin kívül egy ikonográfiai utalás is megerősíti: a kisfiú közvetlenül nem hozzá tartozik, hiszen sokkal közelebb áll, szinte hozzáér a másik nőalakhoz.

A bal oldal protagonistája a felöltözött Vénusz, ő mintha éppen most érkezett volna a háttében látható városból. A testi szerelem Vénusza, összekulcsolt lábú társnőjétől eltérően, a ruha alatt is jól látható módon szétteszi a lábát, két combja, térdé és lába között meglehetősen nagy a távolság. Sárgás színű ruhájának redőzete a gravitáció tényeinek engedelmeskedik, jobb karján viszont az ingujj piros, s ezzel megfelel a másik oldalon aláhulló lepel színének. Ha redukált méretben is, de ez a fajta szerelem szintén részesül a spirituálisból. Attribútumai a női nemi szervet is szimbolizáló Vénusz-virág, a rózsza, a fényességet tökéletesen visszaverő drágakövek (egy mellette lévő kör alakú edényben és az övében). Hajában virággirland, mögötte buja vegetáció. A háttérben lévő, erőteljesen égnek szökő, zöldellő fa nem a kép felező tengelyében látható, hanem a *Venus vulgaris* oldalán.

Ikonológiai szempontból a kép különleges hatása a két oldal egymásnak megfelelő elemei közötti feszültségből ered. A korrespondenciák lényegi és mély összefüggéseire éppen felszíni különbözőségük utal. A *Vis generandi* mögött nyulak (termékenység) láthatók, a másik oldalon kutyák (hűség) és békésen legelező nyáj. A kép baloldalán a horizontot egy domb tetejére épült vár(os) zárja le, amelynek kapuja (ismét vulva-szimbólum) felé igyekeznek az emberek. Az épületegyüttes közepén egy hatalmas kerek torony (phallosz-jelkép) mered az ég felé. Megfelelője a túlsó oldalon a völgyben épült templom gótikus tornya: amott a kerek, itt a háromszögű alakzat dominál.

Jelentéssel bírnak a fényhatások is: a nap (férfi princípium) a felé kitárulkozó égi Vénusz oldalán éppen lenyugszik, utolsó sugaraival egyenletesen bevilágítja a nyitott jobb oldali horizontot, baloldalt a város és a mögötte lévő ég majdnem teljesen sötét, csak a messze kiemelkedő torony felső részére süt a nap.

A neoplatonikus szerzők egymással tökéletesen szimmetrikusnak képzeltek el a makro- és a mikrokozmoszt: amint a külső világban az egyetlen igazi negatívum az anyag passzivitása, amikor is az nem veszi fel a szellemi formát, vagyis „nem szereti viszont” égi hívóját, úgy az emberek között is a viszonzatlan szerelem halál, míg a viszonzott kettős élet. A lélek, miután megérintette szerelem, nem képes önmagában működni és létezni, „meghal”, de elvesztett énje helyett cserében két életet is kap: azét, akit szeret, s a szeretetten keresztül, aki megőrzi őt, közvetve visszakapja saját maga életét is. „És aki veszni hagyta magamat, visszakapom benned, aki megőriztél engem.” A platóni androgynon virtuális helyreállítása nem egyszerűen a két szerető, mint én és ő, viszonyrendszerében megy végbe, vagyis nem az eredeti, történelmileg „megtört” szimmetria újbóli megismétlődése, hanem az ő-ben magában jön létre, amikor a viszonztszeretet teljességében összekapcsolódik a két oldal. Közelebb állok hozzád, mint önmagamhoz, mondja Ficino, hiszen önmagamhoz rajtad keresztül kapcsolodom.

A *Philosophus Platonicus* két szempontból is megcsinálja e tézis negatív próbáját. A politikai (és katonai) hatalom is rendelkezést jelent a másikkal, mivel a császár is birtokolja a többi embert. De Erósztól eltérően Mars egyedül van, nincs „ikertestvére”. A hatalom gyakorlásában sem jön létre semmiféle termékeny dualitás. Az uralkodó birtokba veszi ugyan a többi embert, de nem kerül vele kölcsönös kapcsolatba, énjét tökéletesen megtartva, önmaga által, aszimmetrikusan hajtja végre a szándékát, s így nem is nyer semmiféle plusz életet. Egy élet, egy halál. Ennél még kínosabb eset az, amikor maga a szerető marad önmagában, vagyis az, akit szeret, nem szereti őt viszont. Az ilyen szerencsétlen ember csak elveszti önmagát, meghal, minden további „nyereség” nélkül. Az égi szerelmet közvetíti ugyan, de mint az anyagban megfulladó égi forma, nem kap választ a másiktól. Ezt a fajta viselkedést szerzőnk a lehető legélesebb szavakkal elítéli. „Aki nem szereti viszont azt, aki szereti őt, vétkes legyen gyilkosság bűnében.” Sőt, mi több, ez az ember tolvaj, gyilkos, istentelen, mert megöli a jobbabbat és a legszebbet.

A szerelmet a hasonlóság szüli: én szeretlek téged (hasonló vagy hozzám), és viszont. Amor tehát, ott, ahol két hasonlót lát, szimmetriát teremt. A szerető a másik alakját bevési a lelkébe. Lelke olyan lesz, mint egy tükör, amelyben a szeretett képe tündököl. Emiatt a szeretett, amikor szeretőjében önmagára ismer, viszonzszeretni kényszerül.

A szeretők alakjainak szükséges azonos mérték szerintisége nem maradhat meg pusztán a földi hasonlóság szintjén. Erósz hatása kettős: a földi Vénusz mindkét szeretőben meglévő kísérője kelti fel a testi szerelem vágyát, ugyanakkor, láthatatlan módon, az égi Vénusz kísérői is munkálkodnak a szerelmi szimmetria megteremtésén. Az embert, különösen annak lelki oldalát, hajlamait, jellemét a csillagok határozzák meg, alapvetően a születés pillanatának konstellá-

ciója. Az asztrológiát nem száműzte teljesen a középkor sem, pusztán keretek közé szorította. A teológusok általános elvként elfogadták a mérsékelt álláspontot: *astra inclinant, non necessitant*. A firenzei neoplatonikus mozgalom ennél tovább ment. Megismerték és fordításban terjesztették a pogány csillaghit dokumentumait, komolyan kutatták (Ficino például mint orvos is) az égitestek mozgásának földi hatását, következményeit, sőt jósoltak a csillagokból. Az asztrológia erőteljesen befolyásolja az emberek közötti vonzások és választások kialakulását is. A legtökéletesebb szerelem, állítja Ficino, azok között alakulhat ki, akik születési konstellációjában a fénylő planéták (a Nap és a Hold) állásukat fölcserélik. Magára vonatkoztatva mondja, ha a Nap a Kos jegyében, a Hold a Mérlegében van, a *másiknál* ellenkezőleg: a Nap a Mérlegében, a Hold a Kosében.⁸ A *Venus Coelestis* Erősza emberi érzelmek azonosságát, *syn-pátheiát* teremt ott, ahol égi *syn-metriát* talál.

1 A szerző nagy szeretettel ajánlja tanulmányát barátjának, a hatvanöt éves Kabdebő Lóránt professzornak. A dolgozat témája nem esik ugyan egybe a címzett tudós kutatásainak fő irányával, minadazonáltal a *látott szépség* feltétlen szeretete és a *concordantia doctrinae* megszállott tisztelete olyan eleme irodalomtörténeti tévénységének, amely azzal a reménnyel tölti el e sorok íróját, hogy nem lesz talán érdektelen számára a középkori és a reneszánsz téma sem. Ebben erősítik meg őt közös New York-i és római kalandozásaik. Valamint Alexandriai Szent Katalin az egyetemek, a teológusok és a rétorok védőszentje, aki ráadásul megvéd a nyelvbetegségekől, s akinek római temploma a Via Giulia közelében áll.

2 Pál József-Újvári Edit (szerk.): *Szimbólumtár*. Budapest: Balassi, 1997. A „kör” címszó. *Ego tanquam centrum circuli, cui simili modo se habent circumferentiae partes, tu autem non sic.* (Dante: *Az új élet*, XII.)

3 A vakság oka, a zsidók „nem vették észre” Krisztus Isten fia megváltó mivoltát.

4 „...a teremtményekben a háromságoknak sajátos fajain át mintegy fokozatosan utalásait kerestem annak a legfőbb Háromságnak, amelyet keresünk, mikor Istent keressük” (*De Trinitate*, XV, 2, 3).

5 „Circulus itaque unus et idem a Deo in mundum, a mundo in Deum, tribus nominibus nuncupatur: prout in Deo incipit et allicit, pulchritudo; prout in mundum transiens ipsum rapit, amor; prout in auctorem remeans ipsi suum opus coniungit, voluptas.” Marsilio Ficino:

In Convivium Platonis commentarium sive de amore. 1474. II, 2 (93). A témáról lásd Erwin Panofsky: *Studi su iconologia*. Torino: Einaudi, 1975. 184–236.

6 Platon: *A lakoma*, XXVI. In: *Összes művei* I–II. Budapest: Magyar Filozófiai Társaság, 1943. I. köt. 642–643.

7 A felöltözött földi Vénusz által uralt baloldali rész önmagában is jól megszerkesztett, zárt egység, amelyből alig vezet át kompozíciós utalás a másikra, a jobb oldalról ugyanezt nem mondhatjuk el. Az égi Vénusznak a másik félhez való túl közeli elhelyezése és a képfél teréből való hangsúlyozott kitekintésével a festő olyan helyzetet teremtett, hogy nemigen képzelhető el ez a rész mint önálló alkotás, csak a másikkal együtt. A reneszánsz ember számára a földi szerelem kétségkívül rendelkezik bizonyos (látható) autonómiával, de ugyanakkor ez az eszme mégsem borítja fel számára az egyensúlyt égi és földi között, s nem teszi ezáltal az előbbi „fölöslegessé”. Az itt történő jó fölülről érkezik, s annak a sürgetésére és figyelő tekintete előtt működik.

8 Ficino-idézetek: Marsilio Ficino: *A Szerelemről, avagy magyarázat Platon A lakoma című művéhez*. In: Vajda Mihály (szerk.): *Reneszánsz etikai antológia*. Budapest: Gondolat, 1984. 191–211. „Vagy akiknek azonos vagy hasonló planéta állna születési csillagállásában. Vagy ha kedvező planéták ugyanazon aspektusban állnának a keleti égsarkhoz. Ha a Venus csillag ugyanazon házban vagy egyazon fokon tűnne fel. A platonikusok még azt is hozzáfűzik: akiknek az életét ugyanaz vagy rokon démon irányítja.”

FORGÁCS ANITA

A vágy visszhangjai

„Ha a szerelem igazságát akarjuk,
akkor nem a valós világhoz fűződő
kötélékek a legzavaróbbak, hanem
a szavakban való megfeneklése.”

(George Bataille: *Egy balandó lény szerelme*)¹

A *vágyról* való beszéd minduntalan kisiklik a tudományos diszkurzus vaskos ujjai közül, más hangot kívánva, *megszólal*, hangot, illetve arcot, struktúrát keresve magának. Platónnál *Diotima* hangján, Ovidius *Metamorphoses*ében *Echo* visszhangján, vagy akár kiszól *saját* hangján a diszkurzus rendjéből:

A vágy így beszél: „Nem akarok a diszkurzus veszedelmes rendjébe merészkedni; nem szeretnék összeütközésbe kerülni kizáró, eldöntő elemeivel. Inkább szeretném, ha a diszkurzus úgy fogna körül, mint valami nyugodt, mély, átlátszó, határtalanul nyitott közeg, amelyben a többiek viselkedése megfelel várakozásomnak, és amelyből egyik igazság a másik után bontakozik ki; ekképp csak rá hagyatkoznék, szerencsés hajóroncsként sodródva hullámain.”²

Félreérthetetlenül is megszólalhat, kikövetelheti magának a saját hangot, nincs feltétlenül szüksége holmi hangadó eljárásokra: prosopopeiákra,³ megszemélyesítésekre, ha egyszerűen kommentálhatja is önnön beszédét, mint ahogyan ezt George Bataille *Egy balandó lény szerelme* című írásában is teszi:

Nem tudad, ki vagyok: hallgasd a hangot, ami az enyém, ami a *te* hangod, íme a lény, ki mélységemből feléd közeledik, s ez az *ő* hangja, te felismered és *ő* felismer *téged*, mindketten kiemelkedtek a sötétségből, amelybe végtelenségem csábított, de magatokra találva el is vesztetek: mert tudjátok, egymás visszhangjai vagytok, megsokszorozódott, és mégis *egy*, az én titkom, mint üresség, mely oly heves és oly lágyan olvadó, hogy teljessége a mából örökké hiányozni fog.”⁴

Az irodalom mítikus szerelmi visszhangtörténete azonban nem végződött ilyen szerencsésen, Ovidius híres meséje, mely a szerelem és a visszhang, vagyis az echo hallatán eszünkbe tolakodik, Narcissus és Echo átváltozásának története. A Narcissus-történet az *Éntől* a *Másik* hangjának kereséséről is szól. A történet bevezető részében megtudjuk, hogy Theiresias megjósolja Lyrioep nimfának, hogy Cephisos folyamistentől született gyermekére: Narcissusra mindaddig hosszú élet vár, míg „si se non noverit”,⁵ „hogya magát sosem ismeri meg!”⁶ A szépséges ifjúvá cseperedett Narcissusba beleszeret Echo. Csakhogy Echót arra kárhoztatta Iuno, hogy

...a csacska
nem használta bizony másképp, csak akár ma, a hangját:
sok szóból csak a végsőket mondhatta el ismét.⁷

Vagyis beszéd helyett a mások szavait ismételhette meg, oly módon veszítette el Echo saját hangját, hogy mások beszédének töredékét, beszédfoszlánnyá redukált, összefüggéseiből letört darabját, hangját kaphatja meg, de ezt is csak akkor, amikor a beszéd pillanatnyiségében felhangzik. Redukált kommunikációra kárhoztatta, részben kommunikációképtelenné tette Echót. Amikor Echo Narcissustól kölcsönzött hangján megszólal, tulajdonképpen nem képes másra, minthogy egy ily módon kifordított belső párbeszédet hoz létre Narcissus szavai és a beszélő Narcissus között, vagyis szembesíti saját szavaival az ifjút. Nádas Péter szerint Echo

...olyan jellegű mása bárkinek, ami ugyanakkor nem képi más. Valami más által valamivé változik, s bárha képet nem, de olyan hangot kölcsönöz önmagának, amelyet a másik neki adott, ettől azonban valakivé nem lesz. Léteének az a feltétele, hogy másnak legyen szavakkal kimondható fogalma ugyanarról a létről, amiről neki nincs fogalma.⁸

Csakhogy a szerelmi történet elején Echo még „Corpus adhuc Echo”, vagyis még volt teste, vizuális szépsége, és szóba elegyedett vele Narcissus, nem menekült el tőle, mint a többi szeretőnek felkínálkozó elől. Hiába fordult szavaival Echo felé, Echo a tükör kíméletlen embertelenségével csak a fiú szavainak megismétlésére, s annak is csak töredékes visszaadására volt képes. Az ifjú törött tükröként csak saját mondatfoszlányait hallja vissza, s így részben szembesülni kényszerül a történet kezdetén felhangzó jóslattal: saját szavain keresztül részben önmagát ismeri meg egy lehetséges szerelemben, s nem egy tőle még elkülönült *Másikat*. Mint ahogy a forrás tükörképe, úgy ismerteti meg vele a vizualitás kódján keresztül teste szépségeit, vagyis a hallás és a látás érzékelés révén mindazt, amit belőle a *Másik* is fizikailag érzékelhet:

Dehát természete tiltja [Echónak],
hogy megkezdje a szót. De amit nem tilt: a lány vár
megkezdett hangot, hogy rá maga hangja feleljen.
Történt, hogy, szem elől vesztvén követőit az ifjú,
szólt: „Van-e itt egy, van?”
S „Egy van” szólt válaszul [Echo]
Ámul ez és a szemét forgatja, figyelve tekint szét.
„Jer!” harsan fel a szó ajkán: „Jer!” válaszol Echo.
Hátratekint, senkit nem lát, s „No felelj, mi okért futsz?”
kérdézi; és ugyanazt, mit mondott, hallja megintcsak.
Erre megáll, s ama válaszadó hangtól becsapva,
„Itt egyesüljünk” szól. Nem hallott kellemesebbet
Echo még, amit újrázhat; hát szól: „Egyesüljünk”.

És elhíve, amit maga mondott, lép a sűrűből
 nyomban elő, megölelni nyakát a remélt szeretőnek.
 Az menekül, s menekülve: „kezed vidd onnan odébb!” [szól.]
 „Inkább meghalnék, semmint a tiéd legyek!” így szól
 Mást a leány nem mond: „A tiéd legyek!” – ennyi a válasz.
 S minthogy megveti őt a fiú, megbúvik a berken.
 És nyomorult testét sorvasztja a fürge serény gond,
 bőre is elszárad, minden testnedve a légbe
 illan el. És végül a hangja s a csontja marad meg:
 megvan a hangja ma is: kővé vált, hírlik a csontja.

...natura repugnat
 nec signit, incipiat, sed, quod sinit, illa parata est
 Exspectare sonos, ad quos sua verba remittat
 forte puer comitum seductus ab agmine fido
 dixerat: „ecquis adest?”
 et „adest” responderat Echo
 Hic stupet, utque aciem partes dimittit in omnis,
 Voce „veni!” magna clamat: vocat illa vocantem.
 respicit et rursus nullo veniente „quid” inquit
 „me fugis?” et totidem, quod dixit, verba recepit.
 perstat et alternae deceptus imagine vocis
 „huc coeamus” ait, nullique libertius umquam
 Responsura sono „coeamus” rettulit Echo
 et verbis favet ipsa suis egressaque silva
 ibat, út iniceret sperato brachia collo;
 ille fugit fugiensque „manus complexibus aufer!
 ante” ait „emoriar, quam sit tibi copia nostri”;
 rettulit illa nihil nisi „sit tibi copia nostri!”
 ...spreta latet silvis pudibundaque dolore repulsae;
 et tenuant vigiles corpus miserabile curae
 adducitque cutem macies et in aera sucus
 corporis omnis abit; vox tantum atque ossa supersunt:
 Vox manet, ossa ferunt lapidis traxisse figuram.

Megveti és elutasítja Narcissus Echót, aki „spreta latet”, vagyis „a megvetés, becsmérlés miatt elrejtőzik”, amiért nem tudott számára *Másik* lenni, csak reflektálatlan visszhangja szavainak. Így a történet eleve nem ad lehetőséget az ifjúnak sem a szerelemre, sem a *hosszú életre*.

Az a fajta Egy-ség, mely a Platón által megörökített Androgün-mítosz óta keresendő, az egymásba való átlépés, áttükröződés jelenik meg Szabó Lőrinc *A huszonhatodik év* című szonettfüzére 62. számú versének echós szerkezetű zárlatában:

Ha tudott rólad, aki csókol, és
 ha tudom, hogy rád gondol: téged éltet,
 s te beköltözöl, édes kísértet,
 és az idézett és aki idéz,
 egymást növeli: lelkeknek mesés
 egyessége ez, oly keveredések
 tükörjátéka, amikkel az élet
 máskor csak lopva s kényszerből igéz:
 hűség s hűtlenség jajdul össze bennem
 féltékeny és oldozó szeretetben
 ...s mint túlvilág kérdi a pillanat,
 hogy ami még te, már az se te? – Vagy,
 hogy ami nem te, még az is te vagy?⁹

Ez a fajta egység, *határsértés* ugyan már csak a „stilizált téridőben”,¹⁰ a *Másik* halála utáni versszituációban áll elő, de ez az egység már nem az *Énnel* jön létre, illetve nemcsak az *Énnel*. Így válik körülhatárolhatatlanná, elkülöníthetetlené a *Te* is, s mint Echo részben visszhangozza a funkciójában megkettőzött szerepű *vagy* léit, mely egyben választó kötőszó is:

ami még te, már az se te vagy,
 vagy hogy ami nem te, még az is te vagy?

Így válik a vágyott egységben elkülöníthetetlené már a grammatika szintjén is az *Én* és a *Te*. S így ismétli meg a maga módján, a *vágy* hangján elmondott mitikus történetet, melynek örök fájdalma, hogy nem képes két létező és különálló félből megalkotni a maga vágyott *egészét*. Bár e naiv, de örök próbálkozása megmarad a vágynak, mégis megszívlelheti Balassa Péter megjegyzését égi és földi szerelemről:

Az emberi lény ugyanis a szerelmi egységben nem mindig vagy nem feltétlenül akar megszűnni, illetve tökéletes azonosságra lépni a másikkal, *mint* önmagával, hanem idegenség, másság és identitás küzdelmében megőrizni *is* akarja önmagát (meg a másik önmagát) és kilépni *is* önmagából. Az egy-ség két egészből jön létre. A kölcsönösség éppen az, ami Narcissusból aligha levezethető...¹¹

1 George Bataille: *Egy balandó lény szerelme*. Ford. László Kinga, Pompeji, 1996/2, 60.

2 Michel Foucault: *A diszkurzus rendje*. Ford. Romhányi Török Gábor, Holmi, 1991. július, 868–889.

3 Paul de Man fogalma, az arcadásra, hang-, illetve arculajdonításra, véleményem szerint érintkezve és részben lefedve a *megszemélyesítés* trópusát.

Paul de Man: *Autobiography as De-Facement*. In: *The Rhetoric of Romanticism*. New York, 1984. 68–72., 80–81.

4 George Bataille: i. m. 58.

5 Ovid: *Metamorphoses*. Translated by Frank Justus Miller, London: Harvard University Press, 1966. 148. A továbbiakban a latin szöveget ebből a kétnyelvű kiadásból idézem. 'ha magát nem fogja megismerni' *noverit* → *nosco*,

noscere, novi, notum 'megismer, tud, felismer, elfogad' futurum perfectum Activi.

6 Publius Ovidius Naso: *Átváltozások, Metamorphoses*. Ford. Devecseri Gábor, Budapest: Magyar Helikon, 1964. 85. A továbbiakban a magyar nyelvű idézetek ebből a fordításból származnak.

7 I. m.

8 Nádas Péter: *Az égi és a földi szerelemről*. Budapest: Szépirodalmi, 1991. 16.

9 Szabó Lőrinc: *Vers és valóság. Összegyűjtött versek és versmagyarázatok*. Szerk. és a szövv.

gond. Kabdebó Lóránt, Budapest: Magvető, 1990. II. köt. 124.

10 Kabdebó nevezi így *A huszonhatodik év* lírai térédejét monográfiájában. Lásd: Kabdebó Lóránt: *A stilizált téridőben*. In: K. L.: *Az összegzés ideje. Szabó Lőrinc 1947–1957*. Budapest: Szépirodalmi, 1980. 350–416.

11 Balassa Péter: *Nádas Péter*. Pozsony: Kalligram, 1997. 454.

DEMENDY ZOLTÁN

Innovációs rekordok a tudományban és a művészetben

Minden újabb megkezdett évszázad vagy jubileum számvetésre ösztönöz, táplálván azt a tévképzetet, hogy a bolygón folyó sokféle tevékenység eredője valamilyen megjósolható evolúciós pálya, amelynek közelgő végpontján már hallani lehet az apokalipszis paripáinak gúnyos nyerítését, vagy ellenkezőleg, egy távolabbi aranykor angyalaiból már megalakult szimfonikus zenekar andalító hangfoszlányait. Abban mindenki egyetért, hogy a zenekar már nem a *Katyusa* ismerős dalmát próbálja, de a repertoárban még maradhattak közutálatnak örvendő indulók. A múlt és a jelen nagy muzsikájának kottáját eddigelé nemzetek és katonai szövetségek írták, amihez a legfejlettebb hangszereket a multik gyártották. A leghatékonyabb fegyver a testet öltött gondolat, az innováció, ami újabb innovációt gerjeszt. Mivel a gondolkodással párosuló ismeretszerzés evolúciós előnyt jelent, sajátos gondolkodási és ismeretszerzési technikák alakultak ki. Ezeket szokás tudományoknak vagy művészeteknek nevezni. A homo sapiens két alfaja, a tudósok és a művészek szakosodtak erre a célra. Bár biológiai felépítésük gyakorlatilag azonos, céljuk egészen különböző. Míg az egyik csoport inkább a valóságnak nevezett dinamikai rendszert javíttatja, addig a másik az egyes alrendszereket modellezi, így akarván feltárni a finomabb részleteket. Az alábbiakban néhány olyan jelentősebb, a fenti alfajok által elért innovációra mutatunk rá, ami a XX. századhoz köthető, megemlítve a legfontosabb magyar innovációkat is.

Matematika. Ezt a tudósok egy nagyon érdekes alcsoportja, az ún. matematikusok találták ki, és azon a feltevésen alapul, hogy egyszerűnek és ésszerűnek tartott elemekből és szabályokból, valamint ún. igaz állításokból kiindulva bonyolultabbak konstruálhatók. Ezt bizonyításnak nevezik. Minél furfangosabb és hosszabb egy bizonyítás, annál nagyobb a matematikus. Fontos még az is, hogy a bizonyított állítás (ún. tétel) gyakorlati haszna elenyésző legyen. Kedvenc területük ezért az ún. egész számok $\{0, 1, 2, 3, \dots\}$ végtelen halmazára vonatkozó bizonyítások. Ezt nevezik számelméletnek. Teltek az évszázadok, a matematikusok boldogan éltek, és szaporították tételeik és folyóirataik számát. A tételek száma mára biztosan elérte az egymilliót, ezek közül néhány ezret minden évben újra felfedeznek. Egy jobb matematikus talán ezer kisebb tételt tud bizonyítani, az ún. nagy tételek közül pedig talán néhány tucatot. A természetes szelekció következtében új emberfajták jelentek meg a színen: a fizikusok és a mérnökök. Ezek el-

sajátították a matematikai gondolkodás lényegét, és gyakorlati, főleg hadiipari, illetve műszaki problémák megoldására alkalmas technikákat fejlesztettek ki. Ez a számítástudomány. Mindez a XX. században történt, ami a PC-k tömeges elterjedéséről, az internet kialakulásáról, a két nagy háborúról és a műtrágyák kiterjedt használatáról nevezetes. A numerikus matematika két nagy innovációja a *véges elem módszer* (VEM) és a matematikai statisztikai módszerek, a programcsomagokkal együtt. A VEM-et a repülőgépipar szükségletei hívták életre úgy 1940 körül, mára a módszer fejlesztése lényegében befejeződött, alkalmazhatóságának korlátai nyilvánvalóvá váltak. A továbblépés folyamatban van.

Fizika. Ha feltételezzük, hogy létezik az ún. Világegyetem, akkor keletkezése és szerkezetének ismerete esetleg érdeklődésre tarthat számot. Ma már tudjuk, hogy a csillagok nem lyukak az égbolton, amelyeken keresztül az eső a földre folyik, hanem izzó gázgömbök, melyeknek a közelébe menni nem tanácsos. Egyéb eredmények is vannak. Több évezrednyi vita után véglegesen eldőlt, hogy az ún. anyag atomos szerkezetű, és ezekből az elemekből új, hasznos anyagok készíthetők. Kiderült az is, hogy eme atomok nagyon picik, és viselkedésük néha igen különös az olyan nagy és tohonya lények számára, mint az emberek. Az atomok viselkedését az ún. *kvantummechanika* segítségével érthetjük meg, amely a XX. század fizikájának legjelentősebb innovációja. A *relativitáselmélet* (a laikus nagyközönség kedvence) szintén fontos diszciplína, nagyon nagy energiákon a két elmélet elválaszthatatlan. Az atom- és hidrogénbomba a két elmélet talán legismertebb eredménye. A mindennapi élet olyan fontos ágazataiban, mint a gyógyszeripar vagy a félvezetők gyártása csak a kvantumelméletre van szükségünk. A méretskála másik végén a döntő előrelépés megtétele a XXI. századra maradt. A fő akadály a tömegvonzás, azaz a gravitáció lényegének hiányos ismerete; jelenleg ugyanis az Univerzum anyagának 80%-a hiányzik. Viszonylag nagy mennyiségű anyagról lévén szó, erős a remény, hogy megtaláljuk, akárhogy néz is ki. A kvantummechanika a korszerű anyagtudomány alapja, legújabb gyümölcse a nanotechnológia, amely napjainkban indult el a gyakorlati alkalmazások útján.

Filozófia. Az emberek egy nagyon szűk, csavaros gondolkodású csoportja által legalább 3000 éve folyamatosan művelt időöltés. Azon a feltevésen alapul, hogy minimális mennyiségű begyűjtött adatra támaszkodva (inputok), egyfajta logikus gondolkodással [ez a filozofálás] olyan területekről is helyes ismeretekre tehetünk szert, amelyek a tapasztalás számára már nem elérhetők. Például: A létezés és a megismerés tételezik-e egymást vagy sem? Mi az anyag, az idő vagy a tér? Minek van nembeli lényege? Az ismeretszerzés ilyen olcsó módszere nagyon rokonszenves, de nem hatékony. A gondolkodásban kimerült (vagy elhunyt) nagy filozófusok gondolatait a fiatalabb filozófusok gyakran tévesen interpretálják, folyamatosan új és burjánzó variánsokat hozva létre. Ezeket nevezzük filozófiai rendszereknek. A filozófiai rendszerek ártalmatlanságának csattanós cáfolatát

szolgáltatta a XX. század, ahol a marxizmus-leninizmus nevű filozófiai rendszer többféle variánsát a gyakorlatban is kipróbálták. A borzalmas következmények ismeretében azóta a filozófiára mindenki tisztelettel vegyes borzongással néz fel, és a filozófiai innovációk hasznáiban azóta sokan kételkednek. A posztmodern gondolkodás nagy szintézise azonban eloszlatja ezt a félelmet, mert eszerint lényegében minden filozófia és mindenki filozófus, azaz minden hely egy hely, de az elég nagy.

Történelem(tudomány). Csak egyetemeken, kutatóintézetekben és levéltárakban folytatható folyamatos olvasgatás eredményeként jöhet létre, amelyet történésnek nevezett emberek végeznek. Célja az, hogy az emberi tevékenységgel kapcsolatos fontosabb eseményeket, a technológiák kialakulását és elterjedését, valamint a természeti környezet lassú változását is figyelembe véve megmagyarázza, hogy egyes régiók (misztikusabban: egyes civilizációk) miért emelkedtek fel vagy hanyatlottak le. Az eredmény nagyon változatos, mert még utólag sem lehet eldönteni, hogy a figyelembe vett folyamatok a korszak lényegét alkották, vagy csak egy lassúbb vagy mélyebb dinamika felszínén talált apró fodrozódások, amelyek egy nagyobb időléptékben gyorsan lecsengenek. A fentiek alapján a történelemtudományt az igényes szórakoztató irodalom tárgykörébe kell sorolnunk, amelynek legszórakoztatóbb részei a történészviták. Mivel az alaptevékenységet (a források és a kollégák műveinek olvasgatását) kormánysszervek finanszírozzák, az elemzések mindig azonos eredményre jutnak: a jelenlegi állapot a történelmi fejlődés csúcspontja, amelynek megőrzése minden ember szent kötelessége. Ennek alapján könnyű megjósolni: a történelmi múlt még nagy jövő előtt áll. A diszciplína teljes kudarcának elleplezését a történészek állandó paradigmaváltással, illetve nagyszámú segédtudomány szimultán használatával oldják meg. Elmondhatjuk, hogy a történelmi tárgyú tanulmányok lapjain kibontakozó történelem variánsok sokkal érdekesebbek, mint a valóságosak (ha azok egyáltalán léteznek). A XIX. század nagy innovációja az ún. nemzeti történelmek kidolgozása. Ennek lényege: egy régió kudarcaiért a belső árulás és a gonosz szomszédok felelősek, a sikerekért a nemzeti génusz. A XX. században az osztályszempontú történelemszemlélet nyert teret, amelyet ha ügyesen vegyítünk a nemzeti szemlélettel, minden kormány megbízásnak meg tudunk felelni. A történelem alakulása olyan, mint az időjárás: nehéz megjósolni, de utólag könnyű megmagyarázni. Az eső után aztán gyakran se ember, se köpönyeg.

Irodalom. A rendszerdinamika főleg verbális eszközöket és a nyelv láttató erejét használó modellezési eszköze. Rendszerint $1 \leq N \leq 1000$ szereplő mozgását követi, a tágabb környezetet csak annak nagyskálás mozgásában ábrázolja, a gyors és részletes dinamikát a szereplők adják. Egy lírai versnél $N = 1$ vagy $N = 2$, a dinamika belső, a környezet intim. Színpadi műveknél $N \approx 10\text{--}100$, regényciklusoknál $N \approx 1000$. Az eposzoktól és a himnuszoktól eltekintve az első nagy innováció a görög dráma. Az alapötlet, tudniillik, hogy vonjuk be az isteneket a

cselekménybe, később hibának bizonyult, és a művek értékét nagyban rontotta. Ebből okulva a nagy innovátor, Sekszpir Vilmos [SV] javaslatára a színpadi művekben már régóta kizárólag emberek és állatok szerepelnek, az istenekre csak szóbeli hivatkozás történik. A lírai költőket kivéve, akik mint ismeretes, csak magukkal és nőismerőseikkel foglalkoznak, az emberek többsége olthatatlan kíváncsisággal viseltetik más emberek intim dolgai iránt, ezért a történetmesélés technikája folyamatosan finomodott és a szereplők a társadalom egyre szélesebb köreiből kerültek ki. Summa summarum, a XIX. századra kialakult egy nagyon életképes szerkezet, a regény. Ez lehetővé teszi, hogy térben és időben nagyszámú szereplő mozgását kövessük, miközben a narrációs nézőpontot is változtatni tudjuk. A cselekmény két fő komponense a kaland (rejtély) és a szerelem. Mivel a fiúk inkább a kalandos, a leányok a szerelmes komponenst preferálják, nagyszámú kalandregény és hihetetlen mennyiségű szerelmes történet született. [Nagyon valószínű, hogy a szerelmes regények száma még a matematikai tételekét is felülmúlja.] Mivel mindkét területen már a XIX. században nagy eredmények születtek, a XX. században új konstrukciós lehetőségeket kellett keresni. A sokat bírált műszaki fejlődés eredményeire támaszkodva a regény műfajában a cselekmény és a szereplők elhagyták a Föld nevű bolygót; kialakult a science fiction és a fantasy. A szerelmes [sőt erotikus] történetek rajongói jártak a legjobban, mert őket a XX. század legnagyobb irodalmi innovációja szolgálja: a *forogatókönyv*. A folyamat végterméke nagyon változatos lehet: akciófilm, horror, sci-fi-sorozat vagy szappanopera. Az utóbbi műfaj verhetetlen, mert a gyártási költségek itt a legalacsonyabbak, továbbá a bolygó nőnemű nézőinek ízlése sokkal homogénebb és stabilabb, mint a zavaros gondolkodású férfiaké, akik, mint ismeretes, a fontossági sorrend eldöntésében meglehetősen bizonytalanok, ezért mamájukra vagy a feleségükre bízák magukat. Nehéz lenne eldönteni, hogy a sci-fi, a horror, vagy mondjuk a detektívregény műfajában melyik alkotás volt a század legjobbjá. A fantasy a kivétel, a műfaj megszületését jelző mű ma is zsinórmértékül szolgál, oly részletesen kimunkált, amire SV innovációja óta nincs hasonló példa. A tolkieni életmű indította el a szerepjátékok (kalandmodulok) hosszú sorát, amivel megvalósult az olvasók régi vágya: belépni a szereplők közé és alakítani a történetet a létezés szabályainak keretén belül. A XX. század a multimédia alapú irodalom terjedését indította el, a nyelvi komponens felszabadult a látvány leírásának kötelezettsége alól, csak ott és akkor jut szerephez, amiben pótolhatatlan: a kavargó gondolatok és érzelmek közlésekor.

Modern magyar irodalom. A XX. századba a magyar belépő példátlanul sikeres volt. A gazdaságban folyó grümdolás az építészetben máig ható eredményeket hozott, az irodalom pedig úgy mennyiségileg, mint minőségileg megújult. A legnagyobb innováció pontosan ott következett be, ahol a legnagyobb volt a lemaradás, a Petőfi-epigonok által összepancsolt költészet területén. Az Adyhoz köthető fordulat egyszerre nagykorúvá és modernné tette a költészetet, és megváltoztatta az irodalomról alkotott nézeteket. Sajnos, a regény területén a fordulat elma-

radt. A XX. században, úgy tűnik, nem született meg egy Jókaihoz mérhető munkabírási és meseszövevény potenciállal bíró alkotó. A dráma területén sem történt fordulat, a *Tragédiához* mérhető nagy erőfeszítésre nem történt kísérlet. Míg nagy mérnökeink és tudósaink egy jelentős hányada a Trianon által okozott összeomlás sokkjának hatására elhagyta az immár összezsugorodott hazát, hogy az USA tudományos és technológiai fölényének kiépítésében játszon döntő szerepet, addig az irodalom legjobbjainak erejét a Horthy-, Rákosi- és Kádár-korszak megoldhatatlan problémáival történő birkózás örölte fel. A kapitalizmus, a szocializmus ki- és leépülésének sodrásában és a világháborúk forгатagában az irodalom megkeseredett felnötté vált, és belátta, hogy eszközei a korszak kaotikus és rettenetes dinamikájának leírására elégtelenek, ezért részben ludikus válaszközpontba és a műfordításba menekült. E művek többnyire oly magas színvonalúak és oly jól kiválasztottak, hogy jelenleg az érdeklődő nagyközönség az utóbbi ezer év nemzeti irodalmi legjobbjait a magyar irodalom részének tekintheti. Számunkra SV, Verne Gyula vagy Stephen King magyar írók. A ludikus válaszközpontokhoz kapcsolhatók a modern magyar irodalom legjelentősebb innovációi. Első helyre Rejtő szabadalma, a humoros detektív és légiós regénykombináció kívánczik, amelyhez hasonló a világirodalomban nem ismeretes. Hőseinek bemondásai a köznyelv részeivé váltak, műveinek olvasottsága is a legnagyobb. A második legsikeresebb innováció a *Hacsek és Sájó*, ezek a jelenetek az innovátor Vadnai óta már a harmadik írónemzedéknek adnak kenyeret. Igazságtalanok lennénk, ha az irodalmi paródiák és számos nyelvi játék feltalálójáról, Karinthy Frigyesről megfeledkeznénk. A ludikus válaszok harmadik iránya a gyermekirodalom, amelyet a politika hullámveresei többnyire elkerülnek, ugyanakkor bolygószerűen nagy erővel folyamatosan fejlesztett terület. A magyar hozzájárulás a gyermekversek területén világsszínvonalú, ugyanez nem mondható el a meseregényekre, ahol a szórványos próbálkozások nem vezettek műfaji áttörésre. Az irodalomtanítás nehéz és számos buktatóval terhes rallypálya, ezért örömdetes, hogy éppen itt születettek meg az olyan innovációnak tekinthető tankönyvek, mint a *Mosó Masa Mosodája* vagy a *Gögös Gúnár Gedeon*.

Irodalomtörténet és műelemzés. Az mindig egy érdeklődésre számot tartó, és meglehetősen nehezen megválaszolható kérdés, hogy az irodalom rendszerdinamikát modellező tevékenysége milyen domináns irányt vesz, milyen eszközöket használ, és mennyire korrelál a teljes dinamikával, amit más eszközökkel és hatalmas ráfordításokkal kormányzatok és intézmények is vizsgálhatnak, illetve próbálnak megérteni. Az irodalom fejlődése tehát szekunder dinamika, aminek elemzése rengeteg apró és finom részlet kézben tartását követeli meg, beleértve a személyiség aurájának felderítését, az író-író kölcsönhatások figyelését és a családi kapcsolatrendszer alakulásának vizsgálatát is. Egy életműnek az irodalomtudományba történő leképzése tehát a kiskálás dinamika teljes feltárásával ekvivalens, amit gyakran a szándékos ferdítések, sőt a kortársi rágalom szövevénye alól kell a napvilágra hozni. Ebben a tárgykörben az egyik legjelentősebb hozzá-

járulás dr. Kabdebó Lóránttól származik, aki a modern magyar irodalom komplex vizsgálatát kezdeményezte, jelentősen bővítve a hagyományos irodalomelemzési eszköztárat. A multidiszciplináris műelemzési technikát a gyakorlatban a bonyolult Szabó Lőrinc-életmű feltárásán keresztül mutatta be. Mint a Bölcsészettudományi Kar dékánja, a képzés megújításán fáradozva, a fenti eredményeket felhasználva a tanárképzésben is egy jelentős innovációt valósított meg, amelynek jótékony regionális hatása már érezhető.

Kívánom hát a Miskolci Egyetem Fizikai Tanszéke nevében, hogy a jubilánsnak legyen ereje és kitartása tovább építeni vagy éppen tatarozni a bölcsészettudományok gigantikus épületét, mindnyájunk szellemi épülésére.

Regény és eposz a romantikában

Amikor August Wilhelm Schlegel végigtekintett az európai irodalmi hagyományokon, és ezt a legújabb korszak törekvéseinek értékeléséhez kapcsolta, kitért a lengyel és a magyar művelődésre is. Megállapította, hogy a lengyeleknek és a magyaroknak nincsenek számottevő régi nemzeti poétikai emlékei (alte poetische Nationaldenkmäler), majd a kortársi irodalmukról szólva így folytatja: „und das etwa in neueren Zeiten Geleistete ist wohl nicht weiter als bis zur Nachahmung der späteren Literatur der tonangebenden Völker Europas gediehen”. Kétséges, hogy honnan szerezte Schlegel információit, nem kétséges azonban, hogy romantikus esztétikáját érvényesítette, mikor az újabb lengyel és magyar irodalmat az eredetiség hiánya miatt marasztalta el. Aligha tudta, hogy mind a lengyel, mind a magyar irodalom „múltját”-ban milyen jelentős szerepet játszott a barokk epika, amelyre majd a lengyel és a magyar romantika fog építeni, és azt sem sejtette, hogy a lengyel irodalmi gondolkodás kevésbé, de a magyar, a cseh és a szlovén annál inkább törekszik, szinte a XIX. század egészében, hogy „rekonstruálja” azokat a régi nemzeti irodalmi emlékeket, amelyek feltárulásával elfoglalhatja helyét Európa „hangadó” (tonangebend) irodalmi között, más szóval, hogy az August Wilhelm Schlegel által fölvázolt európai irodalomtörténet egyes fázisaihoz csatolhassa a maga kevésbé ismert, ám jelentőségében ismertséget érdemlő „irodalmi múltját”. Egészen konkrétan arról beszélhetünk, hogy mind a cseh, mind a magyar, mind a szlovén irodalmi gondolkodás kiemelkedően fontosnak tartotta a nemzeti eposz létrehozását, ha már nem mutathatott föl a korai korszakokból az *Iliasz*hoz vagy az egyes epikus hősök köré fonódó szerb „vitézi énekek”-hez (junačke pesme) hasonló „naiv eposzt”. Annál is inkább foglalkoztatta a költőket és teoretikusokat ez a kérdés, mivel az európai irodalmi kánonban az antik (és részben a barokk) eposzok fontos helyet töltöttek be, és ezt a pozíciót nem veszélyeztette egy darabig az a tény sem, hogy a „nyugati” irodalmakban egyre szélesebb olvasóközönséget hódított meg a regény, sőt: az eposz egyre inkább történeti emlékként tárgyaltatott, míg a regény olykor az eposszal egyenrangú elismertséget mondhatott a magáénak, máskor a korszerűtlenné lett eposszal szemben az eposzi világot elhagyó XIX. század irodalmi paradigmaváltásának lett műfaja. S bár az antikvitás iránt érzett tisztelet nem csökkent, még azok a szerzők sem hittek az antik eposzok újraírhatóságában, akik a maguk klasszicizmusában az antik műformák továbbgondolását lehetőknek vélték. Igen jellemző, hogy

Goethe „polgári” eposzában világtörténelmi eseményre reagál (a francia forradalomra), magát az utolsó „Homeride”-ként jelöli, ám a személyiség nevelés útján történő értelmezését, illetőleg a *szellem Odyszeiáját* (a kifejezést Schellingtől kölcsönöztem) *Wilhelm Meisters Lehrjahre* című regényére bízta. Ezzel párhuzamosan éppen a romantikus esztétikai gondolkodás képviselői kísérik meg, hogy szembenézzenek a hagyomány és az innováció egymással egyre határozottabban szembefeszülő tendenciáival. A romantikus eposz problémaköre a leginkább azért bizonyul megoldhatatlannak, mivel, például Schelling, tárgy és forma, individualitás és parcialitás összeegyeztethetlenségére figyelmeztet, ugyanakkor az eposzsal szemben a regény nem „tisztá műfaj”. Schellingnél az eposz és a dráma között helyezkedik el olyképpen, hogy mindkettő módszeres eljárásából mérít, Friedrich Schlegelnél a kevert műfajúság mintegy a szintézis szinonimájaként jelenik meg, a Gesamtkunstwerk jellegadó műveként, Novalis megalkotja a goethei Bildungsroman ellen-darabját, amely a nem eposzi kor kiválasztott fiának költővé levését példázza, s ilyen módon a goethei tevékeny lét szimbólumaival szemben a költőiség, a költészet archetípusait mutatja föl, kialakítván a maga (költői) mitológiáját.

Ha innen tekintünk vissza a közép-európai régió irodalmaira, azt a paradoxont nyugtázhatjuk, hogy amit Schelling az általa romantikus eposznak nevezett művekről vélt, a magyar és a szlovén (részben a szerb, a horvát) irodalmakban korszakfordulóként artikulálódott, nevezetesen roppant erőfeszítések történtek a romantikus – hangsúlyozottan – nemzeti eposz létrehozására, amely egy korszak lezárulását és/vagy nyitányát jelezhetette volna: olyan, többeket foglalkoztató tematika kívánczolt az eposzi keretekbe (a magyar irodalomban a honfoglalás, a szlovénben a pogány–keresztény harc, a szerbben az eltörökösödettek kérdése, a horvátban a befejezetlenül maradt barokk eposznak, Gundulić *Osmanjának* befejezése, illetőleg az allegorikusan fölfogott török-nemzeti küzdelem újrafogalmazása), amelynek kifejeződése nem igazodhatott már az antikvitás eposzaihoz. Márpedig a romantikusnak tartott eposzok „anyaga” lényegében az ellenséges erők összecsapásából tevődik össze, formája azonban „individuális” (miként Schelling állítja), vállalásában tehát az eposzi jelleg dominál, közvetlenebbül poétikai megvalósulásában éppen a tárgynak megfelelően „romantisch”; hőségnek „keresése” inkább egy regény főalakjáéval mutat közelebbi rokonságot. Még pontosabban: az individualitás nem elsősorban a szerző, hanem az eposzi hős sajátja; a szerző eposzának választott formájával a nemzeti irodalom hagyományába lép, viszont szereplői általában nem felelnek meg annak az univerzalista személyiségfelfogásnak, amely az antik eposzok szereplőit többnyire jellemzi. Így Vörösmarty Mihály eposza, a *Zalán futása* (1825) struktúrájában követni látszik a vergiliusi mintát, ám mitologizálása már romantikus kozmogóniát idéz, több szereplője pedig kilép az eposz világából, és vagy a mese felé tart, vagy az eposzi cselekménytől szinte függetlenül kíséri meg léte megtervezését. Prešeren *Krzt pri Saviciji* (1836) talán a leginkább individuális sorsokat vázol föl a történelmi háttér előtt (ismétlem: ellenséges erők végzetes összecsapása), a szereplők létének

részeként a táj antropomorfizálódik, maguk a szereplők pedig kénytelenek földelni önmaguk keresését, vereségük az individualitás kudarca a nem feltétlenül egyértelmű univerzalitással szemben. P. P. Njegoš (*Gorski vijenac*) drámai formát választott, és legalább olyan kevésbé számolt egy színpadi megvalósítás eshetőségével, mint Mickiewicz, *Dziadyját* írva. A főszereplő magánossága és a történelem parancsa, illetőleg az, amit a főszereplő a történelem parancsának gondol, valójában beszűkíti a keresést, és személyiség meg szerep dichotómiájára enged következtetni (nem utolsósorban Byron kezdeményét az 1840-es esztendők balkáni és szerb nyelvi viszonyaiba átültetve). Ami nagy valószínűséggel állítható: az anyanyelvű irodalom európai emancipációjához a jelzett irodalmak szükségesnek, sőt nélkülözhetetlennek tartották a nemzeti eposz megalkotását. Ugyanakkor ez a nemzeti eposz olyan korszakban született meg, amelyben – Hegel *Esztétikájára* utalva – a „világállapot” prózai rendje nem tette lehetővé „az igazi eposz” megírását. Legalábbis ekképpen látszott Vörösmarty és Prešeren epikus törekvéseit értékelni a kortársi, illetőleg a XIX. századi irodalmi gondolkodás. Nem mintha a *Zalán futása* és a *Krst pri Savici* nem kanonizálódott volna, nem kapta volna meg előkelő besorolását a később születő nemzeti irodalomtörténetekben, sőt tankönyvekben is. Csakhogy nem csekély ideig határozza meg, erősebben a magyar, de korántsem erőtlenül a szlovén kritikát, a valóban az univerzalitás ideája szerint megalkotott nemzeti hősköltemény hiánya, s ennek következtében a próbálkozások, hogy más műfajokban, más diszciplínákban megteremtődjék az a mű, amely a nemzeti (ön)image-t egy, a XIX. századi műfajelméletekben és történetekben még mindig előkelő helyet elfoglaló eposz „metódus”-ával formálja meg. A magyar irodalomban majd az 1848/49-es forradalom és szabadságharc eseményei kínálnak lehetőséget a romantikus regényíróknak, Jókai Mórnak, hogy a nemzet sorsára döntő hatással lévő eseményről olyan regényt írjon, amely célkitűzésében, hangvételében és retorikájában eposzi jellegű. A közép-európai romantika korántsem látta teljesen korszerűtlennek a nemzeti hőskölteményt, jóllehet közvetve vagy közvetlenül August Wilhelm és Friedrich Schlegel romantika-elképzelései mentén szerveződött. Ami egyben azzal járt, hogy az epikus műfajokat a *románc*nak nevezett alakzat felé közelítették, arra tévén kísérletet, hogy eposzként és románcként egyként értelmezhető műveket hozzanak létre. A *Zalán futása* harci jelenetei az eposzi párviadatok szerint formálódtak, a szerelmi epizódokban inkább Tasso példája érződik, és ezen keresztül a romantikus eposz kevésbé hősi, inkább individuális vonásai erősödnek. A *Krst pri Savici* pedig teljesen különválasztja a harci jelenetet Črtomir és Bogomila elégikus találkozásától, még verselésileg is jelezve a nem pusztán retorikai eltérést, jóval inkább a cselekményes és a párbeszédes rész különbözőségeit. Ami azonban végképp áttöri a szabályos eposz kereteit, annak érzékeltetése, hogy az univerzalitás jelentéstartalma alapján változott a századok folyamán, a személyiségek parcialitása a költészetként fölfogott természettel való egylényegűség révén hordozhatja az univerzalitás attribútumait. Így lesz az én-önmaga keresése eposzi tárgy, ám egyúttal az eposzi tárgy újraírása is, románkszerűségének fölmutatása. Mind Vörösmarty, mind Prešeren

olyan értelemben nem tett eleget a közvárákozásnak, hogy nemzete *Ilias*-át írta volna meg. De olyan értelemben igen, hogy epikus vállalkozásával megkísérelte a romantika poétikai terminológiájának a nemzeti irodalomba történő integrálását. A romantikus eposz egyfelől nem tudott a hagyományos műfaji rendszerbe illeszkedni, másfelől azonban éppen ezért messze túlmutatott önmagán, s részben a tragédia, részben a regény lehetőségeit sejtette. Már csak azáltal, hogy a személyest egyenrangúnak vélte a közösséggel, a nemzetivel, a „történelmi”-vel, így a keresés tétje is a személyeshez való eljutás lett. Ennek aztán az lett a következménye, hogy egyfelől megrögzítette a nemzeti eposz igényét a kritikában, a műfaji innovációval önkanonizációját elvégezve, másfelől viszont lehetővé tette a románc fölértékelődését. Vörösmarty Mihály a *Zalán futását* követően több irányban tájékozódott, de a nemzeti eposzhoz nem tért vissza, annál inkább *románcos* változataihoz, majd a színművekben próbálta megvalósítani a nemzeti tematikát, hogy az 1830-as esztendőre a *poème d’humanité* alakzatát mesedrárává alakítsa, a személyes és az univerzális konfliktuslehetőségeit demonstrálva. Prešeren szintén érdekelte a tragédia műfaja, de megalkotásáig nem jutott el, ellenben német és szlovén nyelvű lírájával igazolta a parciálisnak minősített szemlélet és személyiség univerzálisba növesztésének esélyeit, és korán elhunyt barátainak (Matija Čopnak és Andrej Smolénak) szentelt verseiben a *keresés* mitológemájává növesztette föl a személyiség életútját. A biográfiai időbe zártsággal szemben lépnek Vörösmarty románcainak, Prešeren lírai verseinek „hősei” (és általuk a művek líriko-epikai, illetőleg lírai éneke) a kozmikus időszámításba, példázza létük a személyiség nyelvi megalkotódásának problematikus voltát. Hiszen pályája a linearitás és az ismétlődés közötti mezőn fedezhető föl: a személyiség a prózai rendkeretei közé kell hogy illeszkedjék, ugyanakkor keresésével kitörni szeretne a rendből. Olyan tudás- és érzésterületek, olyan „nyelv” meghódítására tör, amely az addig kimondhatatlant és leírhatatlant a kimondható és a leírható tartományába vonja be. Aligha tagadható, hogy Byron legendája és a byroni *metrical romance*-ok hősfigurái az emberi lehetőségeken túlnövő individualitásukkal jelen vannak a közép-európai romantikus gondolkodásban. Az azonban nem téveszthető szem elől, hogy a közép-európai romantika költészet-központú, és a romantikus költészet teremtményében világot alkotó gesztust mutat föl. Így a költői személyiség lesz ennek az epikának és lírának legfontosabb alakja, önnön meghatározottságába, szűk térbe, a „prózai rend”-be szorítottságába belenyugodni képtelen szubjektum, aki – miután kitágította a nyelv lehetőségeit – saját lehetőségeit nyelvi tapasztalatai nyomán szeretné újrakonstruálni. Erre mindenekelőtt a verses műfajok bizonyultak alkalmas médiumoknak, a műfajok differenciáltságán munkálkodva derült fény arra, hogy a nemzeti irodalom kiteljesítéséhez nyelvteremtésre van szükség. S bár Vörösmarty kísérletezett a költői prózával, falusi történetek és mesék írásával, valójában ő is, akárcsak Prešeren (vagy Mickiewicz), a verses műfajok nyelvi forradalmát hajtotta végre, a nyelvi polifóniának lett mestere. Méghozzá abban az időben, amelyben a nyugat-európai irodalmakban egyre népszerűbbé válik a regény, élve azzal, hogy állandó levésben lévő műfaj.

Schelling ugyan a XIX. század elején még tartózkodással fogadja ezt a már akkor érzékelhető vagy sejthető váltást, majd Hegel *Esztétikája* jövődől korlátlan teret a prózai epikának, ám a közép-európai irodalmak különféleképpen reagálnak a különféle regénykezdeményekre; s a regénynek ama törekvését, hogy a természeti mítoszokat „polgárosítsák”, azaz a jelenkor eseménymenetébe illesszék, még jó darabig nem képesek integrálni. Éppen ellenkezőleg, azt a típusú regényt igyekeznek a nemzeti irodalomba asszimilálni, amelyet Walter Scott képvisel. Ennek révén nyílik mód részint a történeti regény hazai változatának megteremtésére (a magyar irodalomban már az 1830-as esztendőkből), részint a Walter Scott által megvalósított „couleur locale” regényi megvalósítására. Ugyanakkor a regény még sokáig nem szorítja ki a terjedelmesebb verses epikát, már csak azért sem, mivel inkább a szlovén irodalomban, jóval kevésbé a magyarban az olvasók egy része kétnyelvű, azaz szépirodalmi műveket, mindenekelőtt regényeket képes nem anyanyelvén olvasni és élvezni, és így nem igényli annyira az anyanyelvű regényirodalmat, mint amennyire várja az anyanyelvű hőskölteményt. A regény felé mutató jelek azonban a verses epika alakulástörténetében szintén kimutathatók. Byron *Don Juanja* és Puskin verses regénye, az *Anyegin* az epika új, önreflexív modalitálásával szolgál, irodalomból alkot irodalmat, és az autotematizációban mutatkozik érdekeltnek. Emellett nem kerüli meg a szembesülést a lét prózai rendjével, éppen ellenkezőleg: cselekményszervező stratégiájával szüntelen párhuzamot vonni kényszerít költészet és nem költészet között. Ennek folyománya-képpen leszámol a klasszikus eposzok totalitásigényével és ideájával, s a személyiség parcialitását ironikusan világítja át. A „romantikusként” elkönyvelt barokk eposzokban jelentkezik időszerű problémaként a személyiség kalandja; és ez a XIX. századi romantikában párosul azzal a jelenséggel, amelynek következtében a nemzeti történelem egyre inkább kollektív élménnyé válik. Vörösmarty is, Prešeren is a barokk korra reagál (Vörösmarty az eposzra, Prešeren a hazai történetírásra és az olasz eposzra: ottava rima), ám epikus szemléletében a Schlegelek nyelv- és műfajfelfogását látszik követni, a költői gyakorlatban tanúskodva a szüntelen alakulásban, befejezhetetlenségben lévő nyelvi műalkotás mint korszerű költészet mellett. A magyar meg a szlovén romantikus eposz továbbírja a verses epika európai történetét, egyben kinyitja a hazai műfajfelfogást, teret engedve mindannak, amit egy eposz keretein belül már nem lehet létrehozni. Ugyanakkor azáltal, hogy nem egyszer és mindenkorra fejezték be a nemzeti hősköltemény létrejövésének történetét, hanem hiányérzetet is keltettek, egyfelől ösztönöztek hasonló próbálkozásokra, másfelől egy későbbi kor „retrospektív” esztétikai elképzelései szerint a nemzeti hősköltemény korszerűségének viszonylagosságát jelezték. Ezzel egyben a nemzeti irodalom műfaji differenciáltságában található további hiányokra figyelmeztettek. A később létrehozandó regény ezt a hiányt volt hivatva eltüntetni.

Jegyzet (helyett)

Esszém egy ljubljanoi romantika/eposz-konferenciára készült, s arra vállalkozott, hogy Vörösmarty Mihály jelentőségét megértesse egy olyan olvasóközönséggel, amely Vörösmartynak még a nevét sem hallotta. Ehhez segítségül hívtam azt a pusztá tény, hogy a mi romantikusunk mindössze két nappal előbb született, mint a szlovéneké, France Prešeren: 1800. december 1. – 1800. december 3. Az életút és az irodalomszemlélet hasonlósága nem innen magyarázható, de az egy nemzedékbe sorolódás nem egészen mellékes tényező. Kabdebó Lórántnál nem sokkal vagyok korosabb (nem öregebb), számos egyező nézetünk, sok mindenben hasonló érdeklődésünk talán ide is vezethető vissza. Például az abban való makacs hit: nem feltétlenül reménytelen, ha külföldieknek a magyar irodalmat prezentáljuk.

Vörösmarty és a romantikus töredék

Vörösmarty költeményeit gyakran nevezték töredékszerűnek. „*A földi menny, Helvila halálán, és Helvila* mindegyik ráma és körrajz nélküli szanakép (Zerrbild) vagy töredék” – írta Erdélyi János 1845-ben.¹ A metonimikus képesség hiányát vetette a költő szemére, azt állítván, „nem fűzi össze lánczá, hanem csak egymás mellé teszi a történet szemeit”,² a *Cserhalom* példájával érzékeltetvén, hogy ez a cselekedetek megindokolatlanságát, az oksági kapcsolatok kevésbé érzékelhetőségét jelenti: „László lovagiassága nincs kellőleg, azaz, költőileg vive, mert csak mint eset, véletlen történet adatik élénk.”³ Nehogy az olvasó úgy vélje, csupán arról van szó, hogy Vörösmarty nem jó elbeszélő, a lírai alkotásokra is kiterjesztette elmarasztaló ítéletét, azt állítván, „*a Főti dal nem egy, nem egész*, hanem szépségek rendetlen halmaza, összetákolása. [...] a dalmenet irányt veszelve, kalandozni kezd [...] mintegy erővel behúzza, és véletlenül”.⁴ Vörösmarty költői alkatának végső jellemzése tökéletesen összhangban van a részítéletekkel: „őbenne nagy költői erő lakik, tagadhatatlan, de véve a költő értelmét úgy is, mint aki nemcsak pusztá chaoszt teremteni, hanem belőle szép formájú világot is tud alkotni; akkor másképp fog esni válaszuk.”⁵

Bármennyire jelentős bírálónak tartjuk Erdélyit, nehéz nem észrevenni, hogy Vörösmarty költészetével szemben fölhozott érvei szembeállíthatók Friedrich Schlegelnek a felfogásával, ki az ironiát a végtelenül teljes zűrzavar tiszta tudataként határozta meg,⁶ és emlékeztetnek azokra a vádakra, amelyekkel az 1809-ben indított *Quarterly Review* illetve az angol romantikusokat.⁷ Az „architektonikus szabály”, „átgondoltság s bizonyos lelki szemmérték”, „az arányosság, kimért tisztaság, formai meglettség, alaki teljesség” számít erénynek,⁸ s így azután érthető, hogy *A Délsziget* s a *Magyarvár* szóba sem kerül a tanulmányban. Az idézett szavakkal megfogalmazott eszmény lényegesen különbözik Friedrich Schlegel szemléletétől, aki a következőket írta: „Ein Fragment muß einem kleinen Kunstwerke von der umgebenden Welt ganz abgesondert und in sich selbst vollendet sein wie ein Igel.”⁹ Noha a szakírók egy része Erdélyit a népieség szószólójaként, Toldyt viszont Vörösmarty rendíthetetlen híveként tartja számon, ebben a vonatkozásban nem igazán figyelemre méltó a különbség közöttük. Az említett két költemény közül a korábbirol Toldy azt írta, hogy „egy nagyobb jelves (szimbolikus) költemény eleje, melyben a kalandos képzelem

a bizarrig tévedez, s célzásaiban teljesen érthetatlenné lesz”. A *Magyarvárt* föltehetően témaköre miatt hozta szóba. Töredék voltát azzal indokolta, hogy a költő „mondai és történeti anyag hiba miatt” nem tudta befejezni.¹⁰

Erdélyi szerint akkor volna sikerült valamely költemény, ha „úgy alkotna összehangzó egészet [...], mint zeneművész különböző hangokból harmóniát”. Fogatékosság, ha valamely mozzanat „meglep váratlansága miatt, mert nem látjuk elegendő okát előbbenieken”.¹¹ A *Rom* elemzéséből azután világosan kitűnik, hogy az így körvonalazott művészi teljesség „költői elégtétel” nélkül elképzelhetetlen. „Mi legyen ezen allegoria értelme [...]. Kivenni bajos [...], azért jobb lett volna ezt is töredékül adni ki.”¹² Toldy Ferenc is kárhoztatja, hogy „a Romisten helytelenül tétetik az emberi sors intézőjévé”.¹³

Mit is értettek töredéken Magyarországon a tizenkilencedik században? Czuczor Gergely és Fogarasi János *A magyar nyelv szótára* 1874-ben megjelent hatodik kötetében kétféle meghatározást adott: „1) Általán oly darabrész, mely bizonyos erőszak, nevezetesen törés által vált el az egésztől. [...] 2) Átv. Csonkán maradt, be nem végzett, vagy az egészből kiszakasztott szellemi mű.” Ennek az értelmezésnek alapján akkor tekinthető valami töredéknek, ha létezik elképzelés valamely egésztől.¹⁴ Mivel értelmezés kérdése, mi számít töredéknek, különböző korokban más lehet a róla kialakult felfogás. Manapság már kérdéses a műalkotás önazonossága, tehát nem igazán ajánlatos kész, befejezett műről beszélni. Ennek a szemléletnek előzménye a tizenkilencedik század első felében is megtalálható. A romantikus művész – Caspar David Friedrich és Robert Schumann éppúgy, mint Vörösmarty Mihály – arra használja föl a töredék képzetét, hogy fölvesse a kérdést, vajon nincs-e önszerveződés abban, ami csonkának látszik. A *Zalántól* az *Előszóig* s *A vén cigányig* az időjárás képei idézik föl az előre nem láthatót – amely tényező valóban kitüntetett szerepet játszik Vörösmarty költészetében, mint Erdélyi állítja, legföljebb azt érdemes ehhez hozzátenni, hogy számos romantikus alkotás jellemző vonásáról lehet szó.

A töredék romantikus szemlélete elválaszthatatlan a *rom*nak a tizennyolcadik századi népszerűségétől. A rom képzetével társított nyelv, mely például Kölcsey *Régi várban* (1825), illetve *Huszt* (1831) című költeményét is jellemzi, már a David Mallett vagy Mallock (1705?–1765) néven ismert költő *The Excursion* (1728) című költeményében is megtalálható. Mint másutt, Magyarországon is érzékelhették, hogy e nyelv magában rejtette a modorosság veszélyét.

Nincs kedvem a romok között
Kószálni denevérral;

– olvashatjuk Garaynál, abban a költeményben, amelynek *Egy régi várkertben* a címe. Ugyanő a csonkaságot, pontosabban a hiányzó részt a múlt esemény óta eltelt idő helyettesítőjeként szerepelteti *Lehel kürtje* legendájának földidézésekor. A rom a Petőfi előtti magyar költészet eredetinek nem mondható költőinél általában arra emlékeztet, hogy a múltból legföljebb töredék maradt fenn, s a mara-

dékra is az enyészet vár. Jellegzetes példaként Tóth Lőrinc *Rom* című költeménye említhető – mely az *Emlény* 1838. évfolyamában jelent meg. Ez a vers egyúttal azt is elárulja, hogy a romoknak Magyarországon sajátos mellékjelentést is tulajdoníthattak. Jankovich Miklós 1818-ban a *Tudományos Gyűjteményben Esedezés a magyar régiségek iránt* címmel közreadott fölhívásában azzal a kéréssel fordult olvasóihoz: derítsék föl a „jeles maradványokat”, hogy meg lehessen tudni, mennyi az, amit a török hódoltság „visszahívhatatlan enyészetbe dönt”-ött.¹⁵ A rom mintegy a magyar történelem viszontagságainak jelképévé vált. Az utókor, a művek hatástörténete kapcsol ehhez második jelentést: a tizenharmadik–tizenkilencedik század a romot a műalkotás önképévé alakította.

Amennyiben valamely szerkezetet „irányt mutató feszültségek” tesznek egészszé, tehát „minden szerkezetnek egy közép áll a gyújtópontjában”,¹⁶ a *Zalán* is töredékesnek minősíthető, hiszen nincs főszereplője – mint arra már Erdélyi is rámutatott. Horváth János ebben a szellemben adott közre szemelvényeket e költeményből, azt állítván, hogy e „lírai részletek” mindegyike „önálló költemény módjára, csakis önmagáért, saját szépségeiért” olvasandó.¹⁷ Erdélyi tanulmányának s Horváth János gyűjteményének egyaránt lehetett szerepe abban, hogy Vörösmarty költészetét előszeretettel minősítette töredékszerűnek az utókor. Mindkét értelmezőnél kísért a gondolat, hogy a váratlan, az előrehaladás bizonytalansága, a hiányzó láncszem, a vonalszerűség nem pontos érzékelhetősége töredékesség hatását kelti.

Magától értetődik, hogy a töredékesség éppúgy fokozat s értelmezés kérdése, mint a teljesség: ugyanaz a szöveg befejezettnek számíthat egyik, töredéknek másik értelmező közösség számára. A szabálytalanság – ha egyszer észreveszik – magában rejtheti a töredékszerűség lehetőségét. Az *Előszó* esetében a cím nem nyilvánvaló középpontra utal. A három idő éppúgy egyenetlen eloszlásban jut érvényre, mint ahogy a kihagyott sorközök is három különböző terjedelmű részre osztják föl a szöveget. A költemény úgy is olvasható, mint be nem teljesedett ígéretről szóló elbeszélés. A „Meghozni készült” szavak töredékben maradt folyamatra, alkotásra, „egy új, egy / Dicsőbb teremtés” megvalósulatlanságára vonatkoznak.

A folytonosságban hirtelen, váratlanul bekövetkezett hiány a romantikában a fennkölt (magasztos) minőségével társítódott. Wordsworth „a szakadék okozta félelmet” tekintette fősíges hatásúnak, amelyet „tudati állapotként” értelmezett.¹⁸ A *Kreisleriana* hetedik része élén olvasható „sehr rasch” – amely el van különítve az ötödik rész „sehr lebhaft” és a töredéksorozatot berekesztő nyolcadik rész „schnell” megjelölésétől – az *Előszó* váltásaival hozható párhuzamba. Schumann egyébként másutt is él hasonló szembeállítással – például a *Humoreske* szintén viszonylag önálló részeinél, ahol a második szakasz a „sehr rasch und leicht”, a harmadik a „noch rascher”, a tizenharmadik viszont a „sehr lebhaft” jellemzést kapja. Az *Előszó* sem egyszerűen állapotokat szembesít egymással, de arra kérdez rá, vajon ezek a látszólag váratlan, „rasch” váltások miféle belső

törvényszerűséget követnek. A történetmondás vagy a szonáta megszokottá lett várhatóságot teremtett. Van-e rend a zűrzavarban? Ennek a kérdésnek a fölvetésével a romantikus művész az alkotás terének újragondolására vállalkozik. *A Rom* címszereplője nem természetből adottnak, nem magától értetődőnek, de föl- és leépíthetőnek látja a világot. Vörösmarty bizonyos vonatkozásban akár a dekonstrukció elődjének is nevezhető. A kettős szembeállítások nála is kérdésessé válnak, akár Novalisnál. Az *Éj* magánbeszéde a *Csongorban* a világ helyén található üresség elsődlegességét állítja; *A Rom* és *Az emberek* a lebomlást nem rendellenesnek, de kifejezetten rendszerszerűnek tünteti föl.

A romantikus költő hallgatólagos föltevése szerint a tudat működése nem folyamatszerű, de hirtelen föl villanásokban nyilvánul meg.

Olvasd meg, óh világ!
Az írás' néma lapjait,
'S egy szívnek ott leled
Elszaggatott darabjait.

Adorján Boldizsárnak (1820–1867) e szavai, az *Emlény* 1840. évfolyamában *Egy töredék alá* című vers harmadik s egyben utolsó szakasza jellemző példa annak szemléltetésére, hogy a romantikus lírikus gyakran a teljesség idealista eszményével szemben a lélek töredezettségét, szakadozottságát, széttépettségét próbálja érzékeltetni, mely olykor – így a „Doppelgänger”-t szerepeltető művekben – a személyiség meghasadságát, sőt egyenesen hobbantságot, eszelősséget jelenthet – mint Shelley *Julian and Maddalo* (1824) című költeményében, ahol a „fragments of most touching melody” az örület metonímiája. A mondatszerkesztés töredezettségét is lélektani érvekkel próbálták indokolni – nemcsak a lírikusok, de Jean-Jacques Rousseau nyomán a szereplők belső életével foglalkozó elbeszélő prózaírók is. Szélsőséges alakját az avant-garde által fölértékelt szerzőknél lehet megtalálni, így a szürrealisták által olyannyira kedvelt Aloysius Bertrand-nál és Nervalnál, vagy a különösen Pound óta méltányolt Beddoes-nál. Ez utóbbi költőnek egyik verse így hangzik:

LIFE IS A GLASS WINDOW

Let him lean
Against his life, that glassy interval
'Twixt us and nothing, and upon the ground
Of his slippery breath, draw hueless dreams,
And gaze on frost-work hopes. Uncourteous Death
Knuckles the pane, and –”

Hevenyészett fordításban:

AZ ÉLET ÜVEGABLAKE

Hadd támaszkodjék
Saját életére, arra az üveges hézagra,
Mely a semmitől választ el bennünket, és csúszós
Lélegzetének alapjára húzzon színtelen álmokat,
És tekintsen a fagy-munkálta reményekre. Az udvariatlan Halál
Megkocogtatja az ablakot, és –”

Ennyire újszerű írásmódra – mely mintegy ellenképe Felicia Dorothea Hemans „és”-sel kezdődő, 1825-ben megjelent *The Lost Pleiad*, illetve három évvel később kiadott *The Dreaming Child* című költeményének – a magyar költészetben még Vörösmartynál sem akad példa, de az ő művei lényegesen közelebb állnak a mondattan átalakításának ilyen módjához, mint a német dalköltészetnek Rückert vagy Heine, sőt akár Eichendorff képviselte változata. Az emberek, az *Előszó s A vén cigány* fölépítését nem kevésbé föltűnő módon az egymást követő mellérendelések határozzák meg, mint Bertrand költeményeinek szerkezetét. A reformkor szemléletét jellemzi, hogy általánosan elfogadottá vált töredékek nyilvánosságra hozatala. Kisfaludy Sándor például 1836-ban a Magyar Tudós Társaságban töredékként olvasta föl *A somlai vérszüret: Rege a magyar előidőkből* című alkotását, melyet a következő évben nyomtatásban is közölt az *Emlényben*. Vörösmarty nem tekinthető kivételnek azon az alapon, hogy befejezetlenül hagyott költeményt adott közre. Abban különbözött kortársaitól, hogy az utókor megítélése szerint mélyebb indokltságot adott a töredékszerűségnek. *A Délszigetben* különös nyomatékot kap, hogy a költemény elején megjelenített egység kettéválk. „Megnyilt a sziget és egymástól válva levének” – olvassuk Szűdeliről s Hadarúrról. A meghasadtság a semmi ijesztően fonséges képét idézi föl: „Lábok előtt iszonyú mélység nyildoklik”, s ezt követően a két főszereplő egy-egy töredék világban találja magát. Az igei állítmányok hiánya, a copulás metaforák mondattni szagztatottság hatását keltik:

Lángsas az éh; a szomj égő vérkeblű oroszlán.
[...]
A féltő szerelem: [...]
Nyílt verem a vénség,

Hasonló kifejtetlenség jellemzi a másik töredéket, a *Magyarvárt*:

Látköre barna homály, szeme, lelke halotti sötétség
Keble kiégett hegy.

A kifejtetlenségnek „Az emberfaj sárkányfog-vetemény” sorhoz hasonló alakzatai elárulják az összefüggést metaforikus beszédmód és töredékszerű látás között: a rész egész helyett áll, emlékeztetvén arra, hogy a metaforának mindig van szinkdochés vetülete, a jelkép föltételezett egész helyett áll. A kiteljesedett, szervesnek mutatott formával szemben a töredék a halál képzetét idézi föl. Vörösmarty ebben a tekintetben is a nyugati romantika költőivel állítható párhuzamba. Shelley 1821-ben kiadott s Keats halálára írt elégiájában, az *Adonais*-ben olvashatók a következő szavak:

Life, like a dome of many-coloured glass,
Stains the white radiance of Eternity,
Until Death tramples it to fragments.

A *Magyarvárban* a töredékekre szaggatottság a nemzethalál képzetével kapcsolódik össze – akár majd két évtizeddel később az *Előszóban*. Ártá, a pártus fejedelem hazátlanul bujdosik. Jellemzése egyszerre idézi fel Prométheusz és Lear alakját:

Most is, mint keselyűk szaggasztják őt az ijesztő
Gondolatok, s ősz fürteivel hajtják ki az éjbe.

Kit szólít meg Vörösmarty költészete a huszonegyedik század küszöbén? Sajnos, e kérdést föl lehet tenni, legalábbis a következő alakban: Vörösmartynak mely költeményei s kinek számára lehetnek fontosak a jelenkorban? Az 1900 előtti magyar irodalom számottevő része nagyon gyorsan távolodik az élő magyarság érdeklődési körétől. A *Zalán futása* egészében már több nemzedék óta jobbára csak irodalomtörténészek tudatában él, a *Szózat* „Itt élned, halnod kell” szavait egy-két évtizede érvénytelennek nyilvánította a nyugati magyarság némi képviselője. A művészi értékek történetiségére a romantika ébresztett rá, s ettől elválaszthatatlan, hogy olykor éppen azt becsüljük a múlt emlékeiben, amit korábban fogyatékoságnak véltek. Vörösmarty költői beszédmódjának töredezettsége is erre bizonyosság. A vonalszerűség tagadása az ő műveiben nemcsak idő és tér szembeállítását, de egyúttal az ésszerűség, az előrehaladás mibenlétét is kérdésessé teszi. Ebben is rejlik költészetének időszerűsége.

1 Erdélyi János: *Vörösmarty Mihály Minden Munkái*. In: *Irodalmi tanulmányok és pályaképek*. Budapest: Akadémiai, 1991. 27.

2 Uo., 33.

3 Uo., 69.

4 Uo., 36.

5 Uo., 37.

6 „Ironie ist klares Bewußtsein der ewigen Agilität, des unendlich vollen Chaos.” Friedrich Schlegel: *Ideen* 69. In: *Werke in zwei Bänden*.

Berlin und Weimar: Aufbau-Verlag, 1980. I. 271.

7 Vö. John O. Hayden: *The Romantic Reviewers 1802–1824*. Chicago: The University of Chicago Press, 1969.

8 Erdélyi, 80.

9 Friedrich Schlegel: *Fragmente* 206. In: *Werke in zwei Bänden*, I. 214.

10 Toldy Ferenc: *A magyar nemzeti irodalom története. A legrégibb időktől a jelenkorig*. Rövid

előadásban – 1864–1865. Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1987. 247.

11 Erdélyi, 81.

12 Uo., 85.

13 Toldy, 27.

14 Vö. Manfred Frank: *Philosophische Grundlagen der Frühromantik*. Athenaeum: Jahrbuch für Romantik 4 (1994), 224–226., valamint Mesterházy Balázs: *Reprezentáció, identitás, temporalitás*. Literatura, 1998. 361.

15 Marosi Ernő (szerk.): *A magyar művészet-történetírás programjai: Válogatás két évszázad írásaiból*. Budapest: Corvina, 1999. 15.

16 Rudolf Arnheim: *The Split and the Structure*. Berkeley–Los Angeles: University of California Press, 1996. 6–7.

17 *Vörösmarty-anthologia*. Budapest: Magyar Irodalmi Társaság, 1925. 4.

18 William Wordsworth: *Selected prose*. Harmondsworth, Middlesex: Penguin Books, 1988. 267.

A sors iróniája a drámairodalomban

A jelenség, amelyről e tanulmányban szó lesz, talán Verdi ismert operáinak szűzséjével illusztrálható a legkönnyebben. A mantuai herceg bohócát, Rigolettót olyan sérelem éri, amit csak vérrel lehet lemosni: az udvaroncok elrabolják lányát, a herceg pedig szeretőjévé teszi. Rigoletto tehát bérgyilkost fogad, de a gyűlölt herceg helyett szeretett lányát ölik meg – vagyis az áhított bosszú kitervelője ellen fordul. *Más.* Luna grófnak sikerül elfogatnia azt a cigányasszonyt, aki elrabolta öccsét gyermekkorában, sőt a cigányasszony fiát, Manricót is, aki a gróf ellenfele a politikában és vetélytársa a szerelemben. Amikor kiderül, hogy az imádott nő inkább választja a halált, mint Luna grófot, vérpadra küldi Manricót – s csak ekkor tudja meg, hogy saját öccse fölött ítélkezett. *Ismét más.* Egy derék vidéki gazdálkodó, bizonyos Germont úr fülébe jut, hogy fia összeállt egy ismert kurtizánnal, s mert a kétes hírű kalandtól félti háza jó hírét, valamint leánya házassági esélyeit, fölkeresi a romlott nőszemélyt, s rábeszéli, hogy szakítson a fiával. Idősebb Germont természetesen jót akar, de csak azt éri el vele, hogy tönkreteszi fia boldogságát s megkeseríti a végzetes betegségébe belehaló kurtizán hátralévő napjait.

Mindegyik esetben a szándék ellen fordul az eredmény: a sors kegyetlen tréfát űz a hősökkel. Cselvetése ironikus és tragikus, de fogalmazhatunk úgy is, hogy: „igaztalan”, mert beleavatkozik az emberek igazságosztzó, az igazságot helyreállítani akaró tevékenységébe és felülbírálja azt. Ahelyett, hogy egyensúlyba kerülne a mérleg nyelve, még inkább kibillen helytelen irányba.

A sors csele, más szóval a sors iróniája az ún. „objektív” műnemek *konstitutív* eleme: a dráma és az epika világának bajkeverő spiritusz rektora. Már az antik tragédiákban „kimutatta foga fehérjét”.

Aiszkhülosz *Perzsák* című drámájában, amely az egyetlen nem mitológiai tárgyú műve szerzőjének, a perzsa anyakirálynő, Atossa baljóslatú álmot lát. Álmában fia, Xerxész egy perzsa és egy görög nő nyakába jármot vetett, és szekere elé fogta őket; a perzsa békésen tűrte az igát, de a görög fellázadt ellene. Sajnos, az elbizakodott perzsa uralkodó nem hallgat sem anyjára, sem másra, így azután eléri végzete: megalázó vereséget szenved a görögöktől. Aiszkhülosz drámája értelmezhető nosztalgikus visszatekintésnek is (nyolc évvel a szalamiszi győzelem után született), vagy akár a görög dicsőséggel való kérkedésnek is. De legalább

annyira figyelmeztetés is – súlyos mementó, hogy jó lesz észben tartani: a leg-hatalmasabb ember is tehetetlen játékszer a sors kezében.

Kétségtelen, a tragikus ironia legismertebb és legjellemzőbb példája Szophoklész *Oidipusz királya*. E műből sem hiányoznak a figyelmeztető jóslatok, s itt az emberek még hallgatnak is rájuk. Théba királya, Laiosz azért teszi ki egyetlen fiát csecsemőkorában az erdőbe, hogy elkerülje Apollón jóslatának teljesülését. Ám a jóslat azért jóslat, hogy teljesüljön: a csecsemő Oidipusz felnő, s egy véletlen találkozás során megöli apját (aki persze csak egy ismeretlen számára), majd megszabadítva Thébát a szörnyű Szfinx rémuralmától, a város királya lesz, és nőül veszi az özvegy királynét, azaz tulajdon anyját. Ekkor újabb katasztrófa zúdul a városra, a döghalál, amire kizárólag azért van szükség, hogy Oidipuszt nyomozásra sarkallja és eközben ráébredjen az igazságra. Ha belegondolunk, egész életútja a sorsként rögzített csalárd forgatókönyvet követte; a sors iróniája az ő legkiválóbb jellemvonásait, bátorságát, hősiességét kérdőjelezi meg utólag.

Ám ezen a tragikus ponton a dráma hősei a felsőbb hatalmak egyenrangú partnerének bizonyulnak: a vérfertőzésbe keveredett királyné öngyilkos lesz, Oidipusz pedig megvakítja magát. Azaz *saját kezükbe veszik sorsukat*. Ennek alapján gondolta számos elméletíró, hogy a tragikum végső soron érvényteleníti az iróniát. Az ifjú Lukács György egyenesen azt állította, hogy az ironia kizárólag a modern kor „adekvát” műfajának, a regénynek „normatív érzülete”. A tragédiával szemben, amely „szétzúzza a felső világok hierarchiáját”, a regény a valóság győzelmét ábrázolja hősei fölött, a harcot hiábavalónak mutatja, és szenved tőle, hogy hiábavaló. „A költő iróniája – írja Lukács – az isten nélküli korok negatív misztikája: *docta ignorantia* (tudós tudatlanság) az értelemmel szemben; a démonok jótékony és gonosz működésének felmutatása; lemondás arról, hogy e működés tényénél többet is meg tudjanak érteni, és mély, csak megformálás útján kifejezhető bizonyosság, hogy ebben a tudni nem akarásban és tudásra való kép telenségben csakugyan megtalálták, megpillantották és megragadták a legvégső dolgot, az igazi szubsztanciát, a jelenvaló, nem létező istent. Ezért az ironia a regény objektivitása.”

Másutt Lukács azt fejtegeti – igen szellemesen –, hogy az életszerűség vagy a büntett csupán lélektani, illetve „technikai” elem a tragédiában. „A Kell megöli az életet, és a drámai hős csak azért övezi fel magát az élet érzékletes megjelenésének szimbolikus attribútumaival, hogy a halál szimbolikus szertartását mint a létező transzcendencia láthatóvá válását... celebrálhassa”, illetve „A tragédiában a büntett vagy semmi, vagy szimbolikus...” Lukács szemében az antik tragédia a meghatározó modell, s minden mást ehhez mér, pontosabban ehhez viszonyítva vádol meg *drámaiatlansággal*. Nem érzékeli azt sem, hogy a görög tragédia bizonyodalmi ironikus helyzetre épül; számára az ironia kései belelátás, a modern nézőpont visszavetítése. Ahol a normatudat alapjaiban sérthetetlen, ahol a transzcendencia magától értetődő, ott nincs helye kétségnek, iróniának.

Én is úgy vélem, hogy az antik tragédia-hős egész lényével benne áll a rá mért szituációban, míg az ironia már az első jelentős értelmezése idején, a platóni-

szókratészi változatában elmozdulást, illetve távolságot jelent bármifajta szituációhoz képest. De bár a bölcséleti reflexió csak jóval később látta be, hogy az irónia kiterjeszthető a sors cselvetésére is, maga a lehetőség korábban is adva volt, és utólagos felismerése nem lokalizálhatja érvényességének idejét.

Bahtyin persze joggal állapította meg, hogy „Az irónia minden újkori nyelvbe (kivált a franciába), minden szóba és nyelvi formába behatolt (itt főként a szintaktikai formákba), az irónia törte szét például a beszéd ormótlan, »fennkölt« körmondatait. Az irónia mindenütt jelen van – a leghalványabb illékony árnyalatoktól a nevetéssel határos harsány formákig. Az újkor embere nem kinyilatkoztat, hanem beszél, vagyis amit mond, azt mindig fenntartással mondja.” De az irónia kiterjedése, illetve általánossá válása csupán egyik összetevője, illetve szimptomája annak az utóbb szellemi forradalomba torkolló erjedésnek, amely a felvilágosodáshoz és a modernitás megszületéséhez vezetett.

Így például Shakespeare drámaköltészetében az irónia hasonlíthatatlanul nagyobb szerepet játszik, mint az antik tragédiákban, ugyanakkor a transzcendencia itt is áthatja az univerzumot – igaz, immár nem magától értetődő, mint ahogy a szokásrend sem az. Már a *Romeó és Júlia*-ban megkérdőjeleződik a két veronai család természetesként megélt áldatlan viszálya, s nemcsak az ellenérdekelt két címszereplő, hanem a város egészét képviselő herceg nézőpontjából is. Csakhogy a *Romeó és Júlia* még fiatalkori műve szerzőjének. A pálya delelőjén írt *Troilus és Cressida* úgy vetíti elénk a trójai háború eszelős és kilátástalan, önmagát gerjesztő, véget nem érő folyamatát, hogy nincs egyetlen olyan szereplője sem, aki radikálisan distanciálni tudná magát tőle (illetve Cassandra minden rosszat megjósol ugyan, de őt a többiek örülnék tartják és nem hisznek neki).

A *Romeó és Júlia* sorsértelmezése még hagyományos: Romeó jót akar, s mégis Mercutio és Tybalt halálát okozza; Lőrinc barát is jót akar, s mégis Romeó és Júlia halálát okozza. A *Troilus és Cressida* sorsfelfogása hasonlíthatatlanul modernebb (Jan Kott nem véletlenül emelte ki az életműből), hiszen itt nem csupán az emberi szándékok ellenére érvényesül iróniája, hanem azokat beteljesítve is. Troilus elnyeri Cressida szerelmét, de azután elnyeri más is – s kiderül, hogy a lány nem méltó hozzá, mégis föláldozza magát szenvedélye oltárán. A fortélyos Ulysses terve is megvalósul: Achilles legyőzi Hectort, de aljas módon éri el, úgy, hogy a hőst fegyvertelen lepi meg és mészároltatja le embereivel – ami (Ulysses szándékával ellentétben) ahelyett, hogy kioltaná, fölszítja a háború parazsát. Ahol nincs se igaz szerelem, se katonai becsület – sugallja a mű –, ott minden megtörténhet.

Hasonló, „nihilista-gyanús” álláspont a *Bánk bán*-nal kapcsolatban is fölvehető. Politikai és szerelmi dráma egyszerre: címszereplőjét nádori méltóságában és férji becsületében egyaránt sérelem éri az udvart a király távollétében megszállo s a magyarokat kiszipolyozó és lenéző merániak (a királyné és rokonsága) részéről. Az alaphelyzet igen egyszerű – a tulajdonképpeni bonyodalmat a címszereplő emberi habitusa okozza, amely inkább hasonlít költőre, mint államférfiára, s a német Sturm und Drang irányzat érzékeny hőseihez áll közel. Az I. sza-

kasz (felvonás) végén elmondott nagy monológja szerint nem nagyúrként, hanem „puszta lélekként” akar küzdeni. Bizonytalanságával csak tetézi a bajt; a szakirodalomban viták folytak arról, hogy valójában kivel szemben követ el tragikai vétését: Gertrudisszal, Petur bánnal vagy a királlyal?

Akad olyan értelmezés is (Barta Jánosé), amely szerint elsősorban Melinda tragikus sorsáért terheli felelősség. Az első szakasz utolsó jelenetében úgy dönt, hogy inkább a békétlenekhez megy, s így Melindát végső soron kiszolgáltatja Ottó terveinek. Amikor megtörténik a baj, örületbe kergeti hitvesét, megtagadva benne a feleséget és anyát. Később ugyan megenyhül, sőt Gertrudis parancsa (a negyedik szakaszban) a távozás szándékát ébreszti benne, de azután Melindát Tiborcra bízta, s ő marad, hogy leszámoljon a királynéval. A gyilkosság csak siettetí végzetüket: Bánk nem távozhat alattomosan, gyilkos módjára a tett színhelyéről, kivált hogy a király is hazaérkezett, neki helyt kell állnia, s így nem lehet hitvese után, hogy védelmezze. Közben Ottó bosszút áll, és meggyilkoltatja Melindát. Ekképp idézik elő Barta szerint Bánk tettei sorsszerű következetességel hitvese halálát.

Annyi bizonyos, hogy a szentimentális lélek szükségképpen ön- és közveszélyes, mert a környezetével mély és kibékíthetetlen feszültségben él. Minden törekvése arra irányul, hogy elfogadtassa magát egy idegennek és ellenségesnek tudott világgal, mégpedig úgy, hogy *ez a világ igazodjék hozzá*. A szentimentális hős szükségképpen magányos, s magánya legalább annyira vállalt, mint amennyire kényszerű. Nem akarja, hogy besoroltassék a társadalomba, mert az óhatatlanul eltorzítaná személyiségét. „*Annyit érsz, amennyi vagy*”: ez a szentimentális hős mércéje, amelyet szembeállít a társadalom megtévesztő, látszatokon alapuló értékrendjével. Naivitása és érzékenysége kiszolgáltatja őt, szenvedélyessége és sértődékenysége viszont könnyen vezethet oda, hogy ne csak áldozata legyen a végzetnek, hanem kiváltója és eszköze is.

A századelő magyar drámairodalmának érdekes és rendhagyó darabja Herczeg Ferenc *Bizánc* című allegorikus színműve, amelynek főszereplője a megkésett szentimentális hős, akinek valóban oka van rá, hogy meggyűlölje környezetét. A cselekmény egyetlen nap alatt pereg le: a bizánci császárság összeomlásának napján, 1453. május 29-én, reggeltől éjszakáig. Mohamed szultán seregei körülfogták a várost, amelynek semmi esélye föltartóztatni a roppant túlerőt. Konstantin császár maroknyi hűséges zsoldosa élén még harcol, miközben az utcán már Mohamedet élteti a nép, a főméltóságok pedig (köztük a császárné is) egymással versengenek, hogy a várható jutalom fejében elárulják őt.

Ekkor meglepő fordulatként Mohamed elküldi öccsét követségbe Konstantinhoz, s felajánlja, hogy egy gályán elmenekülhet maradék hívével együtt. Egy óra haladékot kap a császár, s ezalatt szertefoszlik minden illúziója: rá kell döbbennie, hogy egész életében csak képmutatás és haszonlesés vette körül. A bukott uralkodót nem követi senki a gályára. Az összetört Konstantin rettenetes „törvényt ül” áruló népe fölött. Lefejezteti a szultán öccsét s a fejet elküldi Mohamednek, amivel eléri, hogy a várost elfoglaló janicsárok mindenkit lekasabolnak,

senkinek sem kegyelmeznek. Ebben az esetben a hős ismét méltó partnerévé válik a szeszélyes természetű sorsnak; úgy is fogalmazhatunk, hogy – az antik tragédiákra emlékeztető módon – *személyessé változtatja a végzetet*. De nem gyanútlan és nem vétlen, mint Szophoklész alakjai.

S nem is olyan ritka ez a fejlemény a XX. századi drámairodalomban. Például Dürrenmatt gyakran él hasonló fordulattal. *Az öreg hölgy látogatása* című komédiájában a dúsgazdaggá lett címszereplő tér vissza ifjúkori megaláztatásának színhelyére, a koldusszegény kisvárosba, hogy elégtételt vegyen az őt hajdan ért sérelmekért. *A nagy Romulusban* pedig – amely az *ezredvégi történelmet megelőlegező parabolaként* is értelmezhető – a címszereplő nyugatrómai császár és a birodalmát elfoglaló germán fejedelem nemcsak abban hasonlítanak egymásra, hogy mindketten szenvedélyes tyúktenyésztők, hanem abban is, hogy belülről próbálják felbomlasztani az általuk uralt, de mélyen megvetett értékeknek hódoló népüket. Ezúttal a császár a „sikeresebb”; a győztes fejedelem csüggedten, tehetetlenül adja meg magát a sorsnak – hogy nem tudta megakadályozni a germán militarizmus diadalát. Dürrenmatt már tökéletesen tisztában van azzal is, hogy ha – a végeredményt tekintve – mindig a sors győz, akkor nincs helye az igazi tragikumnak.

Az sem utólagos visszavetítés, ha belátjuk, hogy az irónia korábban sem kizárólag a tragikus végkifejlethez segédkezett, hanem a szerencséshez is. Amikor a szorult helyzetben lévő hősről kiderül, hogy legfőbb adósának gyermeke, s ezzel megoldódik minden baj – egyáltalán a hajdanában egymástól elszakadt szülők és gyermekek váratlan egymásra ismerése és -találása a komédia vagy a regény végén nem csupán műfaji konvenció, hanem sok esetben *ironikus fintor* is, amely a világ eredendően tragikus voltát feltételezi. A modernitás a hagyományon alapuló, zárt értékrendű társadalmak felszámolásával, a nyitott és értékplurális társadalmak kiépítésével kikezdte ugyan a tragikum egyetemes érvényét, de az irónia és a groteszk térnyerése is félreérthetetlen fenyegetést jelez a késő polgári kor embere számára.

Miközben a tömeges áldozat mindennaposá válása közvetlenül érdekeltté tesz a tragikum megélésében, addig a kivételességgel együtt érvényét veszíti az *individualitás-érték*, melyen a tragikum alapult. Tulajdonképpen hajlunk rá, hogy elfogadjuk a személytelen mechanizmusok felsőbbbségét, föltéve, hogy névvel és arccal álcázzák. Semmi baj az ügyeletes „nagy testvér”-rel, ha jó a PR-ja – ha széles mosollyal, kellemes orgánummal duruzsol a képernyőről.

Az értékpluralitás intézményessé válásával a kétség és az elégedetlenség is része lett az intézmények normális működésének. A választás megnövekedett lehetősége és kényszere legitimálja az értékzavar és az értékválság folyamatos vagy legalább periodikusan ismétlődő élményét. A romantika óta hozzátartozik a polgári társadalom öntudatához, sőt újabban önbecsüléséhez is. *A normatudat iránti kétség beépítése a normatudatba:* e fejlemény szükségképpen hozta magával az irónia (az értékállításnak álcázott értéktagadás) és a groteszk (a pozitív értékek negatívként való lelepleződése) feltartóztathatatlan emanációját (kisugárzását).

A sors cselvető hatalmának éle talán azzal vehető el a legjobban, hogy – mint azt Molnár Ferenc leleményes szerepvígjátékaiban látjuk – az egyik szereplőre ruházzák feladatát: előbb csak a szimbolikusan megidézett Ördög (*Az Ördög*), később azonban a virtuóz drámaíró Turai (*Játék a kastélyban*) és a hasonlóképp zseniális bankvezér Norrison (*Egy, kettő, három*) is rendelkezik a bonyolítás és a megtévesztés ama bűvös képességével, amelyet korábban a sors számlájára írtunk. A színpadi és életbeli szerepek hasonlóságát kiaknázó, Molnár által kikísérletezett szerepvígjátéknak az a legfontosabb szemléleti újítása, hogy a színház konfliktusmegoldó képességét extrapolálja az életre – azt szuggerálva, hogy bármifajta konfliktus látszattá nyilvánítható és ily módon kiküszöbölhető. Az elhidegült színésznő feleség szerelmét a férj (aki ugyancsak színész) visszaszerezheti, csupán délceg testőrt alakítva kell udvarolnia neki (*A testőr*); a hűtlenségen rajtakapott menyasszony (ő is színésznő, sőt primadonna) ártatlanná nyilvánítható, csupán a kihallgatott szerelmi légyottról kell kideríteni, hogy közönséges színházi próba volt (*Játék a kastélyban*).

E vígjátékokban a cselvető szándék kifejezetten nemes; Molnár hősei haszonélvezői inkább, semmint kárvallottjai a látszatoknak – valójában az érzelmeiknek vannak igazán kiszolgáltatva. A mindenható bűvészmutatvány nem is annyira mindenható, hiszen nem a tettet fordítja önmaga ellen, hanem a tett átértelmezésével hatástalanítja annak eredeti irányát.

A felszínes mesteremberként elparentált Molnár Ferencnek még arra is futott az erejéből, hogy kései művében, *A császár* című tragédiájában (1942) megpróbált szembenézni a szerepvígjáték problematikussá válásával is. A mű cselekménye történelmi környezetben játszódik: a napóleoni idők Párizsában, pontosabban 1804-ben, amikor a forradalom egykori tábornokát császárrá koronázták, s az újdonsült zsarnok könyörtelen terrorral sújt le mindenkre, aki nem hódol be neki. A darab szereplői egy színésztársulat republikánus érzelmű tagjai, közöttük a kor legkiválóbb színészeivel, Armand Desroses-zal és feleségével, Amélie-vel, aki ugyancsak színésznő. Éppen előadásra készülnek, amikor megérkezik a rettenetes hír: a házaspár egyetlen fiúgyermekét – csupán mert Napóleont szidta egy kávéház teraszán – a túlbuzgó rendőrök elfogták, haditörvényszék elé állították és azonnal kivégezték. A színészek sincsenek biztonságban, menekülniük kell.

A szerencsétlen anya, Amélie fájdalmában megőrül, még férjét sem ismeri fel, egyedül a bosszú élteti: azt tervezi ki, hogy szerelmes pásztorórára hívja a császárt, s ott végez vele. Desroses élete – családjától és színházától megfosztva – tökéletesen értelmetlenné vált, így hát egy utolsó fellépésre szánja el magát: Napóleonnak maszkírozva ő jelenik meg a végzetes találkán.

A császár már csak azért is figyelemre méltó darabja Molnárnak, mert a szerepvígjáték pilléreire tragikus építményt emel. És olyat is megtesz benne, ami korábban elképzelhetetlen lett volna: nyíltan feltárja (mondhatni, „kibeszéli”) a színpadi és életbeli szerepek hasonlóságából fakadó meghasonlás veszélyét. Desroses kétségbeesetten panaszkolja társainak: színészi hivatása lehetetlenné

teszi számára, hogy úgy adhassa át magát a fájdalomnak, mint a többi ember. „Nem tudok egy *igazi* tragédiával szemben állni, annyiszor álltam szemben *kitalálttal*... betanulttal... Gyűlölöm azt, ami vagyok! Nem tudom, hogyan nézzen rátok, hogyan üljek, hogyan álljak, mit csináljak a szememmel... hogy ne legyen színjátszás! Szívemből irigyelek most minden közönséges embert, aki ilyenkor *nem tudja, hogy mit csinál!* Mert én tudom! mindig tudom, hogy mit csinál a testem! A kezem, az arcom, a szemem! Micsoda pokoli büntetés ez most azért, mert annyiszor *bazudtam szenvedést* a színpadon!” E vallomást akár úgy is felfoghatjuk, mint a molnári szerepvígjáték alaptételének visszavételét.

Töredékek a szakma jövőjéből – blokkok a feltétel nélküli egyetem falaiból*

1. töredék

Derrida szövege hitvallás, látomás és program. És – mint szinte kivétel nélkül mindig – metafizikus. Erős beszéd. Filozófia. Nem szaktudomány.

Ehhez a szöveghez nem tudok kapcsolódni, noha folyamatosan és mindig kapcsolódom.

2. töredék

Nincs link, nincs link, nincs link. Nincs link, de nem azért nincs, mintha nem érdekelné a szakma jövője, nem azért nincs, mintha nem állnék a feltétel nélküli egyetem mellett, nem azért nincs, mintha nem hinnék a harmadik ipari forradalom radikalitásában, s nem is azért nincs, mintha nem tartanék a harmadik ipari forradalom veszélyeitől.

Igen, érzékelem a virtualitás és a cyberspace okozta törést, hiszek a dekonstrukcióban, gyűröm a disszeminatív olvasatokat, gyártója vagyok interaktív multimedialis interpretációs CD-ROM-nak, hypertextuálisan olvasok, élek a kibernetika eredményeivel, noha mobilom vagy kikapcsolva van, vagy vibrációra állítva... De ehhez a beszédmódhoz nincsenek linkeim. No link. Csak mellé van. Mellébeszélés.

Igen, a feltétel nélküli egyetem híve vagyok, de például nem nagyon értem, mit jelent a feltétel nélküli egyetem alapját képező jog, a nyilvánosság előtt történő mindent kimondás joga. Ki tudok mondani mindent? Mi az a minden? Belül, bennem van valami, ami a minden? S ezt a mindent ki tudom mondani? Vagy épp ez a lehetetlen? A lehetetlent mondom ki? A minden lehetetlen? A lehetetlen a minden? Felejtsem el, amit Lacantól tanultam, hogy „A kívánság a vágy metonímiája”? Nincs különbség a kimondott és az olvasott jelentés között, mint de Mannál? Bátor vagyok? És gátlástalan? Gyáva vagyok és gátlásos? Félek a jövőtől? Félek mindentől? Kimondom a mindent?

* Ezen dolgozat angol nyelvű változata elhangzott a 2000. szeptember 11–12-én, Pécsen rendezett *L'avenir de la profession ou L'université sans condition* című Derrida-szimpoziumon az ugyanezen című Derrida-előadás hozzászólásaként.

3. töredék

A hetedik ponthoz érek, ami nem a hetedik nap. Ami nem a hetedik nap, az érkezik. Ami érkezik, az felforgatja és megfutamítja azt a tekintélyt, amely a tudáshoz, a hitvalláshoz és a „mintha” működéséhez kapcsolódik. Ami érkezik, az a lehetetlen lehetséges. A feltétel nélküli egyetemről való beszéd alany nélküli beszéd. Derrida szövege alany nélküli állítások sorozata. A megnevezhetetlen alanyt a lehetetlen névvel ruházza fel. Feltétel nélküli egyetem nincs, pontosabban a feltétel nélküli egyetem lehetetlen, tehát a feltétel nélküli egyetem hitvallás. A feltétel nélküli egyetem a „talán”-ból emelkedik ki, a „talán” eseménye. Nem „nincs”, hanem lehetetlen. Talán nincs, talán lehetetlen. Lehetetlen, tehát megérkezik.

A lehetetlen-lehetséges apóriája megment a doktrinárségtől? Vagy csak ez ment meg? Megvan a megoldás? Az iszonyatosan nagy löszung?

4. töredék

Meghaladható-e az intézmény és a szabadság oppozíciója, az egyetem hatalmi beágyazottságának és a „mindent kimondás” normatívájának oppozíciója, a feltételhez kötöttség és a feltétel-nélküliség oppozíciója? Van-e élet a dekonstrukción innen? Van-e rock’ and roll a dekonstrukción túl?

5. töredék

A cyberspace nemcsak kimozdította a betűket, az írásbeli verbalitást klasszikus helyéről, a Könyvből, hiszen a betűk delokalizációja sokkal korábban megtörtént már, hanem virtualizálta is a betűt: materiálisan eltüntette. S a digitális betű mégsem kevésbé valóságos, mint az ólombetű.

A cyberspace megszünteti a Könyv előírta lineáris olvasást és a tudományosságot biztosító koherenciát. Van regény linearitás és koherencia nélkül? Milyen regény van koherencia és linearitás nélkül? Milyen van? Ami van, az milyen?

6. töredék

Is There a Space in This University?

Is There a Place in This CyberUniversity?

Mottó:

„...[m]ióta nyom van,
bizonyos virtualizáció is történik;
íme a dekonstrukció ábécéje.”

(Jacques Derrida: *L’avenir de la profession*. 5.)

Hol az egyetem helye a cyberspace-ben? Mennyiben delokalizálódik és virtualizálódik az egyetem? Van-e hely/van-e helyünk az egyetemen?

A dekonstrukció ábécéjének első eleme a nyom, s a nyom bizonyosan egy bizonyos virtualizációt von maga után. A nyom, a bevésődés, a beíródás mindig vir-

tuális. A jelen mindig van egy távollevő, így a jelen és a távol között, az itt és az ott között nyílik fel a difference. A difference space a klaviatúra betűkészletében.

A harmadik ipari forradalom főszereplője a cybermunkás.

A cyberstory úgy íródik, mintha ő valósítaná meg először a virtuálist, s mint-ha rendelkezne is vele.

7. töredék

Mit jelent a „virtuális” az irodalmi diszkurzusban?

Részlet a 2000/2001-es tanév I. félévében a Szegedi Egyetemen meghirdetett pszeudo-virtuális szeminárium kurzusleírásából:

„A virtuális itt a szeminárium delokalizációját (is) jelenti, az egyetem mint lokális hely virtualizálását (ami lehetőségként mindig is rendelkezésünkre állt), azaz a szemináriumi munka nem (csak) a szemináriumi – földrajzilag megadott – teremben zajlik, hanem a digitális világban (is). [Az »is« és a »nem csak« jelöli a virtuális szeminárium pszeudo-jellegét, ami nem feltétlenül utal az egyetem álságos voltára – noha bizonyos értelemben minden egyetem álságos attribútumokkal {is} rendelkezik.]

Annyiban feltétlen elmozdulás történik a klasszikus szemináriumi munkához képest, hogy a szóbeliség rovására erősödik a munka írásbeli jellege, a szóbeliség alapvetően majd az írásbeli kommentálására szorítkozik. A Könyv, a hallgató és a professzor hármasába beékelődik a digitális médium, a cybersztár, a PC.”

8. töredék

Hol a hatalom helye a delokalizációban? Virtuális börtön? Virtuális kenyér és virtuális víz? Mért, nem az?

9. töredék

Az egyetem persze bizonyos értelemben mindig is virtuális (volt), mindig végrehajtotta a testek disszeminációját, s ezzel a szétszórattással az egyetemi oktatást is delokalizálta. A delokalizáció nem jelenti, mert nem jelentheti a hely eltörlését, a térbeliség végleges elvesztését, az egyetemi képzésben részt vevő hallgató teste mindig van valahol, mindig lokalizálható. Azonban ami történik, ami érkezik [ce quie arrive], a lehetetlen lehetséges, a lehetséges mint lehetetlen [du possible comme impossible, d'un possible-impossible], az sosem lokalizálható, az mindig virtuális. A cyberspace nem új találmány, nem új korszak (noha nehezen cáfolható a harmadik ipari forradalom tétele), törés, valami másnak a berekesztődése, a cyberspace a belül mindig is működő virtualitást tette kívülré, exteriorizálta a virtualitást, piacra dobta, megszüntette privát jellegét, publikálta, címkével, árécédulával látta el.

Hogy kerülhető el a dekonstrukció doktrínája? Elképzelhető hitvallás doktrinárség nélkül? A lehetetlen-lehetséges apóriája megment a doktrinárségtől?

10. töredék

Derrida szövegének valószínűleg az egyik legrelevánsabb kérdése az, hogy mit keres a dekonstrukció az egyetemen. Kétségtelen, hogy a legvadabb elmélet is megszelídíthető, a legradikálisabb nézet is doktrínává emelhető: lehetséges dekonstruktív professzor, de nem azért, mert van. Nyilván lehetséges dekonstruktív kurzusokat meghirdetni, lehetséges dekonstruktív dolgozatokkal jelen lenni a tudományos életben, lehetséges dekonstruktív tárgyú dolgozatokkal tudományos fokozatot elnyerni, azonban: Lehetséges-e dekonstruktív egyetem?

A feltétel nélküli egyetem hitvallás. A dekonstrukció hitvallás. A disszemináció beszédmód.

Milyen retorikai műveleteket kell végrehajtanunk, hogy a disszertációtól eljussunk a disszeminációig? Eljuthatunk?

MENYHÉRT ANNA

Ideológiák (a sorok) között

A magyar irodalomtörténet 1949-től a hetvenes évek közepéig tartó korszakát sokszor és joggal értelmezik hiátusként, vákuumként, szakadásként, abban az értelemben, hogy az akkori irodalom és irodalomfelfogás az előzményekből nem szervesen következett, nem az irodalom belső folyamatainak köszönhető. Az, hogy a kilencvenes években az irodalomtörténeti kutatások előszeretettel fordultak a két világháború közti korszak irodalmához, s hogy – nem lévén megbízható hazai értelmezési keret – ebben nagy szerepet játszottak a különböző, ekkor ismertté vált külföldi irodalomelméleti irányzatok megfontolásai, érthető úgy is, hogy a kérdéses periódus előtti korszakok irodalmának újraolvasásával az irodalom(történet) hagyományait ma azért értelmezi újra, hogy aztán erre támaszkodva újrateremtse a folytonosságot századelő és századvég között, s önértelmességét e folytonosságban elhelyezze.

Ez azért is fontosnak tűnik, mert ezt az irodalomtörténeti szakadást azok a generációk, amelyek azt adott tényként fogadják el, nem feltétlenül saját olvasási tapasztalatként, hanem inkább bizonyos irodalompolitikai, kánoni folyamatok eredményének visszavetített „tudásaként” érzékelik. Ahhoz, hogy ez a tudás saját tudássá váljék, arra is szükség lenne, hogy a fiatalabb olvasó el tudja dönteni, hogy az 1949-cel kezdődő időszakban született szövegek ideológiai vonatkozásai komolyan veendőek-e, avagy sem. Hiszen a korszakban az irodalmi és irodalomértelmezői folyamatokra nyomást gyakorló (irodalom)politika, a totalitárius rendszer „egyetlen igazsága” kialakította diszkurzív megnyilvánulási lehetőségek két élesen elhatárolható csoportja – a szabályokhoz idomuló, illetve nem idomuló, vagyis gyakorlatilag nem létező, mert nem publikált – közül az elsőt gyakran további két alcsoportra osztják, megkülönböztetve „valódi” idomulást és az idomulás mezébe öltöztetett ellenállást. E megkülönböztetés azonban nem szövegyszerű ismérveken alapul, hanem háttérismereteken, személyes jellegű információkon. Minden bizonnyal ennek is köszönhető, hogy e szövegeket a fiatalabbak bizonytalanul, kétkedve és gyanakvással olvassák. A kérdés tehát az, hogy létezik-e olyan olvasási stratégia, amelynek segítségével az olvasó biztonsággal mozoghat a „vörös farkak” között, vagyis kulturális tudás, háttérinformációk híján, vagy akár ezek birtokában, de azzal szembesülve, hogy ez a gyakorlatban, az egyes szövegek olvasásánál nem jelent fogódzót, képes eldönteni, hogy egy szöveg milyen viszonyban van a benne foglalt, általa kifejtett ideológiai elemekkel.

Első pillantásra úgy tűnhet, hogy a marxista ideológia hivatkozásai (Lenin), kulcsszavai (kommunista, kispolgári, klerikális stb.) és ezekhez kapcsolódó fő szólamlai, lévén viszonylag könnyen behatárolhatók, a szövegekről lehánthatók. Ezt az álláspontot képviseli például Heller Ágnes egy, a *Beszélőben* 1997-ben megjelent rövid írásában (*Vita az erkölsről és a dogmákról, vagy hogyan kell a sorok között olvasni*). Heller szerint a mai olvasónak meg kell tanulnia azt a szabályrendszer, amelyet a hatvanas évek közvéleménye publikációiban használt, s amelynek ismeretében mindenki el tudta választani a valódi mondandót a kísérő elemektől. A publikálás feltétele ugyanis három alapszabály betartása volt: „mindig Leninre kellett hivatkozni”, „mindig ki kell mutatnunk, hogy aki nem azt mondja, amit mi képviselünk, az burzsoá, kispolgári, polgári, klerikális” és „mindig te képviseled a kommunizmust”. Heller kérdése a következő: „Hogyan lehet betartani az alapszabályokat, és mégis azt írni, amit az ember gondol?” Az alkalmazott gyakorlatot „tuvudsz ivígy beveszévélnivi?”-nyelvnek nevezi (erre reagálnak *Nevem tuvudovunk ivígy beveszévélnivi* című írásukban Bozóki András és Czike Bernadett), s illusztrációként saját, egy a szexuális erkölsről szóló vitában közreadott 1962-es szövegét hozza, amelynek egy részletében a „kommunista”, „kommunizmus” szavakat, és a hozzájuk fűződő félmondatokat zárójelbe teszi, mondván, a szöveg ezek nélkül is érthető, amit pedig így kifejt, tartható álláspont.

Heller Ágnes személyes erkölcsi dilemmájával kapcsolatban („Vagy jobb lett volna hallgatni?”) nem tisztem véleményt nyilvánítani, s azok az egyébként megfontolandó problémák sem foglalkoztatnak most, amelyeket a Bozóki–Czike-írás vet fel (például, hogyha elfogadjuk Heller álláspontját, vajon kicserélhetjük-e a „kommunista” szót bármilyen másra, mondjuk a „fajvédő”-re), továbbá azok az önellentmondások sem, amelyekbe Heller Ágnes a Bozóki–Czike párosnak adott válaszában az eredeti cikkhez képest bonyolódik (például, hogy nem gondolt arra, hogy a fiatalok nem fogják érteni – miközben úgy tűnik, szándéka éppen az volt, hogy az akkori viszonyokat a fiatalok számára érthetővé tegye, s hogy miért írta egyáltalán a mostani cikket, ha az 1962-es írásban foglaltakban annak idején hitt).

Az érdekel, hogy vajon a „kommunista” szó zárójelbe tétele valóban érintetlenül hagyja-e a szöveget, vagyis, Heller Ágnes megfogalmazásával élve, valóban „csomagolópapír”-e csupán. Heller szerint az alapszabályok, mivel „a vita minden résztvevője betartotta őket [...] nem is voltak lényegesek”. Bozókiék ezzel kapcsolatban úgy érvelnek, hogy az alapszabályok épp azért voltak nem csupán sallangok, mert minden résztvevő elfogadta – s hozzátehetjük: ezzel diszkurzíve, nyelvileg újra is termelte – őket. De vajon egy szöveg grammatikája lehetővé teszi-e, hogy a szemantikum megbolygatása nélkül hagyjunk ki belőle bizonyos elemeket? Heller Ágnes válasza arról árulkodik, hogy nyelvfelfogása megengedi ezt: „Nem a mondandóm lényeges tartalmában alkalmazkodtam a játékszabályokhoz, hanem abban, ahogyan elmondtam [...]. A nyelvről van szó [...] egy kritikus cikket írtam, de egy olyan nyelven beszéltem, amely közel volt az ő nyelvükhöz. Ugyanazokat a szavakat is használtam, ha mást is értettem ezeken a szavakon, mint uraink.”

Csakhogy, ha gondosabban olvassuk az említett szövegrészt, annak három variációját (ott levő „kommunista”, zárójelbe tett „kommunista” és kihagyott „kommunista”), azt tapasztaljuk, hogy a szöveg eredeti állapotában a kegykeherensebb. A zárójelbe tétel ugyanis nem törli ki a szavakat, így azok egyszerre jelen vannak és nincsenek, olvasásuk közben mindkét variációt figyelembe kell venni. Ha pedig elhagyjuk őket, egyrészt grammatikai problémák merülnek fel, például felborul a névelők egyeztetése, másrészt, és ez a fontosabb, a szöveg olyan általánosságokba emelkedik, hogy tulajdonképpen értelmetlenné válik: mert hogy is nyilatkozhatnánk általában vett erkölcsről, társadalomról, együttélésekről, anélkül, hogy valamelyest meg ne határoznánk, állításaink mely történeti periódusra, mely kultúrára stb. vonatkoznak? (Vö. például: „A [kommunista] társadalomban moralitás és szokásrendszer nem merevedhet ellentété...”)

A szöveg megfosztása a „kommunista” jelzőtől egyben referenciáitól is megfosztja azt.

Vajon azok az olvasók, akikkel Heller Ágnes „összekacsintott” („Így kacsintottunk össze egynémely olvasónkkal”), melyik variációt olvasták? Legvalószínűbbnek az tűnik, hogy a másodikat, a zárójelbe tételt, vagyis állandóan számolniuk kellett az ideológia jelenlétével, s egyúttal arra törekedni, hogy ne vegyék figyelembe. De ahogy a szöveg megírását, grammatikai és szemantikai sajátosságait is befolyásolják ezek az elemek – hiszen az, ahogy mondunk valamit, alapvetően határozza meg azt, hogy mit mondunk –, úgy az olvasás menetét is. Az ideológia tehát nem körülhatárolható idegen testként működik, hatással van arra a diszkurzusra, amelynek építőköve, s így nem valószínű, hogy lehetséges egy az olvasás során kihagyandó szavakat és gondolatokat tartalmazó lista összeállításával túllépni rajta.

Ezt az ideológiának az az értelmezése is alátámasztja, amelyet Clifford Geertz (*Az ideológia mint kulturális rendszer*) és Paul Ricoeur (*Lectures on Ideology and Utopy*) képvisel. Geertz szerint ahhoz, hogy az ideológiának egy nem evaluatív koncepciójához lehessen eljutni, elsősorban annak nyelvi működésére kell figyelmet fordítani, az ideológia kiváltó okai és hatásai közötti kapcsolatra, arra a folyamatra, amelynek során az ideológiák az érzéseket jelentésekké transzformálják, s ezeket társadalmilag hozzáférhetővé teszik. Geertz az ideológiák működési mechanizmusát a retorikai alakzatokéhoz hasonlítja. Ezt a gondolatot emeli ki Geertz ideológiakoncepciójából Ricoeur, azt állítva, hogy az ideológia – mint a kommunikáció retorikája – megkerülhetetlen. Az ideológia mint nyelvi működés a hatalom elosztásának szolgálatában áll, identitást nyújt és konzervál.

Heller Ágnes írásában úgy jellemzi az ideológiai csomagolású 1962-es vitát, hogy az „arról szólt, amiről szólt, s ezenkívül még arról is, amiről nem beszélt”. Ez a leírás az allegória meghatározására rímelt, s így összefüggésbe hozható a geertzi elképzeléssel az ideológia és a retorikai alakzatok párhuzamáról. Ha azonban ezt elfogadjuk, ezzel az is együtt jár, hogy egyrészt minden szöveg allegorikus, mert valami másról is beszél, másrészt minden szöveg ideologikus is, mert valami másról is beszél. James Clifford allegóriaértelmezéséhez (*Az etnográfiai*

allegóriáról) érkezünk el ezzel, amelyet kapcsolatba hozhatunk Geertz ideológia-értelmezésével, és amelynek értelmében az allegóriák (ideológiák) a szövegeket egyfajta mögöttes narratívaként mozgatják; a szövegek ezért valami mást is jelentenek, de ez nem hozzáadódik az eredeti jelentéshez, hanem ez teszi lehetővé azt, hogy a szöveg egyáltalán jelenthessen. Az allegóriák (ideológiák) azonban kor- és kultúrafüggők, vagyis nem minden olvasó számára hozzáférhetők, még akkor sem, ha olvasási utasítást kapcsolunk a szöveghez, hiszen ez az utasítás maga is szöveg, s mint ilyen, nem különbözik attól a szövegtől, amelyhez mellékeltek: nem tekinthető átlátszónak, hiszen arra nincs garancia, hogy a használati utasítás szövege nem mond valami mást is. A szerző nem „kacsinthat össze” más korok és kultúrák olvasóival, de még saját korának és kultúrájának más társadalmi csoportokba tartozó olvasóival sem – a kódolt ellenállás csak nagyon kis térbeli és időbeli körben érzékelhető.

Ez teszi különösen problematikussá a helyzetet abban az esetben, ha külső kényszer szülte ideológiafelhasználásról van szó: az ideológia akkor is uralja a szöveget, ha az valamilyen – burkolt – formában ellenáll neki. Ebben az esetben éppen az ellenállás miatt: ez azt igényli, hogy a szöveg önmagát az ideológia opozíciójaként határozza meg, de ugyanakkor újramondva fenntartja az ideológiát, vagyis identitását az ideológiával szembeni beszédétől, végső soron magától az ideológiától nyeri, amely a szövegeknek tehát nem járulékos, elhagyható eleme, hanem konstruálja azokat. A „vörös farkak” tehát nagy valószínűséggel attól függetlenül fognak működni ezekben a szövegekben, hogy szerzőjük milyen szándékkal építette be őket. Olvashatatlaná válnak, abban az értelemben, hogy a szövegek éppen miattuk nem lesznek képesek közvetíteni azt a mást, amit szándékoztak. Az a más pedig, amelyet ezekből a szövegekből érzékelni lehet, az az ellenségkép, amely a Heller-féle második szabályból következik, vagyis egy olyan jelen idejű „ő/ők” (és itt válik fontossá, hogy a szabály állítmánya jelen idejű – „...aki nem azt mondja, amit mi képviselünk, az burzsoá...”), akit a „mi” képviselőjében szóló „én” azzal vádol, hogy ideologikus – nevezetesen a nem megfelelő, a hibás ideológiát képviseli. Ez egybevág azzal, hogy Ricouer szerint az ideológia egyik alapvető sajátossága, hogy az mindig a másik jellemvonása – sosem magunkat tartjuk ideologikusnak. A „rossz” ideológia képviselőjének minősített „ő” pedig kizáródik, kirekesztődik a helyes ideológiát képviselők közül, és bizonyos korszakokban ez akár az életébe is kerülhet.

Kiinduló kérdésemhez, az irodalomtörténeti szakadáshoz visszatérve, mindez azt jelenti, hogy a szakadás korszaka nem múlik el nyomtalanul. Az akkori írások – akár „igazából” ideologikusak, akár csak „látszólag” – befolyásolják egy-egy szerző recepcióját, kánoni rangját, azt a képet, amelyet a későbbi olvasók kialakítanak róla. A szakadás nem kitörölhető, s éppenséggel nem is kitörölendő: nyomának, a varrásnak, látszania kell. Ebből következően a feladat nem az, hogy meg nem történtnek higgyük, s nem is az, hogy utólag megtanulhatatlan kódokat, szabályrendszereket próbáljunk elsajátítani, hanem az, hogy újraolvassuk ezeket az

írásokat, hogy megállapíthassuk, hogyan, milyen recepciótörténeti állomásokon keresztül hatottak, mennyiben alakították egy-egy szerző mai értelmezését. Ennek egyik eszköze e szövegek retorikai elemzése lehet, s ennyiben nem igényel az általános irodalomértelmezői gyakorlattól eltérő módszereket, hiszen egy szerző újraolvasása általában együtt jár recepciójának újraolvasásával. Ami mégis sajátossá teszi ezt a folyamatot, az annak tudata – s az ebből következő, önértelmezésünk és a következő generációk iránti felelősség –, hogy korántsem biztos, hogy az egyes szerzőkről kialakított képünk az irodalom és irodalomértelmezés sokféle igazságot érvényesülni engedő saját folyamatainak alapul.

Rövid esettanulmány az irodalomtörténet-írás működési mechanizmusáról

(Az *Itinerarium Catholicum* valódi szerzője)

Az *Itinerarium Catholicum* (Debrecen 1616)¹ című magyar nyelvű, szerzője neve nélkül kiadott vallási vitairatot az irodalomtörténetírás több mint kétszáz éven keresztül Alvinczi Péter fő művének tartotta, és XVII. század eleji vallási viták kiemelkedően fontos darabjaként értékelte. Alvinczi Péter életművének kutatása során azonban már korábban is világossá vált számomra, hogy ő semmiképpen sem lehetett az *Itinerarius*. Újabbán pedig olyan adatra bukkantam, amely a szerzőség kérdését egyértelműen eldönti. Lássuk először igen tömören korábbi érvelésem lényegét,² ezt követően a szerzőség rejtélyét megoldó adatot, végül pedig, ahogy ez tudományos kutatásokban gyakran megesik, két olyan kérdésre kísérlek meg hipotetikusán választ adni, amelyeknek feltevését a korábbi kérdés megválaszolása tette lehetségessé.

Az Alvinczi szerzőségéről szóló legendát az *Itinerarium Catholicum* megjelenése után éppen 150 évvel, 1766-ban Bod Péter eresztette szárnyára. Nem sokkal később, 1775-ben magáévá tette ezt a nézetet Horányi Elek is. E két „kézikönyvet” szem előtt tartva a XIX. század folyamán a vitairat közkönyvtári példányainak igen nagy részében a címlap előzéklapjára vagy a címlapra kézírással be is vezették Alvinczi Péternek mint a könyv szerzőjének nevét. Alvinczi és Pázmány monográfusai, H. Kiss Kálmán, Imre Sándor, Frankl Vilmos, Sík Sándor, Pázmány műveinek kritikai kiadása és más szerzők is egyaránt a Pázmány és protestáns ellenfelei között zajló vallási vita legjelentősebb darabjaként tárgyalták az *Itinerariumot*. Nem vonta kétségbe ezt az állítást az irodalomtörténeti kézikönyv és az RMNy sem. Bitskey István újabb Pázmány-monográfiája pedig nem foglalkozik ezzel a kérdéssel.

Ez a rendkívül szilárd irodalomtörténeti közmegegyezés négy érvet épített föl maga mögé: 1. Bod Péter említett véleményét. 2. Pázmány és Alvinczi korábbi egymással folytatott vitáit, s azt a tényt, hogy az *Itinerarium* kerete éppúgy fiktív levél, mint Pázmány Alvinczihoz intézett *Öt szép levele*. 3. Az *Itinerarium* nyelvét, stílusát, tartalmi gazdagságát. 4. Pázmány állítólagos véleményét, amely szerint az érsek is Alvinczit tartotta szerzőnek.

A részletes vizsgálatok során egyik érv sem állta meg a helyét. Kiderült, hogy Bod Péter Alvinczi-életrajza tele van hiteltelen, legendaszerű adatokkal. Bodnak

tehát aligha volt valóságos értesülése a szerző kilétéről. Elképzelhető azonban, hogy már ő is egy korábban kialakult legendát rögzített. Továbbá Pázmány és Alvinczi korábbi vitáihoz tartalmilag egyáltalán nem kapcsolódik az *Itinerarium*, mivel az Pázmány Péternek egyik előző, még Magyarai István ellen írott könyvére válaszol. Nem vall Alvinczire az *Itinerarium* nyelve, stílusa sem. Sőt, ő-ző nyelvjárásban nyomtatták, de ezt a nyelvjárást Alvinczi sohasem használta. Tartalmilag pedig az irénikum, azaz a protestáns felekezetek közötti újraegyesülési eszmék egy Alvinczi számára különösen lényeges részletkérdésében, a lutheránus és kálvinista elnevezések használhatóságát illetően Alvincziével éppen ellenkező nézetet vall, amennyiben bizonyos feltételekkel megengedi ezek használatát. Pázmánynak az *Itinerarium*ra adott feleletéből pedig kitűnik, hogy az érseknek semmilyen értesülése sem volt az *Itinerarius* kilétéről. Csupán annyit jegyzett meg, hogy az formailag az Alvinczihez írott *Öt szép levelet* majmolja. A szakirodalom ezt a megjegyzést évszázadokon keresztül félreértelmezte.

Mindezek alapján gyakorlatilag bizonyossággként lehetett megállapítani, hogy nem Alvinczi Péter volt az *Itinerarium Catholicum* szerzője. A valódi autorról azonban források hiányában nem lehetett semmi érdemit sem tudni. Két kritérium azonban kikristályosodott. A valódi szerző minden bizonnyal ő-ző nyelvjárásban beszélt, és feltehetően Újfalvi Katona Imre, bodrogkeresztúri prédikátor környezetében élt. Az *Itinerarium* tartalmából ugyanis arra lehetett következtetni, hogy alkotója erősen támaszkodhatott néhány, Katona hagyatékában maradt, ma csak címe szerint ismert magyar nyelvű vitairatra, sőt esetleg további irodalmi terveit is azokra építette.

A kérdésben továbblépni nem lehetett, amíg 1998 júniusában nem tanulmányozhattam a marosvásárhelyi Teleki-Téka *Itinerarium*-példányát. A könyvet fátáblás, vaknyomásos, pirosasbarna bőrkötés borítja, amelynek elő- és háttábláját azonos módon díszítették. A táblák szélén magyar típusú palmetta fut körbe. A középmező centrumában indafonatos lemez, a sarkokban egy-egy virágtő. A gerincen négy mező látható, mindegyiket a táblákat is díszítő virágtő tölti ki. A kötés Muckenhaupt Erzsébet levélbeli közlése szerint bizonyosan erdélyi. Kolozsvárott készült a XVII. század közepén. Az analóg kötések 1619 és 1669 közé lehet datálni.

A kötet kinyitása még nem hozott meglepetést. A belső kötéstáblára nyomtatott ex libris van ragasztva „A Maros Vásárhelyi e. r. Fő Oskola könyve” felirattal. A szemközti előzéklapra pedig határozott mozdulatokkal egy XVIII. vagy XIX. századi kéz magabiztosan felírta: „Alvinczi Péter”. Aztán egy üres levél következett, majd még egy, amelynek verzóján újkori pecsét: „Biblioteka Teleki-Bolyai”, alatta tintával az aktuális jelzet: „Bo-22307”. Legalul mai kéz írásával, amit a könyvészet eddig a műről tudott: „Debrecen (Alvinczi Péter)”.

A címlap azonban, amelyet mind a XIX., mind a XX. századi bejegyzések szerzői egyaránt kezükben tartottak és tanulmányozhattak volna, a legkevésbé sem igazolta állításukat. Az impresszum alatt ugyanis jól olvasható, kétségtelenül

XVII. századi bejegyzés található: „Szegedi Daniel munkája volt űp hasznos-
íras”. Kicsit följobb ugyanez a kéz a kötet egykori tulajdonosát is megnevezi, aki
egyben minden bizonnyal a bejegyzések írója is: „Ex libris Steph. Horti”.

Horti István (1630–1689), Tótfalusi Kis Miklós pártfogója és barátja, nagybá-
nyai, majd fogarasi, végül gyulafehérvári lelkész, 1684-től erdélyi püspök.³ Nem
lehet pontosan megállapítani, mikor kerülhetett tulajdonába az *Itinerarium* szó-
ban forgó példánya, s nem valószínű, hogy ő köttette be. Bizonyos viszont, hogy
bejegyzése legalább száz évvel Bod legendája előtt keletkezett. Horti még szemé-
lyesen ismerhette Szegedi Dániel kortársait, a heidelbergi nemzedék nagy öreg-
jeit, a püspöki tiszben elődeit, Geleji Katona Istvánt és Csulai Györgyöt. Nekik
még biztos, első kézből származó tudomásuk lehetett a valódi szerzőről, aki pro-
testáns körökben nyilván nem titkolta kilétét, hiszen 1618-ban saját kezű dediká-
cióval küldött művéből tiszteletpéldányt a fejedelemnek, Bethlen Gábornak.
Semmi okunk tehát kétségbe vonni e még majdnem kortárs adat helytálló voltát,
hiszen Horti azt az erdélyi egyházi körökben és a fejedelmi udvarban még friss,
élő, hiteles hagyományból meríthette. Bejegyzésének magabiztossága is e mellett
tanúskodik, hiszen láthatóan azt biztos értesülésnek, és nem feltételezésnek vagy
fetur-dicitur-narratur típusú mendemondának tekintette.

Horti jólértesültsége azért sem vonható kétségbe, mivel az adat tökéletesen
beleillik Szegedi életébe, és egybevág mindazzal, amit az *Itinerarius* személyéről
korábban megállapítottunk. Szegedi Pastonis Dániel debreceni tanulmányai után
1597-től Bodroghkeresztúron volt rektor, a következő évtől előbb Wittenberg-
ben, majd Heidelbergben tanult. Hazatérése után váradai rektor, 1607 őszétől
Tokajban, 1611-től Olaszliszván első pap. Állását 1615 tavaszán elvesztette, s
1617 őszéig Sárospatakon időzött. 1617 decemberétől debreceni prédikátor.
1620. július 21-én hunyt el.⁴

Az *Itinerarium* 1616-ban jelent meg nyomtatásban. Tehát éppen az állástalan-
ság üres idejében történhetett, amiről az előszó így emlékezik meg: „könyveim
között forogván, akadék ez megjegyzett disputációnak jegyzetecskéjére, kit mi-
dőn megolvastam volna illendőnek ítélem, hogy napfényt látna”.⁵ Arra lehet
ebből következtetni, hogy a könyv alapjául szolgáló jegyzetecskét nem a kiadó
írta, hanem mint említettük, esetleg Újfalvi Katona Imre. Nincs rá közvetlen bi-
zonyíték, de kézenfekvő a feltételezés, hogy az 1610. október 22-én Bodrogh-
keresztúron elhunyt⁶ Újfalvi Katona hagyatékát a szomszéd Tokajban lelkész-
kedő Szegedi vette gondozásába.

A korábbi szakirodalom ugyan emlegeti Szegedinek egy állítólag 1609-ben
Váradon kiadott magyar nyelvű prédikációs kötetét, de ez bizonyára, mint sok
más hasonló adat, Kemény József hamisítása nyomán került be a köztudatba,
vagyis sohasem létezett.⁷ Azaz nem maradt fenn olyan munka, amellyel az
Itinerarium nyelvhasználata összevethető volna, de Szegedi nevéből joggal követ-
keztethető, hogy a Szegedről szétvándorolt, népes polgári és lelkési körből szár-
mazott.⁸ S ez kielégítően magyarázza az *Itinerarium* szerzőjének ő-zését, amely
nem eredeztethető sem Alvinczitól, sem a debreceni nyomdásztól, Rheda Páltól.

Nincs most hely annak elemzésére, hogyan módosítja a *Kalauz* körüli hitviták-ról eddig kialakult képet az *Itinerarium* szerzőjének meghatározása.⁹ Az irat részletes tartalmi ismertetésével sem szükséges itt foglalkozni, korábbi elemzésünket összefoglalva elegendő annyit elmondani, hogy irodalmi tekintetben korának átlagszínvonalán álló munka. Lendületes, ügyes, irodalmias, fiktív keretbe illesztett első résszel indul, majd fokozatosan ellaposodik, szétfolyóvá és ingadozó színvonalúvá válik az írás második fele. Önként adódik tehát a kérdés: ha ezt az *Itinerarium Catholicum* színvonala nem feltétlenül indokolja, miért tekintették mégis a XVII. század eleji hitvitákban centrális szerepet betöltő munkának.

Azt kell mondanunk, hogy ebben a kérdésben még a modern (XIX–XX. századi) irodalomtörténet-írást is a tekintélyelv irányítja. Három bűverejű név szerepel a történetben: Bod Péteré, Pázmány Péteré és Alvinczi Péteré. Mindenki számára természetes, hogy a kor legnagyobb csatáit, legfontosabb vitáit a legnagyobbak, a vezető személyiségek vívják és írják. Ráadásul akad olyan félreérthető sora a vitát kezdeményező és irodalmi rangban elsőnek tekintett szereplőnek, amely mintegy előrevetíti ezt a képet. Az egész történetet megerősíti, teljessé, megfellebbezhetetlenné teszi és legendává szövi-emeli a gondolkodás tekintély vezérelte sémáinak megfelelően Bod Péter neve, aki valahol a magyar irodalomtörténet-írás hajnalfényéből dereng elő, mint első olyan bio-bibliográfusunk, aki nem másodkézből, hanem közvetlenül a forrásokból merítette adatait.¹⁰ A tekintély súlya olyan óriásivá növekszik, hogy a ma már névtelen marosvásárhelyi leltározó hiába látja saját szemével a perdöntő, de a legendától eltérő adatot, egyszerűen észre sem veszi.

A tekintélyen kívül van még egy körülmény, amely elhomályosítja a már a kritikai elv alkalmazására törekvő XIX–XX. századi kutatók szemét. A jelenségek távolságtartó vizsgálatát akadályozza, a tisztánlátást fátyollal borítja még egy látens kérdés: kinek volt igaza? Az objektivitás jegyében természetesen csak annak lehet igaza, aki nagyobb erudícióval, átfogóbb teológiai látásmóddal, szebben, stílusosabban, hatásosabban írt. Belejátszik az igazság odaítélésébe természetesen a szerzőhöz kapcsolható tekintély súlya. Legfőképpen azonban mégis annak volt igaza, azaz az volt eruditusabb stb..., aki a mi táborunkhoz tartozott. Egyetlen katolikus szerző sem nyújtja az *Itinerarius*nak a pálmát, és egyetlen protestáns sem ítél Pázmány javára. Azaz az irodalomtörténet-írásban ebben a kérdésben a kritikai elv még vagy háromszáz évre háttérbe szorult, s transzponálódva, láten sen folytatódott a hitvita, amely lényege szerint zárt tér, korlátait és célját csak a saját igazság triumphusa, illetve az ellenfél megsemmisítése jelentheti, és amely elsősorban tekintélyérvekből építkezik, s új információkra nem igazán kíváncsi.¹¹

Nem ragadhatunk azonban le a fenti historiográfiai kérdéseknél, az irodalomtörténet-írásban láten sen folytatódó egykori hitvita szereplőiből és a legenda „scenikájából” adódó következtetéseknél. Maga az *Itinerarium* ugyanis a hitvitáknak valóban egyik leglényegesebb tárgyát ragadja meg. A XVII. század elejére ugyanis két sarkalatos pont körül sűrűsödtek össze a katolikusok és protestánsok közötti vitás kérdések: a Szentírás tekintélye és értelmezésének keretei, illetve az

egyház tekintélye és a Szentírás értelmezési folyamatában elfoglalt helye. Az egyház tekintélyét a katolikus érvelésben elsősorban a Krisztustól kezdődően intézményesen is fennálló történeti folytonosság alapozta meg.¹² A reformáció *testes veritatis*, az igazság tanúi gondolata, amely a köztudatban főként Flacius Illyricus nevéhez fűződik, és amelyet az *Itinerarium* második része fejt ki először részletesen magyar nyelven, az intézményi, szervezeti folytonossággal az igazság hirdetésében megnyilvánuló folytonossággal állította szembe. Ez ugyan az egyház nyilvános életében gyakran háttérbe szorult, de megszakítás nélküli létezése feltárható és igazolható. Vagyis az *Itinerarium* a vitáknak az adott korban valóban egyik centrális kérdését tárgyalta. Ehhez járult, hogy szerzője rendkívül ügyes kommunikációs stratégiát választott. A fiktív keretben ugyanis megpróbálja Pázmányt, aki ekkor még nem érsek, de kétségtelenül vezéralakja a katolikusoknak, visszaszorítani az „egy jezsuita” pozíciójába (nota bene, a jezsuiták megítélése az egykorú magyarországi közvéleményben igen negatív, s az adott időszakban jogi helyzetük is ingató, például nem rendelkezhetnek birtokokkal), a katolikus teológusokat pedig általában a jezsuiták pozíciójába. A könyv első része pedig Pázmány logikailag valóban tarthatatlan vitamódszerének leleplezésével ellenfele tekintélyét kezdi ki, óhajtja lerombolni. Ezután következik a második, írói tekintetben gyengébben sikerült rész, a saját álláspont diadalra juttatása.

A vita témáját tekintve tehát valóban alkalmas volt arra, hogy központi jelentőségűnek kezeljék. Ezért aztán protestáns és katolikus oldalon egyaránt szükséges volt, hogy Pázmánnyal szemben a másik oldal vezéralakjának tartott Alvinczi kerüljön a forgatókönyvbe, illetve, hogy ki ne kerüljön onnét. Ugyanis semmiképpen sem viselte volna el a történet dramaturgiája, hogy a centrális jelentőségű vitában az óriássá növelt Pázmánnyal szemben a protestáns prédikátori rend egyik, jóllehet művelt, akadémista, de mégis csak átlagos életpályát befutó, szürke alakja álljon.

A szerencsés marosvásárhelyi leletnek tehát most egy régi-új szerzőt köszönhet a magyar irodalom. A Tiszán inneni régióban élő és alkotó Szegedi Dániel nevéhez korábban egy fiktív prédikációskötet fűződött, mostantól viszont mint egy valóságos és fontos vitairat szerzőjét tarthatjuk számon.¹³ A szerzőségét bizonyító adat értékelése pedig bepillantást engedett az irodalomtörténet-írás működési módjának, a legendaképződés természetének, a tekintélyelvi és a kritikai módszer küzdelmének, együttélésének egy konkrét és nem tanulság nélkül való esetébe.

1 RMNy 1104.

2 A jelen tanulmány első részében összefoglalt eredmények teljes dokumentációját lásd Heltai János: *Alvinczi Péter és a beidelbergi peregrinusok*. Budapest, 1994. 115–126. és *Ki az Itinerarium catholicum szerzője*. Studia Litteraria XXVIII. Debrecen, 1991. 49–60.

3 Zoványi Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. Budapest, 1997. 264.

4 Zoványi: i. m. 585; és Heltai János: *Adattár a beidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról*. In: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1980*. Budapest, 1982. 324.

5 Itinerarium (Előszó).

6 Zoványi: i. m. 664.

7 RMNy App. 89.

8 A szegedi származású Mezőszegedi családdal és más Szegedről elvándorolt értelmiségiekkel számos tanulmány foglalkozik. Legújabbban Szakály Ferenc: *Mezőváros és reformáció*. Budapest: Balassi, 1995. 172–210.

9 A hitviták szerzőségének elméleti problémáival, messzemenően kiaknázva az *Itinerarium*-ról addig rendelkezésre álló ismereteket is, Thimár Attila foglalkozott: *Pázmány Péter a vitapartner?* (ItK 1999).

10 Lásd erről Holl Béla: *Laus librorum*. Budapest, 2000. 105–106.

11 Lásd Hans Robert Jauss: *A hitvita avagy The Last Things Before The Last*. Ford. Józsa Edina. In: Thomka Beáta (szerk.): *Az irodalom elméletei*, V. Pécs, 1997. 143–197.

12 Ezzel egyezően ír Owen Chadwick: *A reformáció*. Ford. Szabó István. Budapest: 1998. 290–295.

13 A teljesség kedvéért megemlíti, hogy Szegedinek még két kisebb műve ismert: *Problemata de Officio Christi mediatoris* 12. Maij 1599 = Pareus, David: *Collegiorum theologicorum... decuria una...* Heidelberg, 1611. 12–14.; és egy latin nyelvű epigramma in: Milotai Nyilas István: *A mennyei tudomány szerint való irtóványa...* Debrecen, 1617 (RMNy 1132) című munka előtt.

Szent Gellért a magyar irodalmi hagyományban

Legelőször is szeretném pontosan elhatárolni tárgyamát. A pozitívista irodalomtörténet-írás nálunk is Magyarországon, mint más nyelvterületeken, előszeretettel vizsgálta a történelmi vagy legendás, esetleg mitikus figurák irodalmi megjelenítését. Németül leginkább a *Stoffgeschichte* kutatási iránya feleltethető meg az irodalmi motívumkutatás tágabb mezején belül ennek a vizsgálati módszernek. Rendkívül hasznos, kézikönyv-, illetve lexikonszerű összefoglalások is születtek ezen a témakörben (ezek többé-kevésbé megfeleltethetők a művészettörténet területéről vévén a példát az ikonográfiai témákat tárgyaló lexikonoknak, illetve kézikönyveknek). Megint a német tudományosságra utalva, a leghíresebb, sok kiadásban napvilágot látott témátörténeti összefoglaló Elisabeth Frenzel könyve. Ha megvizsgáljuk az itt található és a magyar történelemmel kapcsolatos témákat, csupán kettőt találunk. Az egyik a magyar történettel a középkortól a XIX. századig szoros kapcsolatban tárgyalt hun király Attila; a másik Bánk bán, azaz Benedek nádor tragikus históriája a XIII. századból, amelyet egy olasz humanista, Antonio Bonfini magyar története tett világszerte kedvelté; az ő interpretációja szolgált azután alapul olasz, német, cseh, osztrák, horvát stb. irodalmi feldolgozásoknak, elsősorban drámáknak (ezek közül a legismertebb Katona József tragédiája, illetve Grillparzer drámája).

Természetesen ebből az előbb vázolt motívumtörténeti szempontból is érdemes tárgyalni Szent Gellért alakját. Van is két feldolgozás, amely ebből a szempontból hasznosítható. Az egyiket Csapodi Csaba állította össze, az 1938-ban, a Szent István halálának kilencszáz éves évfordulójára kiadott Szent István Emlékkönyv számára. Ez a lehető legnagyobb bibliográfiai teljességgel gyűjti össze azokat a Szent István életére és korára vonatkozó különböző nyelvű és műfajú alkotásokat, amelyek közül sokban a dolog természeténél fogva Szent Gellért élete és alakja is szerepel. Sajnos az azóta eltelt több mint fél évszázadban hasonló bőségű és gondosságú bibliográfia nem készült; ennek sürgősségét hangsúlyozza Varga Magdolna is, aki a Szegeden 1998-ban a Belvedere Meridionale sorozatában kiadott Szent Gellért Emlékkönyvben értekezett *Szent Gellért a mai magyar irodalomban* címmel. (Ez az emlékkönyv egyébként annak az 1996-os konferenciának az aktáit közli, amely a vértanú püspök halálának kilencszázötvenedik évfordulójára emlékezett.)

A megszabott terjedelemhez alkalmazkodva természetesen lehetetlen Szent Gellértnek mint a fentebbi értelemben vett irodalmi motívumnak az intenzív tárgyalása. Van még egy szempont ezen kívül, amely a téma szűkítését tanácsolja: nevezetesen az, hogy Szent Gellért alakja igen sokáig, gyakorlatilag a XVIII. század végéig megmaradt az egyházas és elsősorban latin nyelvű irodalmiság keretei között; egyetlen megmaradt teológiai munkája a *Deliberation* pedig pontosan abban a korban került elő, illetve jelent meg nyomtatásban (1790-ben), amikor mind a történetírás, mind a szépirodalom értékrendszere alapvetően átalakult. Ezen új értékek közé, amelyeket elsősorban a felvilágosodott történelemszemlélet racionalizmusa, másodsorban a kezdődő romantika nemzeti önelvűsége határozott meg, igen sokáig nemhogy magának Szent Gellértnek, vagyis az aszketikus remetének, a királyi nevelőnek, illetve a püspöknek és a mártírnak az alakja nem nyerhetett bebocsátást, hanem még az első szent király, vagyis István alakja is csak igen kritikus hangsúlyokkal nyert bebocsátást. Ebből a szempontból rendkívül tanulságos a magyar irodalomtörténet „szent öregjének”, az ex pálos szerzetes történetírónak és költőnek: Virág Benedeknek a példája: az ő *Magyar századok* című többkötetes nemzeti történetében Szent István államalapításának, illetve a kereszténység meggyökereztetésének erőszakos formája éppen hogy nem nyert dicséretet, ha nem ítéli is el annyira az egész XI. századi szellemi forradalmat – vagyis a kereszténység magyarországi bevezetését –, mint például a magyar felvilágosodást kezdeményező legnagyobb író, Bessenyei György, vagy később az 1848-as pesti forradalmat előkészítő úgynevezett márciusi ifjak egyik vezére, Nyáry Albert.

Mind a történetírás, mind a szépirodalom érdekes módon csupán az 1848–49-es forradalom és szabadságharc leverését követő osztrák önkényuralom korszakában fordult nagyobb érdeklődéssel Szent Gellért felé. Két példát emelnék ki. Az egyik Szalay Lászlóé. Ő az osztrák bosszú elől külföldre, Svájcba menekült, és ott írta hatalmas hétkötetes, de még így is befejezetlenül maradt magyar történetét. Talán a kor legnagyobb szabású történetírója volt, de szépírónak indult, és a szépírói velleitásokat megőrizte historikusként is. Művének (amelynek kiadása 1851-ben jelent meg) második kiadásában szerepel Szent Gellért. Először közvetve jellemzi a szentet, nevezetesen oly módon, hogy elfogadja azt az eléggé elterjedt feltevést, hogy *Szent István intelmeinek* (Sancti Stephani regis de morum institutione ad Emericum ducem liber) Szent Gellért legalábbis társszerzője volt. Ezért a kulcsfontosságú művecske tételeit ismertetve részben a főszövegben, részben a terjedelmes jegyzetekben virtuóz módon tudja felvázolni a Szent István-féle keresztény magyar állam politikai filozófiájának alapelveit, amelynek az ő föltevése szerint főideológusa lehetett Szent Gellért. Különösen tanulságos az a lábjegyzet, amelyet az *Intelmeik* talán leghíresebb passzusához fűz, amely így hangzik: „Az egynyelvű és egyszokású ország gyarló és törékeny.” Szalay így magyarázza lábjegyzetben:

Emlékezem az időre, mikor az éretlenség István e szavaiban nemzetárulást látott. Pedig csak azt jelentik, hogy a magyar faj nem különítheti el magát Európa többi népeitől; hogy a függetlenség nagy és dicső dolog, de az leszígyetelt állás veszedelmes dolog a politikában; hogy a magyar nemzet Európának legnagyobb birodalmai, a nyugoti és keleti császárság közé helyezve, csak azon esetre tarthatja meg önállóságát, ha több idegen elemet gyűjt maga körül, melyeknek magva, középpontja ő leszen, s melynek segédével hazáját előnyös idomu állodalommá kerekíti ki.¹

Előadásom célja természetesen nem teszi lehetővé, hogy belemenjek a mind a mai napig igencsak vitatott Szent István-i mondat elemzésébe, de annyit meg kell jegyezni, hogy a keresztény alapozású nemzeti liberalizmus mintegy kulcsmondatának foghatjuk fel a Szalay-féle értelmezést! Amely egyébként később az Ausztriával kötött kiegyezés után Magyarországnak is hivatalosan állami filozófiájává vált.

A legnagyobb magyar regényíró, Jókai, körülbelül ugyanezekben az években írja meg első változatban *A magyar nemzet története regényes rajzokban* című művét.² Szent Gellértnek ő is jelentős helyet juttatott. Egyértelműen a polgárosodás előharcosának tekinti a vértanú püspököt. Ellenfeleit, a pogány magyarokat viszont az országot megrontó és pusztulásba döntő ósdi eszmék hordozóinak. Így beszél a pogánylázadás fejről, Vatháról:

Nekünk szól a tanítás! Most is vannak köztünk Vathák még elegen, a kik azt hiszik, hogy a magyar nemzetiséget csak a puszták menedéke őrzi: a kik félnek attól, hogy a magyar, kinek oly jól állt kezében a kard és a kézj, most könyvet vegyen a kezébe, rőföt, mérleget, cirkalmat, vésőt, ecsetet s más afféle szentségtelen eszközt, s rontsa meg ősi egyszerűségét tudománnyal, munkával, kereskedéssel, művészettel és iparral: ahogy az egész világ cselekszi...

Ők is mind Vatha után fognak menni: és a magyarból lesz mívelt, tudós ember, lesz élelmes kereskedő, lesz derék iparos, lesz emlegetett művész, lesz minden, a mi az újkor fiait a dicsőségben és nagyságban egyenlőkké teszi: éppen úgy, a hogy a többi nagy nemzettel; a nélkül, hogy megszűnt volna jó magyar maradni.³

A két idézettel tulajdonképpen kielégítő módon felrajzoltam azokat az eszmétörténeti, politikai-filozófiai kereteket, amelyekbe a magyar liberalizmus és romantika beillesztette és érthetővé tette Szent Gellért alakját. Az életrajzi források átvilágítását és monografikus értelmezését elvégezte a nagy egyháztörténet-író Karácsonyi János; az ő jelentőségéről azért nem beszélek külön, mert Csorba László részletesen foglalkozott vele. Mindenesetre tehát a nemzeti-liberális-romantikus-pozitivisztikus alapok oly szilárdnak bizonyultak, hogy bizonyos tekintetben mind a mai napig meghatározták a Szent Gellért témául választó szépírók hermeneutikai lehetőségeit. Kezdjük mindjárt a legelsővel és talán a leg híresebbel: Herczeg Ferenc *Pogányok* című regényével (1902). Itt ugyan Gellért nem főhős, de döntő fontosságú szerepet kap. A főhős ugyanis Márton pap, a Szent István által kivégeztetett Tonuzoba pogány besenyő vezér fia, akiből majd-

nem valódi apostoli pap érik Gellért csanádi környezetében. Azután mégis fellázad és pogánnyá válik, és így végül egy platformra kerül a szeretett mesterét is meggyilkoló pogány lázadókkal. Lázadásának okai elsősorban érzelmiak: vonzódása egy szép bizánci hercegnő és a népe, a besenyők által megtestesített korlátlan szabadság iránt. Szinte emblematisz alakja ő a huszadik századelő érzelmi-kulturális-művészeti forradalmának, amely Magyarországon is gyökeresen átalakította az értékeket. Gellért vele szemben nem csupán a keresztény élet-szemléletet és józanságot képviseli, hanem az államrezont is; hiszen a pogánnyá visszazúlló besenyők végül is elpusztulnak vagy beolvadnak, a keresztény magyarság pedig megmarad. Herczeg állásfoglalása jelképes abban az értelemben is, hogy jól mutatja: a világháború előtti művészileg modern, de politikailag konzervatív értelmiség hogyan viszonyult azokhoz az új törekvésekhez, amelyek szétfejszíteni akarták a Monarchia keretein belüli régi, a kiegyezéssel elnyert politikai állást, és amelyek végül is a világháborúba, illetve a Monarchia pusztulásába torokoltak.

Szerepel Kós Károly *Az országépítő* című regényében is Szent Gellért. Az erdélyi származású író és polihisztor, aki egyébként nagy szecessziós építőművész is volt, az ország trianoni szétdarabolása után Budapestről visszaköltözött szülőkebb hazájába, Erdélybe, és vezető hangadójává vált a Románián belüli önálló erdélyi szellemi és ideológiai mozgalomnak, a transzilvánizmusnak. Részben örökölte a Herczeg Ferenc regényében megfogalmazódó dilemmát, részben kiegészítette Erdély sorsára vonatkozó megfontolásokkal. A *Pogányok*-beli Márton pap dilemmáját ő magának Szent Istvánnak alakjába építi bele, vagyis a király csak egy elnyomott, önlelkében megölt szerelem elfojtásának árán válhat igazi nagyszabású politikussá, és bizonyos értelemben szentté is. Szerelme szintén bizánci kötöttségű, és Erdélyhez kötődik. Ezért hanyagolja el később Erdély radikális keresztényesítését, ezért nem alapít püspökséget az országrészben. Később azonban pótolni akarja mulasztását, és a csanádi püspökség alapításával tulajdonképpen mint saját jobbik énjére, Gelléltre próbálja ruházni az általa elmulasztott feladatot.

Talán a legfigyelemreméltóbb mű, amelyet tárgyalhatunk: Sík Sándor *István király* című háromfelvonásos tragédiája. A szerző tudós piarista volt, egyetemi tanár, irodalomtörténész, esztéta és költő; többek között két nagy költőnk, József Attila és Radnóti Miklós szellemi mentora és pártfogója. A tragédia István király életének utolsó napján játszódik. Dilemmája a trónöröklés, azazhogy a pogányság és barbárság felé hajló, de a magyar urak által elfogadott önjelölt Aba Sámuel nádor, vagy a keresztény, de idegen szemléletű és magyargyűlölő Orseolo Péter, avagy pedig a pogány, de igazi Árpád-vérből származó Vazul herceg örökölje-e a trónt és vezesse a jövőben Magyarországot, amikor német részről a megsemmisítés fenyegeti. A tragédia megoldása barokkosan irracionális és misztikus: hiszen Szent István – földi, politikai megoldás nem kínálkozván – végül is éppen halála pillanatában ajánlja fel Szűz Máriának az ország fölötti uralmat jelképező koronát. Szent Gellért csak ebben az utolsó jelenetben jelenik meg, de már előbb is

folyton beszélnek róla. Ő ebben a felfogásban profetikus dimenziót nyer: egyszerre jelenti a halált és a halál fölötti győzelmet. A nagy sikerrel játszott darab politikai üzenete egyértelmű: a német nemzeti szocializmus fenyegető veszéllyel szemben, amely Magyarországot is elnyeléssel riasztja, nincs más menedék, mint a keresztény nemzeti hagyományokhoz való ragaszkodás mindenáron.

A második világháború után két regény szól Szent Gellértről, érdekességük az eddig tárgyalt művek történeti, illetve történetfilozófiai alapozásához képest, hogy – noha megtartották a fentebb vázolt alapvető hermeneutikai keretet – igyekeztek támaszkodni a Szent Gellérthez vonatkozó filológia újabb eredményeire is. Az első: Szentmihályi Szabó Péter *Gellért* című regénye (Budapest, 1982). Az író nagyfokú egyháztörténeti tájékozottság jellemzi, ezért nagyon érdekfeszítően tudja jellemezni a Szent István-i–Szent Gellért-i egyházszervezés körülményeit. Például: ismeri és felhasználja Jean Leclercq *San Gherardo di Csanád el il monachesimo* című alapvető fontosságú tanulmányát, amely a *Venezia e Ungheria nel Rinascimento* című, a Cini Alapítvány magyar–olasz konferencián hangzott el először, és 1983-ban látott napvilágot nyomtatásban. A nagy francia egyháztörténet-író volt ugyanis az, aki megállapította, hogy Szent Gellért minden valószínűség szerint olyan szerzetesi közösséghez tartozott, illetve olyat részesített előnyben Magyarországon is, amely sokkal lazább volt, mint azt ahogyan a Szent Benedek-i regula megkövetelte, és típusában hasonlított Szent Romuald kezdeményezésére. Egyébként Szentmihályi Szabó regénye egy tízkötetes regényciklus második darabja; az egyes darabok és az egész ciklus alapvető szervező elve szintén az ősi hagyomány és az európai felzárkózás drámai harca, amelynek tétje Magyarország fennmaradása. A magyarországi „rothadó szocializmus” – szabad és ironikus kifordítása a lenini „rothadó kapitalizmus” fogalmának – korában, vagyis az 1956-os magyar forradalom leverése utáni évtizedekben ennek a regényciklusnak rendkívül pozitív rejtett üzenete volt.

Végül egy olyan regényről kell szólanom, amely egészen friss: Árpás Károly *A kereszt jelével* című művéről, amelynek alcíme *Regény Szent Gellért haláláról* (Szeged, 1996). A szerző egyrészt a legújabb magyar irodalom sok műfaji és stilisztikai újítását alkalmazta, elsősorban Esterházy Péter művei alapján. Ennek megfelelően futtatja az óriási belső monológként felépített regény cselekményét, illetve osztja fejezetekre – Varga Magdolna megállapítása szerint matematikai-számmisztikai megoldásokat is használva – a hősül választott szent utolsó napjának történetét. A beosztás emellett – ha nem teljes következetességgel is, de – elég gyakran él a liturgikus imaórákra való utalással is. Másrészt viszont elsőként vonja be forrásai közé Szent Gellért művét, a *Deliberatiót* is, amelyet módjában állott még a kéziratos magyar fordítás alapján tanulmányoznia. Ez új dimenziókat ad művelődéstörténetileg a regénynek, noha alapjaiban véve nem érinti a már jól ismert kereszténység–pogányság ellentétpárt mint alapvető jelképrendszert. Azonban itt is módosított a szerző valamit, mégpedig Ivánka Endre és Szekfű László kutatásai alapján, akik feltételezik, hogy a Vatha-féle pogánylázadás mö-

gött valójában a Balkánból beszivárgott manicheus eretnekek, a bogumilok állottak. Ha megpróbáljuk lefordítani a bogumilizmust, illetve regénybeli képviselőit a mai ideológia nyelvére, akkor Árpás Károly üzenete talán azt sugallja, hogy az idegen érdekeket képviselő eretnekek, vagyis a szovjet-orosz kommunisták jelentik az igazi veszélyt, nem pedig a hagyományaikhoz ostobán ragaszkodó, de alapjában jóindulatú pogányok.

Összefoglalásul csak azt mondhatom, hogy Szent Gellért, úgy látszik, tartósan bekerült a magyar nemzeti irodalom sokféleképpen újraértelmezhető jelképes motívumai közé.

1 2. kiadás: Pest, 1860. I. 91–92.

2 1. kiadás: 1854.

3 I. m., Jókai Mór *Összes Művei, Regények*, 67.

Budapest, 1969. 66–67.

*A huszonhatodik év 62. szonettjének
motívumtörténetéhez*

1646-ban Szatmári Lázár Miklós prédikálta el Iktári Bethlen Péter temetésén azt a – bizonyára nagy tetszéssel és egyetértéssel kísért – gondolatot, hogy „Látni valo dolog az-is, a’ terebbe eső aszszonyi állatoknac méhekben fogadásokkor bolyongo elmélkedésec mit hozzanac a’ magzatoknac, kinec ábrázatjánac változtatásában, kinec tagaikban lévő fél-szekségekben, ki nyul ajaku, ki sandal, ki mitsodás miatta.” (A gondolatmenet, amelybe a prédikátor szavai illeszkednek, természetesen arról példálózik, hogy az elmélkedés rányomja a bélyegét az emberre, ezért is kell állandóan Istennek tetsző dolgokról elmélkednünk.)¹ A prédikációban előadottak közvetlen természettudomány-történeti kontextusa pontosan feltárható például a magyar prédikátor kortársa, a cseh Marcus Marci de Landskron (1595–1667), a prágai egyetem professzora arisztotelészi alapelveket mechanisztikus-fizikai magyarázatokkal és misztikus filozófiai elemekkel egyaránt ötvöző spekulatív embriológiája (1635) segítségével, amelyben részint optikai fénytörésekkel, részint hasonlóképpen a terhes anya gondolati képeivel magyarázta az embrió rendellenes formálódását.² Arra, hogy a nemzés pillanatának milyen nagy jelentőséget tulajdonítottak a leendő gyermek egész habitusa szempontjából, több további korabeli adatot lehetett találni, és a kutatás során az is plauzibilis feltételezésnek bizonyult, hogy e felfogás a XVII. századi magyarországi filozófiai gondolkodás mindkét nagy vonulatába, a karteziánus és az empirikus gondolkörbe is zavarmentesen beilleszthető volt.³

Nem könnyű eldönteni, hogy a prédikátor szavai a közönség általános meggyőződésére, egy populáris, naiv természetmagyarázó hiedelemre utalnak-e, vagy a magasabb erudíciójú rétegek tudományos ismeretanyagának kuriózumkénti említéséről van szó.⁴ Rendkívül megnehezíti a szociokulturális behatárolást az a tény, hogy az anya által látott képek jelentőségét hangsúlyozó felfogásnak mind eszmetörténeti hosszmetiszete felderítetlen, mind a biológiai-orvostudományi és filozófiai-ismeretelméleti nézetek irodalmi művek motívumaiként való felhasználásának története megíratlan. Megfelelő támpontok hiányában csak néhány szórványos irodalomtörténeti vonatkozás szervesen felvillantása történhetik itt meg, mindenekelőtt olyan irodalmi művek motívumaié, amelyeknek magyarországi recepciója is számottevő.

Az európai irodalomban valószínűleg a III. századi, szír származású, görögül író Héliodórosz regénye az első, amely részint tartalmazza ezt a motívumot, ré-

szint azt a cselekmény egyik középponti mozgatóelemének teszi meg: a Kharikleia fogantatásának pillanatában édesanyja által szemlélt hálósobai fal-festmény okozza, hogy a leány bőrszíne nem etióp szüleiét, hanem a ruhátlanul megfestett Andromedáét követi, s az ebből következő szégyen és gyanakvás elhárításának szándéka készteti édesanyját leánya eltagadására.⁵ A cselekmény ezen elemei gyakorlatilag változtatás nélkül kerültek át Tasso *Megszabadított Jeruzsálemébe*, amelynek XII. énekében Clorinda előtt tárják fel származása ugyanily titkát.⁶

A magyarországi irodalom- és eszmetörténetben sem a XVII. századi kálvinista prédikátorok az elsők, akik szóba hozzák ezt a szellemi konstrukciót. Nyilván a „legéleselméjűbb bölcsek, a legkiválóbb orvosok” könyveiből eredeztethető a hiedelem Mátyás király udvarában való megjelenése, amint arról Galeotto Marzio második anekdotája tudósít.⁷ Elképzelhető, hogy az itteni felbukkanás Héliodórosz művével is kapcsolatban áll: a XV. században Itálián kívül egyedül Mátyás könyvtáráról tudjuk, hogy ott az *Etiópiai történet* kéziratát őrizték, s e kézirat vált az 1534. évi bázeli editio princeps alapjává, 1552-ben pedig első latin fordítása is megjelent ugyanott. A XVI–XVII. századi Európában humanista tananyagként és népkönyvként egyaránt használatos Héliodórosz-művet Magyarországon is újra használatba vették, rendkívül sokrétű recepció és továbbfeldolgozás keretében. 1592-ben Enyedi György latinra fordította. Igaz, Czobor Mihály – Johann Zschorn westhofeni iskolamester német fordítása (első kiadása: Strassburg, 1559) alapján készült – terjedelmes verses adaptációjának ma meglévő (Zrínyi Miklós könyvtárából származó, oda 1646 ősze és 1647 tele között került⁸) szövege véget ér még a Kharikleia származását megvilágító jelenet előtt,⁹ de – mint az 1700-ban napvilágot látott Gyöngyösi István-féle átdolgozás bizonyítja – egészen az V. könyv végéig bizonyosan készen állott.¹⁰ Héliodórosz hatásához járult még Galeottóé, akinek latin anekdotáskönyve 1563-ban bécsi, 1600-ban frankfurti, 1611-ben kassai kiadásban látott napvilágot.

A fogantatás pillanatát illető „tudományos” konstrukció még a XVIII. században is szívósan tartotta magát, és a felvilágosodás természettudományi vitáiban éppúgy előkerült, mint a politikai, erkölcsi és filozófiai kérdésekre reflektáló szépirodalomban. Jean-Baptiste de Boyer marquis d’Argens *Lettres juives* című levélregénye 1738. évi VI. kötete e kérdést tárgyaló CLI. levelének Kölcsey Ferenc is olvasója volt, noha a helyhez fűzött marginális glosszája a könyvpéldány újrakötésekor oly mértékben roncsolódott, hogy még álláspontjának tendenciája sem állapítható meg.¹¹ Ami itt még ismeretelméleti és természettudományos megfontolásokat implikáló komoly megvitatás tárgya, 1759-ben már Laurence Sterne *Tristram Shandy*jének humoros-szatirikus alapötlete: a nemzés pillanatából „nem csupán egy értelmes lény szerzése következik [...], hanem testének szerencsés alkata, elegendő melege, szellemi tehetsége talán, sőt egész lelkülete is; továbbá (mert hogy is lehetne másképp), hogy egész nemzetiségének boldogulása igazodik alkalmasint ama hangulathoz, közérzéshez, amely e mesterkedés közben elölti őket”.¹²

A szerelmi együttlét közben látott valóságos vagy képzeletben átélt kép befolyásolja a születendő gyermek tulajdonságait – foglalhatnánk össze a motívum lényegi jegyeit. Az európai irodalomban a legemlékezetesebben talán Goethe *Vonzások és választások* című regénye dolgozta fel ezt a sok évszázados múltra visszatekintő motívumot. A Charlotte és Eduard együttlétekor megfogant, ám Ottilia és az őrnagy külsejét felidéző, „kettős házasságtörésből született” gyermek annak a példája, hogy „férj és feleség elidegenedve ölelhetik egymást szívükre, s törvényes köteléküket eleven kívánságokkal szentségteleníthetik meg”.¹³ A motívum goethei felhasználása azonban határozott átalakítás is, a hagyomány alkalmazása annak meghaladása érdekében. A szerelmes pillanatban felidéződő képek alkalmoszerűsége, esetlegessége helyett itt nyilvánvalóan azok lényegisége, a lélek irányultságát sűrített pillanatban revelatíván felmutató-feltáró jellege kap nyomatékot. A testi összetartozás pillanataiban a spirituális összetartozás válik a fizikainál erősebb, érvényesebb kötelékké.

Ez a gondolat már a shakespeare-i szonettek olvasójának ismerős lehet. A szőke férfi és a költői én kedvese (egyreszt értelmezők szerint a későbbi szonettek fekete hölgye) között kialakult szerelmi kapcsolatot a költő hasonlóképpen a spirituális összetartozás mélyebb kötelékét nyomatékosító értelmezésbe állítja a XLII. darabban:

Te szereted, tudván, szeretem én is;
S a lány szintűgy csak kedvemért gyötör meg,
Barátom csókját tűrve, mely enyém is.
[...] ők értem rakják rám keresztemet:
De ez gyönyör: barátom velem egy;
Bús kéj! a lány így csak engem szeret.¹⁴

A Shakespeare-szonettek fordításával fiatalon megbirkózó, és fordításait kevéssel *A huszonhatodik év* előtt véglegesítő Szabó Lőrincnek Goethe is kedves szerzője volt. A *Werther* fordítójának ismernie kellett a későbbi regény Eduardjának szavait is: „egy másik nő karjában a tiéd voltam”.¹⁵ A báró mondata mintha *A huszonhatodik év* 62. darabjának tartalmi summázata volna:

Ha tudott rólad, aki csókol, és
ha tudom, hogy rád gondol: téged éltet,
s te beleköltözzöl, édes kísértet,
és az idézett és aki idéz,
egymást növeli: lelkeknek mesés
egyessége ez [...]¹⁶

A shakespeare-i lírában és a goethei narratívában könnyű ráismerni a „keveredések tükörijátéká”-ra, a két személyben ölelkező három szerelmezt az egy szeretetben egyesítő, hűséget és hűtlenséget fenntartó és megszüntető Szabó Lőrinc-i pillanatra. Szemben a motívum történetének fent bemutatott korábbi állomásai-

val, e két szerző vonatkozásában a recepciót és a tudatos továbbformálást kétségtelennek ítéelhetjük. Úgy azonban, hogy regisztráljuk a nagyon fontos különbségeket, újításokat is. Az egy concetto kidolgozásához ötletet adó szerelmi élettény, az egy epizód megformálásához felhasznált, de az előzmények sorát is intellektuális parabolában kifejező narratív panel helyett a motívum Szabó Lőrincnél az egész ciklus jelentésszerkezetét olvasó-értelmező szemantikai pozícióba kerül. Az egy-egy körülhatárolt pillanatban felidéződő kép helyett az élettérül szolgáló valóság képeinek és érzékleteinek buja áradásához számtalan ponton hozzákapcsolt felidéző gesztusok együttese mélyíti tovább a képzeleti kép a lélek lényegi affinitását felfedő jellegét. A szövegben szereplő-cselekvő én (Kabdebó Lóránt szavával: az akto¹⁷) világa fölé „a múltat jelenként őrző értelmezés stabilizációjá”-t¹⁸ befogadó másik, képi világot húz a beszélő, eljárásának reflektáltsága, sőt már az eljárás tropikus eszközeinek poétikai természete „az orfikus költői attitűd tapasztalatát”¹⁹ adja át.

Pontosan ezek az irodalmi hagyomány változásában, megváltoztatásában láthatóvá váló dinamikus erők engednek olyan pillantást vetni a Szabó Lőrinc-i ciklusra, amely kizárja, hogy (laza! hiányos!) motívumtörténeti áttekintésünk – Zdenko Škreb frappáns példájára utalva²⁰ – a *Das Sauerkraut in Poesie und Prosa*-típusú dolgozatokhoz legyen hasonlatos. Mindazonáltal pusztán a szemantikum referenciális-tematikai vonásainak egyes elemeit vázoltuk, amelyek csupán a nyersanyag egy részét szolgáltatják a szövegalkotói pozíció attitűdjeinek vizsgálatához.²¹

1 RMK I, 787. In: RMNy 2160, 56–64.

2 Walter Pagel: *Religious Motives in the Medical Biology of the XVIIth Century*. Bulletin of the Institute of the History of Medicine, 3(1935), 97–128., 213–231., 265–312.; reprintje: W. P.: *Religion and Neoplatonism in Renaissance Medicine*. London: Variorum Reprints, 1985 (Collected Studies, 226), II. sz.

3 Kecskeméti Gábor: *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű balotti beszéd a 17. században*. Budapest: Universitas Könyvkiadó, 1998. 325. (Historia Litteraria, 5), 121–122.

4 Ernst Gombrich azt a nézetet, amely szerint „a születendő csecsemőre hatnak az anya által a terhesség során látott képek, illetve a szülők által a fogamzás idején átélte lelki képek”, mint olyan „ősregi hiedelmet” említi, amely beépülhetett Ficino imago-elméletébe. Ernst Gombrich: *Icones symbolicae: A szimbolikus kifejezés filozófiai és ezek hatása a művészetre* (1972). Ford. Novák György. In: Pál József (szerk.): *Az*

ikonológia elmélete. I–II. Szeged: JATE, 1986. (Ikonológia és Műértelmezés, 1), I. 114–115.

5 Héliodórosz: *Sorsüldözött szerelmesek: Etiópiai történet*. Ford. Szepessy Tibor, Bukarest: Kriterion, 1982. 111–112.

6 Torquato Tasso: *A megszabadított Jeruzsálem* (1575). Ford. Jánosi Gusztáv, Budapest: Szent István Társulat, 1893. II. 39–40.

7 Galeottus Martius Narniensis: *De egregie, sapienter, iocose dictis ac factis regis Mathiae ad ducem Iohannem eius filium liber* (1485), ed. Ladislaus Juhász, Lipsiae: B. G. Teubner, 1934 (BSMRAe: Saeculum XV). 3.; magyar fordítása Kardos Tibortól: *Humanista történetírók*. Vál., kiad., jegyz. Kulcsár Péter, Budapest: Szépirodalmi, 1977 (Magyar Remekírók), 55–56.

8 Király Erzsébet, Kovács Sándor Iván: *Arany János Tasso-kötetének margójegyzetei*. In: Király Erzsébet, Kovács Sándor Iván: „*Adria tengernek fönnforgó hajjai*”. Tanulmányok Zrínyi és Itália kapcsolatáról. Budapest: Szépirodalmi,

1983. 66–68.; Kovács Sándor Iván: *A lírikus Zrínyi*. Budapest: Szépirodalmi, 1985. 58–59.

9 Czobor Mihály(?): *Theagenes és Chariclia*. Kiad. Kőszeghy Péter, Budapest: Akadémiai Kiadó–Balassi Kiadó, 1996 (RMKT XVI/10). Kőszeghy Péter utószava (bőséges további irodalommal) jól tájékoztat a recepció korai történetéről.

10 Gyöngyösi István *Összes költeményei*, IV, *Chariclia* (1700). Kiad., bev. Badics Ferenc, Budapest: MTA, 1937. 185–186. Gyöngyösi a VI. rész 140–143. versszakában mondja el Héliodórosz IV. könyvének 8. fejezete alapján Kharikleia fogantatásának történetét, a 144. strófában pedig kommentárral kíséri azt:

A' mint megtörténik a' más anyákon-is,
A' mit meg-tsudálnak, a' magzatokon-is
Meg-tetszik, sőt tsak egy kis vonításon-is,
Gyakran rút jegy támad a' szép ortzákon-is.

11 Pálfi Judit, Seres Krisztina: *Körülvágott Kölcsey-glosszák Jean-Baptiste de Boyer marquis d'Argens „Lettres juives” című kötetében*. Irodalomismeret, 1998/3–4. 105.

12 Laurence Sterne: *Tristram Shandy úr élete és gondolatai*. Ford. Határ Győző, utószó Kiss Zsuzsa, Budapest: Európa, 1989 (A Világirodalom Klasszikusai), 8. Az angol órákészítők Sterne regénye ellen tiltakozó pamfletjéről: Hartvig Gabriella: *Laurence Sterne Magyarországon (1790–1860)*. Budapest: Argumentum Kiadó, 2000 (Irodalomtörténeti Füzetek, 146), 24. Az inkriminált jelenet Verseghy által a brünni börtönben készített másolatáról: *uo.*, 84–85.

13 Johann Wolfgang Goethe: *Vonzások és választások* (1809). Ford. Vas István (a továbbiakban: Goethe 1809/1983). In: J. W. G.: *Szépprózai művek*. Budapest: Európa, 1983. 133–391. (J. W. G. Válogatott Művei), 354.

14 William Shakespeare: *Szonettek* (1609). Ford. Szabó Lőrinc. In: W. Sh. *Összes művei*, VII, *Versék*. Szerk. Kéry László, Budapest: Európa, 1961. 150.

15 Goethe 1809/1983, i. m., 355.

16 Szabó Lőrinc *Összes versei*. Kiad. Kabdebó Lóránt, Lengyel Tóth Krisztina, Budapest: Osiris, 2000. I–II. (Osiris Klasszikusok), II. 257.

17 Kabdebó Lóránt: *Az összegezés ideje: Szabó Lőrinc 1945–1957*. Budapest: Szépirodalmi, 1980. 358.

18 Kulcsár Szabó Ernő: *Szabó Lőrinc* (1993). In: *Tanulmányok Szabó Lőrincről*. Szerk. Kabdebó Lóránt, Menyhért Anna, Budapest: Anonymus Kiadó, 1997 (Újraolvasó), 50.

19 Kulcsár-Szabó Zoltán: *Beleírás és kitörlés: A Te emlékezete Szabó Lőrinc A huszonhatodik év és Oravecz Imre 1972. szeptember című műveiben* (1996). In: *Tanulmányok Szabó Lőrincről*, i. m., 152.

20 Zdenko Škreb: *Az irodalomkutatás tudományossága* (1973). Ford. Bonyhai Gábor, Budapest: Helikon, 1976. 499.

21 Kulcsár-Szabó Zoltán: *Dialogicitás és a ki-fejezés integritása (Nyelvi magatartásformák Szabó Lőrinc költészetében)* (1994). In: K.-Sz. Z.: *Hagyomány és kontextus*. Budapest: Universitas Könyvkiadó, 1998. 59.

KIBÉDI VARGA ÁRON

Az önértelmezés művészete

Jean de La Ceppède és Szabó Lőrinc

A költészet gyakran szorul kommentárra. Narratív szövegek az olvasó világa mellé párhuzamos és nem teljesen ismeretlen világokat építenek fel, melyeket elfogadunk vagy elvetünk, a költő beszéde viszont extrém: nemlétező világokról értesít, túloz, hősiek tettekről és csodákról számol be, vagy éppen olyan személyes, már-már intim érzésekbe nyújt betekintést, amelyek megzavarják az olvasót, amelyekről talán nem is akar hallani.

Általában könnyebb megmondani, hogy „miről szól” egy regény, mint azt, hogy „miről szól” egy vers. A regény lényegét nem árulja el az, aki röviden összefoglalja a cselekményt, de egy verset effajta lerövidítés erősen banalizál. Éppen emiatt a hermeneutikai probléma miatt tapasztalhatjuk, hogy a szövegelemzés (az „explication de texte”) hagyományos módszerei Európa-szerte az iskolai oktatásban is inkább a versek, mint a narratív szövegek körül alakultak ki.

A versmegértés nehézségeit, valamint a verskommentár szükségességét az a körülmény is aláhúzza, hogy a lírában már évszázadok óta meghonosodott a bonyolult, a közérthetőségtől eltérő beszéd hagyománya. A legrégebb európai líra, a trubadúrköltészet alapvető elméleti problémáját képezi a tizenkettedik század eleje óta a *trobar leu* és a *trobar clus* dialektikája, vagyis az a kérdés, hogy a költőnek világosan kell-e írni vagy pedig el kell-e rejtenie a vers jelentését – például homonímiák segítségével¹ – a nem beavatottak előtt.² A trubadúr Marcabrutól egyenes út vezet Mallarméig.

A kommentárnak rengeteg formája van – ezt irodalomtörténészek, filológusok, filozófusok és esztéták egyaránt nagyon jól tudják. Minden egyes olvasó értelmek (bizonyára tudatosabban, amikor versről, mint amikor prózáról van szó), de vannak híres olvasók is, olyan kommentátorok, akiknek a neve az utókor szemében szorosan hozzákapszólódik a költő nevéhez. Hölderlinről már nem nagyon beszélünk Heidegger, Celanról Gadamer vagy Jean Bollack értelmezése nélkül.

Az viszont majdnem sohasem fordul elő, hogy a tárgynyelv és a metanyelv, a mű és a kommentár szerzője azonos. Én csak két esetről tudok, amikor a költő maga írt kommentárt verseihez: az első példa a francia barokk költő Jean de La Ceppède (1550–1662), a második Szabó Lőrinc. Az önkomentálásnak két, egymástól nagyon eltérő válfajával állunk szemben.

La Ceppède mint az ellenreformáció vallásos költője nem ismeretlen az irodalomtörténészek számára. Számos antológiában szerepel, és mióta az ötvenes években – a francia nyelvterületen elsősorban Jean Rousset-nek köszönhetően – a barokk irodalom iránt megélénkült az érdeklődés, több monográfiát szenteltek neki, és fő műve, a *Théorèmes*, melyet maga látott el kommentárral, két új kiadást is megért.³

La Ceppède ötszáz szonettben írja le Krisztus szenvedését, halálát és feltámasztását; verseit theoreémáknak⁴ nevezi, és ez a szó nála nem annyira tantételt, mint inkább módszeres elmélkedést, meditációt jelent. Ezt a jezsuita beleélési gyakorlatokra emlékeztető meditációt a szerző előszava szerint az olvasó nemcsak a versekben találja, hanem az azokkal nagyjából egy időben készült – mindenesetre egy időben megjelentetett – kommentárookban is; La Ceppède „double travail”-ról beszél. Aki a szonetteket olvassa, a költői képekben és alakzatokban gyönyörködik, és azután összeveti őket a hozzájuk fűzött megjegyzésekkel, az módszere-sen elmélyül Krisztus küldetésének emberi ésszel fel nem fogható titkaiba.

Az előszó tanúsága szerint a kommentárokat egyébként elsősorban az indokolja, hogy a költő hű akart maradni a katolikus egyház tanításához, és a kommentár segítségével minden olvasó azonnal ellenőrizheti, hogy amit mond, megegyezik az egyház hivatalos tanaival. Nem szabad elfelejteni, hogy La Ceppède mint (hívő katolikus) jogász és állami hivatalnok Dél-Franciaországban a tizenhatodik század végén sokat szenvedett a vallásháborúktól – többször menekülnie kellett –, és amikor kiadja verseit, garanciát akar, hogy emiatt nem lesz része újabb üldöztetésben.

A kommentárnak tehát a mindennapi élet szempontjából is fontos, de lényegében apologetikai indítéka van. Ellentétben a festővel, aki egyházi megbízóitól általában részletes direktívát kap arra nézve, hogy hova mit fessen és hogyan – a művészettörténet számos dokumentummal rendelkezik ezen a téren –, és aki ennek következtében aránylag biztonságban érezheti magát, a vallásos témákkal foglalkozó laikus író, mint amilyen La Ceppède, nem tudhatja, hogy szövege nem mond-e ellent az egyház dogmáinak.

A történelmi és teológiai indíték azonban még nem magyaráz meg mindent. La Ceppède kommentárjaiban rengeteg olyan utalás is található ókori szerzőkre és egyházatyákra, melyekre nincs igazán szükség ahhoz, hogy a szerző bizonyítsa hithűségét. La Ceppède, mint általában a reneszánsz költői, a *poeta doctus*, a tudós költő eszményét követi, és kommentárjában nemcsak számos egyházi és világi szerzőt (például Platont és Arisztotelészt) idéz, hanem sokszor forrásait is megadja.⁵ Kommentárjai pontosabban szólva lábjegyzetek; minden szonett három-négy szavához kapcsolódik általában egy rövid, pár soros jegyzet. Van néhány kivétel, így például az első rész első könyvének harmincnegyedik szonettjének tizenkettedik sorában az „agonie” szóhoz fűzött (sorban negyedik lábjegyzet, mely 702 sorból áll.⁶ Ez nem véletlen, La Ceppède számos egyházi és világi szaktekintélyt vonultat fel, hogy a helyes doktrínát alátámassza. Az előző szonett ugyanis az angyalok szerepéről szól, akiknek az egyik feladata, hogy a haladoklókat vigasztalják,⁷ itt pedig Krisztus a halállal küzd (agónia = küzdelem).

Az angyalok jelenlétéből Krisztus halála pillanatában teológiailag az következne, hogy Krisztus ember, és nem Isten. A halálküzdelem ugyanezt a problémát veti fel, Krisztus kettős természetének kérdését. Sokat vitatott, nehezen felfogható teológiai vitatárgy, a hosszú kommentár nagyon is érthető.⁸

Szabó Lőrinc élete végén kommentálta majdnem minden versét, és ezek a feljegyzései fiától 1989 folyamán kerültek Kabdebó Lóránthoz, aki 1990-ben kiadta őket a versekkel együtt.⁹ A kommentár ebben az esetben nem a versekkel egy időben, hanem jóval később készült, és csak több mint harminc évvel a költő halála után jelent meg. Kinek szól ez a számadás, miért írta a szerző ezt az utólagos önértelmezést? Erre a kérdésre sokkal nehezebb a válasz, mint a francia barokk költő esetében.

Szabó Lőrinc is hivatkozik más szerzőkre és ad itt-ott olyan filológiai jellegű magyarázatokat, mint távoli francia elődje. (Az irodalomtörténészek boldogok, ha ilyen adatokat maguk fedeznek fel.) A *tanító szív* című verséhez fűzött jegyzetben például megjegyzi, hogy a „A »fekete út«: irodalmi célzás, amelyet aligha ért valaki”, tudniillik Catullusra utal.¹⁰ Az *ébredés* című versével kapcsolatban pedig azt olvashatjuk, hogy „a kezdeti mély orgonaszó festésénél és szétbontásánál a Wagner-féle *Rajna kincse-nyitány* első 30-50 taktusa is az eszemben járt”. Ugyanez a jegyzet viszont azzal kezdődik, hogy „Ez az egyik legfinomabb versem [...] én nagyon szeretem.”¹¹ Gyakran ír arról, hogy utólag miként vélekedik egy-egy régi verséről,¹² és jegyzetei sok keletkezéstörténeti adalékkal is szolgálnak: kire gondolt, milyen nőre-szerelemre (feleségén és Erzsikén kívül) vagy barátira (Babits, Illyés...), hol és milyen körülmények között (az ostrom után a romok között, a Balaton mellett) írta ezt vagy azt a verset.

Több mint háromszáz év választja el a két költőt: az önértelmezésen kívül mi köti őket össze? Egyrészt a háború ténye: La Ceppède lábjegyzeteivel kiáll a helyes értelmezés és az egyedüli helyes hitigazság mellett, verseivel magát védi a háború ellen, a jegyzetek azoknak szólnak, akik őt különben félreértették, gyanakvással néznék, talán még azoknak is, akik nem csodálnák eléggé tudását. Szabó Lőrinc végigélt egy másik háborút, verseiben meg is jelenik ez a háború, mert ő magáról ír, a jelenről, kortársaknak. És itt látható talán a legvilágosabban a nagy, minden mást elsöprő különbség. Az európai irodalom nagyjából a romantikáig a nyilvánosság, a nyilvános ember irodalma volt: az író csak arról ír, ami mindenkire érdekel, ami feltehetőleg mindenki közös sorsa.¹³ vallás, társadalom, politikai hatalom, élet és halál – és úgy, ahogy az olvasók azt feltehetőleg elvárják. Szabó Lőrinc viszont egy egészen más világban él, egy olyan világban, amelyben a magánélet az irodalom fő témája. A szerelem nem idealizált érzés, hanem erotika, személyes boldogság és szenvedés. És az olvasó a másik magánembert fedezi fel az íróban; érdekli az, hogy a költő mire gondolt egy esztergomi kirándulás során, vagy Münchenbe repülve. A huszadik században minden író önéletrajzíró.

Az irodalom helyet cserélt, az önértelmezés téte ma már nem a teológia és a filozófia, hanem a pszichológia: ezt a nagy változást tükrözi a két kommentár.

1 A homonímia azért különösen jó eszköz ebben az esetben, mert a trubadúrlírárt nem olvasták vagy szavalták, hanem énekeltek.

2 Lásd Ulrich Mölk két könyvét (*Trobar Clus – Trobar Leu, Studien zur Dichtungstheorie der Trobadors*. München: Fink Verlag, 1968; *Trobadorlyrik*, München–Zürich: Artemis Verlag, 1982) és magyarul a *Világirodalmi Lexikon*-ban a „trobar clus” címszót (15. kötet, 853–855.).

3 A genfi Droz kiadó faksimile kiadásban újra közzétette 1966-ban a *Théorèmes* két kötetét, a párizsi Nizet-féle 1988-as kritikai kiadás – Yvette Quenot gondozásában – egyelőre csak az első kötetet tartalmazza.

4 *Les théorèmes sur le sacré mystère de nostre redemption* (első rész Toulouse, 1613, második rész Toulouse, 1622), azaz meditációk megváltásunk szent misztériumáról.

5 Ezeket Yvette Quenot már említett kritikai kiadása, valamint könyve adja meg (*Les lectures de La Ceppède*. Genf: Droz, 1986).

6 Az említett kiadás 144–171. oldalán. Ez a leghosszabb kommentár.

7 A középkori „ars moriendi”-kben jelentős szerepet játszanak az angyalok, akik a haldokló lelkéért vetekednek az ördöggel. Vö. *Ars moriendi (1492) ou l'art de bien mourir*. Prés. par Pierre Girard-Augry, Párizs: Dervy-Livres, 1986.

8 A La Ceppède-kommentárokról általában lásd még Françoise Charpentier: *L'auto-commentaire de Jean de La Ceppède*. In: *Les commentaires et la naissance de la critique littéraire, France/Italie (XIVe-XVIe siècles)*. Párizs: Aux Amateurs du Livre, 1990. 101–110.

9 *Vers és valóság*. Budapest: Magvető, 1990. két kötet.

10 II, 143.

11 I, 319.

12 Itt egy érdekes, irodalomtörténetileg rendszeresen még nem feldolgozott kérdés merül fel: tulajdonképpen minden íróról és költőről jó lenne tudni, hogy melyek a kedvenc írásai.

13 Montaigne nem az egyetlen, de a leghíresebb kivétel: ő tényleg elsősorban önmagáról beszél.

SZIGETI JENŐ

Egy Balaton-úszó emlékezete (Hompesch-Bollheim Károly)

A sporttörténeti kutatás régen tudja már, hogy bár Wesselényi örömmel úszkált a Balaton hús hullámai között, mégsem ő volt az első Balaton-úszó és nem is úszta át a Balatont.

Tudjuk azt, hogy 1835. augusztus 14–15-én Wesselényi Füreden járt és sokat úszott. Naplójában ezt jegyezte fel: „Három órát úsztam délelőtt s délután viszont egy órát.” Egy év múlva, 1836 júliusának végén ismét Füreden járt, és naplója szerint „egy pár igen kellemes napot tölték, mellyek – mondhatom – jó-résztét úszva s feredve töltöttem”.¹ Wesselényinek ezt a Balaton-úszását kapta szárnyra a legendát teremtő hírnév. A következő évben erről beszámolt az *Athenaeum* című folyóirat, mely szerint „csaknem egy mérföldes utazást tőn nagyszámú népség bámulatára”.² Erre a nevezetes úszásra emlékezik vissza Újfalvy Sándor is, aki a Természetbarátok és Turisták 1867-es évkönyvében leírja a történeteket. „Egy nap a füredi társaság meglepődve tapasztalta, hogy a korán kelő Wesselényi hiányzik. A Balaton partján sétálgatva egy homályos pontot láttak a vizen, mit előbb csónaknak néztek. Amint a pont közelebb ért, kiderült: nem csónak, hanem az úszó Wesselényi, akit mikor partra ért, óriási üdvözléssel fogadtak társai.”

De nem legendákat akarok oszlatni. Wesselényi érdemeit sem vitatjuk el. Újfalvy visszaemlékezésének egy mondata késztetett arra, hogy ezt a régi sport-történet elmondása után így ír Újfalvy: „És itt szabadon visszaemlékeztetünk, hogy lord Byron néhány évvel ezelőtt a Boszporusz átúszásával mily bámulatra ragadta Európát, jöllehet itt a távolság jóval nagyobb, mint a Boszporuszon, s azután a Balaton éppen hullámozott a Wesselényi úszása alatt, a habok magasan egybecsapkodtak feje felett, mi a közdelmet annyira megnehezítette.”³

Az újabb kori sport szülőanyja a XVIII–XIX. század fordulójának romantikus életlátása. Új emberideál honosodik meg Európában: a sorssal és az elemekkel dacoló hős. Kivirágzik a regény műfaja, de nemcsak az írók fantáziájában születnek ilyen hősök, hanem a kor a valóságban is megteremti a maga romantikus regényalakjait. Ilyen volt Wesselényi is, de nemcsak az írók fantáziájában születnek ilyen hősök, hanem a kor a valóságban is megteremti a maga romantikus regényalakjait. Ilyen volt Wesselényi is, de nem csak ő. Több legendás figurát teremtett ez a kor. Individualizmus, hősi bátorság, a kockázatok keresése jellemzi ezeket a

hősöket. Az új hős magányos ember, aki olykor az egész világ ellen harcol, s ha a Balaton viharos hullámaiba ugrik fejest, akkor a nagy víz – a legyőzendő világ. Magyarországon nem volt számottevő polgárság. Mégis megjelenik a polgári életeszmény, de hordozója nem a polgárság, hanem a nemesség egy része. Hegedüs Géza írja: „A magyar polgárságot a nemesség képzelte el és ez az elképzelés mindvégig jelentékenyen befolyásolta polgárságunkat. Természetes tehát, hogy a magyar romantikában nem a nemessel szembeforduló polgár, hanem a polgárrá válni akaró, haladó szellemű nemesség mondanivalói visszhangoznak.”⁴ Ennek a viharokkal és veszélyekkel megküzdeni kész, kalandos virtusokban megélt szabadsággal büszkélkedő életeszmének hősei voltak az első Balaton-úszók, mert mint ahogyan már említettük, nem Wesselényi volt az első, és nem is ő az egyetlen.

*

Mária Terézia és II. József idejében elítélendő dolog volt az úszás. A tilalom visszavezethető a XVI. századig. Valentin Friedland von Trotzendorf (1490–1556), a görllitzi „iskolakirály” kárhoztatta először.⁵ Mária Terézia iskolatörvénye, a Ratio Educationis (1777) a diákok számára tilalmasnak mondotta az úszást.⁶ Úgy látszik, a királynő a „magyar tengert” sem szerette nagyon. Krieger Sámuel – Mária Terézia kiváló mérnöke – tervet készített a Balaton lecsapolására és a felszabadult terület mezőgazdasági hasznosítására. A terv csak azért nem valósulhatott meg, mert a Sió-csatorna műszakilag alkalmatlan volt a roppant víz elvezetésére.⁷ A felvilágosult eszmék képviselői szembeszálltak az úszás tilalmával. Székely Ádám 1769-ben lefordította Locke *A gyermekek neveléséről* című könyvét,⁸ melyben a neves angol filozófus is azt tanácsolta, hogy a szülők tanítsák úszni gyermekeiket.

1786-ban Balatonfüredre kirendelt rendőrbiztosnak szigorú parancs hagyta meg, hogy ne engedje az embereket a tóban fürdeni, mert abból gyakran származik baleset.⁹ A csendbiztos nem lehetett valami kemény ember, hiszen a következő évben az illetékesek megint azon tanakodtak, hogy mit lehetne csinálni a szabadban fürdőzőkkel. Az új tanácskozássra az adott okot, hogy volt Füreden Szily János királyi tanácsosnak, Pest vármegye alispánjának egy csinos deszka úszó fürdője. Ebben a zárt fürdőházikóban egy vízbe nyúló „ketrec”-ben lehetett élvezni a Balatonban való lubickolás örömeit. Szily nem sokat törődött a fürdőházikóval, így történhetett, hogy 1787 tavaszán elragadta a vihar, és összetörve Tihanyba sodorta, ahol az apát úr összegyűjtette a nemes sportlétesítmény darabjait. A házikó feltehetően J. Ferro 1781-ben épült bécsi úszóiskolájának mintájára készült két-három évvel később. Pusztulása nagy port vert fel Füreden. Pálóczi Horváth Ádám csipkelődő gúnyversben énekelte meg, melynek címe: „Balatoni hideg fürdő, melyet Vitze-Ispány Szili Úr tsináltatott és egy ifjú Úr Akhilles Kápolnájának nevehett, itt pedig ezen Ferdőnek szerentsétlenségét írja le a Poeta”.¹⁰ Az ifjú úr, aki Archilles templomaként üdvözölte a házikót, biztos sokszor megmártózott a Balaton hűs hullámaiban.

De ennek az évnek mégsem ez volt a legnevezetesebb füredi eseménye. Ebben az évben úszott a Balatonban Hompesch Károly, akinek hősi tettét két költőnk is megénekelte: Barcsay Ábrahám és Pálóczi Horváth Ádám.

Pálóczi Horváth riportszerű verséből (*Báró Hompeschez Isten jó-nap, midőn ő a Balatonban úszkált Füred mellett: még 1787-dik esztendőben*)¹¹ így tudjuk rekonstruálni az esetet. Hompesch egyedül a tó közepére a füredi part közelében „Bement egy szegény tsónakkal s egy hitván evezővel, / De a víz közepén tsúful lészen mind a kettővel.” A magyar tengert „tsak potsétának” nevezte. De jött a vihar, ledobta ruháit, kiugrott a csónakból, hogy a túlsó partra ússzon, míg a magára hagyott csónakot a vihar Zamárdi felé hajtotta. A vers megszemélyesíti a hőstett egyetlen szemtanúját: a csónakot, „aki” arról panaszkodik, hogy gazdátlanlanná lett, és az ellenszél a somogyi part felé hajtja. A csónak így mondja el Hompesch úszását: „Nézi, mint úszik, s hányképpen, hol hagyatt, hol-meg hason, / Noha két kezét s két lábát fel-emelve magason.” A vers végén tréfás fordulattal a hős helyett beígéri, „ha meg-nő a bajussza [tudniillik angolosan öltözködve Hompesch nem hordott bajuszt,] / Minden bizonnal az egész Balatont által ússza”.

Kár lenne elhagyni Pálóczi Horváth Ádám versének tréfás befejezését. A ruháit a csónakban hagyó báró:

Mikor közel volt a parthoz, eleget kiáltozá:
Mentel! Mentel! de nem érté senki, s elő se hozá.
Kéntelen volt amaz első, ártatlan öltözetben
Kiszálni a sok piperés-ruhás gyülekezetben,
A szemérmes kisasszonykák szemeiket befedték,
Csak az árnyéktartón által s ujjok közt nézegették.
Mert nem bujhatott árnyékára s a figefa alá itt,
Hogy befedné levelekkel ártatlanság-ruháit. –
Megvan biz ez, és míg ezen számos nézők bámultak,
Ki úszni, ki meg a vízben bátor-lenni tanultak,
Én azt kérdém: Kicsoda ez? – Ez volt rá a felelet:
Báró Hompes, ki ánglus volt, de nemrég magyarrá lett.

A balatonfüredi rendőrbiztos nem örült ennek az úszás melletti propagandának, meg az úszóleckéknek.

Barcsay verséből azt tudjuk meg, hogy „több vizet is megúszott” Magyarországon, közöttük a Dunát is. Ő úgy értesült róla, hogy talán később Hompesch átúszta a Balatont. Ezért a vers címe: *Midőn B. H. A Dunát és Balatont általusztá volna*.¹²

Ki volt ez a neves úszó? Kérdezzük meg Pálóczi Horváth Ádám versének első két sorával: „Báró Hompes! Ugyan valld meg: hol és kitől születél, / Ánglus voltál-é vagy olasz, még magyarrá nem lettél?”

Teljes neve magyaros formában: Hompesch-Bollheim Károly, Nándor, Lajos, József, Antal. Előkelő pfalzi családból származott, 1740 körül született, és az

osztrák hadseregben szolgált. Hadi érdemeiért II. Józseftől magyar állampolgárságot kapott. Feljegyzések szerint szülei akarata ellenére telepedett le hazánkban. 1787-ben megvált a hadseregtől, egyes feltételezések szerint azért, mert magyar érzelmei miatt nem várhatott rá nagyobb karrier. „Új honfitársai között – írta róla Wertheimer Ede, életrajzírója – rövid idő alatt a leglelkesebb hazafiak egyikének hírnevére tett szert, mint aki minden pillanatban kész életét és vagyonát az ősi alkotmány megmentésére áldozni. Különös előszeretettel viselte nemzeti ruhánkat. Csak ritkán öltözött a császári hadsereg tisztí egyenruhájába.”¹³ Siklóssy szerint a hadseregtől való szabadulás öröme rendezett magyarországi körutazása egyik eseménye volt ez a nevezetes úszás.¹⁴ Hompesch rendkívüli művelt, sok nyelvet beszélő ember volt. A katonáskodás után Angliába utazott: célja az volt, hogy kapitalista vállalkozásai révén merész üzletkötésekkel fellendítse a magyar kereskedelmet. Tipikus romantikus cselekedet volt ez akkor. Útban Anglia felé a Rajnát is átúszta. Londonban telepedett meg, mégis volt Budán is, önként választott hazájában lakása.

Az üzletelést mint honfiúi cselekedetet már itthon elkezdte Pálóczi Horváth Ádámmal. A *Holmi* első kéziratos kötetében a 349. oldalon található egy prózai levél. Címe: *Báró Hompeschez, Budára, 5a Sept. 1788., Szántódrul.*¹⁵ Ezt a levelet ismertette Péterffy Ida, aki méltán kérdezte: „Miért került ide ez a tartalma szerint kereskedelmi levél a versek közé?” A levél nagy része a somogyi erdőkben termő gubacsról szól, amelyet vételre ajánl fel a romantikus kalandokkal büszkélkedő bárónak. „Ha tetszik Nagyságodnak kilája 5 ½ forintokon oda adom; az az egy Psonyi mérőt 2 frt 45 Kronn (krajcáron); úgy hogy a mérőt tetőzve adom valamennyi rá rá fér, de nem meg-tiporva, hanem csak szabadon töltve halmozva; így talám Nagyságod is nyerhet valamit rajta és én is. – Átallyában úgy reménylem, hogy lessz háromszáz mérő; és így ha ez az alku fog tétteni, méltóztasson Nagyságod magát hozzám Füredre meg alázni; vagy emberét küldeni pénzzel együtt.”

A gubacs – ipari nyersanyag volt. Belőle csersavat állítottak elő, amelyet a bőr-iparban hasznosítottak, de tintakészítésre is felhasználtak, meg gyógyszereket is készítettek belőle. Nem mindig volt egyszerű a beszerzése ennek a különös alapanyagnak. Írt is erről Horváth Ádám Hompesch bárónak: „Igen jó időben gondoskodik Nagyságod Gubatsot szerezni; ha ugyan jó helye van hozzá; (tárolásra) mert az idén a Bakonba sok makk (és kevés gubats) vagyon; és így jövő esztendőbe csak makkot sem igen lehet reményleni; nálunk is Somogyban alig van valamire való rajtam (az enyémen) kívül; itt is pedig mivel a tök makk ugyan sok; jövő esztendőre tsernek egyebet alig reménylünk; abból pedig gubats nem lessz: és örömet meg tartanék magamnak ezer mérőt is, de szoros (szűk) a helyem.”

A levél végén még egy üzletet ajánl: „egy pár igen szép és jó magyar fajta pej kotsis” ötesztendős lovat. Arról semmit nem tudunk, hogy az üzletből mi lett, de jól jellemzi a kapitalista szellemtől, vállalkozókedvtől megérintett pfalzból lett ánglust ez a hozzá írt levél.

Hompesch további sorsa sem mentes a kalandoktól. 1788-ban, amikor kitört a török háború, felajánlotta II. Józsefnek segítségét, de a király gyanakodott rá,

vetélytársat, ellenfelet látott benne – de talán ezen a ponton életrajzíróit ihlette meg a romantikus túlzás ördöge –, és szolgálatát elutasította. Állítólag ez a megálázó visszautasítás tette lázadóvá. Felveszi Pest-Budán a kapcsolatokat a régi kedves barátaival, Fekete Jánossal és Orczy Lőrincsel.¹⁶ 1788. október 3-án feljelentés érkezett a császárhoz, amiből kiderült, hogy Hompeschnek kimagasló szerepet szántak az összeesküvésben. Az lett volna a feladata, hogy II. Józsefet megölje. Más feltételezések szerint az összeesküvők azért akarták Londonba küldeni, hogy Magyarország trónját felajánlja egy angol hercegnek. Az összeesküvés lelepleződött, és 1789. január 4-én Bécsben Hompescht elfogták. Három hónapi fogság után – bizonyíték hiányában – március 4-én azzal a feltétellel engedték szabadon, hogy elhagyja az országot. Ebből az időből való személyleírása szerint „alacsony, zömök termetű férfiú volt, kinek egyéniségén leginkább a szürke, éles, sötét szűrő tekintetű szemek tűnnek föl”. Ekkor már magyarosan öltözködött, sőt bajszot is viselt.

Hompesch ezután II. Frigyes Vilmos porosz király hadseregébe lépett, hadsegédje lesz, és szorgalmasan tevékenykedik a magyar felkelés előkészítésén.¹⁷ II. Lipót királlyá koronázása megghiúsítja a nemesi összeesküvés terveit. 1792-ben megjavult az osztrák–porosz viszony, sőt az egyre kellemetlenebbé váló Hompescht Hertenberg miniszter a reichenbergi konferencián késznek mutatkozott kiadni az osztrákoknak. Ezt nem várta meg hősiünk. Angliába menekült, és újra kezdi karrierjét mint katona, yorki herceg oldalán. Közben kapitalista vállalkozásaival nagy vagyont gyűjt. 1800-ban mint angol tábornok látogat el Bécsbe, Magyarországon élő leánya esküvőjére. De itt nem feledkeztek meg róla: letartóztatták és kiutasították az országból. Ezután már nem sokat tudunk róla. 1812-ben Windsorban fejezi be regényesen kalandos életét. „A báró merész ember volt, aki a Balaton hullámosnál sokkal veszélyesebb vizeken evezett a politikában!” (Péterffy Ida).¹⁸

Ennyi a rövid életrajz, mely magában is egy tipikusan romantikus életutat tár elénk. De térjünk vissza a nemes tettet, a Balaton-úszást megörökítő versekhez. Mindkét vers többet látott a bátor cselekedetben, mint kuriózumot. Hazafias, példamutató cselekedetként dicsőíti mind a kettőt. Pálóczi Horváth így ír róla 94 soros versében, amely a *Holmi* 2. nyomtatott kötetében (1793) jelent meg. (Akkor már az angol hadsereg tisztje, a yorki herceg pártfogoltja volt.)

Bujj el óh szeme-hunyt Magyar! Mert bizony szégyen neked,
Hogy elfajult édes Fiad s másunнан jó gyermeked.
Jó van biz' ez Édes Barátom! Talállok én Te benned
Ollyant, amiért méltó volt neked Magyarrá lenned,
Mivel a magyar bátorság, s az Ánglus vakmerőség
Te benned ösze-keverve lett oly bátor szivdolog,
Hogy Hazám Magyarságodat éppen nem szégyenlheti,
Kivált most, mikor Nevünknek úgy sincs igen keleti.

A felvilágosult, a kapitalizmus visszásságait irodalmunkban először feltáró Barcsay Ábrahám versét teljes egészében érdemes ideidézünk:

Egy árva hazának kedves jövevénye,
Szabad s azért boldog nemzet születménye,
Több vizét megúsztatad mostani hazádnak,
Jeles példát adtál polgártársaidnak.
Abban, hogy szabad, erős s nemes elme
Nehéz dolgokon kap s jóban nincs félelme
S nem lehet előtte lehetetlen dolog
S csak a mehet nagyra, ki vesztélben forog.
Vajha ezen példa a magyart intené,
Elhült vérét [...] s békét serkentené;
Hogy úszna hazája veszélyén keresztül,
Ne nézné romlását s kész bilincset restül.

Mindkét vers az aktuális híren túl a II. József ellen 1886-tól kibontakozódó nemesi ellenállás mellett kelt hangulatot, és éppen ezért érdekes kortörténeti dokumentum. Benne nyomon kísérhetjük az új, romantikus ember ideáljának kialakulása mellett az ellenzéki nemes típusát, ki a régi virtust óhajtja felújítani, az „elhült vért”, az „éji homályban” késő „régí dicsőséget”.

Hogy a korabeli emberek ennek a tettnek mennyire értették az igazi jelentését, arra érdekes példa az az epizód, amelyet Kazinczy Ferenc jegyzett fel. Fogságából hazatérőben francia fogolytársa arra kérte, hogy Borstendorf nevű parancsnokuktól kérjen engedélyt arra, hogy a Margitszigetnél a Dunában megfürödjön. Csak úgy engedi meg a parancsnok a szokatlan fürdőzést, ha Kazinczy is vele fürdik. Az indok ez: „Az a bohó ember keresztül ússza a Dunát úgymond, csak azért is, hogy Pestnek Budának alkalmat adjon arról beszélni.”¹⁹ Csak a fentiek ismeretében értjük a furcsa indokot. A tett túlnőtt önmagán, jelképpé lett. Egy új eszme, az individuális, szabad kockázatokat vállaló hősi életeszme példája lett. Ezért illik rá emlékeznünk, hiszen talán ma is elkelnének ilyen emberek.

1 Wesselényi Miklós báró, az „árvizi hajós” naplója. Kiadja Rubiny Mózes irányításával. Budapest, 1938. az 1835. aug. 14–15-i és 1836. júl.-i feljegyzés. Vö. Sipóczy József: *Balatonfüred sportélete a kezdetektől 1945-ig*. In: Madarász Lajos: *Balatonfüred és Balatonarács története*. Veszprém, 1999. 681–700.

2 Athenaeum I. évf. 1837. Vö. Hudi József: *Baltoni fürdőkultúra a reformkorban*. Zalai Gyűjtemény 28. Zalaegerszeg, 1988. 109–134.

3 Újfalvi Sándor (1792–1866) írása: Természetbarát és Turisztika Évkönyv 1867. Idézi Siklóssy László: *A magyar sport ezer éve I.*

Budapest, 1927. 243. Újfalvi Sándor emlékiratai. Közreadta: Gyalui Farkas. Kolozsvár, 1941.

4 Vö. Hegedűs Géza: *A polgári irodalom stílusirányai*. Budapest, 1947.

5 Trotzendorf, Valentinról vö. Podmaniczky Pál: *A reformáció neveléstörténeti jelentősége*. Sopron, 1897.

6 Ratio Educationis. Az 1777-i és az 1806-i kiadás magyar nyelvű fordítása. Ford., jegyzetekkel és mutatókkal ellátta Mészáros István. Budapest, 1981. Vö. Finánczy Ernő: *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában I–II*. Budapest, 1899. 1902.

7 Erdős Ferenc: „A Balaton szabályozás”. Budapest, é. n. Krieger Sámuel (1730–1790?) 1776-ban készített tervet a Sió, a Kapos szabályozására és a Balaton lecsapolására. Fodor Ferenc: *Magyar vízmérnökök*. Budapest, 1957.

8 John Locke: *A gyermekek neveléséről*. Kolozsvár, 1771. Fordította Székely Ádám.

9 Siklóssy László: *A magyar sport ezer éve I.* 243–244. Vö. Zákonyi Ferenc: *Balatonfüred történetéhez a kezdetektől 1945-ig*. Veszprém, 1988. 26.

10 Pálóczi Horváth Ádám: *Holmi (versek I–II.)* Pest-Győr 1788–1793. Vö. Hermann Antal: *A Balaton Pálóczi Horváth Ádám „Holmi”-jában*. Balatoni Évkönyv (Bp.) 1921. 207–218.

11 Pálóczi Horváth Ádám: *B.H.hoz Isten Jó Nap, midőn ő a Balatonban úszkált Füred mellett: még 1787-dik esztendőben Holmi*. Győr, 1793. II. darab XX. vers.

12 Barcsay Ábrahám *költeményei*. Budapest (1933), 47 oldal 24. szám. Először megjelent: Erdélyi Múzeum. Új folyam 1914. 267.

13 Wertheimer Ede: *Báró Hompesch és II. József*. Budapesti Szemle 1896. 85. k. 1–22. – A Hompeschre vonatkozó további adatok innen valók.

14 Siklóssy: i. m. I. Budapest, 1927. 243–245.

15 Péterffy Ida: *Pálóczi Horváth Ádám Szántódon*. Siófok, 1980. 26–30. Szántódi Füzetek I.

16 Morvay Győző: *Galánthai gróf Fekete János*. Budapest, 1903. 248. (Magyar történelmi életrajzok 43.) – Gálos Rezső: *Báró Orczy Lőrinc és gróf Fekete János*. Győri Szemle, 1937. 91–92.

17 Wertheimer Eduard: *II. Friderik Vilmos és Magyarország*. Budapesti Szemle, 1902. Marczali Henrik: *Az 1790/91. diki országgyűlés*. Budapest, 1907. I. 241–259. II. 137–144.

18 Uo. 26–30.

19 Kazinczy Ferenc: *Fogságom naplója*. Budapest: Magyar Helikon, 1976. 130.

Kazinczy Ferenc és Szemere Pál levelezésének egy kevésbé ismert epizódja

1813 őszén az esküvőjére készülő Szemere Pál levelezésének fontos és folyton visszatérő témája volt a vőlegény *Remény* című szonettje. Az alábbiakban ezen levelezés egy homályos vonulatára kívánok fényt vetni. A költemény a szerző beszámolója szerint szeptember 5-én keletkezett.¹ Szemere büszke volt versére, és megmutatta, illetve elküldte barátainak. A levélben megkeresettek közül Kazinczyt és Kölcseyt különös módon megráfalta: Széphalomra úgy küldte el művét, mintha az Kölcsey alkotása lenne, Kölcseynek pedig úgy, mintha Helmecey írta volna.² Kazinczy isteninek nevezte a szonettet,³ Kölcsey pedig azzá szerette volna tenni, „ami volt, minekelőtte született volna – semmivé”. E véleményéhez csatolt részletes bírálatát azzal kezdte, hogy Horatius intelmét ajánlotta a költők figyelmébe:

Non satis est pulchra esse poemata, dulcia sunt,
Et quocunque volent animum auditoris agunto.²⁶

A tárgyszerűen részletezett kifogások sorában pedig többek között megemlítette, hogy „*A vad és kemény* nagyon elmaradhatók, mert az első hemystichium magában többet nyom. [...] *De most eltiúntél* stb. egészen prózai fordulat. [...] *messze szóra*, nagyon sziszegő. [...] *A faggat, gyötör, remegtet* sem tetszhetik nekem, olyan rétori figura! aki egy szóval tud festeni, a fest legigazabban.”⁵

Szemere a házassági előkészületek miatt szeptember 9. és október 18. között távol volt mind Pesttől, mind Péceltől, ezért csak október 19-én, mikor Pécelre hazaérkezett, vehette kezébe Kölcsey bírálatát,⁶ amelyet vagy teljes terjedelemben, vagy részben hamarosan megküldött Kazinczynak. Szemere ezen levelének mind kézirata, mind szövege ismeretlen, de létét több adat valószínűsíti. Kazinczy két alkalommal beszélt arról, hogy október végén levelet kapott Szemerétől: Helmeceyhez küldött sorai szerint születésnapján, október 27-én, a Kölcseynek írottak szerint pedig 30-án kapott híradást házasulandó barátjától.⁷ Ha Kazinczy nem emlékezett tévesen postája érkezésének időpontjára, akkor két levéllel kell számolni. És valóban könnyen elképzelhető, hogy Szemere Pécelre érkezésekor gyorsan életjelet adott magáról, majd néhány nappal később terjedelmesebb levelet küldött Széphalomra. Az is támogatja ezt a hipotézist, hogy Kölcsey esetében így járt el.⁸ A kikövetkeztetett két levél közül csak a későbbi tartalmáról van biztos adatunk: Kazinczy ugyanis megírta Kölcseynek, hogy valamelyik levélben

Szemere leleplezte a velük űzött tréfát, és a későbbiben megküldte Széphalomra Kölcseynek a *Reményről* szeptember 15-én papírra vetett, általam részben idézett kritikáját, mellyel mélységesen nem értett egyet:

Van e ezen Sonettóban annyi gyengédség (Zartheit) mint a' Pali' egyéb Sonettjeiben, nem kérdem: de az Olaszok legszebb Sonettjei sem mind egybecsűek. – Pali a' tegnap érkezett levélben közlé velem az Uram Öcsém' kritikáját, 's én azt látom, hogy Uram Öcsém sanyarúbban ítélte-meg azt mint talán kelle. – *De most nem tűnsz-fel* ezt én nem nézem prózai, 's poezisben meg nem állható fordulatnak, sem ezt nem rhet.[orikai] figurának: *Faggat, gyötör, remegtet, 's a' Megenyhűl sorsom, a' vad, a' kemény* nekem nem tau-tologia, mert ezt teszi: Sorsom, melly velem olly irtóztató kínokat szenvedtete! épen úgy mint a' káromkodók' szájában: az a' Gyurka, *az ebadta!* – Én azt szeretném a' Sonettben megváltoztatva látni a' mi ott homályt csinál: Remény, mosolyogsz reám, 's Sorsom megenyhűl. De most nem *tűnsz-fel*. Ezek mind in Praesenti vannak mondva. Azt tartom, jobb volna így: Remény másszor reám mosolyogtál 's sorsom megenyhűlt. De most ha feltűnsz is etc.⁹

Kazinczy minden bizonnyal hamar válaszolt Szemerének, mert Helmecczynek már december 6-án megemlítette, hogy barátja adós maradt a felelettel.¹⁰ Kazinczy ezen levele nem ismeretes, de tartalmának a *Reményre* vonatkozó része viszonylag biztonsággal rekonstruálható, mert Szemere egy Kölcseynek küldött levelében idézett abból, amit Kazinczy neki írt Kölcsey szigorú bírálatról:

Kivántad édes barátom Kazinczynak válaszát a tréfára tudni. Imhol, olvasd: „Uram Öcsém nagyon megcsalt Kölcseyének hazudván a' maga Sonettjét. Ő ezt most is Helmeccziének képzele, 's hidegséggel szóll felőle. Én most is nagyon becsülöm. Egy ítéletében sem értek egyet K.[ölcsey]vel. A' helyett én teszek egy Crisist, 's nem többet mint egyet, mert több nincs. Hoffnung, du *lächelst* mich an, u[nd] mein Schicksal *ist* erweicht. Doch jetzt *erscheinst* du mir nicht. – az az Remény, reám mosolygsz, 's megenyhűl Sorsom. De most nem *tűnsz-fel*. Non cohaerent. Az értelem ezt kívánná: Reám mosolygtál, 's megenyhűlt. De most nem *tűnsz*.”¹¹

Az eddig bemutatott két forrás, mely Kazinczynak a Kölcsey kritikájára adott reflexiójáról tudósít, annyiban tér el egymástól, hogy a Szemere levelében olvasható változatban nem esik szó arról, hogy a széphalmi mester miként utasította el pontról pontra Kölcsey kifogásait. Nem valószínű, hogy ezt Kazinczy ne írta volna meg Szemerének, ha egyszer Kölcseynek megírta. Inkább az feltételezhető, hogy az életre szóló barátság kezdetén Szemere tapintatból elhagyta Kazinczy reflexióiból a bírálata részleteiben elutasító mondatokat, hiszen ő nem tudhatta, hogy barátja pontosan értesült Széphalom véleményéről. Kölcsey ugyanis Kazinczynak csak az igeidőkre vonatkozó észrevételét küldte meg Szemerének; az egyéb megjegyzésekről csupán annyit mondott, hogy idősebb barátjuk a szonett mellett apologizált.¹² Ezt a feltételezést valószínűsíti az a rejtélyes okból Vitkovicsnak tulajdonított szöveg, mely 1827-ben az *Élet és Literaturában* jelent meg. A folyóirat ezen száma közölte Szemere öt szonettjét, melyeket egy a szonet-

tekről szóló, levelekből és tanulmányokból álló összeállítás követett.¹³ Ebben a gyűjteményben helyet kapott Kölcsynek a szigorú bírálatot tartalmazó (1813. szept. 15.) levele, és ehhez egy olyan lábjegyzet csatlakozott, melynek egyes mondatai szó szerint megegyeznek annak a levélnek részleteivel, melyben Szemere elküldte Kölcsynek Kazinczy véleményét a *Remény* bírálatáról. Érveim felsorolását későbbre halasztva, azt az elgondolást fogalmazom meg, hogy az *Élet és Literatúra* szerkesztéséből oroszlánrészt vállaló Szemere Vitkovics névével közölt részletet abból a jelenleg nem ismert, Kazinczy által október végén, november elején hozzá írt levélből, melyből Kölcsy számára töredékesen kijegyezte a *Remény* kritikájára tett, Széphalomról kapott észrevételeket. Az alábbiakban az *Élet és Literatúra*t úgy idézem, hogy lábjegyzetben megjegyzéseket fűzök a szöveghez, és a logikailag feltételezhető helyre szögletes zárójelben beszúrom azt a kiegészítést, melyet Szemere Kölcsyhez küldött leveléből ismerhetünk:

[Uram Öcsém nagyon megcsalt Kölcsyének hazudván a' maga Sonettjét. Ő ezt most is Helmeccziének képzeli, 's hidegséggel száll felőle. Én most is nagyon becsülöm.] Kölcsynek Crisisére.¹⁴ A' Remény¹⁵ nem csak pulchrum, hanem dulce is. Az „a' vad, a' kemény” épen nem elmaradhatók; mert ezt teszik: a' Sors, mely velem annyira kint szenvedtete! De most... prózai fordulat? Mi a' gut! Tehát a' Költő srófoltan forogjon mindenben? Messze szóra nagyon sziszegő? Ezer meg' ezer efféléket mutathatunk a' Külföldiek' Szonettjeikben. Ne menjünk olly igen messzére, mert elakadunk. Faggat... rhétori figura?! Egy ítéletben sem értek egyet Kölcsyvel. A' helyett én teszek egy Crisist, 's nem többet mint egyet, mert több nincs. Hoffnung, du lächelst mich an, und mein Schicksal ist erweicht. Doch jetzt erscheinst du mir nicht; azaz: Remény, reám mosolyogsz, 's megenyhül Sor-som. De most nem tűnsz fel. Nem függenek össze. Az értelem ezt kívánna:

Mosolygál rám,
'S megenyhült;
De most nem tűnsz fel.

'S mégé (!) egyet.¹⁶ Fenn révémtől, köd, szél, hab, messze szóra. Ez a' három monosyllab fest. De, mi az a' fenn rév? Azonban, a' szép festésen nem szokták nézni, ha ez itt vagy az amott épen az e, a' minek lennie kell; hanem hogy ez nem árt e az Egésznek? 's ha nem árt, szemünk rajta elsiklik. Vitkovics.¹⁷

Kazinczy szerzősége mellett az alábbi érvelés hozható fel:

1. A két különböző helyen felbukkanó szöveg (Szemere levele meg az *Élet és Literatúra* közleménye) egymásnak pontosan megfelelő részei arra engednek következtetni, hogy közös forrásból származó variánsokkal van dolgunk.

2. Nincs ok feltételezni, hogy Szemere a december 23-i levelében szándékosan újra félrevezette volna Kölcsyét, és Kazinczy neve alatt küldte volna el neki Vitkovics véleményét. Az „Uram Öcsém” fordulat és a tréfára való utalás Kazinczy szerzőségére és érdekeltségére utal.

3. Nincs nyoma annak, hogy Szemere és Vitkovics írásban értekezett volna a szonetról. Már volt arról szó, hogy szeptemberben Szemere Vitkovicsnál lakott,

és az is valószínűsíthető, hogy október 20. körül Szemere és Vitkovics újra találkoztak. Az előbbi megemlítette, hogy együtt ebédelt Vitkovics feleségével, és eldicsekedett azzal is, hogy Vitkovics az *Emlékezettel* egyenrangúnak ítélte a *Reményt*. E vélemény felidézésekor Szemere a „mondá” szót használta, ami szintén a személyes megbeszélésre enged következtetni.¹⁸ Nem találtam arra utaló adatot, hogy Vitkovics a kérdéses időszakban ne lett volna Pesten. Mindez azt a feltételezést teszi lehetővé, hogy a két fennmaradt szöveg közös forrásának szerzője nem Vitkovics, hanem Kazinczy, hiszen az előbbinek a személyes találkozás miatt nem volt oka levelet írni.

4. Kazinczy szerzőségének feltételezését az is lehetővé teszi, hogy a Vitkovicsnak mondott szerző (a sziszegő hangzásra való utalás kivételével) csupa olyan, Kölcsyektől származó kifogásokat utasított vissza, melyeket Kazinczy Kölcsyhez írott levele (okt. 31.) bizonyossága szerint ismert („dulce”, „a’ vad, a’ kemény”, „De most”, „Faggat”), és a Horvát István levelében felvetett észrevételeket (igeidők használata, „Fenn révémtől”, „monosyllabum”) ismerhette.

5. Legfontosabb érvként határozottan Kazinczy szerzőségét támogatja az a tény, hogy Kazinczynak Kölcsyhez írott, fentebb idézett levele (okt. 31.) mind kritikáját, mind módosító javaslatát nézve véletlennek nem tulajdonítható mértékben összecseng a Vitkovics neve alatt kiadott szöveggel, valamint az, hogy Szemere az *Élet és Literaturában* megjelentetettel szó szerint egyező mondatokat idézett Kölcsynek (dec. 23.) egy Kazinczyénak mondott levélből.

6. A két fennmaradt variáns közül a Szemere levelében megőrzött változat tűnik autentikusabbnak. Itt ugyanis Kazinczy helyesírási szokásának megfelelően az egy szó kettőzött mássalhangzóval van írva. Az *Élet és Literaturában* a *Szonettek* című tömbben közölt szövegek között bizonyíthatóan vannak olyanok, melyek a szerkesztés nyomait viselik magukon. Kölcsy leveléből,¹⁹ mely tévesen november 20-i dátummal jelent meg, például kimaradtak a görög betűkkel írott szavak.²⁰ Ez a tény megengedi azt a feltételezést, hogy Kazinczy levelében eredetileg a „Non cohaerent.” kifejezés állt, és a szerkesztés következtében került helyére a „Nem függenek össze.” formula.

Összefoglalva, Kazinczy és Szemere levelezését az alábbi eltérő bizonyossággal feltételezett, jelenleg ismeretlen kéziratú levelekkel lehet kiegészíteni:

1. Szemere – Kazinczyhoz, Pest, 1813. szept. 5. és 7. között.
2. Szemere – Kazinczyhoz, Pécel vagy Pest, 1813. okt. 19. vagy röviddel azután. Széphalomra érkezett: okt. 27.
3. Szemere – Kazinczyhoz, Pécel vagy Pest, 1813. okt. 19. után. Széphalomra érkezett: okt. 30.
4. Szemere – Kazinczyhoz, Pécel vagy Pest, 1813. okt. 23. után.
5. Kazinczy – Szemeréhez, Széphalom, 1813. okt. 30. utáni napokban. [Részletek rekonstruálhatók a levélből.]

Az 1., 2., 3. és 5. számú levél léte igen nagy valószínűséggel állítható, míg a 4. számú levél léte meglehetősen kérdéses.

1 Szemere – Helmecey Mihályhoz, Pest, szept. 6. Szemerei Szemere Pál *Munkái*. I–III. Kiad. Szvorényi József, Budapest, 1890 (a továbbiakban: Szemere P. 1890), III. 308.

[Remény]

Szelíden, mint a' szép esttünemény,
Kecsekkel bájorczádon, mint Aurora,
Mosolygasz reám, setét sohajtozóra,
'S megenyhül Sorsom, a' vad, a' kemény.

De most nem tűnsz-fel nékem, szép Remény
Fenn-réventől kód, szél, hab messze szóra;
Faggat, gyötör, remegtet minden óra,
Küzdell keblemben minden érzemény.

Ah jőj 's ringassd-el e' nagy kínokat,
'S mint Endymion a' csendes rózsaberken,
Hagyd, éljek boldog istenálmokat.

'S ha lelke e' varázslatból felserken,
Mint Kedvesét Chitóné' lángjai,
Lepjék orcámat hölgyem' csókjai!

(A szonett több változatban fordult elő Szemere és barátai levelezésében. Az itt közölt változat forrása: Szemere – Kölcey Ferenchez, Pécel, 1813. okt. 19. Szemere P. 1890. III. 179. A vers szövegét a kézirat alapján javítottam.)

2 Vitkovics Mihálynak minden valószínűség szerint személyesen mutatta meg a verset Szemere, hiszen Kölcey beszámolója szerint Pesten nála lakott. Vö. Kölcey – Kazinczy Ferenchez, 1813. Álmosd, szept. 15. Kazinczy Ferenc *Levelezése*. I–XXI. Sajtó alá rend. Váczy János, Budapest, 1890–1911; XXII. Sajtó alá rend. Harsányi István, Budapest, 1927; XXIII. Sajtó alá rend. Berlász Jenő, Busa Margit, Cs. Gárdonyi Klára, Fülöp Géza, Budapest, 1960 (a továbbiakban: KazLev), XI. 57.

Kazinczy beszámolója szerint Szemere Pestről küldte el Széphalomra a szonettet: „Szemere Pestről néhány rendbeli levelet írt hozzám [...]. Az egyikben közli Kölceynek valóban szép Sonettjét. A' REMÉNYHEZ.” (Kazinczy – Helmeceyhez, Széphalom, 1813. szept. 19. KazLev, XI. 63.) Szemere ezen levele nem ismeretes, de mivel tudjuk, hogy a vers szeptember 5-én keletkezett, és Szemere 8-án már nem tartózkodott Pesten (vö. Szemere – Kazinczyhoz, Szárazbő, 1813. okt. 11. KazLev, XI. 81.), ez a levél szeptember 5. és 7. között született.

Kölcey, Szemere, Vitkovics – Döbrentei Gáborhoz, Pest, 1813. szept. 2. [Kölcey szövege], szept. 5-e és 7-e között [Szemere szövege], szept. 12. [Vitikovics szövege], Kölcey Ferenc *Összes művei*, I–III. Sajtó alá rend. Szauder Józsefné, Szauder József, Budapest, 1960 (a továbbiakban: KÖM2), III. 84–85 és Vitkovics Mihály *Válogatott művei*. Kiad. Lőkös István, Budapest, 1980. 472–473. [A közösen írt levél különböző helyeken került publikálásra.]

Szemere – Kölceyhez, Pest, 1813. szept. 7. Szemere P. 1890. III. 177–178.

Szemere – Horvát Istvánhoz, Pest, 1813. okt. 22. Szemere P. 1890. III. 306–307.

3 Kazinczy – Kölceyhez, Széphalom, 1813. szept. 28. KazLev, XI. 70; Kazinczy – Döbrenteihez, Széphalom, 1813. okt. 4. KazLev, XI. 76–77.

4 „Még nem elég, hogy szép: legyen édes a vers, tele bájjal, / és szívünk, hova csak kívánja, repítse magával...” (Horatius: *Arts poetica*, 99–100. – Muraközy Gyula fordítása.)

5 Kölcey – Szemeréhez, Álmosd, 1813. szept. 15. KÖM2, III. 90–91.

6 Vö. Szemere – Kazinczyhoz, Szárazbő, 1813. okt. 11. KazLev, XI. 81–82.; Szemere – Kölceyhez, Pécel, 1813. okt. 19. Szemere P. 1890. III. 178.

7 Kazinczy – Helmeceyhez, Széphalom, 1813. nov. 1. KazLev, XI. 106.; Kazinczy – Kölceyhez, Széphalom, 1813. okt. 31. KazLev, XI. 103–104.

8 Szemere – Kölceyhez, Pécel, 1813. okt. 19. és okt. 22. Szemere P. 1890. III. 178–180.

9 Kazinczy – Kölceyhez, Széphalom, 1813. okt. 31. KazLev, XI. 103–104. Autográf kézirat: Ráday Gyűjtemény, Szemere-tár, IV. 60.

10 Kazinczy – Helmeceyhez, Széphalom, 1813. dec. 6. KazLev, XI. 150.

11 Szemere – Kölceyhez, Lasztóc, 1813. dec. 23. Szemere P. 1890. III. 185. A levél szövegét a kézirat alapján javítottam. Vö. Ráday Gyűjtemény, Szemere-tár, IV. 73.

12 Lásd Kölcey – Szemeréhez, Álmosd, 1813. nov. 14. KÖM2, III. 116.

13 Élet és Literatura, 1827. II. kötet, 8. rész, 135–140.; 10. rész, X–XV. közlemény, 262–281.

14 „Kölceynek Crisisére.” Nem kizárt, hogy ez a nyitómondat az *Élet és Literatura* szerkesztése során került a szövegbe, és így nem Kazinczytól származik.

15 „A' Remény [...] tűnsz fel.” Az igeidők használatával kapcsolatos korrekciós javaslat és a felsorolt ellenvélemények nagyrészt előjönnek Kazinczynek Kölcseyhez írott, idézett levelében (1813. okt. 31.).

16 „S mégy [!] egyet. [...] rajta elsiklik.” Nem áll rendelkezésemre olyan hitelesen Kazinczytól származó szöveg, mely ezzel a résszel – Kazinczy szerzőségét igazolandó – párhuzamba állítható lenne. Művészetfelfogás szempontjából azonban ez a szövegrész összhangban van a megelőzővel, mert a szerző (Kazinczy) mindkét helyen a vers egészének szépsége miatt nagyvonalúan átsiklik a részletekben fellelhető apró hibák felett. Nem valószínű tehát, hogy az *Élet és Literatura* egy több szerzőtől származó kompilált szöveget tett volna közzé Vitkovics neve alatt. Jelezni kell azonban, hogy az itt felvetett problémák előbukkannak Horvát István október 23-án Válból Szemeréhez írott levelében, melyben aprólékusan megbírált Szemere szonettjét: „homályos és érthetetlen: a' 'Fenn révémtől; kellemetlen a' sok monosyllabum köd, szél, hab. Ezeket tehát jóknak nem mondhatom. Nem eléggé természetes rendnek találom az egyik és másik jelenvaló idővel lett élést. Mosolygasz és fennem tűnsz kis ellenmondás előttem.” (Ráday Gyűjtemény, Szemere-tár, IV. 55–58. Szemere megküldte Kölcseynek szinte a teljes levelet: 1813. nov. 2. Szemere P. 1890. 181–182.) A kevés rendelkezésre álló adat alapján nem tűnik eldönthetőnek, hogy amikor Kazinczy észrevételeit papírra vetette, ismerte-e valamilyen Horvát kritikájából. Az igeidők használatáról és a „Fenn révémtől” kifejezésről megfogalmazott véleményét teljesen sajátjának tünteti fel (az előbbi Kölcseyhez írott levelében is),

ugyanakkor az, hogy a „sok monosyllabum” előfordulását védelmébe vette, gyanút ébreszt, hogy esetleg mégis ismerte Horvát bírálatának ezt a részét. A levélváltások időrendje lehetővé teszi olyan feltételezés megfogalmazását, mely szerint október végére, vagy inkább november elejére eljutott valami Széphalomra Horvát kritikai megjegyzéseiből: Szemere október 22-én Pestről írt Horvátnak levelet, melyben elküldte a *Reményt* (Szemere P. 1890. III. 306–307.). A címzett 23-án válaszolt Válból. Elképzelhető tehát, hogy Szemere 23. vagy 24. után postázott Széphalomra olyan levelet, melyben – valószínűleg Horvát megnevezése nélkül – megírt valamit barátja kifogásaiból. Arra végképp nincs semmi támpont, hogy ez a nagyon bizonytalan alapon feltételezett levél az-e, melyben Szemere Kölcsey kritikáját küldte meg Széphalomra, és melyet október 30-án kapott meg Kazinczy, vagy ez a levél még később kelt. Minden esetre, ha létezett ilyen tartalmú levél, akkor ennek vétele után fogalmazta meg Kazinczy azt a Szemerének írott válaszát, melyből az *Élet és Literatura* részletet közölt. Ha létezett ez a levél, akkor az Széphalomra valószínűleg október 31. után érkezett meg, és Kazinczy ezért nem reflektált Horvát megjegyzéseire a Kölcseyhez írott soraiban.

17 *Élet és Literatura*, 1827. II. kötet, 10. rész, [XI.] közleményhez csatlakozó lábjegyzet, 265–266.

18 Vö. Szemere – Horváthoz, Pest, 1813. okt. 22. Szemere P. 1890. 306–307.

19 Kölcsey – Szemeréhez, 1813. nov. 4. KÖM2, III. 105. illetve RGy, SzT, IV. 68.

20 *Élet és Literatura*, 1827. 268–269.

SZILI JÓZSEF

Madách-líra egybeolvasó

„...ha *Az ember tragédiája* ihlette művet ő [Szabó Lőrinc] Rimbaud korszakelőző remekével hozza kapcsolatba, akkor én pedig kiemelném Madách remekét a filológia és műfajelmélet különben jogos társításából: egy olyan, a klasszikus modernséget megelőlegező, a centrális rendező elvet igénylő, de ugyanakkor a viszonyítottságot is átélő tudatmezőnek a műalkotásban való megjelenítőjeként is felfoghatom, akinek teljesítményét Rimbaud alkotásával egybeolvashatom.”

(Kabdebó Lóránt: *Madách és Szabó Lőrinc*. Híd, 1999. november.)

Madách szerelmes versei. Mások-é, mint másoké? Úgy kell idéznem őket, terjedelmesen, mintha egészen ismeretlenek volnának. Azok is, hiszen nem könnyű megtalálni őket. Madách líráját csonkítatlanul csak Halász Gábor hatvanéves Madách-kiadásának második kötete közli. A minap megjelent társbérletű kötetből¹ (Madách- és Jókai-versek egybekötve) az alábbi írásban általam idézett, érdekesnek tartott 13 vers közül 8 hiányzik.

A szerelem metafizikai-vallásos átértelmezése

Hogy Madách költeményei és drámái (mondhatni, még az utóbb írottak is) csak „előtanulmányok voltak főművéhez”, Gyulai óta irodalomtörténeti dogma.² Bevonásuk az irodalomtörténeti alkalmakba csak *Tragédia*-előzmény- motívum-halászatnak köszönhető. Bebizonyosodik, hogy a *Tragédia* kozmológiai és vallás-mitológiai régiója a lírai inspirációnak is forrásvidéke. Az efféle biblikus hasonlatoké:

Nem fordult volna tiszta érzetünk
Hideg számítás ronda alkujává;
Nem volnánk mint száműzött Ádám most
Kinek az Édent önkeze bezárá.

(Önvád)

Ilyen a „száműzött angyal menny ajtaján” hasonlat az *Elváláskor* című versben. Ilyen a két végső szellemi erő közötti viszony kozmikus válságképe:

Megszakadt a mindenség gyűrűje,
Melyben Isten, ember együtt éltek,
S a nagy űrt tán át sem tudja szállni
Isten gondja és emberremények.
(Hit és tudás)

A *Tragédia* emberi-eszkatológiai tanulsága a *Ha láttok is* című versben:

Mind eladó, mit a világ bír adni,
S a köznapiság mocskába tapad,
Minden kéjből csak elaljasodása
S a jóllakásnak undora marad.

Elsápad hát minden gyönyör előtttem,
Mert elérésénél nincs küzdelem...

Az istenülés távlata nyit eszkatologikus teret az egyéni szerelem *sorstörténelmé-*
hez (avagy ellen-üdvörtörténetéhez):

.....
Frígyünket nem fűzte az okosság,
A világ illemtörvénye sem,
Önmagában mint erős istenség,
Alkotá azt csak a szerelem.

.....
Aki engemet akar szeretni,
Az szeressen örülten, vadon,
Vessen az meg minden oly sorompót,
Mit elébe Isten, ember von.

Aki engemet akar szeretni,
Légyen angyal és ördög velem,
Hír, jólét ne legyenek előtte
Semmi, semmi, csak a szerelem.

S verve sorstól végig a világon
Áldja a szerelmet boldogan! –
Ily árért sem vásárolta drágán,
Melyben a menny üdvössége van!
Szív és ész (Borkáboz)

Barta János élet- és lélekrajzi megfontolásokkal jutott el a *Vadrózsák* ilyen jellemzéséhez: „A fokozatos idealizálás, átszellemítés elérkezik a legfelső fokhoz: kettjük szerelmének metafizikai-vallásos átértelmezéséhez, teljesen a régi misztikus szerelem-metafizikák szellemében: »És valóban lelkünk ismerős volt, / Istennél csak egyet alkotott...«”³

Taktilis erotika és az orgasmus metafizikája

Bóka László a Madách-líra modern, adys vonásait hangsúlyozva állt ki mellette,⁴ de a szerelem „metafizikai-vallásos átértelmezése” ennél szélesebben jellemzi, nem is csak Madách szerelmes verseit. A szerelmi líra „misztikus szerelem-meta-

fizikája” Vajda költészetében teljesül ki, de Madáchnál is megközelíti a rendszerű jelenlét vajdai szintjét. Ugyanakkor némelyik versének plasztikus (mondhatni: taktilis) erotikája páratlan a korabeli magyar költészetben. Obszcenitástól vissza nem riadó versezeteiket őse, Madách Gáspár is szerzett,⁵ de ez az utód egészen más: az ő szókimondása legfeljebb a „nemzeti klasszicizmus” viktoriánus tartózkodásához képest feltűnő.

Petőfi a szerelem, szerelemvágy, sóvárgás stb. félkész képzeleti fogalmaival operál. A figuratív kidolgozás zseniális, de a könnyed, dalszerű formát a közkeletű költői nyelvezet szélső lehetőségeivel élő, a „nemzeti klasszicizmus ízlése” által még követhető képzeleti fogalmak teszik „természetessé”. Metafizikája a képzelet tételes határaihoz idomul, még akkor is, amikor a költői kép a képzelet transzcendenciájára bízta magát: „Egy égbe-rontott képzelet / Tündérleánya” (*Minek nevezzetek?*). Ez a metafizika-hiány poétikai korláttá válik *A csillagos ég* című Petőfi-versben: a képzelet sikeres „égbe-rontása” emiatt zökken a helyszínen poétikai téblábolásba.⁶

Az ilyen szerelmi líra szükségképpen szerény, sőt szegényes, ami az erotikus képzeteket, a testiség árnyalt megjelenítését illeti. Egyszerűbb a testi vágyat a dalszerűség szólamával legényes duhajságba öltöztetni: „Házasodjunk, hajahaj / Házasélet kutyabaj, / Mindig szép / Mindig a, / Reggel, délben, / Éjszaka!” (*Tíz pár csókot egyvégből*). A kedves jelenléte nem testi jelenlét, hanem (Rubin-ábraként áttűnve) a politikai eszme letéteményese: „Egyik kezemben édes szendergőm / Szelídeden hullámzó kebele, / Másik kezemben imakönyvem: a / Szabadságháborúk története!” (*Beszél a fákkal a bús őszi szél...*). Madách nyelvezete lehet biedermeieres („bágyúruként”, „kéchalmihoz”), de a biedermeier naivitás idegenebb tőle, semhogy egy ilyen intim helyzetben ne tudná a jobb kéz, mit csinál a bal:

Szorulj hozzám idább még, kedvesem,
Hadd hallgatom szived veréseit,
Míg bágyúruként gömbölyű karod
Hullámozó kebled körül kerít.

Beszéljünk halkán édes dolgokat,
Csókkal vegyítve észrevétlenül,
Míg szuttogásunk olykor megszakad
S álomképekkel együvé vegyül.

Te elszunnyadtál, én féléberen
Még hallgatom lassú lélekzeted,
Még élvezem, ha álmod gondtalan
Leleplez egy-egy újabb kellemet.

Kebled kéjhalmihoz hajtom fejem,
S lélekzetem köztük felforralom,
Hajfürteid behálózzák kezem,
Gyöngén kibontom, s végigjártatom

Szép termeted hullámalakjain,
Minőket művész legszebb álma szül.
De nem, de nem – a legszebb álom is
Nem vonzhat így, így által nem hevül.

Az eszkhatológiai vonatkoztatás persze elmaradhatatlan. Másutt az isteni mércéhez a szenvedély kényszeríti; itt talán nagyon is kimért, világfiasra kimódolt a szellemes zárlatul tartogatott *conchetto*. Nem mesteribb, de nem is mesterkétebb, mint amiket az angol barokk lírában ünnepelünk:

Ha istenek egébe szállanék,
Tán észre sem venném a változást. –
De óh igen, csókod hiányzanék,
S ezért az ég nem ad kárpótolást.
(*A téli éj dicsérete*)

A *Válaszul* széles távlatú tematikus együttesében a mindenséggel lehetséges szellemi összeolvadásig juttat a szerelmi érzés titokzatos hatalma. A hangvétel Éva szerelmi monológiára emlékeztet Milton *Elveszett Paradicsomában* (IV. könyv). Fokozza ezt a verszenei reminiszcenciát az itt is, ott is erőteljes retorikájú verszárlat, a témaösszegezés:

Jól mondtad óh, ha tiszta reggelen
Végigtekintünk bájos táj felett,
Körülünk zsong az élet műhelye,
S napsugár tölt el minden téreket:
Nem az egyes fa, bérc, mi megragad,
De a szellem, felettek mely lebeg,
S kicsinységünknek fájó érzete
Beléolvadni vágyik és remeg.

Jól mondtad óh, ha csendes éjfelen
Végignézzünk a milljó csillagon,
S porszem-világunk és a végtelen
Közt állva, sejtés bűvarázsa von:
Nem az éj s csillag az, mi megragad,
De a szellem, mely közte tévedez
S mint idegen s velünk mégis rokon,
A mult lelkünknek fájó kéjt szerez.

Jól mondtad óh, ha hallgatunk zenét,
 S hullámzó árján lelkünk a hajó,
 Majd játszi kedvben rózsás part előtt,
 Majd vad vihar s szirtek közt hánykodó:
 Nem az egyes hang az, mi megragad,
 De a szellem, mely mélyében beszél,
 S bár félig értjük meg csak hangjait,
 Ragad, ragad, s lelkünk örülve fél.

De azt nem mondtad, ím elmondom én,
 Hogy, drága nő, ha hozzám vagy közel,
 Nem játszi kedved, gazdag bájaid,
 Nem lelked büszke röpte bájol el.
 De az a szellem, mely körüllebeg,
 S egy ily világot szent egységbe hoz,
 S mit éjfél, nyári nap, mit zene szül,
 Egyszerre mindaz általárjadoz.

A mindenséggel egyesülés a *Boldog óra* átszellemített tárgya, az *orgasmus* profán-
 nak nem mondható modellálásával:

... Győzött hát a természet felett,
 Megszüntél, nő, élni önmagadban,
 Szíved egy veréssel, egy reménnyel
 Szívemben dobog csak. – –
 Keblemen túl nincs számodra élet.
 Hogyha mostan elszakítna a sors,
 Lelkedet is elvinném magammal
 S te halott maradnál. – –
 Elborul a mindenség körülünk,
 Nincsen élet kívülünk e földön,
 Illem és hiú társas szabályok
 Kisszerű korlátai lehullnak,
 Nincsen vágy szívünkben, gondolat nincs,
 Mely az édes percen túl repülne.
 S mint a lélek, mely kikél a testből,
 Egyesülve Isten szellemével
 Boldog, mert most lett csak még egésszé
 Nem tépik szét többé szűk sorompók,
 Mik közt oly soká sírt:
 Lelkeink közt is lehullt a korlát,
 S boldogok, hogy ekként egyesülve
 Közelebb jutottak Istenükhöz;
 Mégcsak egy kis lépés, s összefolynak
 A világ lelkével. –
 Mért nem tesz most semmivé az Isten?

Élvezénk egy percet édenéből,
 Mely mint csillag hullt alá a földre.
 Mért nem tesz most semmivé az Isten?
 Ilyen boldogság után nagyobbbat
 Adni nincs úgyis elég hatalma.
 Óh talán hogy ébredjünk fel újra.
 És körülünk vesszen az ígélet,
 Míg világunk költőitlen arccal
 Bámul újra ránk le! –

„Egybeolvashatom” Szabó Lőrinc *Káprázat*ával. Nemcsak a hasonlóság látható (Madách: „Mégcsak egy kis lépés, s összefolynak / A világ lelkével” – Szabó Lőrinc: „és ahogy a csókodba veszek, / a mindenséggel keveredek”), hanem az a „kis lépés” is, amely a *Boldog órában* elmaradt. A *Káprázat*ban az eksztázis a szavaknak is eksztázisa („óh, gyúló lángfal! – Elégtek, szavak?”). Madách az eksztázist leíró jelleggel közli: az aktuális tudaton túli szemlélő tudat „józan” logikájával él. Még ezt figyelembe véve is hasonlít a poétikai helyzet ahhoz, amit Kabdebó Lóránt *Az ember tragédiáját* és az *Isten* című Szabó Lőrinc-költeményt egybevetve tesz láthatóvá. Madách képes feltételezni, hogy a teremtet világ és az emberi pluralitás egy költő-isten agyában létezik: „Tán az Isten üdve is csupán abban van, / Hogy mit itt mi élünk, ő azt csak gondolja” (*Fagyvirágok VIII*). A *Káprázat* az eltávolító, tárgyiasító, némiképp eligazító, magyarázó verscímmel utal a költőtől kettősségre, ezen túl, miként az *Istenben* a címmel kozmikus teljességgé kivetítve, „a költőtől megszűnik szerep és vállalás lenni, a létezés egyedül lehetséges formája maga az alkotódó vers”.⁷ (Ebbe még a rímek is belevásznak: az *Isten* a maga ánti-kínrím-asszonáncaival különleges helyet igényelhet rímtanainkban.)

Madách versében az eszkatológiai súllyal megismételt kérdést („Mért nem tesz most semmivé az Isten?”) követő lefokozás, kiengedés (szó szerint a kielégülés „költőtletlen”, modernül önanyagából vett mimézise) érezteti: eddig más hang szólt. A közlés és érvelés nyugodt, objektív, indirekt hangneme uralkodik; ez a vers zenéje. Ami első fokon megy végbe mint közvetlen történet, az csupán helyzetleírás. Hogy a pátosztalan logika objektív hangneme ellenére olvasói ditirambusznak érzik (Barta János: „Borkához a »Minek nevezzetek« dithyrambjára emlékeztető verseket ír”⁸), azt a folyamatként sodró, éppen leírt vagy inkább éppen íródo, alkotódó vershelyzet hozza magával.

A bátosz pátosza és szerelem-bihéviórizmus

A közvetlen, „költőtletlen” tárgyiasághoz járul hozzá ez a közvetett szituáló tényező, az „égbe-rontott képzelet” a maga égi mechanikájával, a képi fogalmiságot, fogalmi képiséget logikai körpályákra kényszerítő tömegvonzásával és tömegtehetetlenségi nyomatókával. Ha ez ígélet, a különbséget (a szétválást) nyílttá teszi a bátosz: az esés a vers végén, a „költőtletlen” befejezés (immáron újfent *nem* „költőileg lakozik az ember”, holott csak innen nézve ígélet az ígélet). Költői

eszkhatológia és verszáró *conchetto* pontos egybeesése az utolsó hét sor. Ez Madách privilégiuma, az eszkhatologikus mozgásrend teljesítménye. Visszatérő költői fogása az efféle *bátosz* (vö.: *Egy látogatás*). Az ellenkezője annak, amit a nemzeti klasszicizmus ízlése diktált s *diktál*.

Ismétlődő motívum ezekben a versekben az a személyest a közönségestől elhatároló gondolat, amelyet itt az „Illem és hiú társas szabályok / Kisszerű korlátai” fejeznek ki: „Bocsásd meg, nő, ha egy percre hívem, / Hogy boldoggá lehetnék általak, / Bocsásd meg, egy percre ha feledém / A szigorú társas szabályokat” (*Még egy szó hozzá*).

Ez nem egyszerűen csak alkalmi utalás a „társas szabályokra”. Maga a szerelmi ciklus (mindegy, az életben hány szerelemé) egyfelől az isteni vonatkozások eszkhatologikus történet-mozzanataiba, másfelől a „társaság” élettörvényeinek megnyilvánulásaiba illeszkedik bele olyan valós utalásokkal, mintha egy-egy Anyegin-történet keretei között lobbanna fel a lírai vallomás.⁹ Pontosabban: nem egyszerűen „vallomás” valamely szokvány szerelmi helyzetből kiindulva. Kell, hogy legyen elbeszélő magva is, mivel a szerelmi léthelyzetek, szereplői helyezkedések árnyalatnyi bonyodalmai, csak szituáltan érzékelhető finomságai fejeződnek ki benne. A versgondolat-viselkedés így egyszerre atomisztikusan személyes és jellegzetesen dramatizált. Ebben a lírai szerelem-behaviorizmusban olykor a közönségesen romantikus lobogás elfojtása-szublimálása a tét:

Lábunk előtt a völgyben köd feküdt,
Ugy állottunk, mint vízözön fokán,
Meggzúne minden, minden elmaradt,
Ketten maradtunk életben csupán.

A vallomás már ajkamon vala,
Szakadt a köd, megláttam a falut,
Eszembe jött minden pánt és kapocs,
Melytől a lélek mindhiába fut.

.....
Arcára néztem, és az angyalarc
Megbírja a bűnöst tisztítani,
Megdermedt ajkamon a vallomás,
Nem bírtam, ah, csak felsohajtani.

Busan vezettem őt hazafelé,
De bánatomban is vigasz vala:
„Boldog vagyok így is, mert szeretem,
S ha megtudná, szenvedne általa.”

(Május 24-én)

A „vezényszó, tűzvész, zene, minden” típusú féltékeny lobogás vezérszólama a társasági történetek teljes zenekari kíséretével hangzik fel az *Idához* címzett vers *Társaságban* alcímű második részében:

Kétségtől űzve szűmben felriadt
A féltés véres óriása; –
Fel kell keresnem a kedves leányt,
Utána hát a társaságba! –

Mi kellemes, bűvös világ fogad,
Mosoly, nyugodtság minden arcon.
Nem jó-e hát sem bú, sem szenvedély
Keresztül e csodás határon?

Eljött velem... Ott látom, a leányt
Más karján lengni, édelegni,
Ah, aki így cseveg, ki így mosolyg,
Hogy tudna az, mint én, szeretni!

Vajh, mit beszélt, mit hallgat? – hasztalan
A társaság szent illemének
Kínpadján nyög szívünk s azt tisztelik
Örömek, kínok, szenvedélyek. –

A „gondolat mámorának” (Sőtér István) műve, avagy „a viszonyítottságot is átélő tudatmezőnek a műalkotásban való megjelenítője” (Kabdebó Lóránt)

Sőtér István a „gondolat mámorát” említi Madáchcsal kapcsolatban. Hangsúlyozza: ez nem azonos a „gondolati líra” (tematizáló) fogalmával, s hogy összemérhetetlen dimenziókról van szó.¹⁰ A Gedő Simon által felfedezett „prometheuszi vonás”¹¹ alighanem konkrétabb képzetet kelt e líra egyéni hangja felől, mint Sőtér István tipológiai, már-már a műfaji elhelyezés atmoszférájában végzett kísérlete. A „gondolat mámor” és a „prometheuszi vonás” kifejezések Babits állításával rokoníthatók: *Az ember tragédiája* a lehető legtisztább *gondolatpoézis*.

Sőtér másik észrevétele: „a valóság-idéző lírikus”.¹² Úgy látszik, mintha élet- és tájképi miniatűrjeinek tematikus vonásaiból nyerné plasztikus megjelenítő erejét. Viszont a tematikus elem (mondjuk: a „sivárság”¹³) egy olyan leíró modor közegében válik hatáselemmé, amely egészében a madáchi líra különössége. Ez az a mozzanatról mozzanatra, benyomásról benyomásra haladó, valósággal araszoló ábrázolás, amely tájleírásainak menetét jellemzi. Az egyes pontokon állóképeket alkot, melyek egyszersmind a mozgás fázisai. A részletek tárgyiasak, jelene- teket, színeket láttatnak. Nos, ugyanez az araszoló mozgás jellemzi a „gondolat mámorát” megjelenítő költeményeket is. Bennük az útvonal szigorúan logikai. A logikai útvonal állomásai a lineáris haladást persze csak afféle „balladai” homállyal jelenítik meg: hiányzik az elmozdulás közvetlen érzékeltetése, az önma- gát értető kibontás, kibontakozás. Ahogyan mozgókép vetítésekor gépileg el kell takarni a filmkockák elmozdulását, itt sem engedhető meg a mozgás szüntelen

követése. Ténye azonban kikövetkeztethető, s a költemény értéséhez, átéléséhez szükséges is az effajta következtetés, gondolkodásélmény. Nélküle belefeledkezhünk a gondolkodói mámorosság impresszióiba, holott a gondolat algoritmusa a Madách-költeményekben rejtőző-kifejlő eszkhatológia rendjére építi rá szervesen és logikusan az egész versképződményt. Ez adja mélységét, magasságát, ez szabja meg egyetemességének legtágabb dimenzióit.

Ez nem közönséges romantikus eksztázis, s pláne nem színfalhasogató beleélés vagy belefeledkezés. A versgondolat barokkos leleménye távolságtartó; az eksztázisban a műesség veszi át a természetesség szerepét. A vers realist és metafizikust egyesítő világa végtelenül sokszorozható világok (Madách kedves eszméje) egyetemeként jelenik meg, ahogyan *Az ember tragédiája* univerzuma egyszerre az Úré, az Ördögé, az Emberé (a Fáraótól, Keplertől a Nyegléig s az utolsó eszsimó nőig), az Úr, Lucifer, a Nyegle bábjátéka, illetve mindnyájuké s bármelyikünké ama „a viszonyítottságot is átélő” madáchi tudatmezőn.

Ennek belátása, a hozzáértés vagy hozzáértséggel hiányzott korának kritikusaiból. Nemcsak Gyulaiból: Aranytól sem találunk bizonyosságot afelől, hogy megérezte a Madách-líra Madách által hangsúlyozott „más ízéségében” megnyilvánuló poétikai különösséget.¹⁴ Valamit abból, amit Halász Gábor így fejez ki: „A zománc változhat, a díszítésen érezzük a küszködést, a puritán képzelet hiába-
való esengését a csillogás után, de belül tömör-keményen feszül a lényegre törő akarát, a lélekismeret és gondolat érce. S gyámoltalanság és erő együtteséből valami különös szépség is születik, egy-egy drámai tiráda vagy lírai verssorok darabosságukban is igéző lüktetése, sötét, acélos villanása, cicomátlan szavak pattanó szilánkjai.”¹⁵

Abban a Madách-lírában, amelyben a nagyságnak ezek a jegyei észlelhetők, nincs „maszatolás”, funkciótlan szenvelgés, ál-hangulatpoézis. Beleértődik viszont a kifejezés-akarásnak egy metasztíve, egy ki nem fejezett, nem ábrázolt, de léten túli létével, vagy inkább a maga titokzatos felajánkozásával, elérhetetlen kínálkozásával, olykor csak hiánya túlságával a leírtakat különös-tiszta fénytörésbe vonó réteg. Madách egyik kedvenc szavával szólva ez a metapoétikai réteg „zománc”, még ha nem tudjuk is pontosan, miből áll és minek a „zománca”. A poézisé? A gondolatiságé? Egy poézisen, művészen, filozófián túli hatalomé?

1 *Madách Imre Összes Művei I-II.* Sajtó alá rend., bev. és a jegyzeteket írta Halász Gábor. Budapest: Révai, 1942. – *Madách Imre és Jókai Mór válogatott versei.* Budapest: Unikornis Kiadó, 2000. (A Magyar Költészet Kincsestára 93.) Vál. és az utószót írta Szilasi László.

2 *Madách Imre Összes Művei.* Kiadta Gyulai Pál. Első kötet. Lyrai költemények. Budapest. Az Athenaeum Társulat Tulajdona, 1880. vi.

3 Barta János: *Madách Imre.* Budapest: Franklin-Társulat Kiadása, [1942]. 49.

4 „Ha korszakhatárokon vitázunk szakmai körben, ha a modern líra tematikus újdonságainak origóit keressük, ha Vajda vagy Kiss József, vagy Ady osztoznak egy újszerű szerelmi líra meghonosításán, én már rég Madáchot szavalgatom.” Bóka László: *Válogatott tanulmányok.* Budapest: Magvető, 1966. 629–630. (*Madách időszívesége.* Eredetileg: Magyar Tudomány, 1964. 12. sz. 737–742.)

5 Lásd legutóbb Jankovics József: *A Madách Gáspár-jelenség. Erotikus költészetünk regiszterei.*

In: J. J.: *Ex occidente... A 17. századi magyar irodalom európai kapcsolatai*. Budapest: Balassi Kiadó, 1999. 48–59.

6 Lukácsy Sándor: *Aszimmetrikus ibletek*. ItK, 1969. 658–670.

7 Kabdebó Lóránt: *Madách és Szabó Lőrinc*. Híd, 1999. november, 712.

8 Barta János: *Az ismeretlen Madách*. Budapest: Lőrincz Ernő Bizományos-könyvkiadó, 1931. 64.

9 „Gondoljunk az *Egy látogatás* finom, novellisztikus részleteire, arra az anyegini helyzetre, mely az új boldogságát már meglett régi szerető és a látogatására érkezett költő közt kialakult...” Sőtér István: *Félkör. Tanulmányok a XIX. századról*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1979. 173.

10 „Nem »gondolati« líra ez többé, hanem valamely önkívület éneke, de nagyon is tiszta és értelmes önkívületé, ahogyan az például az *őrüljek meg* legszebb strófáiban kifejeződik...” I. m., 174.

11 „Madách világfájdalmában van bizonyos dacos prometheuszi vonás. Ez különösen azokból a versekből tűnik ki, melyeket Gyulai Pál Madách műveinek kiadásából formai okokból kihagyott...” Gedő Simon: *Madách Imre mint*

lyrikus. Budapest: Márkus Samu Könyvnyomdája, 1910. 7. (Példái: *A megelégedés, Őrüljek meg*.) 12 Sőtér István: i. m. 174.

13 „Az *Egy nyíri temetőn* például a sivárság olyan poézisét idézi, aminővel sem Petőfinél, sem Aranynál nem találkozunk – van valami *modern* ennek az egyébként igénytelen versnek hangulatfakasztásában, s ez a modernség furcsán fér meg a kifejezés kissé avított módjával.” I. m. 173.

14 Levél Arany Jánosnak (1861. november 2.): „Hogy csak egyet említsek, van sok apróbb költeményem, melyek gondolatit legalább én eredetieknek s jóknak hiszem...” Halász Gábor (szerk.): i. m. II. 867. – Nagy Ivánnak (1864. február 17.): „...apróbb költeményeim gyűjtésével s javításával, rendezésével most foglalkozom, mik Petőfy kiadásának formájában körülbelől teendnek annyit mint annak két köteté. Igaz, hogy ezt most hanyagul viszem, mert nem tudom jó időjárás volna-e kiadásukra, hogy egy kicsit más izűek legalább – érdemük felől magam bírása nem tudok lenni – mint a szokott versek, arról a Részvét könyvében s a' Koszorúban kijött néhány darab tájékozhatja Emich urat...” I. m. II. 937.

15 Halász Gábor: *Madách*. I. m. I. 18.

KELEVÉZ ÁGNES

„Kritikátlan kritika”

Kosztolányi szemináriumi bírálata Babits korai verseiről

1904 forró júliusában vagyunk. Babits és Kosztolányi azóta legendássá vált ifjúkori barátságának ez az első, levelezéssel teli nyara. A budapesti bölcsészkarról vakációra utazó két fiatal költő a távoli Szekszárdon és Szabadkán tölt eseménytelennek tűnő, hosszú heteket. Kárpótolandó a személyes együttlét pezsdítő hatását, a postán keresztül folytatják azt a költészet művelésének szeretetétől áthervult párbeszédet, amelyet év közben az egyetem folyosóin, nem utolsósorban a Négyesy-szeminárium pezsgő vitáin kezdtek el. Versengve tudósítják egymást legfrissebb olvasmányaikról, munkájukról. De a legizgalmasabb kérdés számukra nem az, hogy a másik mit olvas, hanem az, hogy mit ír, min dolgozik. Babits kezdi a sort, ő kér először Kosztolányitól kéziratot:

Nekem most rémséges menyiségű olvasni valóm van, de azért igen szeretném, ha a Childe Haroldját¹ elküldené mielőbb, mert ugyanis akarom most olvasni Harold vitézt, s az önéről esetleg részletes megjegyzéseket is írnék önnek, összehasonlítva. A Leconte de Lislet szintén szívesen veszem, de még szívesebben, ha eredeti verseket küld önmagától s drámájának esetleg meglevő jeleneteit és tervét.²

Kosztolányi erre válaszolja tréfás zsarolással, hogy a kért fordításokat küldi azonnal, de eredeti művet csak akkor tesz a borítékba, ha Babits is mutat neki néhányat a sajátjából, s a hangsúly kedvéért még alá is húzza a fontos részeket:

Nem nyugszom hát, míg el nem küldi azokat a klasszikus ódákat (minden nap fog levelet kapni!), a szatirákat s a régieket; ígérem, hogy ezek ellenében az enyéi«e.»mből quantitative bő kárpótlást nyújtandok.³

Postafordultával érkezik Szekszárdról a mentegetődző válasz, hogy bár Babits keres elküldhető verset, „valami újat”, de nem talál, mivel az „Ódák csakugyan nem készek, és nem szépek”, ezért csak kettőt küld el közülük, de ezeket ne vegye Kosztolányi „mutatónak a többire nézve”, mert „[m]indezek még lágyak, nyúlók és szintelenek; még nincs rajtuk a bélyeg és zsinég”.⁴ Emiatt régi írásaiba kényszerül belemarkolni, „és egy csomót – körülbelül még azon állapotban, hogy Ön azt ama kritikátlan kritika után visszaadta – idemellékelni”.⁵ Olyan verseket küld tehát, amelyeket Kosztolányi már olvasott, sőt feltehetőleg pozitívan fogadott, legalábbis a „kritikátlan kritika” kifejezés erre enged következtetni: olyan

véleményről (= kritikáról) van szó, mely inkább elismerő, mint elítélő lehetett (= kritikátlan).

Kosztolányi két héten belül megírja részletes levelét a barátja által küldött „szellemi koszt”-ról, s ebből a levélből újabb részletek derülnek ki rejtélyes kritikájáról. Az elküldött költeményeket valóban ismerősként fogadja, s az újraolvasás nyújtotta élvezetet hangsúlyozza.

A kéziratok hozzám juttatásának meg volt tehát a célja, mert újra szemükbe nézhettem azoknak a daraboknak, melyekre annak idején kritikát mondani nem tudtam, talán a megletetésnél, talán a velem született közönségesség-irtózatnál fogva, hogy találó, talpraesett észrevételeimet nem megvetendő közhelyekbe szorítsam. Ez még most is üldöz s talán nem hagy el sohasem! Nem baj; a költeményeket újraolvastam és élveztem.

Levelét folytatva részletesen kitér a szövegekkel való első találkozás körülményeire is:

Az a pár intelligens ember nem sok gyönyört merített belőlük s még most is elfintodva áll az orruk az erős és különös tápláléktól; de az én edzett gyomrom teljesen bevette és megemésztette.

Vagyis mások fanyalgó ítéletével szemben Kosztolányi kiállhatott Babits költeményeinek érteke mellett. Annaira biztos abban, hogy társa pontosan emlékszik véleményére, hogy annak tartalmi változására is habozás nélkül utal, s eközben megismétli Babits szófordulatát a „kritikátlan kritiká”-ról:

A második elolvasásnál a költemények rangfokozat szerint való elrendezésében nagy változás állott be: a dekadens izüeket félretettem s inkább az egyszerűeket emeltem ki, melyeket azelőtt én – s talán ön is – figyelemre sem méltattam; úgy hogy most szememben a „Bomoljatok ti”⁶ kezdetű vers sokkal fölötte áll a kritikátlan kritikámban magasztaltakon.⁷

Babits és Kosztolányi félszavakból is értik egymást: mindketten pontosan emlékeznek a „kritikátlan kritika” megírásának és elhangzásának körülményeire, egy olyan eseményre, mely feltehetőleg kapcsolatuk szempontjából igen jelentős lehetett. Kosztolányi ironikusan a hallgatóságra is utal „pár intelligens ember”-ről beszélve, aki „nem sok gyönyört merített” a versekből. Vajon mikor és hol olvas-ta vagy hallotta Babits ezt a „kritikátlan kritikát”? Nyilván a levelek megírásához képest egy éven belül, hiszen Kosztolányi 1903 őszén kezdte el látogatni a budapesti bölcsészkart, s ebben a tanévben ismerkedtek meg egymással. Babits levelezésének kritikai kiadása a levelekben keresi a történetek előzményét,⁸ pedig egy szerencsés módon fennmaradt kéziratröredék minden bizonnyal több magyarázatot adhat kérdésünkre. A Babits-hagyaték iratai között ugyanis megtalálható az a bírálat, melyet Kosztolányi írt Babitsról, a kéziratári leírás szerint az 1900-as években.⁹ Török Sophie, aki sajtó alá akarta rendezni és ezért jegyzetekkel látta

el a Babits–Kosztolányi-levelezés darabjait, ezt írta az első oldal felső részére: „[904-es kézirathoz hasonló az írás]”.

A kézirat nem ismeretlen a szakirodalom előtt, hiszen Kiss Ferenc is utal rá monográfiájában, Rába György a befejező, erősen bíráló részletét közli is Babits műfordításait elemezve, Réz Pál pedig a Kosztolányi-levelezés kiadásának jegyzetében e kritikát hozzáköti az 1904 nyarán írt levélhez.¹⁰ Az írás meglelte és dicsérő tartalma mégsem került át a köztudatba, pedig Babits és Kosztolányi barátságának egyik kiemelkedően fontos dokumentumával van dolgunk.

A kézirat címe, eleje és vége hiányzik, ám Kosztolányi visszaemlékezéseinek, a fennmaradt töredék tartalmának s a Babits-versek szövegének és keletkezésének ismeretében nagy bizonyossággal megállapítható, hogy az ötoldalas, tintaírási kézirtöredék az 1903/04 tanév Négyesy-semináriumán elhangzott bírálat egy része. Kosztolányi így emlékszik évek múlva a történetekre:

Egy ilyen gyakorlaton egy égő szemű, barna arcú, szekszárdi fiatalember olvassa fel verseit – köztük a Spinozáról szóló szonettjét is –, és fűszeres, új rímeit, ideges anapesz-tusait éppoly egyénien énekli, mint manapság: Babits Mihály. Ezeket a verseket másik héten én bírálom. Akkor parázs vita támad. Fönn a „hegypárt”-on egy lobogó hajú, fekete ifjú egyszerre föl pattan, s rendkívül indulatosan kijelenti, hogy a költészet célja csupán a haladás, a társadalmi jólét előmozdítása s a közéleti bűnök, visszaélések ostromozása lehet, mire én odavetem, hogy a műzsa mégse szobalány, seprője sincs neki. A terem megzajdul. Tapcsolnak és füttyölnek. Ez az indulatos ifjú Vágó Béla, a későbbi népbiztos [...].¹¹

Babits is hasonlóan idézi fel a történeteket, vagyis a verseit és kántáló felolvasását fogadó általános derűtséget, s azt, hogy az értetlenségben kivételt csak Kosztolányi és Juhász Gyula megkülönböztetett figyelme jelentett számára:

Ez 1903-ban lehetett, amikor fakó téli délutánokon összejöttünk Négyesy professzor „egyetemi önképzőkörében”, ahol jó néhányan voltunk együtt, kik bújtuk a vastag könyveket, és verseket írtunk. [...] Mikor én előmerészkedtem az első verseimmel és fölolvastam a stílusgyakorlatokon, fölolvásásaimat harsogó kacaj kísérte, mert énekelve mondtam a sorokat, és a vers egészen szokatlan és merőben új volt. Négyesy professzor lesújtó kritikát mondott, és az egész egyetemen csak Juhász Gyula és Kosztolányi Dezső voltak azok, akik védelmükbe mertek venni, bizonygatni próbálták a vers kitűnőségét.¹²

Az 1903–04-es tanévben Babits már harmadéves, Juhász másodéves hallgató, Kosztolányi pedig ekkor kezdi az egyetemet. Kosztolányi bírálatában nyoma sincs ennek a különbségnek, hangja magabiztos, ítélete határozott. Baráti elfogultsággal nem vádolható, hiszen Babits műfordításain kérlelhetetlenül elveri a port: „színtelenek és középszerűek” – állítja róluk. A szerzőről fiatalos hévvel, megfellebbezhetetlen biztonsággal egyenesen azt jelenti ki, hogy nem született műfordítónak. Szigorúan felsorolja, hogy Babits Byron *All is vanity*-jét¹³ „több helyen félreértette”, Poe *The conqueror worm*-jának szépsége majdnem teljesen elveszik ez összeüttött, és rosszul csengő iambusokban”,¹⁴ a Sully-Prudhomme-

„darabok fordításában nincs könnyedség és lágyság”;¹⁵ egyedül Musset *Pepa* című költeményének fordítását¹⁶ említi némi pozitív felhanggal. Barátságuk kezdeti szakaszának toleráns légkörére jellemző, hogy Babits nem szívja mellre e bírálókat, arra figyel, ami pozitív.

A műfordítások szövegét Babits nem jelenteti meg, azonban az említett költemények egy részének fennmaradt a kézírata. Négyesy Lászlónétól az Akadémiai Könyvtár kézírattárába kerülve ma is őrzik a hajdani szemináriumi órák magas színvonalának emlékét, hiszen e fordítások nem is olyan gyengék, mint Kosztolányi alapján gondolhatnánk.

A „kritikátlan kritika” megnevezés tehát nyilván nem a műfordítások szigorú bírálatára vonatkozhat, hanem sokkal inkább Babits saját műveinek értékelő elismerésére. Kosztolányi rövid dolgozata abból a szempontból is figyelmet érdemel, hogy nem egyszerűen csak a versekről, hanem szélesebb látókörrrel, friss szellemű tájékozottsággal a költészet céljáról, a befogadó, a szó, a jelentés és a nyelv kapcsolatáról elméleti igényű kijelentést is tesz.

Az elsőéves Kosztolányi rendkívüli érzékenységet, jó fülét bizonyítja, hogy nem a régebbi, és többségében gyenge Heine-utánzatokat emeli ki a felolvasottak közül, melyekhez hasonló sok olvasható az *Angyalos könyv Troubadour-kor* című, első füzetében. Irodalomtörténeti jelentőségű ugyanis a különbség, mely a legkorábbi, mintegy ötven zsenge és az 1903–04 telén született költemények színvonala között van. Valahol, egy meghatározhatatlan pillanatban a tizenkilencedik századi epigonból huszadik századi, korszakos jelentőségű költő születik meg. A Kosztolányi által megdicsért és kezdősorukkal megnevezett szonettek mindegyike valóban már ennek a költőnek a kiadásra érett verse. Nyomdafestéket is látnak pár éven belül: a „tudományhoz írt darab”¹⁷ *A tudomány szava* címmel jelenik meg, a „Spinozához írt sonnett” *A Spinoza szobor előtt* címmel a *Budapesti Napló*ban,¹⁸ az „alig volt dél” kezdetű vers *Napszálltakor* címmel pedig a *Magyar Szemlé*ben.¹⁹ Sőt a megdicsért művek között van Babits egyik legismertebb, legtöbb válogatásba felvett költeménye is, *A lírikus epilógja*, melyet Kosztolányi a „versemnek tárgya” címmel illet kritikájában.²⁰

Sajnos elkallódott – egy kivételével – az a kéziratgyűjtes, melyet Babits felolvasott a szemináriumon, majd fél évvel később elküldött Kosztolányinak. A kivétel a *Spinoza szobor* (Antokolszky művéről) című szonett egyik tintaírású variánsa, mely feltehetőleg e becses küldemény része lehetett, hiszen a levelezés tartalmának megfelelő, mentegetődző megjegyzést ír Babits a lap aljára „Bocsánat e régi rongyokért nem érek rá másolgatni”.²¹

Kettőjük kapcsolata szempontjából a megbírált versek közül nem a később oly közzismertté váló *A lírikus epilógjának*, hanem a Spinoza-szonettnek lesz kiemelkedően fontos a jelentése. Kosztolányi szinte mitikus jelentőséggel tér vissza rá újra és újra leveleiben. 1906 februárjában az Ady frissen megjelent kötetét kritizáló híressé (hírhedtté) vált levelében, mint a saját maguk által művelt költészet pozitív példáját, többek közt ezt a verset állítja szembe Ady „émelyítő” költészetével: „De másról álmodoztunk mi, kedves Mihály! De mások az ön versei

<: a Spinoza szonett, a tavaszról szóló, a satirikus éposz – mindegyikben erő, hæv, ígasság és könny, sok elfojtott, gyémánttíszta könnyű van.”²² 1906 tavaszán pedig egy levélben megkapott Babits-szonett „pompás” verselését azzal dicséri, hogy emlékezteti őt azok színvonalára, „melyekből a Spinoza szonett került ki”. Ugyanennek a levelének a végén pedig e vers kéziratát is elkéri, mégpedig olyan sürgősen, hogy kétszer is aláhúzza mondatát, sőt még három felkiáltójelet is tesz a végére: „Az összes meglevő Nietzsche fordításait, a Spinoza szonettet rögtön levelem vétele után küldje, úgy hogy még szombaton megkapjam!!!”²³ 1906. június 24-én pedig, mikor tagadhatatlan büszkeséggel közli a Szekszárdon vakációzó Babitscsal, hogy Ady helyére, aki Párizsba utazott, a *Budapesti Napló*hoz szerződött „belmunkatársul”, s ott nemcsak cikkeket, verseket, tárcákat ír a lap számára, hanem a „versrovat vezetője” is lett, akkor első dolga, hogy ennek az általa felfedezett versnek az útját egyengesse a megjelenés felé. Beszámol arról, hogy Kabos Edének, a lap főszerkesztőjének ajánló szavakkal megmutatta: „Mint ilyen [ti. rovatvezető] irok most önnek. Kabos Edének nagyon sokat beszéltem az ön bájos és nagy egyéniségéről s több versét megmutattam neki. Mind nagyon tetszett. A Spinoza-szonettet stante pede kikapta kezemből és leköszöltette, engem pedig felkért, hogy irjak Önnek s kérem meg szíveskedjék beküldeni összes verseit.”²⁴ A vers valóban megjelent a levél elküldése előtt két nappal a *Budapesti Napló* június 22. számában. Vagyis Kosztolányi nemcsak elsőként dicsérte meg „kritikátlan kritikájá”-ban, hanem a budapesti nyilvánosság egyik legfontosabb fórumán elsőként publikálta is ezt a verset. Nem véletlen tehát, hogy évtizedekkel később, a Négyesy-szemináriumokra emlékezve, a fiatal Babits „fűszeres, új rímeit, ideges anapesztusait” emlegetve éppen ezt a szonettet emeli ki cím szerint is esszéjében. Mint ahogy az sem véletlen, hogy Babits elkérte és élete végéig megőrizte ezt a „fakó téli délutánok” egyikén felolvasott szöveget, mely kettejük évtizedeken átívelő, néha súlyos konfliktusokkal terhes, de mindvégig megkerülhetetlen barátságának kezdete volt.

A szemináriumi bírálat szövegét, melynek első és utolsó lapja vagy lapjai hiányoznak, betűhíven közöljük, az autográf áthúzások kiolvasható szövegét < >, a beszúrásokat !: ! jelek között írjuk le.

*

[...] s abban leszünk s alattunk hagyjuk a köznapiság piarcát. Ezeket mondja verseiben, melyekben van valami bájos öntudatlanság. Evvel csak azt akarom mondani, hogy ő nem látja alakját, midőn verset ír; gesztusainak értékét nem tudja s valószínűleg senkisé is oly rossz bírálója azoknak, mint enmaga. Minden során az a „honest method” vonul végig, mellyel Hamlet jellemzi szavalmánydarabját. Nincs <benne> rajta semmi kirívó szín és nagyhangúság, csupa nemes pathosz, édes-<kernyész>kesernyész humor s legtöbbször elnyugvás és megsemmisülés a nagy gondolatokban. Valóban sajnálandó, hogy pár költeményében, mely valószínűleg régebbi időből való, fejlődésének alacsonyabb lépcsőin tűnik fel előt-

tünk. Azon darabokat értem itt, melyeket Heine s néhány színvegyítő francia lyrikus hatása alatt írt.

A kezem ügyében levő darabok közül föltétlen elsőséget <nyújtok> adok sonnettejének, melyekbe gondolat és érzelmvilágának legbecsesebb kincseit rakta le. Nagyon jól bántik e műformával, s bár nem mestere a technikának, mindig érzek valami lüktető erőt, mely a gondolatokat összefűzi. A *tudományhoz írt darabjában* a szűk forma fűzője valósággal repedezik a gondolat s a hév buja <telje alatt> teljétől. Szereti, imádja, bálványozza a tudományt s dadogva szól az érzelm fuldokló végtelenségében. Oly igaz és egyszerű: ezért becsülöm e költeményt mindenek felett. Egy pillanat, a mikor nem tud beszélni, csak lelkesül és szavakat nyög ki. Az erek kékülnek a halántékon. Az író szobájának ajtaja felpattan s látjuk őt:

„Mustár... égő bokor... fa melynek nincsen árnya
A kék börtönön át új bábeli torony
– És nem lesz nyelvezavar, mert minden nyelvet értek –”

Ez a lelkesedés zenithje, ennél tovább nem lehet szárnyalni, innen csak lefelé lehet bukni. S ő be is fejezi a költeményt, mert hála isten nincs kezében az a megvetendő szerszám, melyet rutinernek nevezünk. Nem tapsot akar; az ilyen gerincek nem tudnak és akarnak görbedni. Ő a gondolatját fejezi be, s nem tesz pontot e fölséges sorok után.

„A tudomány vagyok. Erénynél dicsőbb vétek
Enyim a jövőendő. Enyim a hatalom.
A tudomány vagyok. Az új kor tudománya!”

Ily nemes művészi elvek vezetik szerzőnket. *Spinozához* írt sonnettje hangban és erőben ennek a társa; az „*alig volt dél*” s „*versemnek tárgya*” címűek ép ily kiváló kvalitásokkal rendelkeznek.

A műgond azonban nem legerősebb oldala darabjainak. Sokszor figyelmetlenségből, sokszor akart hanyagságból nem törődik a formával s a kifejezéssel, bár mindkettő tekintetében művészi készséggel rendelkezik. Szavainak néha kitűnő jellemző ereje van. A sötétség az ablakot bekeni, az árnyak az ágy alól tolvajként bújnak elő;²⁵ Spinoza terhes feje meggörbeszti nyakát. Az ily plasztikus képek azonban csak kivételek; sokszor <izléstelen> gondatlan s nem egyszer izléstelen és prózai. Szavai sokszor <értelmes> racionalistikus prózába illenek s nem költeménybe. Nincs nekik ízük-büzük, mint Aranyánál, vagy Csokonayánál. Csak állítanak valamit, de nem képzelgetnek. Már pedig pszichológiai tény, hogy a szavak magukban semmik, csak a befogadás által lesznek tényezői lelki életünknek. A szavak csak jelek, melyek megjelölik, hogy mit kell képzelünk. Nem szabad tehát azt <irn> úgy írunk a <hogy> mint érzünk s gondolkozunk, mert nem magunknak, hanem másoknak írunk, de rá kell találnunk arra a szóra, mely mások lelkében ugyanazt a lelkiállapotot hozza létre, lett légyen ez a szó bár az érzelm

mérlegében hamis is. Találni akarunk; rajta, <vállhoz a puskát és> célozzunk. De úgy mint a lövész, ki fegyverét magasabbra emeli, hogy a súlyánál fogva eső golyó ép a célpontba találjon. Ne is találjon: odahibázzon. Könnyedén, mintha nem is akart volna célt lőni.

Az ily könnyedséggel és erővel ő azonban nem rendelkezik; talán azért, mert nem akar. Mert megveti.

Kell-e ezek után beszélnem műfordításairól? Alig hiszem, hogy valaki is lenne, ki l:a mondottakból:l meg nem alkotta volna ezekre vonatkozó ítéletét <a mondottakból>. Az ily nyers és szilaj egyéniségek, kik nem sokat adnak a formára s a kifejezés művésziességére, nem születtek műfordítóknak. S hozzá kell tennünk, hogy ama l:nyelvi:l jelességek, melyek Babics úr eredeti verseit <nyel> kitüntetik, műfordításaiban egyáltalán hiányzanak. Színtelenek és közepszerűek mind.

Byron *All is vanity*-jét több helyen félreértette s az eredeti bámulatos formatökélye mögött messzire elmarad. Byron pedig nem csak nagy lyrikus, de (talán épen ezért) a világ legtökéletesebb formájában író költője. Kár volt e próbálkozás valóban, kétszeresen kár, mert e <darab műfordítását> költeményt birjuk már Radó Antal jó fordításában. Poe Edgar *The conqueror worm*-jának szépsége majdnem teljesen elveszik ez összeütött, és rosszul csengő iambusokban. Ismerjük Poe zenenyelvét; nála minden betű fest, és minden morának értelmi jelentősége van. A műfordítás nehezen és kínosan kullog könnyed <verselésében> verselése után. A *Sully Prudhomme* darabok<ban> fordításában nincs könnyedség és lágyág; talán legjobb Musset *A Pepa* című költeményének fordítása, hol az utolsó sor (Peut être à moi, peut être à rien) teljesen összhangban áll a szakkal s kitűnően emeli ki az eredeti szomorú élcélődését.

György Oszkár úr műfordításai hasonlíthatatlan magasságban állanak ezek fölötte. Ő sokkal simulékonyabb egyéniség, ki át tud olvadni a fordította költőkbe, s nem szégyenli a műgondot sem. Finom ízlés, kristály tiszta forma, pontos alaki és formai hűség jellemzik műfordításait. Szász Károly ama szavait, hogy „a műfordítás [...]”

1 Kosztolányi a Kisfaludy Társaság pályázata fordította le Byron költeményét, a pályázaton nem nyert díjat. A fordítás néhány részlete különböző lapokban megjelent.

2 Babits – Kosztolányinak [Szekszárd, 1904. júl. 21. előtt] (*Babits Mihály levelezése. 1890–1906.* Sajtó alá rend. Zsoldos Sándor. Budapest: Historia Litteraria Alapítvány–Korona Kiadó, 1998. 78. A továbbiakban: BML 1998.)

3 Kosztolányi – Babitsnak [Szabadka, 1904. júl. 21.] BML 1998. 79.

4 A két elküldött óda feltehetőleg az *In Horatium* és az *Óda a bűnböz*, hiszen Szilasi kötetébe e nyárra utaló keletkezési adatot jegyez majd be Babits az *In Horatium* verssel kapcsolatban: „1904. júl. Szekszárd A félszerben föl és alá járva; a félszerrel összefügg egy pince, ott is. Egyidejű a következővel” – tudniillik az *Óda a bűnböz* cíművel. (ItK, 1994/5–6. 751.) Az *Óda a bűnböz* kézírata alatt az *Angyalos könyvben* pedig a következő autográf datálás szerepel: „1904 július” (OSZK Fond III/2356. 35. f. rektó-verző.)

5 Babits – Kosztolányinak [Szekszárd, 1904. júl. 24. előtt] BML 1998. 86.

6 *Bomlójatok ti...* kezdetű vers nem ismert ebből a korszakból, ám *Némúlójatok, ti bomló idegszálak...* kezdetű igen. Feltehetőleg a „bomlójatok” igét kezdő szóból az idegszálak jelzőjévé alakította át a költő. A vers korábbi tintaírású tisztázata az Angyalos könyv első füzetében a *Troubadour-kor* című ciklus [1902.] nov.–decz. című részének darabja (OSZK Fond III/2356. 7. f. verzó), későbbi tintaírású tisztázata az *Angyalos könyv* második füzetében a *Szonettek és canzonék* című rész II. *Canzonék* című ciklusának 1. darabja (OSZK Fond III/2356. 30. f. rektó–verzó), a vers szövege alatt Babits tintaírású datálása: (1902. nov.–dec.). Vagyis a keletkezés időpontja, mely korábbi, mint a levél dátuma, szintén valószínűsíti, hogy erről a versről lehet szó. Vö. BML 1998. 434.

7 Kosztolányi – Babitsnak [Szabadka, 1904. aug. 1.] BML 1998. 88–89.

8 BML 1998. 421.; 432.; 434.

9 Kosztolányi Dezső bírálata Babits Mihály műfordításairól és verseiről. OSZK Fond III/2106.

10 Kiss Ferenc: *A beérkezés küszöbén. Babits, Juhász és Kosztolányi ifjúkori barátsága*. Budapest, 1962. 15.; Rába György: *A szép hűtlenek. (Babits, Kosztolányi, Tóth Árpád versfordításai)*. Budapest, 1969. 24–25.; Kosztolányi Dezső: *Levelek – Naplók*. Sajtó alá rend. és jegyzeteket írta: Réz Pál. Budapest: Osiris, 1996. 871.

11 Kosztolányi Dezső: *Négyesy László. Új Idők*, 1933. jan. 22. és In: *Egy ég alatt*. Budapest, 1977. 39.

12 Vör György: *Juhász Gyula büne az én fellépésem – mondja Babits Mihály*. Szeged, 1923. máj.

18. In: Babits Mihály: *„Itt a balk és komoly beszéd ideje”*. Szerk. Téglás János. Budapest, 1997. 113.

13 George Gordon Byron *Hebrew melodies* című versének fordítása. Kézirata: MTA MS 10. 332/a/1.

14 A fordítás kézirata elkallódott.

15 Feltehetőleg többek közt Sully-Prudhomme, René François Armand *A fecskéhez* című versének fordítására gondol. Kézirata: MTA MS 10. 332/a/1.

16 Alfred de Musset: *Pepa* című versének fordítása. Kézirata: MTA MS 10. 332/a/1.

17 *A tudomány szava*. Pápai Hírlap 1904. máj. 21. 21. sz. Kézirata: OSZK Fond III/2356. *Angyalos könyv* 28. f. verzó.

18 Budapesti Napló, 1906. jún. 22. 170. sz. 14. Kézirata: OSZK Fond III/1695/1. 1 f., rektó; OSZK Fond III/2356. *Angyalos könyv* 28. f. rektó.

19 Magyar Szemle 1906. aug. 30. 547. Kézirata: OSZK Fond III/2356. 26. f. rektó.

20 *A lírikus epilógja* című vers, mely először *Csak én* címmel jelent meg, Szeged és Vidéke, 1908. dec. 25. 297. (2198.) sz. 17. Kézirata: OSZK Fond III/2356. *Angyalos könyv* 26. f. rektó.

21 BML 1998. 106–107.

22 Kosztolányi – Babitsnak [Szabadka, 1906. febr. 19.] BML 1998. 191.

23 Kosztolányi – Babitsnak [Szabadka, 1906. márc. 25.– ápr. 4. k.] BML 1998. 239.

24 Kosztolányi – Babitsnak [Budapest, 1906. jún. 24.] BML 1998. 248–249.

25 *A Napszálltakor* című versben szereplő motívumok.

Ars poetica

Az *Ars poetica* a *Szép Szó* 1937. április–májusi számában jelent meg. Születéséről elég sokat tudunk. Ismerjük azt az eseményt, amely megírását előidézte. Németh Andor visszaemlékezése egy olyan szemináriumhoz köti a fogantatás pillanatát, amelyet a *Költő és kritikus* vitájaként a Cobden Szövetségben rendeztek meg, 1937. február elején. Az időpontot illetően némi zavart okoz a költő egy naptári bejegyzése: „[febr. 2. kedd 39] Cobden vita”. Ez az időpont megjelölés vagy téves, vagy egy más alkalomra vonatkozik, mert a Németh Andor és József Attila részvételével, s dr. Kerpel Jenő elnökletével és bevezetőjével lefolytatott vita 1937. február 5-én zajlott le.

„A szempontokat előzetesen megbeszéltük – emlékezik Németh Andor. – Én megírtam az előadásomat, Attila nem írta le, hogy mit fog mondani. Az előadás napján felszaladt értem az *Újság*-hoz, és együtt mentünk az előadásra.” Az est Kerpel Jenő bevezetőjével kezdődött, aki József Attilát mint a *Szép Szó* szerkesztőjét méltatta, hivatkozva a költő által írt *Szerkesztői üzenetre*, majd röviden bemutatva költészetét. Ezután Németh Andor írói és kritikai tevékenységéről mondott rövid méltatást, s átadta a szót az este főszereplőinek.

Először Németh Andor olvasta föl előadását. A szöveget *A Toll* 1937. február 20-i számában a szerző *A kritikus és a költő* címmel rövidítve publikálta. Az előadás tömör rezüméje megjelent a *Cobden* című lap februári számában (nincs kizárva, hogy – mint a *Népszava* szombati számában megjelent rövid ismertetést – ezt is Zsigmond Ede írta). A rezümé alapján megállapítható, hogy *A Toll* szövegközlése azonos lehetett az elhangzott előadással.

A Toll szövegközléséből azonban elmaradt az a részlet, amelyben Németh Andor, a költő és a kritikus viszonyáról általában tett megállapításai után József Attila költészetét méltatta. A *Cobden* így foglalja össze az előadásnak ezt a részét:

A kritikus szerepének elméleti tisztázása után Németh Andor József Attila költészetével foglalkozott, s kifejtette, miért tartja verseit világviszonylatban is a modern lélek legplasztikusabb megnyilvánulásainak. Sok jeles és kitűnő költőnk van – mondotta –, akiket nagyrabecsül, akik meghatják és elandalítják, de az értelmét nem tudják kielégíteni, mert bármily személyesek, tartalmaikban a kor átlagérzéseit fejezik ki. József Attila abban különbözik tőlük, hogy felbányászatlan lélektartalmakat ötvöz versekké.

Az idézet fényében valószínűsíthető, hogy Németh Andor előadásának József Attilára vonatkozó részletét a *Szép Szó*-ban közölte. A februári számban *József Attila verseiről* címmel megjelent egy írása, amely látszólag a *Nagyon fáj* kötetről írott kritika, s amely a következő mondatokkal kezdődik: „Megpróbálom tömören megindokolni, mi vonz és izgat József Attila verseiben, miért tartom ezeket a verseket világviszonylatban is az új lélek legplasztikusabb megnyilatkozásainak.” A *Nagyon fáj*-ról azonban Németh már korábban, az *Ujság*-ban jelentetett meg kritikát, s az idézett mondatok, valamint az írás egyéb helyeinek szoros párhuzama a *Cobden*-ben közölt összefoglalóval arra utalnak, hogy a *Szép Szó* februári számában megjelent szöveg nagyjából hűen adja vissza a Cobden-előadás József Attilára vonatkozó részletét.

Figyelemre méltó azonban az az eltérés, mind a rezümétől, mind a *Szép Szó*-cikktől, amellyel a közönség soraiban jelen lévő Ignótus Pál idézi föl Németh Andor szavait:

Elsőnek Németh beszélt; s az ígért „vita-előadás” helyett felolvasta József Attilának a *Szép Szó* első számában megjelent, „Ha a hold süt” kezdetű költeményét, ennek látomását vázolta fel elemző szépprózába áttéve, s kijelentette, hogy „József Attila nagy költő, nagyon nagy”. Az ötlet nem volt ízléses, még József Attila is fészkelődött a dobogón, bár általában jól tűrte a szembedicsérést; de több volt, mint ízléses – bátor volt. Németh Andor sokkal kényesebb esztéta volt, hogysem magasztaló jelzőkben higgyen; tudta, hogy bármilyen versszakot vesz (mint szokta) a maga szívárványos fénytörésű lupéja alá, többet mond róla, mint ha kinyilatkoztatja, hogy „nagy, nagyon nagy”. De ugyancsak tudta, hogy van, amikor a közhelyet kell kimondani, ha durván is, ha fellengősen is, mert ez az ára, hogy az árnyaltabb szóra odafigyeljenek.

Elképzelhető, hogy a Németh-féle előadás kézírata még ezt a kitétel is tartalmazta, csak Ignótus Pál, a szerkesztőtárs rosszallása folytán maradt ki a folyóiratból. A szöveg tartalmaz magasra értékelő utalást a *Ha a hold süt...-ről*, a gondolatmenet vége felé, tehát az előadást kezdő felütést egy későbbi helyen építi be.

József Attila szerepléséről Németh Andor két változatban is megemlékezik. Először – mondhatni – a vitaest első évfordulóján, 1938 februárjában, *Medáliák* című írásában:

1936 őszén a Cobden Szövetség felszólított engem meg József Attilát, hogy vitassuk meg szemináriumi előadásaink keretében a kritikus és a költő viszonyát. Én megírtam álláspontomat (A Tollban meg is jelent), és abban állapodtam meg József Attilával, hogy ő majd rögtönözve megteszi rá a megjegyzéseit. Sajnos a vita nem sikerült. József Attila az általam felvetett eszmék megvitatása helyett verseinek élménytartalmáról tartott előadást, azt magyarázgatva kétségbeejtő aprólékossággal, hogy az úgynevezett költői inspirációt korántsem fennkölt vagy magasztos élmények váltják ki, hanem hétköznapi események, miket a költő a maga titokzatos eszközeivel átalakít. Egy költeményén kimutatta szakaszról-szakaszra, sőt sorról-sorra a beléjük ötvözőtt triviális élménytartalmakat. Az volt az érzésem, hogy beteges exhibicionizmussal becsmérli önmagát, kiszolgáltatja közönségének művészete legbensőbb titkait, kajánul felbontja alkotóelemeire, amit az ihlet önfeledt

pillanatában átszublímált és összhangba hozott. Ma már tudom, hogy magatartása lap-pangó betegségének felvillanása, felszínre törése volt, hogy ott, a pódiumon, az előadás tartalma alatt vett rajta erőt a kishitűség, amely életének utolsó hónapjaiban a lelkén elhatalmasodott. Így volt, de akkor még érthetetlennek tűnt fel előttem, mért hangsúlyozza olyan kaján örömmel, hogy a műalkotás a valóság tisztázatlan és zavaros talajából hajtja ki virágát – hisz ez igazán nem valami nagy felfedezés. A rózsát is trágyázzák, de ostoba, beteg, vagy nagyon kétségbeesett ember az, aki a rózsza színét és illatát trágyadombbal tár-sítja. Elhűlve, elképedve bámultam a költőt, aki egyre növekvő hévvel folytatta az öngyál-ázkodást, mind mélyebbre merülve a freudi vonatkozásokba. Láttam, hogy a közönség türelmetlenkedik, feszeng, nem tudja, mi célja a különös kitarukozásnak. Azt még meg-értették, hogy a vers szépségei eredetükre visszameztelenítve nemi ingerek és belső szek-réciós folyamatok, de hogy miként lesznek a nemi ingerek és belső szekréción folyamatok személyentúli realitássá, esztétikai értéké, azt a költő elhallgatta előttük. Pedig ha vala-mit, hát ezt kellett volna megmagyaráznia.

Emlékirataiban Németh ugyanezt az eseményt keresetlenebb szavakkal idézi föl:

Előadásom után Attila szabadon beszélt. Azt mondta el, amit megbeszéltünk, de bele-zavarodott. Az előadásomba kapcsolódott ugyan, amelyben arról volt szó, hogy hogyan lesz az élményből költemény, de aztán belesüppedt a saját mélységeibe, és azt magyaráz-ta a hallgatóság őszinte megbotránkozására, hogy a költő nemcsak a gondolatait fejezi ki, hanem a testi állapotát is, és hogy egyik szép új versének tulajdonképpen az az alapja, hogy már régen ki kellett volna mennie a klozettra, de ő visszatartotta magát. Szóval, pont az ellenkezőt vitatta, mint amit én elmagyaráztam, azt, hogy a költő hogyan szublímál. Mert nem az az érdekes, hogy a költemény miből születik, hanem az, hogy mi lesz belőle...

A *Cobden* című folyóirat rezüméje részben igazolja Németh Andor emlékezé-sét, ugyanakkor olyan mozzanatot is tartalmaz, amely szerint a költő, igenis, be-szélt a szublímációról, beavatta hallgatóságát abba is, hogy hogyan készül az élményből a vers. Lehetséges, hogy a beszámoló szépíti, kikerekíti a költő által mondottakat, valószínűbb azonban, hogy megbízhatóan idézi József Attilát, csak éppen az általa a formaadásról elmondottak arányaikat tekintve túlzottan jelen-téktelenek voltak a triviális élménytartalmakról beszámoló részletességéhez ké-pest.

József Attila a költői alkotás külső körülményeihez nyújtott érdekes adalékokat, részle-tesen elemezte több verse megszületésének feltételeit, a lélektani körülményeket, ame-lyek témáját meghatározták, a sajtóságos hangtani kényszereket, amelyek kielégítése ked-véért ide-oda kellett hajlítani a gondolatot, a képzettársítások szerepét, mindek folytán néha a legváratlanabb elemeket kellett a már meglévő elemekkel összehangolni. Kifej-tette, hogy a vers kiindulása, bármily ötletszerűnek látszik, már az első sorban magában foglalja a művészi parancsot, melyet a továbbiakban a költőnek ki kell teljesítenie.

Az elmondottak képezik tehát az *Ars poetica* előzményeinek első rétegét. A második felvonást a vitaest okozta elégedetlenség vagy kudarcélmény indítja:

A vitaesttel, a közönség hűvös magatartása után ítélve, alaposan megbuktunk. Hazamehet József Attila úgy érezte, hogy igazolnia kell előttem magát. „Állom, amit mondtam” hangoztatta makacsul. „Én csak arról beszélhetek, amit tudok. És azt az egyet tudom, hogy amikor verset írok, nem költészetet akarok csinálni, hanem meg akarok szabadulni valamitől, ami szorongat vagy nyugtalanít. És engem csak ez érdekel, az életem.” „Engem viszont” feleltem neki „csak a költészet érdekel. Nekem mindegy, és meg vagyok róla győződve, hogy a közönségnek is, mi van a verseid mögött. Élményed csak akkor válik értékessé számomra és a világ számára, amikor műalkotássá lesz, vagyis elveszti személyes-élmény-jellegét.” A költő belátta, hogy igazam van s elhatároztuk, hogy ha még egyszer vitázunk, ezt a két egymással sarkalatosan ellenkező álláspontot szögezzük egymás ellen. De erre a vitára, sajnos, többé nem került sor.

Az Emlékiratokban így ír ugyanerről:

Egyikünk sem volt megelégedve ezzel a diszkusszióval. Attila úgy találta, hogy keveset beszéltem a verseiről, és túl sokat magamról. De hát ez volt a megállapodásunk. Én viszont azt vettem ellene, hogy ahelyett, hogy a szublimációról beszélt volna, verseinek keletkezéséről beszélt, ami érdektelen. Persze nem tudtam, hogy Attila azért beszélt boldogokat, mert nem tudott uralkodni magán. De bárhogyan is történt a dolog, az kétségtelen, hogy mind a kettőnket tovább izgatta a diszkusszió problémája. Attila pár nappal később megírta az *Ars poetica* című, hozzám intézett versét, mely ezzel az agresszív két sorral kezdődik:

*Költő vagyok – mit érdekelne
engem a költészet maga?*

Én viszont *A Toll* következő számában Kiss Józsefről írtam, de a cikkben nem sok szó volt Kiss Józsefről: a cikk nem más, mint egy nagy önvallomás.

Németh ezután részletesen idézi ezt a cikket, amely ugyanazt a problémát fejezte ki, amivel fentebb találkoztunk. Az *Ars poeticáról* második József Attila-könyvében már megengedőbben szól: „megveti és gyűlöli nemcsak a betegséget, de mindazt, ami természet- és rendellenes. Hisz éppen ezt írta meg, ezt szegelte le esztétikai testamentumának tekinthető nagy költeményében, az *Ars poeticá*-ban.”

Végül még az előzmények (és egyúttal a következmények) között kell szólnunk egy első pillantásra meghökkentő dologról: arról az afférról, amely Illyés Gyula és József Attila között bontakozott ki az *Ars poetica* kapcsán, s amelyet a konfliktust szellőztető jobboldali lap „költői párbaj”-ként nevezett meg. József Attila versét, s Illyés erre adott válaszát a cikk szerzője „odamondogatás”-nak minősíti: „József lapjában, a *Szép Szó*-ban nemrégén verset írt »*Ars poetica*« címmel. A versben »*más költőkről*« is megemlékezik: bizony nem bánik kesztyűs kézzel kollégáival, a többi között ezt írja róluk...” – és itt idézi az *Ars poetica* „Más költők” szavakkal kezdődő 4. és 5. strófáit. Majd így folytatja: „A megsértett »költői kar«

nevében *Illyés Gyula* felelt *József Attilának* a *Nyugatban*, »Szolga« című versében. Egyszerűen és röviden »kerge tányérnyalónak« és »ócska pribéknek« nevezi barátját, aki »bősnék szavalja magát«. Írjuk ide *Illyés* versének *József Attilára* vonatkozó nyolc sorát...” Az *Ars poetica* utóéletéhez szervesen hozzátartozik ez a közjáték, annál inkább, mert kétségtől volt folytatása. „A poéták üzenetváltásának egyébként még nincsen vége. *József Attila* már költi »barátságos« válaszát...” *József Attila* csakugyan kemény szavakkal készült válaszolni a (vélt vagy valóságos) támadásra, majd az *Egy költőre* (*Téged szeretnek...*) című versében nemes hangvétellő feleletet adott költőtársának.

Sokkal fontosabb azonban az az adalék, amellyel ez a vita az *Ars poetica* értelmezéséhez közelebb visz. Ha *Illyés* csakugyan magára vonatkoztatta *József Attila* versének részletét, akkor ez azért történhetett, mert utalást láthatott benne a *Puszták népe* bizonyos részleteire, amelyekben a szociográfia írója önnön szolgai származását taglalja.

Az elmondottak alapján világossá válik a lírai én beszédhelyzete. A költő egy elkezdett, s nyugvópontjára nem jutott vitában fejt ki álláspontját. Az *Ars poetica* tehát polemikus, érvelő, saját igaza mellett meggyőződéssel és szenvedéllyel, lendületesen kiálló hitvallás. A vita tárgya a költői magatartás általában is, de különösen a költő saját alkotói gyakorlata. Vizsgáljuk meg közelebbről ezt a vitapozíciót! *Németh Andor József Attila verseiről* című írásában a költőnek a *Nagyon fáj* kötetben közölt költeményeiről megállapítja: „Szépségben tündöklő tartalmuk – túlságosan új és félelmetes... gátat tört ösztönei szétrobbantják az előző kötetekben már elért harmóniát.” „A kielégületlenségnek állati üvöltéssé dagadó panaszkodása, a versek személyi és tárgyi mezeitelensége meghökcentő intenzitású” – állapítja meg többek között a Gyömrői Edithez írott szerelmi darabokról, majd a teljesítmény legteljesebb mértékű elismerése mellett a következő ellenvetést teszi az ilyenfajta költői gyakorlattal szemben:

...bármennyire csodáljuk a költő fölényét, mellyel a lelke mélyén zsibbadó indulatokat reaktiválja és formába töri, hogy kötetének azok a darabjai fognak meg bennünket a legkevésbé, amelyekben a legközvetlenebbül tombolja ki őrzöngéseit. Emberi méltóságunk fellázad a kiszolgáltatottság szemérmetlen lírája ellen. A szenvedésnek ez az áradó gyönyöre még művészi öltözkéiben is pongyolán hat, túl közvetlenül, még közvetítve is túlperzselő. E verseket olvasva önkéntelenül felszisszenünk. Mennyivel közelebb állanak hozzánk azok a versei, melyekben formáló művészete közvetettebben kényszeríti ránk élményeit.

Ezek között említi *Németh* az esten felolvasott *Ha a hold süit...* című verset, majd írását-előadását intéssel fejezi be:

A kritikus mindent összefoglalva, zavarban van; nem tudja, engedélyezze-e a költőnek érzelmi felfedező útjait. A kifejezés tökélyének ily magas fokán már csak ki kellene fejezni, amit a szem felmért és a szív megtanult. *József Attila* megkímélhetné magát a mélységekbe-vájkálás gyötrelmeitől; ami közvetlenül adódik számára, bőségesen elég.

A költőt a kritikus szavai nem sérthették, hiszen Németh Andor a legkisebb kétséget sem hagyta afelől, hogy a fenntartásokkal aposztrofált verseket is „világviszonylatban is” kiemelkedő értékeknek tartja, s – Ignótus Pál a tanú – ki merte jelenteni, hogy „József Attila nagy költő, nagyon nagy”. Költői gyakorlatát ellenben, amelyhez ekkortájt természetesen ragaszkodott, úgy érezte, meg kell védenie a bírálattal szemben. A Németh Andor részéről őt ért tiszteletteljes provokációra ezért – feltételezésünk szerint – úgy válaszolt, hogy a kritikus által a Gyömrői-versekkel ellenpéldaként szembeállított *Ha a hold süt...*-ről bebizonyította, hogy az sem kivétel.

Mennyivel közelebb áll hozzánk a kísérteties *Ha a hold süt* varázsvilága, az álomban sorra nyíló termekkel, a riadtan kenyeret majszólo álom-gyermekkel, kinek ha reccsen a kredenc „ajkára repül kicsiny uja”, míg belésápadva elejti a kést és visszalopódzva lefekszik. S aztán szinte átmenet nélkül a pokol a földre önti melegét, zöld lángba borulnak a bokrok, az álom kísérteties holdvilága átfordul a legintenzívebb napvilágosságba.

Ignótus Pál emlékezik vissza arra az elragadtatásra, amelyet ez a vers Németh Andorban keltett: „gyönyörű és rémséges látomás, holdvilágos és napsugaras káprázat, a visszatoluló gyermekkori szorongás sűrített eposza. Németh Andor, a költő legmeghittebb régi és mondhatnám praeceptor baráta különösen el volt ragadtatva tőle. »Kafka-lidérc, Mallarmé-esztergályozás...« – magyarázta révületen.”

Nos, a költő erről a vízióról bizonyítja be, hogy „versének tulajdonképpen az az alapja, hogy már régen ki kellett volna mennie a klozettra, de ő visszatartotta magát”. Azaz József Attila provokációra provokációval válaszolt. Az ilyen riposztoknak helye lehet baráti társaságban, a pszichoanalízis iránt elkötelezett emberek közösségében, a nyilvánosság előtt, de egy irodalmi est közönsége közegében az ilyenfajta megnyilatkozás valóban visszatetszést kelthet. A viselkedésbeli extravagancia ellenére azonban látnunk kell, hogy az ügy, amelyet József Attila képviselt, nem szorul mentegetésre. A költő a kései alkotói gyakorlatának alapul szolgáló sajátos kifejezésezesztétika védelmében lépett föl. Németh Andor olyan egyoldalú megfogalmazásaival szemben, mint „hogy a művészetben minden vagy majdnem minden a forma tökélyén múlik”, maga sem visszariadva a vitahelyzet előidézte egyoldalúságtól, a hangsúlyt a másik oldalra tette. Ezt a másik nézőpontot fejti ki, immár szertelenségtől mentesen, *Ars poetica* című versében.

A másik oldal azonban nem a Németh Andor álláspontjának szimmetrikus ellentéte. Nem azt hangoztatja a költő, hogy a művész feladata igenis az önnön mélységeiben való vájkálás, a szemérmetlenül sikoltó panasz. A *Cobdenben* közölt rezümé szerint az ő gondolatmenetéből sem hiányzott a szublimáció, a formai kényszereknek való megfelelés kicsiholta eredeti megoldások lehetőségének elismerése. A költő nem a nyomasztó élmények, emlékek betegesen egyoldalú kimondásának joga mellett érvelt. Az *Ars poetica* a lelki egészség, a szellemi épség visszaszerzése és megtartása mellett érvel, amint ezt Németh Andor fentebb idé-

zett utólagos megjegyzésében felismerte. Ebből a szempontból érdekes Fejtő Ferenc tanúságtétele, aki a költő idegállapotában bekövetkező javulás jeleként olvasta a verset: „Mi, akik rettegve s tehetetlenségünkön gyötörődve szemléltük Attila vergődését az örület hálójában, megkönnyebbülve észleltük visszatérését küzdelmünkhöz, az értelemhez, örvendező gyönyörűséggel olvastuk *Ars poeticá*-jának büszke strófáit.” Az *Ars poetica* valóban egy olyan verssorozat egyik első darabja, amely (a *Thomas Mann* üdvözlésével, a bizarr képei ellenére ebbe a sorba illő [*Ős patkány terjeszt kórt...*] című verssel, a befejezetlen [*Már régesrég...*] kezdetű töredékkel és a Flóra-versek első szériájával együtt, egészen a *Születésnapomra* című versig, sőt a *Hazám* szonettciklusig) a költő állapotában beállt javulás benyomását nyújtja. E sorozatból látványosan csak két istenes vers ütközik ki, a *Bukj föl az árból* és a *Nem emel föl*.

Régi vita ez Németh Andorral. A *Shakespeare, Kosztolányi és a pillanattól* a [*Hová forduljon az ember...*]-en keresztül a Cobden-vitáig húzódik.

Az *ars poetica*k, a művészet mesterségét oktató versezetek Horatius óta lényegükből eredően állásfoglaló, polemikus jellegű szövegek. Vitákból születnek és további eszmeeszerék kiindulópontjai. Nincs ez másként József Attila *Ars poeticá*-ja esetében sem. A versnek ez a döntő meghatározottsága azért kerülhette el az elemzők figyelmét, mert a költő, Horatiusszal, Boileau-val, a Vojtina-sorozatot megalkotó Arany Jánossal, az ő nyomaiba lépő Juhász Gyulával, Verlaine-nel ellentétben nem arról beszél, hogyan kell és hogyan nem szabad eljárnia a művésznak a formaalkotás során. Szakítva a műfaji változat hagyományaival, a vers nyersanyagára, a művet megalkotó emberre, a műalkotás valóságbeli hátterére fordítja az olvasó figyelmét. Nem túlzás azt állítani: anti-*ars poetica*t ír.

Nézeteit közvetlenül a vers címzettjének, Németh Andornak a felfogásával szemben fejt ki, aki szerint „a művészetben minden vagy majdnem minden a forma tökélyén múlik”, s aki eme elv alapján fogalmaz meg – voltaképpen inkább a tudattalan feltárásának veszélyessége ellen óvó, mintsem a művek esztétikai értékét kétségbe vonó – fenntartásokat a *Nagyon fáj* kötet olyan verseivel szemben, amelyekben a költő megdöbbenő őszinteséggel vall szerelmi kínjairól: „A szenvedésnek ez az áradó gyönyöre még művészi öltözkéiben is pongyolán hat, túl közvetlenül, még közvetítve is túlperzselő. E verseket olvasva önkéntelenül felszisszenünk.” József Attila a vers megírása előtt nem sokkal előszóban így fogalmazta meg álláspontját Németh Andornak: „Én csak arról beszélhetek, amit tudok. És azt az egyet tudom, hogy amikor verset írok, nem költészetet akarok csinálni, hanem meg akarok szabadulni valamitől, ami szorongat vagy nyugtalanít. És engem csak ez érdekel, az életem.” Ebből a kontroverziából csiholódott ki a különös remekmű.

A vers ugyan tartalmát tekintve anti-*ars poetica*, formai tekintetben azonban – és ez így természetes – határozottan felismerhetők rajta a műfaji kritériumok. Először a megszólításos formával kísérletezett a költő: „Költő vagy – minek érdekelne / téged a költészet maga?” Az önmegszólító vers hazai presztízse folytán sajnálatos sietséggel állapították meg a vers elemzői, hogy címzettje a költő maga.

Az intések személyes természete alapot ad ennek a feltevésnek, de nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy az ars poetica végső soron a tanító költészet része, amelynek konvenciója szerint a tudás birtokában lévő személy kioktatja a felvilágosításra szoruló másikat vagy másokat, s a tegező vagy magázó egyes számú vagy többes számú megszólító forma a műfaj hagyományaihoz tartozik. Mellesleg Németh Andor, akinek József Attila a verset ajánlotta, maga is költő volt, s így elvileg akár ő is lehetne az eredeti címzett... A végső változatban a költő első személyessé, állásfoglalássá, hitvallássá alakította át a dialogikus formulát.

Mint ahogy Boileau *Art poétique*-ja állást foglalt a kor irodalmi életét foglalkoztató vitákban, s nem kímélte az általa helyesnek vélt irány ellenfeleit, úgy József Attila versének két versszaka által is találva érezhették magukat a kortárs költők. Szabolcsi Miklós fölveti, hogy a „Mocskolván magukat szegyig, / koholt képekkel és szeszekkel / mímeljen mámort mindegyik” vajon nem az alliterációiról ismert Babitsot és rajta keresztül a nyugatos költészetet veszi-e célba? A korabeli sajtó mindenestre azt sugallja, hogy a „Szabad ésszel nem adom ocsmány / módon a szolgálta ostobát.” sorokból József Attila egykori barátja, a *Puszták népét* író Illyés Gyula személyére vonatkozó célzást olvasott ki.

A legfontosabb azonban, hogy alighanem az ars poetica műfaji szabályai adnak magyarázatot a vers sajátosan laza, mellérendelő szerkezetére. A felsorolt ars poeticák akármelyikét szemügyre vesszük, mindenütt megfigyelhetjük a szerkezeti elemek bizonyos fokú heterogeneitását, a részek közötti kohézió lazább voltát más versekhez képest. Igaz, hogy valamiféle panoráma kerekedik ki belőlük a költészet egészéről. A szerzők ugyan bizonyos rend szerint haladva veszik sorra a különböző műnemeket, műfajokat, szólnak a stílusról, verstanról, választható témákról stb., de mindannyiszor az adott kor igényeinek megfelelően. Egyes problémákat elhanyagolnak, másoknak az átlagosnál jóval nagyobb figyelmet szentelnek, s a versírás művészetének olyan vonatkozásainál állnak meg leghosszabban, amelyek a megírás idején megvitandó, eldöntendő kérdéseknek számítanak. Tanításaikat bizonyos alkalmisággal kiválasztott példákkal illusztrálják.

József Attila *Ars poeticája* ugyanilyen laza kapcsolódású mozaikokból állítja össze panorámáját arról, hogy hogyan látja a költő helyzetét a korban, amelyben ő él. A vers egy paradoxonnal kezdődik. Annak kimondásával, hogy a költőt nem a költészet érdekli, hanem az élet, amelyből a mű születik. Ezután tagadja, hogy az igazi szépség tiszta szemlélet tárgya: a szépséget mi magunk kell, hogy aktívan előidézzük a világban. Az ars poeticák azt az illúziót keltik olvasóikban, mintha egy alkotónak törődnie kellene azzal, hogy társai mit és hogyan írnak. Az *Ars poetica* szerzője tagadja ennek az egymásra figyelésnek a fontosságát, nem kér az ún. „irodalmi élet”-ből. „És engem csak ez érdekel, az életem” – mondta Németh Andornak, s csakugyan, mindennél fontosabbnak azt tartja, hogy az alkotó megtalálja a maga helyét az életben, hogy személyesen megtapasztalja a boldogságot. Az utolsó strófákban a társadalom mindenkori állapotával szembeni kritikai magatartás szükségességére utal, s azokra irányítja a reflektor fényét, akiknek nevében szól, akiknek panaszát ő mondja ki.

A költemény, amely mindvégig látványosan kerüli, hogy a cím sugallata ellenére a költői mesterség kérdéseiről szóljon, máig szóló hatását nagymértékben titokzatos értelmű és ugyanakkor evidencia érvényű megfogalmazásai sorának köszönheti: „az értelemig és tovább”; „Ehess, ihass, ölelhess, alhass! / A mindenséggel mérd magad!”; „En nem fogom be pörös számat.”; „Én mondom: Még nem nagy az ember.” stb. Számos válasz született például arra, milyen jelentés adható „az értelemig és tovább” sornak, sokan töprengtek azon: mi van az értelmén túl? Hogyan tölthető meg tartalommal a „tovább” szó, de egyetlen értelmezés sem vonja kétségbe a sor költői telitalálat voltát, sőt, mi több, a benne rejlő igazságot. Az egykori vitatkozó társ, Németh Andor tehát utólag joggal nevezte ezt a verset József Attila „esztétikai testamentumának”, a költő és a költészet közötti viszonyról utolsó éveiben alkotott koncepciója nagyszerű foglalataként.

SZIGETI LAJOS SÁNDOR

„A dallam nem változtat szövegén” (?!)

Aranykulcsok egy József Attila-sorra

A hatvanöt éves Kabdebó Lórántnak

Fölmerül a kérdés, vajon csupán játéknak tekinthető-e, ha költők arra vállalkoznak, hogy elődjüket egyetlen soruk alapján közelítik-követik avagy az adott sort idézve-felhasználva-beépítve önálló textust hoznak létre, amely egyúttal saját életét is éli, még akkor is, ha – szándéka szerint – egyúttal a hagyományba is beépül. Az *Alföld* szerkesztőinek jutott eszébe az ötlet, s megvalósulása után valóságos kis antológiát tudtak létrehozni.¹ Az eredeti József Attila-szöveg, az *Ember* című vers így hangzik:

Családunkban a jó a jövevény.
Az érdek, mint a gazda, úgy igazgat,
– ezt érti rég, de ostobán, ki gazdag
s ma már sejteni kezdi sok szegény.

Kibomlik végül minden szövevény.
Csak öntudatlan falazunk a gaznak,
kik dölyffel hisszük magunkat igaznak.
A dallam nem változtat szövegén.

De énekelünk mind teli torokkal
s edzzük magunkat, borokkal, porokkal,
ha kedvünk fanyar, szánk pedig üres.

Erényes légy, ki csalódni ügyes.
Ugy teli vagyunk apró, maró okkal,
mint szunyoggal a susogó füzes.

Orbán Ottó, Kukorelly Endre, Várady Szabolcs, Márton László, Kovács András Ferenc, Parti Nagy Lajos, Baka István, Gál Sándor, Visky András, Lászlóffy Aladár, Balla Zsófia, Tandori Dezső, Somlyó György, Csorba Győző, Határ Győző, Utassy József, Kányádi Sándor, Bertók László és Markó Béla voltak azok – a közlés sorrendjében –, akik vállalkoztak a feladatra. Se terünk, se lehetőségünk nincs arra, hogy József Attiláéval együtt húsz szonettet értelmezzünk, legfeljebb annyit tehetünk, hogy egyrészt megállapítjuk, hogy éppen azok hozták létre az újraolvasó szövegeket, akik eddig is a legtöbbet tették az utóbbi időben a magyar szonett reneszánszának kiteljesítéséért, másrészt megpróbálhatunk rá-

kérdezni a textusok segítségével arra, hogy a vállalt intertextualitás milyen konnotációkkal gazdagítja a József Attila-szonettet, illetve a József Attila-sor hogyan alakítja magához a kilencvenes évek eleji magyar költészettörténet íródását, megint másként fogalmazva: megnyitható-e a költő szíve abban az értelemben, ahogy azt írásom alcíme hivatott sugallni, amelyet – nem véletlenül – Babits Mihály *Szonettek* című művéből kölcsönöztem. Babits így sóhajt fel verse végén: „Ki hajdan annyi szívek kulcsa voltál, / Szonett, aranykulcs, zárd el szívemet, / erősen, hogy csak rokonom nyithassa.”²

Magáról a József Attila-szövegről tudható, hogy 1936-ban született, a *Nép-szavában* jelent meg május 19-én, a *Légy ostoba* és a *Leülekszik...* kezdetű versekkel alkotott egy ciklust, a költő nyilván ezt tartotta a legjobbnak, ezért önállósította. Érett, nagy szonett, az „Ember”-ciklus kezdete, része is lett a *Nagyon fáj* kötetnek. Szabolcsi Miklós szerint lehet úgy olvasni, mint a család belső történetét; „a jó a jövevény”-minősítést Bányai László önmagára vonatkoztatva ezt írta: „[a vers] futó betekintést nyújt ennek a családnak nem éppen szerencsés, elég gyakran áldatlan viszonyaiba is.”³ E szempontból utalhatna Makai Ödönre is, és így a Hollán utcai vagy Korong utcai teli torokkal éneklő estékre.⁴ De itt sokkal többről van szó, természetesen. A vers nem más, mint az illúziók nélküli emberkép első megfogalmazása, már címében is a szabadságharc utáni Vörösmartyt idéző, vereség utáni szembenézés, amelyben megfogalmazódik a hit viszonylagossága csakúgy, mint annak tudata, hogy a bűn rajtunk van, de van megváltás, mégpedig a vezeklés. A törvényként működő érdek is bibliai visszhangot kap, mint ahogy a „jó a jövevény” is felidézheti bennünk a tékozló fiú példázatát. Szabolcsi Miklós úgy látja, hogy a vers kulcsmondata („Csak öntudatlan falazunk a gaznak / kik dölyffel hisszük magunkat igaznak.”) arra utal, hogy az emberi közösség működésének rejtett rugói, a mindennapi élet és munka felőrlik az egyént, azaz az *Emberek* a felszín és a látszat verse, szembenézés az öncsalással, keserű önvizsgálat is.⁵ Ez a kiindulópontja Szabó Lőrinc *Célok és hasznok között* című művének is, mely a *Te meg a világ* (1932) versei közt lelte meg a helyet, hangvételeben mintát is adva a József Attila-opusnak: „Forgunk, mint műhelyben a gépek, / mint malomban a kő, kopunk, / s jön végül, bármibe fogunk / jön a revolver, Duna, méreg.” Ezt a verset József Attila különösen szerette, zárószakaszával vitatkozott is. A zárósorok így hangzanak: „és az se fáj már a szívemnek, / barátaim, fiatalok, / hogy előbb-utóbb, valahogy, / mint én, ti is mind tönkrementek.” Szabó Lőrinc így emlékezik minderre:

Egy alkalommal József Attila, mikor a Németvölgyi úton nálunk járt, és amikor bizonyosságot tett róla, hogy szinte az egész *Te meg a világ*ot könyv nélkül tudta, az utolsó strófájával vitatkozott velem, tiltakozva annak a gyanúnak a „jogossága” ellen, hogy a fiatalok valahogy, mint én, előbb-utóbb szintén tönkremennek. „Miért mennének tönkre? Ezt hinni semmi ok nincs.” Most gondolok rá, hogy 6 év múlva a vonat elé ugrott.⁶

Értelmezés kérdése, mit tekinthetünk a József Attila-szöveg kulcsmondatának, magam közelebb állok az *Alföld* szerkesztőinek választásához, hiszen József Attila verse már csak azért sem olvasható szociológiai vagy etikai szempontból csupán, mert a művészet, a műalkotás mibenlétére vonatkozó tételmondat áthangolja a textust, s úgy vélem, nem véletlen, hogy oly sok költőnk vállalkozott a vers ilyen értelmű újraolvasására-„újraírására”, mert végül is az is kérdés, vajon csupán tényleg a kijelölt József Attila-sor értelmezésére-újraírására-rákérdezésére vállalkoztak-e a századvégi-ezredvégi költők, avagy inkább az előd, a mester, a hagyomány, az életmű egészének újraélésére-újraértelmezésére? Ha az előbbi kérdésre keressük a választ, újabb kérdésekkel szembesülünk, ugyanis a kiemelt sor – minden tudatosan vállalt és mutatott látszat ellenére – problematikája filozófiai jellegű: metafizikus értelmet tulajdonít a szövegnek mint életformának, ebben az értelemben a dallam realizáció, szemben a konstans szöveggel, jöllehet a verssor szerint a dallam a birtokos, azaz a szöveg mint értelemhordozó választja magának, de így vajon függhet-e az objektív értelem a maga választotta támasztéktól, a dallamtól? Más szempontból: a kiemelt sor már az eredeti József Attilaversben is, még inkább a most született szonettekben szentenciaként szólal meg, márpedig a szentenciákat nem értelmezni szoktuk. Erre, a szentenciákra építő gondolkodásunk hiábavalóságára s a belőle fakadó reménytelen léthelyzetünkre utal Baka István:

A dallam nem változtat szövegén.
Kétezer éves már a régi nóta:
a tű fokán jutsz a Paradicsomba,
s nincs boldogabb, mint a lelki szegény.

Hogy átláttál az Írás szövetén?
Csak Maya fátylán! Épp olyan csalóka
a menny is, mint a föld, bár fönn a csolnak
a hold és fényből szőtt a szövevény.

A kín a hóhért üdvözüti csak:
átbújtak Krisztus lábán-tenyerén
a vasszögek – tevék a tű fokán.

De fellázadnak egyszer a szavak,
és ha a dallam nem fog szövegén,
a szöveg változtat majd dallamán.

(Egy József Attila sorra)

Jól látható, hogy Bakánál a József Attila sor tételmondat-funkciót kap, amelyet a költő indirekt módon, megcáfolandóként próbál mintegy igazolni, azaz – részben – palinódiaként működteti saját szonettjét, hiszen az oktávéban – szinte cinikusan – „régí nótaként” ironizál az evangéliumi szentenciákon, amelyek eredetileg így hangzanak: „Jézus pedig monda az ő tanítványainak: Bizony mondom

néktek, hogy a gazdag nehezen megy be a mennyeknek országába. Ismét mondom pedig néktek: Könnyebb a tevének a tű fokán átmenni, hogynem a gazdagnak az Isten országába bejutni” (Máté 19,23–24), illetve: „Boldogok a lelki szegények: mert övék a mennyeknek országa” (Máté 5,3). Ehhez hasonlóan teszi kegyetlen ironia tárgyává az első tercinában a golgotai eseményeket, a keresztfeszítést, hogy érzékeltethesse: mennyei és földi lét egyként hamis, egyként csalós, egyként reménytelen, az eligazodáshoz gaznak, de legalábbis sátáninak kell lenni,⁷ s mindezt úgy alakítja Baka, hogy mintegy átpoetizálja a József Attila-i helyzetet, eltávolítja előbb magától, majd keretet adva a szentenciának, átviszi ezt egy zárt szimbólumrendszerbe, egy maga teremtette világba, amelyet megfoszt a jó–rossz, menny–föld kettősségének életcél, erkölcsi megigazulást vagy hitet adó lehetőségétől.⁸ Baka – mint mindig – itt is lázad, azt sugallva, hogy a szavak alkotta szöveg az elnyomott s a dallam az uralkodó, megfogalmazza az utópiát: a szavak lázadását⁹ és (pirruszi) győzelmét, ez a kemény kijelentés azonban lemondással párosul még akkor is, ha szeretnénk is hinni, a szöveg mégis a valamire való szabadság emberi követelményét sugallva zárul.

Bertók László más formai módon is megidézte már a József Attila-hagyományt: ez a bizonyos jellegzetes szonettforma Bertók *Tárgyak ideje* című kötetében jelent meg először, mégpedig – mint korábban bizonyítottam – hagyomány és modernség kérdését mutatva. A bertóki szonettben a [*Zöld napsütés hintált...*] című József Attila-vers ösztönös (ugyanis Bertók nem ismerte a József Attila-verset) újraformálását látjuk, amelyet József Attila kortársai és később a textológusok töredéknek tekintettek, pedig valójában egy 4-4-4-2 osztatú szonetről (teljes versről!) van szó, mint a hasonló Bertók-versek esetében. A szülés-születés kettős fájdalmát a magzat „nézőpontjából” keserű-groteszk módon megformáló József Attila-mű így hangzott: „Zöld napsütés hintált a tenger lágy, habos vizén, / meztelenül, vigan, nagy messzi beusztam biz én, / a fényes ég, a csipke víz pályája testemen, / bölcsőben fekvé ringtam ott, behunyva két szemem. // Én nem tudom, hogyan, mi volt. A locska őselem, / a víz kihűlt és nagy hideg zuhant rám hirtelen. / Szivemből rémület szökellt, mint bokorból a vad, / kiáltottam vón s keserű szájon vágott a hab. // A hátam mögött szüntelen valami ordított. / Iszonyúbb volt, mint óriási tarajos gyíkok / csordája, az a tenger ott s én küzdöttem vele, / elfeledtem, hogy mit sem ér az ember élete. // Usztam vagy usztam volna, ám úgy értem partot ott / hogy vert a hullám s végül egy hatalmas kidobott.”¹⁰ E találkozásban tehát immáron egy József Attila-hagyomány öntudatlan továbbélésének lehetünk tanúi, magam legalábbis erre hívtam fel a figyelmet Bertók *Tárgyak ideje* című kötetéről írt kritikámban,¹¹ később pedig *Modern hagyomány* című könyvemnek a magyar szonett történetéről szóló fejezetében.¹² József Attila és Bertók idemutató verstípusa közt az alapvető különbség az, hogy az utóbbi esetében nem kérdezne rá a textológus, vajon teljes versről vagy töredékről van-e szó, legfeljebb újdonságát jelezné, mint a versek elemzői is tették.¹³ A költő így nyilatkozott: „Sokan írtak és írnak hagyományos szonettet. A hetvenes évektől, Tandori óta különösen. Sokat devalválódott is, ma már mindenki írja, nem

»költői vizsgadarab«. Ezért próbáltam valami mást. Egy szituációt, egy lelkiállapotot, egy döntést, egy csalódást szavakkal megjeleníteni, ehhez nekem éppen ennyi sor, éppen ez a forma jó. Mintha gerendákat raknék egymásra, csak mert ott vannak, s amikor az utolsó is a helyére kerül, akkor világosodik meg, nyer értelmet az egész.”¹⁴ Érdekességgként említem, hogy 1993-ban¹⁵ két költő is „bertóki szonettel” köszönte meg a *Kő a tollpihén* című kötetet. Somlyó György így: „Csak a veszett fejsze nyele. / Csak a beomlott ház fala. / Csak a felének a fele. / Csak a kiszáradt tó hala. // Csak az, amivel nincs tele. / Csak az űzött hiány dala. / A hallali, a hallala. / Az ősz nyara, tavasz tele. // Csak a nagyjának apraja. / Csak a semminek hűlt helye. / Csak a hely izzó szelleme. / s ha ellene is, általa. // Hogyha nem is volt eleje, / itt a vége, fuss el vala.” (*Hommage à B. L. / A la manière de B. L.*). Nagy Imre szerint a szerző finom ironiával utánozza a formát, a jellegzetes anaforákat és ellipsziseket, de a mögöttük rejlő hiányélményt is érzékelteti,¹⁶ Márton László szonettje a ráció és emóció, a számítás és a festés különös egysége, amely az imitációt értelmezéssé mélyíti: „A szonett *kizárólag* az: / aranyzár, mely rejt és kizár. / Szó-helyiérték mint vigasz: / Két-két sor áll (két-két sirály) // Rímpárba, így lesznek arasz, / Melyet a vers-tenyér kitár / És közrefog – az egy igaz / Lesz tizen négy húrú gitár. // Szavam nem gondolat-dugas, / Nem köntörfalaz vagy kivár: / Iszom versedet, mint olasz- / Rizlinget, ha telt a pohár. // Nem is baj, hogy a tél sivár, / Ha *kiköltető* a tavasz.” (*Tizennégy sor Bertók Lászlónak*).

Az eredetileg az *Alföld* pályázatára készült újabb „tipikus” Bertók-szonett, a *Még kiderül, hogy te, hogy te meg én* című (alcíme: *Egy József Attila-sorra*) a *Deszkavavasz* című kötetben lelte meg a helyét.¹⁷ A vers így hangzik:

Mintha autón vízzel teli kádat.
A tudománynál több a lelemény.
Jobb befürödni már az elején,
mint csuromvizesen futni utánad.

Friss fenyőhabbal mostam meg a hátad,
de te azt dúdoltad, nincsen remény.
A dallam nem változtat szövegén.
Hova tegyem a csöpögő ruhákat?

Tele van képtelenséggel a szárad.
De hát mindig, mindent a tetején?
Még kiderül, hogy te, hogy te meg én,
hogy az egész a mi lelkünkön szárad.

Lehetett volna másként? Van bocsánat?
Ki dönti el, hogy mi a költemény?

A vers kezdő felütése a Bertóknál megszokott „mintha”-állapotot hozva létre egy szürrealista képpel indít: „Mintha vízzel teli kádat”, ebben az egész versen átívelő vízképzetben ölt formát az ember – nőben és férfiban. A női princípium a formátlan őállapot, az ősvíz életet adó, az élet csíráját hordozó elemeként jelenítődik meg, a férfi princípiumot pedig az égi, termékenyítő eső jeleníti meg, a célba nem érést, a beteljesületlenséget, reménytelenséget, elérhetetlenséget, kudarcot implikálva (a „befürdés” ugyanis a legkevésbé sem katartikus). A kérdő mondatok sorjázása is bizonytalanságra utal, amúgy sincs helye a meg- és letisztult dolgoknak ebben az érdek által igazgatott világban, kiúttalan századában – századunkban – a történelemnek. Jóllehet, a második sor szentenciája: „A tudománynál több a lelemény” felidézheti bennünk az *inventiót*, a versszerzői találmányt, ami itt nem más, mint a művészi kiutkeresés, a vízzel teli kád pedig ilyen módon lehet az autonóm művészet allegóriája, azaz a textus végén szereplő retorikai jellegű kérdést („Ki dönti el, hogy mi a költemény?”) maga a teljes szonett válaszolja meg.

A [Zöld napsütés bintált...] -típusú verssel Bertókot köszöntő Márton László váltalta az *Ember*ek újraértelmezését is, most azonban a klasszikus formában:

Bizony, nem vagyok olyan öreg én,
hogy emlékezsek minden dallamára
letűnt időknél, s hogy a dallam ára
mikor kinek lengett a fővegén.

Hangok és hangzók sorsa: kész regény.
Bár szavakból szólamok lettek mára,
s az észlelés eloszlik, mint a pára,
a dallam nem változtat szövegén.

Életünk át van szöve sok szöveggel,
s ha csetepatéink során löveg kell,
egy-egy dallamot rángatunk elő.

Célszerűen özőnölnek a hangok,
fülét a kedvükért vágta le Van Gogh:
finális volt fejében a velő.

A vers már azért is érdekes, mert szerzője a legközvetlenebb módon utal vissza az *Ember*ekre, ugyanis az értelmezendő/értelmezett sor pontosan ugyanott helyezkedik el a szövegben, mint József Attilánál: az oktáva végén, így (ezért is) Márton szövege megszólít(hat)ja magát az intertextualitást (is), de úgy, hogy a teremtés folyamatának felidézése maga is teremtéssé lesz, jóllehet közben az emlékezet kiiktatásával a szerző a tudatosságot is fölszámolja, a „letűnt idők dallamai” metaforikusan nemcsak az egykori (mindenkori) alkotásokat jelölhetik, hanem folyton változó emberi világunkat is, amint azt a valakinek hasznát hozó „dallam

ára” egyértelműsíti is. Az emlékezés ellehetetlenülése összekapcsolódik a mindentudás ígézetével s általa az öregséggel is, megfordítva a korábbi képzetmozgást: a hangok és hangzók itt most nemcsak az irodalom szituáltságának, de egyúttal egy emberi léthelyzetnek a metaforáját hozzák létre, mégpedig úgy, hogy a szociális-etikai-pszichikai választhatósági panelek mit sem változnak a József Attila-ihoz képest (szegény–gazdag, jó–rossz, erény–érdek), legfeljebb a hangsúly helyeződik néha át. A célszerűséget elviselni nem tudván az alkotó, a művész inkább a süketséget vállalja, s vele a végességet tudatosítva egyúttal inkább a költői csöndet, az elnémulást. Márton László textusának kronotoposzai egyidejűleg töltik ki a költői-irodalmi és az emberi-társadalmi „valóság” tereit, a némasággal az üres helyeket is megszüntetve, hiszen a szerző – nem tudva az alkotás folyamatán kívülre helyezkedni –, egy (látszat)objektivitást kölcsönző álarc mögül, de egy belső körfolyamatból kifelé beszélve vall az alkotás, a vers: a szonett létrehozásának-létrejöttének keserű-indulatos folyamatáról.

Az idézett versek jelzik, hol tart az ezredvégen a magyar költő, a magyar költészet, de jelzik azt is, mennyire élénken él napjainkban József Attila – különösen kései – költői magatartásformája; ugyanis az új keletű palimpszesztek mindenütt megmutatják érvényét és érvényességét, mint Somlyó György versében, amely ismét 4-4-4-2 osztatú s már ebben is a költő-elődöt, a [*Zöld napsütés hintált...*] szerzőjét idézi, mint ahogy a *Szonett kettős (rím-)spirálra* című vers egésze is, amelybe nem épül be az eredeti sor, csak mottóként, de nem is kölcsönözhetné verséhez még alcímként sem, mert ha alcímet választhatna magának a vers, nem jelölhetne meg mást az „Egy József Attila-sorra” helyett, mint ezt: „Több József Attila-sorra”, hiszen e szöveg szinte a teljes életművet megidézi:

a szöveg nem változtat dallamán
ahogy a dallam se a szövegén
s nem rettenünk születni (te meg én)
mi ötmilliárd magány

az emberiségért? (Vagy? Csak? Talán?)
a nukleinsavak láncán a gén
fogfúróra spirálzó idegén
a végtelen szeszélyes spulniján

ötmilliárd egyénbe zárt egyén
önmaga talányába zárt talány
saját átjárhatatlan sejtfalán
dörömbölve (mi van a túlfelén?)

úgy feszülve bekódolt szövegén
akár a Megváltatlan Hét Szögén

1 A szerkesztők rövid jegyzete imígyen szól: „Folyóiratunk a költészet napja alkalmából költői játékra hívta szerzőit. Kérésünk egy szonett megírására vonatkozott, melynek egyetlen megkötése a következő József Attila-sor beépítése, önálló vagy torzított idézetként való felhasználása volt: »A dallam nem változtat szövegén.« (Emberek).” Vö. Alföld, 1992. 4. 3.

2 Amikor Kabdebó Lóránt munkatársai-barátai felkértek e köszöntő szöveg megírására, először arra gondoltam, megengedem magamnak, hogy ugyanazt tegyem, mint tette ő maga Miskolcon az Ady-újraolvasó konferencián, hogy szinte csak egymás mellé helyezte a *Margita élni akar* című Ady-művel a korban együtt élő verseket, csak hogy előadása megjelent változatában ennél többet mutatott. Magam sem tehetek tehát egyebet, mint az adott terjedelemhez igazodva most csak az ötlet szintjén gondolkodni, s későbbre hagyni a kifejtést.

3 Bányai László: *Négyszemközt József Attilával*. Budapest: Körmendy, 1943. 143.

4 Vö. Szabolcsi Miklós: *Kész a leltár. József Attila élete és pályája 1930–1937*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1998. 489.

5 Uo. 490.

6 Vö. Szabó Lőrinc: *Vers és valóság*. Szerk. Kabdebó Lóránt. Budapest, 1990. I. 302. [Szabolcsi Miklós jogos megjegyzése szerint a „6 év” nyilván tévedés, az epizód a *Te meg a világ* megjelenése után, talán 1933–35 közt történhetett.]

7 Isteni és sátáni örök küzdelméről a Bakaművekben vö. Szigeti Lajos Sándor: *(De)formáció és (de)mitologizáció*. Suprasegmentum, 2000. 24–59., 137–200.

8 Baka már korábban is (1980-ban) hasonlóan gondolkodott, még metaforikusan is megelőlegezte e kései versét, például *A tükröz széttört* című művében: „A tükröz széttört, cserepeiből / a látvány összerakható még, / de nem forr vissza mennybolthoz a föld, / s éjszaka nélkül száll le a sötétség. // A látvány széttört, cserepeiből / a tükröz összerakható még, / de helyet cserél mennybolt és a föld, / s a nappalba átfolyik a sötétség, / árnyam fekszik az ágyba asszonyomhoz, / s aki a tű fokán átrépselődik, / az a pokolba jut.” Vagy

az *Ady Endre vonatán* című versében: „ki tudja hogy a vonat hova fut / meddig fúródik a párnás sötétbe / mint rozsdás szög a Krisztus tenyerébe / talán aludni kellene igen / nem tarthat már nagyon soká az út / hamarosan megérkezem”. – Vö. Szigeti Lajos Sándor: *Alom és látomás. Az Ady-bagyomány Baka István lírájában*. In: Kabdebó Lóránt, Kulcsár Szabó Ernő, Kulcsár Szabó Zoltán, Menyhért Anna (szerk.): *Tanulmányok Ady Endréről*. Újraolvasó. Budapest: Anonymus Kiadó, 1999.

9 A szavak lázadása is lehetne egy intertextuális értelmezés alapja, hiszen ott van az ötlet Bálint György *A szavak felkelése* című 1938-ban írt gyönyörű esszéjében vagy Karinthy Frigyes *Gulliver utazásaiból* című írásában, mely a *Ki kérdezett?* (1928) című kötetben látott napvilágot. – Vö. Szigeti Lajos Sándor: *Modern hagyomány. Motívumok és költői magatartásformák a huszadik századi magyar irodalomban*. Lord Könyvkiadó, 1995. 98–101.

10 A vers elemzését lásd Szigeti Lajos Sándor: *A József Attila-i teljességigény. Motívumértelmezések*. Budapest: Magvető, 1988. 88–96.

11 Vö. Szigeti Lajos Sándor: *A vállalt biány*. Tiszatáj, 1984/6.75–79, illetve *Bűn és büntudat*. In: *Evangélium és esztétikum. Bibliai motívumok a modern költészetben*. Széphalom Könyvműhely, 1996. 47–57.

12 Vö. Szigeti Lajos Sándor: *Modern hagyomány*. 115–133.

13 Alföldy Jenő: *Élet és Irodalom*, 1990. június 8. Domokos Mátyás: *Jelenkor*, 1990. 7–8. Marnó János: *Kortárs*, 1990/4. Széles Klára: *Szonett-alakú lélegzetvétel – avagy áldemokráciák emlékművei*. Tiszatáj, 1991/3. Margócsy István: 2000, 1993. nov. Nagy Imre: *Bertók László. Beszélgetés és tanulmány*. Pécs, 1995. 194.

14 Vö. Nagy Imre: *Bertók László. Beszélgetés és tanulmány*. 1995. 194.

15 Vö. Jelenkor, 1993/6.

16 Vö. Nagy Imre: uo.

17 A kötetről: Szigeti Lajos Sándor: *A szonett mint posztmodern forma (?)*. Magyar Napló, 10. 45–48. In: *(De)formáció és (de)mitologizáció*. Suprasegmentum, 2000. 59–70.

SZŐKE GYÖRGY

Emelvén szívünk a gyásztól a vágyig (Virágvasárnap)

*Március 29-e 1885-ben, amikor születtem, éppen virágvasárnapra esett. Szép, enyhe, verőfényes tavaszi nap volt. Vidáman, reményekkel telten állottunk az ágy körül, melynek párnái között aludtad első édes álmodat – írja 1926 márciusában Kosztolányi Dezsőnek édesapja. Az évek nem csupán vidámságot és reményeket: bánatot és gyászt is hoztak. Kosztolányi műveiben nem is az egyik vagy a másik dominál: inkább a változás maga. Ahogyan a vidámság és a bánat, a remény és a gyász formálódik, alakul, vált át egymásba. Ahogyan *A szegény kisgyermek panaszai* *A bús férfi panaszai*vá lényegülnek. És ahogyan a Virágvasárnapot, az öröm napját Nagypéntek gyásza követi. A Nagypénteket viszont Húsvét vasárnapja.*

Tavaszi gyász a címe Kosztolányi egyik fiatakori írásának. Alcíme mintha az előbbieket példázná: *Jegyzetek egy kisgyermek naplójához*. Képzelt naplót elevenít meg 1909-ben, huszonnégy éves korában. Idézzük fel egy pillanatra Kosztolányi fennmaradt, tizenöt éves kori, valós naplóját: *Március 31. Virágvasárnap, – nekem fekete vasárnap! [...] Oly bánatosan, oly istenien szép a világos tavaszi ég! Majd pedig térjünk vissza a Tavaszi gyászhoz: Minden értékes emlékiünk a gyermekkorban van eltemetve. Akkor látom ezt igazán, mikor néha magamba mélyedek, és átok, átok az évek rétegein, s minél mélyebbre hatolok, annál több aranyat lelek. [...] Minden finomság, minden szavakkal és írással ki nem fejezhető szubtilitás a földben pihen, mélyen az évek rétegei alatt, s annyira eltűnt, mint a gyermekkorunk kacaja és könnyű melankóliája. Kacaja és melankóliája megint csak szimultán, együtt tör fel, és vált át egymásba.*

Arról gondolkoztam – eleveníti fel a gyermekként megéltet –, minő lehetett a Getsemane-kert. [...] Talán éppen ilyen szeles, csípős tavaszi éj lehetett akkor, talán éppúgy világított a távoli rőzseláng [...] És minden tavasszal újra látom ezt, és érzem a szomorúságot, a tavaszi gyászt.

És itt óhatatlanul egy Csehov-novella jut az olvasó eszébe: *Pontosan ilyen hideg éjszakán melegedett a tűz mellett Péter apostol...* elevenedik meg a Kosztolányi említette Getsemáné-kerti jelenet. És nem is csak a mai olvasóban, hanem a huszonnégy éves Kosztolányiban is éppen ez a Csehov-novella idéződik fel: a legszebbek, legmélyebbek közül való. (Kosztolányi nem nevezi néven: *A diák* című novella ihleti meg.) *A gyermekkorom tiszta álmait találtam meg Csehov egyik novellájában, megtaláltam azokat a különös, mély és többé föl nem idézhető hangulatokat, amelyek a szálló idővel eltűntek [...]. Egy teológus a hűvös tavaszi erdőn ballag át. [...].*

Letelepszik a tűz mellé [...]. Arról a füledt, végzetes éjéről szól, melyen Péter háromszor tagadta meg az Urat [...]. Képzeljétek el: egy csöndes, sötét, nagyon sötét kert, s a csöndben alig hallani a tompa zokogást...

Ezt a kertet láttam a gyerekkor álmodozásában. Ezt a fájdalmat éreztem a tavaszi gyászban.

Nézzük meg közelebbről Csehov *A diák* című pár oldalas novelláját. „Tartalma”, cselekménye könnyen tolmácsolható. Egy teológus diák nagypénteken hazafelé tart. Ahogy esteledik, a kora tavaszban is szokatlan, metsző szél dermeszti, s éleszt benne sötét, rosszkedvű hangulatot. Majd két ismerős asszonnyal találkozik, akiknek elbeszéli a bibliai történetet, a Getsemáné-kertben történeteket. Majd az idő is melegebbre fordulván váratlanul rosszkedve is szertefoszlik: meglegédettnek és fiatalnak érzi már magát.

Mindez azonban csak külső burka az elbeszélésnek. Varázsa nem a „tartalomban”, nem a leírásban, nem a „mi”-ben, hanem a „hogyan”-ban: nem abban, amit a diák lát és felfog, hanem a látott, érzékelt, felidézett emlékek, gondolatok mély átélésének érzékeltetésében keresendő. Nem a diák rosszkedve, majd derűje: sokkalta inkább a hirtelen jött hideg kellemetlen élményét öntudatlanul az egész világra, múltira, jelenre, jövőre (és természetesen önnönmagára) kiterjesztő depresszív érzésének, mély, megokoltnak érzett pesszimizmusának váratlan oldódásáig, jókedvre derüléséig ívelő folyamat az, amit a novella a maga rövidségében, tömörségében sugall. Azokkal a mozzanatokkal, melyeket a diák talán nem is érzékel, azokkal az önkéntelen szavakkal, mozdulatokkal, melyekben legbensőbb, inkább sejtett, mintsem tudott gondolataink óhatatlanul a felszínre bukkannak.

A diák úgy érezte, hogy ez a váratlan hideg halomra döntött minden megszokott rendet, hogy maga a természet is megborzadt. A váratlan hideg okozta szorongás minden gondolatába behatol: egész belső világát megdermeszti. Kezdve a szülői házzal, ahová éppen igyekszik: *A diáknak eszébe jutott, hogy mielőtt eljött otthonról, anyja a pitvarban ült a földön és a szamovárt tisztogatta, apja meg a padkán köbécsejt. Nagypéntek lévén, semmit sem főztek otthon, és ő kínzó éhséget érzett.*

A váratlan hideg öröknek tűnik: évszázadokat dermeszt meg képzeletében. A hideg szélben dideregve arra gondolt, hogy éppen ilyen szél süvített a Rurikok idején, Rettegett Iván és Nagy Péter alatt is, és akkoriban ugyanilyen szörnyű szegénység, ínség dúlt, ugyanilyen lukas zsupfedelek, tudatlanság, búbánat, ugyanilyen pusztaság, homály és leigázottság, ezek a borzalmak voltak, mint most, és mindiglen, s még ezer éve múltán sem lesz jobb. Nem kíváncszott haza.

Hazafelé menet két ismerős özvegyasszonnyal, anyával és lányával találkozik. Nagypéntek volt: teológusként a szenvedéstörténetről beszélt. Szó szerint is idézett. S önmaga számára is észrevétlenül nemcsak szavaiban, de mozdulataiban is Péter apostolt ismétli: valahol mélyen, rejtett gondolatban egymáshoz köti a két évezredes tragikus legendát, és önmaga mostani gyötrelmeit. *Pontosan ilyen hideg éjszakán melegedett a tűz mellett Péter apostol – mondotta a diák, s (most pedig figyel-*

jünk az önkénytelen mozdulatra) kezét a tűz felé nyújtotta. Vagyis hát akkor is (felneszelhetünk erre az is-re) hideg volt.

A diák a Getsemáné-kerti jelenet evangéliumi szövegét idézi: a Jézusát háromszor megtagadó Pétert. *Ő is* (megint csak egy árulkodó *is*) *melegedett, mint én most* – köti össze még szorosabban kettejüknek valahol tudata mélyén megérezett, bár tudatosan fel nem fogott hasonlatosságát, rokonságát.

Emlékezett, felocsúdott – folytatta a diák a bibliai textust –, *és kiment az udvarból, és keserves sírásra fakadt. Az evangéliumban írva van. Úgy el tudom képzelni: csöndes, csöndes, sötét, sötét a kert, és a csöndben alig hallható az ő elfojtott sírása. (Ezt a fojtott, szomorú, csukló zokogást pedig – írja a Tavaszi gyászban Kosztolányi –, hallottam, egész jól hallottam a kertünkben, a tavaszi éjszaka csendjében.)* És ekkor az idősebb özvegy felzokogott, lánya pedig mintha nagy erővel fojtotta volna vissza fájdalmát.

A diák továbbment, és elgondolkodott: *Az öregasszony biztosan nem azért fakadt sírva, mert ő megindítóan tud mesélni, hanem azért, mert [...] egész lényét áthatja az, ami Péter lelkében végbement.* A rejtett hasonlóságból, titokzatos kapcsolatból a diák megsejt valamit. S valami nagy, felsőbbrendű igazságra bukkan, ami mintegy ellenpontozza az ő – hideg kiváltotta – szorongását. *A múltat, gondolta, egy-máshoz folyó események szakadatlan láncolata kapcsolja a jelenhez.*

Az elbeszélés az egymást követő negatív asszociációk, a gyász sugallta rövid, szaggatott mondatokkal indul. És egész bekezdésnyi, a megsejtett örömet hömpölyögtető mondattal zárul. *Az ismeretlen, titokzatos boldogságra való várakozás kifejezhetetlenül édes érzése* hatja át a diákot. Legalább annyira hirtelen, nehezen indokolható módon, mint a rossz érzés, a szorongás, a gyász a novella elején. Ráérez arra, amit – talán – az élet értelmének nevezhetünk.

1909. április 4-én jelent meg Kosztolányi írása az *Élet* lapjain. Egy mű – főleg kisebb terjedelmű alkotás: vers, novella, és talán leginkább egy hírlapi írás – pontos datálásának nemegyszer túlzott jelentőséget tulajdonítunk. Holott az író nem mindig pillanatképet készít, nem fényképez, hanem fest: a megélt valóság önmagába süllyesztett, majd újjáformálva a felszínre hozott anyagát. *Az élményeknek – fejt ki Weöres Sándor – érési idő, rendeződés és lebiggadás kell ahhoz, hogy költeménnyé alakuljanak. Az élményeket – írja egy helyütt Kosztolányi – el kell felejtenünk, hogy megint életre keljenek.*

A *Tavaszi gyász* is ezt példázza. És mégis: a megírás, a megjelenés ideje itt egyáltalán nem véletlen. 1909-ben Virágvasárnap éppen április 4-re esett, amikor is írása megjelent. Ami kétszeres aktualitására is rávilágít: az író születése napjára, és a Nagyhét, a tavaszi gyász kezdetére.

Sok-sok év múlva, 1935. március 29-én, ötvenedik születésnapján a következő táviratot kapja Kosztolányi: *Üdvözljük a félévszázados újszülöttet. – József Attiláék.*

S alig másfél évvel később csendül fel József Attilának a gyászt, Kosztolányi halálát említő, de a gyászt – miként a Csehov-novellában – meg is haladó sora, amit nem véletlenül választottunk írásunk címének: *Emelvén szívünket a gyásztól a vágyig.*

Két – szubjektív, de talán ilyen (ünnepi) alkalomkor megengedhető – kis adalékkal zárulna ez a rövid írás. Az első: nemcsak Kosztolányinak, de e sorok szerzőjének is egyik legkedvesebb írása Csehov novellája, *A diák*. A másik: 1935. március 29-e nem csupán Kosztolányi (ötvenedik) születésnapja: e sorok szerzője éppen ezen a napon született. (Ha nem születésnapi alkalomra készült volna ez az írás, valószínűleg nem toldottam volna meg ezzel a két kis megjegyzéssel. Így viszont – talán megengedhető, és meg is bocsátható.)

Lukács György és a demokratizálódás illúziója

A „spontaneitás” becsületének visszaszerzése

A „demokratizálódásról” szóló lukácsi műben¹ a fő problematika szoros kapcsolatban áll a sztálinista örökség, a bürokratizmus elleni harccal, ezt a terhes örökséget a szerző korábban a *spontaneitás* megjelenési formájának tartotta. Már Lenin *Mi a teendő?* (1902) című művében a trade-unionista munkásmozgalom spontaneitását a bürokratizmussal hozta kapcsolatba, és határozottan elutasította azt. A téma Lukácsnál azonban némileg bonyolultabban jelenik meg *Néptribun vagy bürokrata?* (1940) című tanulmányában. Itt ezt olvassuk: „Lenin... látja az élet dialektikus egységét. Elveti a spontaneitást mint eszményt, mint korlátot, de felismeri mint az élet megnyilvánulását, mint az összmozgás részét, helyesen értelmezett mozzanatát. Levonja a tanulságokat az orosz sztrájkmozgalmakból és megállapítja a spontaneitás és tudatosság viszonylagosságát, amannak szakadatlan átcsapását emebbe.”² A spontaneitás vélelmezett pozitív oldalaiból sarjad ki a demokratizmushoz fűződő vonzalma, a negatív oldalakhoz való időleges ragaszkodása ad magyarázatot balosan szélsőséges nézeteire, messianizmusára, s főleg a harmincas években a sztálinizmushoz fűződő ambivalens viszonyára.

Az 1945-tel bekövetkezett fordulat után lényegesen változik a sztálinista bürokrácia megítélése Lukácsnál, amelyet most már nem a spontaneitásból eredeztet, hanem a „stratégia” és „taktika” fogalmi viszonyainak sajátos értelmezéséből. Ily módon Lukács egyszersmind visszanyeri a maga számára a spontaneitás pozitív értelmét, ez lesz a későbbiek folyamán az ún. „új demokrácia” elmélete kifejtésének elvi támasztéka, és végül is ez nyitja meg a szocializmus remélt demokratizálhatóságának elméleti lehetőségét.

A spontaneitás-elmélet „gyakorlati” alkalmazása

Hogy érzékletesebbé váljanak az elmondottak, érdemes egy pillantást vetni a közelebbi múltba. Amikor Pugacsov őrmester 1941. július 13-án kihallgatta Lukácsot a Lubjankán, azt tudakolta tőle: mivel tudná megmagyarázni a vádlott, hogy meggyőződéseit oly gyakran változtatta? Így például a budapesti *Szabadgondolat* című folyóiratban szindikalistaként mutatkozott meg, aki tagadja a proletárforradalmat. Alig másfél hónap múltán viszont belépett a kommunista pártba, előadást tartott a proletárforradalomban szükséges erőszakról, s ezzel diszkreditálta előbbi állásfoglalását. Lukács erre azt a magyarázatot adta, hogy az idő tájt

még kevés politikai tapasztalattal rendelkezett. Mivel az Osztrák–Magyar Monarchia lényegében erőszak alkalmazása nélkül esett szét, továbbá mivel 1919-ben az államhatalmat önkéntesen adták át a proletariátusnak, mindebből következtette, hogy a szocializmushoz is el lehet jutni evolúció útján.³ Amikor aztán a vallató őrmester az iránt érdeklődött: miképpen vélekedik az őrizetes a kommunista pártnak a proletárforradalomban betöltött vezető szerepéről, Lukács azt válaszolta, hogy ő ezt akkor még nem értette meg, annál inkább, mivel 1919 márciusában a szocialista és kommunista pártok egyesültek „Magyarországi Szocialista Párt” elnevezéssel, azaz önálló kommunista párt de facto nem is létezett, és ő ebből azt a következtetést vonta le, hogy a forradalomban a vezető szerepet a munkás- és paraszt-tanácsok játsszák.⁴ (A kihallgatás folyamán Lukács aztán ezt a nézetét hibásnak minősítette.)

A spontaneitás-elmélet időleges visszaszorulása

Az 1919 utáni évek a spontaneitás és a pártos céltudatosság szélsőségei közötti ingadozás jegyében telnek el. Az utóbbival kapcsolatban elég Lukács alapvető művére, a *Történelem és osztálytudatra* (1923) utalni. S talán még a *Hvosztizmus és dialektikára* (1925), amelynek kézírata a moszkvai Komintern-archívumból került elő, és 1996-ig publikálatlan maradt.⁵ Ez a könyvméretű tanulmány fulmináns válasz volt azokra a – Komintern megbízásából készült – éles támadásokra, amelyeket Rudas László és Avram Debórin intéztek Lukács ellen a *Történelem és osztálytudat* kapcsán. Lukács úgy gondolta, hogy a *Hvosztizmussal* halálos csapást mért a kommunista mozgalmon belüli bürokratizmusra. Ebben a hiedelmében tévedett, válasza nagyon is időszerűtlen volt, hiszen a Komintern V. kongresszusa (1924) éppen hogy elejtette a proletár világforradalom eszméjét, és Zinovjev irányítása alatt figyelmét egyre inkább a szovjetország intézményeinek bürokratikus kiépítésére fordította.

Fordulat a demokratizmus felé

A „pártos céltudatosság” fázisának végét a „Blum-tézisek” (1928 végén) jelzik. A fordulat indítóokait, kibontakozásának fázisait lényegében mind a mai napig homály fedi. Szemben állva a Kun-vonallal, amely a VI. Komintern-kongresszus (1928) irányvonalát követte, nem egy megismételt proletár diktatúra megteremtése mellett érvelt, hanem – hallatlan módon – egy demokratikus munkás-paraszt diktatúra kiküzdéséért szállt síkra. Ily módon – azt mondhatnók – demokratikus módon kiszélesíteni törekedett a harci terepet.

„Jobboldali elhajlónak” bélyegezve, gyakori önkritikára kényszerítve, a politikában mellékvágányra tolva filozófiai, esztétikai és irodalomtörténeti stúdiumokba merült el a következő fázisban, a harmincas években, amelynek során a német klasszika és a XIX. század polgári realizmusának progresszív eszmevilágát közvetítette a szovjet értelmiség széles köreihez. Manapság munkásságának ezt a vonulatát hajlamosak némelyek konzervativizmusnak tartani, de ugyanakkor lehetetlen fel nem ismerni abban a megmerevedő sztálini rendszer elleni szubverzív

szándékokat. A zsdanovi kultúrpolitika világosan érzékeltette ezt. Nem véletlenül akadályozták meg *A fiatal Hegel* (1937) című nagyszabású műve megjelentetését, hiszen Lukács ebben bebizonyította, hogy az *elidegenedés minden* társadalmi formációra érvényes – értsd: a szovjet társadalomra is. A „realizmus diadala” körül folyt vita 1939–40-ben a *Lityeraturnij Krittyik* (Lukácsnak ekkor fő orgánuma) betiltásával végződött; ekkor fejtette ki azt az elméletét, amely szerint a nagy műalkotáshoz nem szükséges a „leghaladóbb világnézet”, ellenben elengedhetetlen a művészi tehetség. A *Néptribun vagy bürokrata?* (1940) című tanulmányban érte el ez a „partizánharc” végső pontját. Leninre hivatkozva, irodalmi kérdéseket tárgyalva irányul ez az írás a megmerevedő politika ellen.

Javaslatok egy „új demokráciára” 1945 után

1945 augusztusában Lukács visszatért hazájába, és felvette azt a fonalat, amelyet még a Szovjetunióban kezdett sodorni. Amit azonban ott csupán „rabszolga nyelven” (Brecht kifejezése) adhatott elő, most már szabadon, abban a naiv meggyőződésben, hogy a fasiszmus katonai veresége után, a háború múltával szükség-szerűen egy citoyen típusú demokratikus megújulásnak kell elkövetkeznie az európai kultúrában. Ebben a szellemben lépett fel számos vitafórumon, és tartotta meg 1946. szeptember 9-én Genfben, a Rencontres Internationales keretében emlékeztető előadását *Arisztokratikus és demokratikus világnézet* címmel.⁶ Ebben a racionalitás jegyében fogant demokratikus, humanista szellemiség megújulásának szükségességéről beszélt, élesen bírálva egyúttal az irracionalista filozófiákat és a közelmúlt veszélyeit változatlanul rejtegető formális demokráciát. Esmélkedése hátterében az a gondolati arzenál állt, amelyet a *Liberalizmus és demokrácia harca a német antifasiszta történelmi regény tükrében* (1938) című tanulmányában munkált ki.

Noha az „új demokráciát” illető elképzelései ekkoriban még meglehetősen elmosódottak voltak, annyi bizonyos, hogy annak társadalmi-gazdasági alapját semmi esetre sem a Szovjetunióban megvalósított szocializmusban látta, hanem valamilyen átmenetben a szocializmus irányába. Konceptiójának másik lényeges összetevője a *közvetlen demokrácia* kibontakozása reálisnak vélt víziója volt, amely már egyenesen *A demokratizálódás jelene és jövője* gondolatait előlegezi. Lukács emlékeztetett arra, hogy „a nagy francia forradalmat, éppen hősi korszakában, teljesen áthatotta a közvetlen demokrácia szelleme”. Most így érvelt: „A fejlődés abba az irányba megy – a tömegek politikai öntudatának intézményes és társadalmi tudatos emelésével párhuzamosan –, hogy az állami, társadalmi és kulturális élet minél döntőbb része a benne érdekelt tömegek közvetlen iniciatívája, közvetlen vezetése, közvetlen ellenőrzése alá kerüljön... [azért], hogy a győztes nép... megtartsa és megszilárdítsa a maga uralmát, anélkül, hogy ez az uralom rögtön szocialista formákat öltene... Ez a demokrácia európai helyzetének mai központi kérdése.”⁷

Hidegháború és a revizionizmus vádjai

Bizonyos, hogy a Magyarországon 1918–19-ben lejátszódott spontán forradalmi mozgalmak emlékképei befolyásolták Lukácsot e nézeteinek kibontásakor. Úgy tetszik azonban, hogy Churchill 1946. március 5-én Fultonban tartott beszéde, a Jugoszlávia elleni Komintern-határozat (1948. június), a magyarországi Rajk-per (1949), a közép- és kelet-európai népi demokratikus államrezonok proletárdiktatúrává minősítése után Lukács elképzelései már illúzióknak bizonyultak. Miután az 1956-os magyar és lengyel események után a sztálinista, illetve posztsztálinista erők keresztüztübe került, és a revizionizmus fő reprezentánsává minősítették,⁸ elveszítette vitapartneri pozícióját is. Akarva-nem akarva be kellett látnia ama tétel változatlan érvényességét, amelyet a Kiáltvány a „két osztály van” történeti képletében ír le. *A kulturális koegzisztencia problémáiról* 1964-ben írt tanulmánya szerint is „a két nagy gazdasági formáció alapjait tekintve univerzalista jellegű”.⁹

Javaslatok a szocializmus demokratizálódására

A fentiek figyelembevételével – úgy lehet – tárgyilagosabban tudjuk megítélni Lukács ajánlásainak valóságtartalmát. Előterjesztései 1968-ból származnak, ez az év a nyugat-európai diáklázadások, a „prágai tavasz” éve volt; az események arra indították, hogy a „marxizmus reneszánszának” eljövételében higgyen. A párt vezetése – félve a szovjet roszszallástól is – agyonhallgatással reagált a nemkívánatos javaslatokra. *A Demokratisierung...* eredeti német nyelvű szövege csak 1985-ben jelenhetett meg (és terjesztési tilalom sújtotta); a magyar fordítás pedig – néhány részlet folyóiratbeli közlése után – 1988-ban látott napvilágot, azaz éppen húsz évvel megírása után, túlságosan is későn ahhoz, hogy súlyának megfelelő szerepet játsszon egy szélesebb dialógusban. Memento lehetett ez mindazoknak a reformtörekvéseknek a számára, amelyek valaha is a posztsztálinista rendszer megreformálhatóságában hittek.

Ambivalens leszámolás a sztálinizmussal

A demokratizálódás jelene és jövője lényegi vonása a sztálinizmussal való leszámolás; szembenézést jelentett ez egyúttal a szerző életének és munkásságának egy jelentős fejezetével is. A mából visszatekintve mégis ambivalensnek kell tartanunk ezt a konfrontálódást, mivel az „elszámolás” során végül is nem tisztázódik, milyen szerepe volt a sztálinizmus kialakulásában magának a proletárforradalomnak.

Lukács előtt a kiindulópont sohasem vált kérdésessé. Megingathatatlan meggyőződéssel vallotta, hogy a proletariátus 1917-es hatalomátvétele az orosz történelem szerves folyománya és jogosult lépés volt. Ha ehhez az axiómához mérjük a következményeket, érthetjük meg, hogy Lukács a baj gyökerét végül is nem a szovjet rendszer immanens létében, hanem csupán a felépítményi szinten kereste, hajlandó volt azt a sztálini mentalitásban látni, a taktikai jellegű problémák stratégiai elméletté fejlesztésében tetten érni. A „Roma locuta, causa finita” államelvvé növesztése azonban bürokratikus módon elfojtotta a néptömegek kreatív innovációs készségeit. A harmincas években lehetséges alternatívákról így

gondolkodott: „A reális történelmi alternatíva azt a konkrét formát öltötte, hogyan lehetne a fejlesztés formáival összeegyeztetni ezt a szocializmus szempontjából elengedhetetlen, mert objektíven megalapozó központi problémát, vajon a szocialista demokrácia társadalmi előfeltételeit kell-e fejleszteni a gazdasági fejlettség mindenkori szintjén... vagy pedig a gazdasági haladás érdekében a háttérbe kell-e szorítani, netán teljesen mellőzött mozzanattá kell-e tenni a szocialista demokráciát.”¹⁰ Sztálin – mivel úgy érezte, hogy a világimperializmus bekerítette országát – a második alternatívát választotta, az Unió gazdasági és katonai erejét kívánta mindenekelőtt növelni, s ennek érdekében fojtott el a koncepciójától eltérő minden véleményt, rálépett a tömeges represszáliák, sőt a tömeggyilkosságok útjára, s ezzel előre beprogramozta a szovjetszocializmus későbbi morális (és valószínűleg) összeomlását.

A polgári demokrácia elutasítása

Bármilyen történet is, a demokratizálódás igénye semmi esetre sem jelentette Lukácsnál azt, hogy visszahátrált volna a *demokratikus szocializmustól* a polgári demokráciához. (Többek közt ez magyarázza, miért gyűlölik őt oly engesztelhetetlenül a konvertiták.) Lukács, hasonlóan Brechthez, a polgári demokráciákban, a birtokon belül lévők önvédelmi eszközében a fasizmus újra feltámadása lehetőségének veszélyét érezte. Nagyon is emlékezetében éltek még a weimari demokrácia összeomlásának tanulságai, amelyről a Horkheimer–Adorno páros találóan állapította meg: „az elnyelés által fenyegetettek az elnyelésben keresik menekülésüket”.¹¹ A polgári demokráciák többpárti rendszerét Brechthez hasonlóan elutasította: „A polgári demokrácia mint alternatíva egy válságos időket élő szocialista állam számára a görög perspektívát nyitja meg.”¹² Lukács itt az akkor Athénban uralmon lévő juntára célt, de nem mulasztotta el, hogy be ne idézze Marx véleményét a görög polisz-demokráciáról, miszerint annak gazdasági alapja, bázisa a rabszolgaság volt, ahol „a demokratikus küzdelmek mindig csak egy kiváltságos kisebbségen belül zajlanak, míg a nagy tömegek, a tulajdonképpeni termelők elvileg ép úgy ki vannak ebből rekesztve, akárcsak a társadalmi életben való mindenféle aktív részvételből”.¹³

A koegzisztencia felfogásának relativitása

A sztálinizmus természetrajzáról, egyúttal a polgári demokrácia mivoltáról alkotott nézetei összefüggésében érthetjük meg teljesebben vélelmét a *détente* idején a két világrendszer lehetséges koegzisztenciájáról. Nézeteit Lukács két terjedelmes állásfoglalásban rögzítette. 1956. június 28-án előadást tartott az MDP Politikai Akadémiáján, majd a nyolc évvel később, azaz a magyarországi októberi események után és az 1968-as történések előtt publikált tanulmányára utalhatunk.¹⁴ Lukács abból indult ki, hogy a kölcsönös bizalomtól és az egymás megértésének óhajától vezettetve a két rendszer képes egymással dialógust folytatni. „A koegzisztenciát, a két rendszer békés egymás mellett élését szó szerint kell értelmezni – mondotta Lukács –, abban az értelemben, hogy mindkét világ saját

belső fejlődési törvényei szerint élhet. Ezt mindkét oldal elismeri a másíkról... S ezen az alapon jöjjön aztán létre a dialógus, a vita, a párbeszéd, az állandó érintkezésnek minél magasabb foka, a politikától és gazdaságtól kezdve egészen a kultúráig.”¹⁵ Persze – mivel természetesnek vette ezt az állapotot – nem gondolt arra, hogy a szocialista térfélről a dialógust csakis egy „hatalom védte biztonság” pozícióról lehet folytatni. E biztonságot jelentő támasz leomlásával a kontrahens felfedte valódi szándékait, a békés koegzisztenciára való készsége semmivé foszlott. Ezt azonban Lukács már nem érte meg.

Lukács mélységesen meg volt győződve arról, hogy a marxizmus reneszánsza a két „univerzalizmus” békés versenye közepette csakis a szocialista eszmék győzelmével végződhet. „E sorok szerzője – írta szó szerint – egyáltalán nem titkolja azt a meggyőződését, hogy az újra magára találó, újra valódi marxizmus a világnézeteknek a kulturális koegzisztencia keretei közt folyó versenyéből győztesként fog kikerülni.”¹⁶ Meggyőződéséből eredő jóhiszeműsége magyarázza azokat a szavait is, amelyek, az 56-os eseményekre való visszaemlékezésékként, nem sokkal halála előtt egy interjúban hangzottak el: „Én ötvenhatot egy nagy spontán mozgalomnak fogtam fel. Ennek a spontán mozgalomnak kellett egy bizonyos ideológiát adni, és én vállalkoztam arra, hogy egyes előadásokban elvégzem ezt a feladatot.” Úgy vélte: népszerűsége okán sikerülni fog, hogy „a spontán (nagyon heterogén) mozgalmat mégis szocialista keretek közt tarthatja. Ezért fogadtam el – úgymond – a párttagságot, sőt a miniszterséget is – hogy ebben segíthessek.”¹⁷

Újra a spontaneitás ideálja

Az ekkor újra előtérbe került ideálkép, a spontaneitásba vetett hit vörös fonálként húzódik végig *A demokratizálódás jelene és jövője* lapjain. A Tanácsköztársaság turbulens napjaiban viharzott fel ez a fenomén, majd vagy másfél évtizedre visszaszorította a tételezett osztálytudat eszméje, de ezt követően újra medret keresett magának, hogy kiteljesedjék a szocializmus demokratizálódása követelésében. A Lukács által ekkor aposztrofált „néma, földalatti erők” azonban már nem a szocializmus demokratizálódásában és nem a párbeszéd folytatásában voltak érdekeltek, hanem sokkal inkább a rendszer felszámolásában.

Lukács ezekben a nehéz években, a történések örvényében, mit is tehetett volna mást teoretikusként? – újra Marxhoz és Leninhez fordult támaszáért. Marx Feuerbachhoz fűzött 3. tézisét hívta segítségül, amelyben a nevelők nevelőiről van szó: „Az ember eme önnevelésének – világtörténelmileg nézve: a szó marxizmus értelmében igazi emberlétre való önnevelésének – organonja a szocialista demokrácia.”¹⁸ Es Leninre hivatkozott, aki arról álmodozott, hogy az emberek „saját életüket és másokhoz fűződő viszonyaikat... az igazi emberi lét szellemében kezdik fokozatosan kiépíteni”.¹⁹ A valóságban létező és mély válságban vergődő szocializmus adott viszonyai közt mindez csupán vízió maradhatott. Ez a képzet – eltekintve az egykori, spontán kirobbant nagy konvulziók viharos időszakaitól – a

történelem hétköznapijai során sohasem valósult meg. Nem létezett olyan szocializmus, amelyre ne borult volna árnyékként a bürokrácia kényszerűsége.

A hiányzó osztálytudat következményei – a demokratizálódás sikertelensége

Úgy tűnik, a társadalom tagjainak többsége nem hajlik az eszmei tökéletesedésre és a munkateljesítmény fokozására ideálok és az osztálytudat sugallására, hanem elsősorban az anyagi érdekeltségtől fűtötten cselekszik. A Szovjetunióban évtizedeken át nem, a népi demokratikus országokban csupán mérsékelt szinten működött ez a motiváció. Ugyanakkor a munkástömegeket – a szocialista elvekből kifolyólag – nem fenyegette a munkanélküliség réme. A társadalmi termelés fokozásának kényszerű igénye ilyen körülmények között – mutatis mutandis – ismét a mindent átfogó bürokráciát hozta mozgásba. Ezekre a kényszer-intézkedésekre az érintettek mérsékelt effektivitással válaszoltak. Lukács ezt az egyszerű mechanizmust csak részben látta át. A kérdésre adott bonyolult magyarázatait rezignáció szövi át. Lukács – a „magántulajdon–köztulajdon” banális egyszerűségű dichotómiája és annak a teljes történelemre és a társadalmi létre kiható következményei szétszakíthatatlan hálójában vergődve – azokhoz a nagy álmodozókhoz tartozik, akik mindmostanáig hiábavalóan fáradoztak a tudatosságra apellálással, a morális nevelés eszközével a szenvedő emberiség megváltásán. A „megváltás” mind ez ideig legnagyobb szabású kísérlete a XX. században – valószínűleg végérvényesen – elbukott. De az experimentum „anyaga” változatlan örökségként a XXI. századra maradt. A tőke és a munka univerzális ellentétének örök problémája a változó világban változatlanul megmaradt, és megoldatlan. Fukuyama naiv tézise a liberalizmus végleges győzelméről legfőljebb Nyugat- és Észak-Európára, Észak-Amerikára érvényes. Lukács aggodalmai, hogy egy rendszerváltás után Közép-Európában „görög viszonyok” keletkezzenek, nem igazolódtak be; de nem lehet elfelejteni, hogy az éleződő szociális ellentétek az újabb korban etnikai konfliktusok formájában bukkannak fel (legutóbb a Balkánon, de más kontinenseken is). A globalizáció *genuin* módon termeli az elidegenedést, a létbizonytalanságot széles tömegekben, a bűnözést (amely a kizsákmányolás igen effektív formája), a gazdasági és közéletet átható korrupciót, a kétségbeesésből való menekülés legegyszerűbb formáját, a kábítószer-függőséget, a hátrányos helyzetű széles rétegek (munkanélküliek, idősek, betegek, nők, a pályakezdő ifjúság) problémái valóságos megoldásának mellőzését a „perifériák” kiterjedt övezeteiben. Lukács a görög juntától félt, képzeletében még nem jelenhetett meg ez a világot átfogó „posztmodern” fantom.

A Lukács által maró iróniával aposztrofált „arisztokratikus világnézet” mai hordozója, a *szoláris elit* világméreteken törekszik az egyötöd–négyötöd társadalmi modell létrehozására. Lukács genfi előadásában – a múltat felidézve – világosan látta az emberek egyenlőtlenségéről mint „természeti tény”-ről szőtt filozófiák valóságos szociológiai „hozzárendeltségét”. Ha emlékezetünkbe idézzük Marx fejtegetéseit a rabszolgatartó polisz-demokráciáról (amely végül is a történelem folyamán örök mintakép maradt), hajlunk arra, hogy azt higgyük: a törté-

nelem egy „magasabb síkon” megismétli önmagát. A szocializmus tehát – Lukács reményeivel ellentétben – nem volt demokratizálható; az alternatívának pedig – globalizációs kivételben – nincs szüksége sem demokratizálódási javaslatra, sem a koegzisztenciáról avagy a konvergenciáról szőtt teóriákra. Az effajta elméletek csupán jó szándékú, naiv marxista filozófusok gondolatai közt bolyonghattak.

1 Lukács György: *A demokratizálódás jelene és jövője*. Budapest, 1988. (A továbbiakban: *A demokratizálódás...*)

2 Lukács György: *Néptribun vagy bürokrata?* (1940). In: L. Gy.: *A realizmus problémái*. Budapest, (1948). 189–235. (194).

3 V. T. Szereda és A. Sz. Sztikalin (szerk.): *Beszédek a Lubjanke* (Vallatás a Lubjan-kán). Moszkva, 1999. 41.

4 Uo.

5 Georg Lukács: *Chvostismus und Dialektik* (1925). Hrsg. von László Illés. Budapest, 1996. – Magyarul: *Hvosztizmus és dialektika*. Magyar Filozófiai Szemle, 1996. 4–5–6. sz., 459–537.

6 *Arisztokratikus és demokratikus világnézet*. Forum, 1946. november. 197–216.; A genfi eszmecsereéről lásd részletesebben: Dénes Zoltai: *Lukács and the Rencontres Internationales of Geneva*. The New Hungarian Quarterly, Vol. XXVI. No. 98. Summer 1985. 68–75. – Részben magyarul is: Zoltai Dénes: *Genf, 1946.* – „Európai kulturális fórum” a háború után. Kritika, 1986. 12. sz. 29–30.; A vita anyagából részleteket közöl Lenkei Júlia uo., 31–41.

7 Lukács György: *Irodalom és demokrácia*. Budapest, 1948. 75–76., 77.

8 Lásd: Ambrus János (szerk.): *A Lukács-vita – 1949–1951*. Budapest, 1985; Georg Lukács und der Revisionismus. Berlin, 1960.

9 Georg Lukács: *Probleme der kulturellen Koexistenz* (1964). Forum (Wien), 1964. H. 124 und 125. – Uaz: Georg Lukács: *Marxismus und Stalinismus*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt Verlag, 1970. 214–234. (214.)

10 *A demokratizálódás...*, 126.

11 Horkheimer–Adorno: *A felvilágosodás dialektikája*. Budapest, 1990. 162.

12 *A demokratizálódás...*, 59.

13 Uo., 30.

14 Lukács György: *A baladás és a reakció barca a mai kultúrában*. Budapest, 1956; *Probleme der kulturellen Koexistenz*. Lásd a 9. jegyzetet.

15 Lukács György: *A baladás és a reakció barca...*, 10.

16 Lásd a 9. jegyzetet, 234.

17 Lukács György: *Megélt gondolkodás – Életrajz magnószalagon*. Szerk. Eörsi István. Budapest, 1989. 30.

18 *A demokratizálódás...*, 69–70.

19 Uo., 195.

Még egyszer az irodalmi térképről

„Már régesrég rájöttem én,
kételtű vagyok, mint a béka.”
(József Attila)

Ahhoz az irodalmi térképhez szeretnék ez alkalomból visszatérni, melynek alakulását és végső formáját többen írtuk egyszerre, és amennyiben igaz, hogy a filológia véletlenek sorozata, a szöveg, illetve a térkép íródik tovább. Kabdebó Lóránt hívta fel immáron két éve a figyelmemet egy német íróra, aki a háború idején többek között Szabó Lőrinc levelezőpartnere volt. Megkért, járjak utána az ügynek. Carl Rothét, a Bodeni tó franciás regényíróját és kapcsolatai európai mozgásirányát kellett feltérképeznem. Szerencsés helyzetben voltam, mivel magam is a kartográfia részeseként jártam be a tájat, a vidéken tölthettem két évet, mentem a sikamlós talajon, legalább olyan kontúrtales téli ködön, ahogy az író levelei emlegetik. A tó környékén olyasmi is előfordult, hogy két hétig nem láttam napot. Ilyenkor eltűnnek az Alpok vízvázalasztó vonalai. Kámfor a szerző is, gondoltam, akit éppen üldözök. Majd biztos szem elől tévesztem a lényegét. De ki tudja, mi a lényeg? Ez? Vagy inkább, az? Amit írt, amit mondott, amit tett, a listák, ahol fel van(nak) írva a neve(i)? A listák készítői? Az ellentmondások a listák között?

Rothe a Harmadik Birodalom európai írószövetségének elnöke volt, ez bizonyos, míg Szabó Lőrinc az egyesülés tagja. Egészen jó, már-már baráti viszonyba kerültek egymással, ez érezhető a levelek hangoltságán. Ezenkívül Rothe kétszer is járt Budapesten, 1943 decemberében és 1944 telén. A két szerző viszonyát kellett (volna) tehát rekonstruálnom. Mikor levelezésüket összegyűjtöttem, azonban már tudtam, nemcsak a szövegeket, hanem szerzőket, a biográfiákat is össze kell illesztenem. Vagyis a második hangoltságot. A történet elkezdte írni magát. Nem kevés ellentmondással tűzdelt viszonyrendszer került elő az archívumból, amikor találkozások, emberek és helyek kapcsolódási pontjairól kellett a monumentum történet számára gondoskodnom. Ebbe a „kételtű”-túlélő-diszkurzív tudásrendszerbe próbáltam meg beírni a különböző jelentéseket.

Azóta eltelt egy kis idő, és beigazolódtott a bizonytalanságom, mely tulajdonképpen az egész megcsinált „irodalmi térképet” alapvetően jellemezte. Azóta se billent ki se jobbra, se balra a mérleg.

Arról van szó ugyanis, hogy Rothe a negyvenes években Szabó Lőrinc segítségével, de tudta nélkül, vette fel a kapcsolatot magyar ellenállókkal. Méghozzá John Dickinson angol úriemberrel. Az írószövetségi utazgatásait ilyen „tudás” szétszórására is használta tehát. De nemcsak Budapesten, Szófiában és Weimarban is csupa retorikai félreírás, bizonytalanítás az a beszéd, amelyet az utazások

alkalmával tartott. A „második valóságot” tehát ezek a szónoklatok már bőven tartalmazták. Már akkor állítottam – ugyanolyan merészen támaszkodva és kapaszkodva egy értelmezői toposzba –, mint ahogy Kabdebó Lóránt is többször megjegyeztelte Szabó Lőrinc „életét” a „ténnyel”, hogy az angol Dickinson család tulajdonképpen Raul Wallenberg köréhez tartozott. A tény nyilván az ügy javára válik. Így nevesítve a dolgot ugyanis kiválóan lehet a két történetet, az ismeretlen Rothe látogatását és kapcsolatát az ismert és kanonizált személy nevével, vagyis a Wallenberg név mögött megbújó jelentésséggel erősíteni. Bár a történetet mindmáig nem tudtuk lekerekíteni. Hiszen Rothe majd egy fél évvel korábban járt Magyarországon, mint Wallenberg. (Bár ki tudja, később jött-e még. Azontúl, hogy Wallenberg is már korábban hallatott magáról Budapesten, mint 1944. július 9-én.) Márpedig úgy lenne szép a filológia, ha kerek lenne a története. De ez esetben, mint annyi másikban, úgy látszik, az archívum nem hagyja magát „lezárni”. Úgyhogy tovább íródik a monumentum a dokumentumok „dialógusa” alapján. Mindenesetre egyre több olvasmány kerül elő arról, hogy Rothe is, ahogy Dickinson és Wallenberg is, egyazon háló emberei voltak.

Nemrég megjelent Ember Mária könyve *Wallenberg Budapesten* (2000, Városháza) címmel. Ebben a könyvben temérdek kapcsolatszemély- és helynév szerepel. A svéd diplomata 1944 végi budapesti tartózkodását ezek segítségével készíti el a szerzőnő. Csinál tulajdonképpen egy térképet. A könyvben – és ez az én szempontomból az egyik legfontosabb adat – kiemelt hangsúllyal szerepel a Gyopár utcai ház, mely svéd védelem alatt állt akkoriban. Ebben dolgozott ugyanis a Dickinson család, mégpedig emberek mentésén. Gratz Dóra ostromnaplója (1944. december 24–1945. április 7.), melyet Kabdebó Lórántól kaptam, és amelyet Teleki Ella (Ella Dickinson) őriz még rajtunk kívül Baden-Badenben, ugyanennek a háznak látogatóiról és történeteiről tudósít.

A napló egy Gyopár utcai jelenettel indul. Itt ugyanis megannyi más menekülő társaságában próbálták meg a háborút átvészelni az angolok, a Dickinson család, magyarok, Gartz Gusztav egykori miniszter családja, „zsidók és nem zsidók egyaránt”, ahogy a naplószöveg többször hangsúlyozza. A családoknak és a menekülőeknek végül el kell hagyniuk az épületet, mert elkezdődtek a németek utolsó razziái, jöttek az oroszok, az ostrom veszélyeztette a házakat, és a követségek sem voltak biztonságosabbak, mint bármi más hely a városban. Wallenberg is többször járt a Gyopár utcában, állítja Ember Mária könyve. Az utca neve többször is szerepel mint találkozóhely a svéd diplomata noteszában. Az ostrom naplójában ugyan nem szerepel Wallenberg személye, de a német nyelven írt szöveg folyamatosan a menekítésen dolgozó csoportokról számol be, arról, mit csinálnak éppen a finn követségen, a Vörös Keresztnél, az angolok, magyar házak, így szót ejt a „Wahlenberg Abteilung-ról” is. (A szövegben persze sok az álnev és a tudatos elírás, valamint a mondatismétlés. Inkább tudósításról és tényközlésről van szó, mint elbeszélésről. Abban sem vagyok igazán biztos, hogy egy szerző írta a szöveget, vagy hogy nem utólag lett összeszerkesztve az anyag.) Mindenesetre több személynév és helynév is megegyezik a naplóban és Ember Mária rekonstruáló történeti munkájában. Gondolok itt többek között olyan

fontos szereplőire az eseményeknek, mint Lars Gustafson Berg attasé, aki Wallenberg közvetlen munkatársa, s később könyvet írt róla; vagy Dessewffy Gyula, aki a magyar ellenállók vezető személyisége, lakása az ellenállás centruma, nála lakott egy ideig a Dickinson család, amikor a Gyopár utcai svéd házat el kellett hagyniuk; de említhetném Yngve Ekmartot, zágrábi svéd konzult, aki Wallenberg noteszában is szerepel, és többször ül Dickinsonék társaságában a napló szerint; vagy Asta Nilsont, a Svéd Vöröskereszt Gyermekvédő Akciójának vezetőjét, mert róla is folyamatosan tudósít a napló szövege. Márpedig, ha ez a hálózat így működött és terjeszkedett, akkor a Dickinson család és Raoul Wallenberg (kultikus) személye és (misztikus) története közötti kapcsolat biztos állítható. Ehhez a történethez egy másik szálon, méghozzá a Szabó Lőrinc és a német írószövetség szálán hozzáfűzhetjük Carl Rothét is. Még akkor is, ha csak az utalások, a nevek és a földrajzi helyek alapján tudunk – egyelőre – rekonstruálni (lehetőleg úgy, hogy ne kelljen semmit retusálni).

Bár a bizonytalanság a bizonyossággal dialógusban írja tovább a történeteket. Az egyik ilyen bizonytalanító tényezőt nemrég a *Népszabadság* (2000. december 2., 24.) napilap közölte *Aki letartóztatta Wallenberget* című cikkében. M. Lengyel László, az írás szerzője ugyanis az Ukrajnában élő, ma 78 éves Bogdan Tarnavszkij vallomástételére hivatkozik, aki azt állítja, hogy ő tartóztatta le Raoul Wallenberget. Az ő vallomása azonban nem 1945. január 17-ről beszél, mely napot az oroszok épp nemrég ismertek el végre mint Wallenberg elhurcolásának dátumát (tegyük hozzá, a letartóztatást Ember Mária könyve is így dátumozza); szóval Tarnavszkij szerint ő 1944 novemberében Zólyom közelében tartóztatta le a svéd diplomatát. Annyi bizonyos, M. Lengyelt nem annyira Wallenberg érdekli, mint inkább az orosz veterán viselkedése, kifizetetlen számlái és az így alakuló vallomás „posztmodern” jellege. Nehéz is eldönteni, hogy a vallomástevő vagy a hívószó Wallenberg neve (mint password) az ügy valódi érdekessége. A kérdés mégiscsak az, hogyan törhető fel a rendszer hálózata? Hogyan fest akkor most az archívum? Ki festi? Összeállnak-e a használati szimbólumok annyira, hogy beszélni lehessen róla mint zárt egésről, normáról? A háborút és archívumát, úgy gondolom, mégiscsak az eredet visszakeresése folyamán, a tragikus történelem ironiájára írják át egyre inkább mai értelmezői. Hiszen egyre több szubverzív tudást derítenek fel benne. Az ironián itt az ellentmondásos narratív beszéd és emlékezet alakzatát értem, és azokat a konzekvenciákat, melyeket ez a biográfiák íróinak örökölni kell. Az ironia már csak azért is halálosan komoly adaléka a biográfia (nyilván romantikus) szellemének, hisz az önmagából kilépő szubjektum nélkül nem írható le (a történelem sem). De akkor hol van az egész ember (der ganze Mensch) ezekben az (embertelen) történetekben megírva? Vagyis hogyan van beleírva az ember a noteszekbe, dokumentumokba, levelekbe, történelemkönyvekbe? Talán annyi biztos állítható, Szabó Lőrinc és Carl Rothe levelezése, irodalmi kapcsolatuk részesül a „Wallenberg-diszkurzusból”. Ennyiben része a történelemnek, amit ír a notesz és a levél, még akkor is, ha a nagy európai epizódhoz képest kis mozaikkőről van szó. Bár ki tudja, hol volt a háló kezdete és hol a vége, és ki mozgatta végső soron a szálakat. Vagyis: ki végül a nagyobb epizód?

BÁNYAI JÁNOS

„Franz Kafka kivégző-masina”, avagy mítosznyomok elbeszélhetősége

Tisztelettel Kabdebó Lóránt születése napjára

Darvasi László *Szerezni egy nőt* (Pécs: Jelenkor, 2000) című kötetében, alcíme szerint, „háborús novellák” olvashatók. Az alcím legalább kettőt jelent: azt mindenképpen, hogy Darvasi novellái a háborúról szólnak, ám azt is, hogy kötete háború ihlette novellákat tartalmaz. A kettő nem ugyanaz. A különbség a két (lehetőséges) jelentés között abban áll, hogy a háborúról szóló novellák szerzője szemtanúként, akár átélőként és résztvevőként is, novellában *tudósít* a háborúról, másrészt viszont a szerzőnek a háború, egészen pontosan az 1999. évi tavaszi bombázás, mint sok minden más az életben, megmozgatta a képzeletét, és (ihletett, valóságoszerű) háborús történeteket *ír*, mert abba az irányba vitte nyelvi kompetenciája. Darvasi nem tudósít, történetei nem azonosíthatók vélt vagy valóságos (háborús) történetekkel és helyszínekkel, még akkor sem, ha könnyen kideríthető, hol van Jakulevó, ez az óriás kiterjedésű tömegsír, ahol „ásatások folynak”, és ahová a kötet legtöbb novellahőse valamilyen módon, gyilkosként vagy áldozatként, fegyverrel, ásóval vagy kamerával kötődik, mert a háborúban nincsenek ártatlanok, meg más helyszínek is könnyen azonosíthatók, a határ például, vagy a szerb néven Segedinnek mondott város, nem beszélve a földrajzi térségben azonosítható helynevekről, Szarajevó, Pristina, a Tasmajdán... A kitalált vagy hivatalos nevükön szereplő helynevek gyakorisága sem jelenti azt, hogy Darvasi tudósítana a háborúról és bombázásról. Sokkal hitelesebben építheti mítosztörténetek szilánkjeiből, művelődési és antropológiai ismeretekből, a tematizált szövegköziség sok változatából azt a háborús szövegformát, amelyet részben történetnek, részben pedig novellának mond. A háború a „szerzés” művelete. Ezért a látszólag léha kötet cím sokfelől telítődik jelentéssel.

Mindaz, amit Darvasi az elbeszéléskötet címébe és alcímébe írt, az olvasói elvárást határozza meg. Az olvasó és a szerző közötti íratlan „szerződés” pontjai olvashatók ki a címből és az alcímből is. Darvasi nem szegi meg ezt az előzetes megállapodást, de túl is lép rajta. A novellák szövegének szerveződése más szinteken is történik, nemcsak a kötet paratextusába foglalt „megállapodás” szerint. Ami azonban biztos, hogy Darvasi nem szünteti meg a képzelt és a valóságos ket-tősségét: novelláskötetében a képzelt háború azonos a valósággal, és fordítva, a valóságos azonos a képzelttel. Ebből következően lehetséges a kötet referenciális és nem-referenciális olvasata, anélkül, hogy az egyik kioltaná a másikat. Darvasi úgy lépett a háború talajára, hogy eközben nem a háborút, hanem az irodalmat,

a történetmondást, a novellaírást szólította meg. Ebből a mozdulatból természetesen nem törlődött sem az etika, sem a történelem.

A *Szerezni egy nőt* bevezető novellát és novellákat tartalmaz. Fontos szerepe van a tizenhét írást tartalmazó elbeszéléskötet bevezetőjének, amelyben Schreiber fejt ki véleményét a háborúról. Schreiber, aki, miután megírta a kötet bevezetőjét, az *Elena Snee* című novella hőseként mutatkozik meg. Az *Elena Snee* a kötet közepe táján található, ezért akár a novellasorozat középpontjának is vehető. Nemcsak azért, mert a tizenhét írás sorozatosságát erősíti meg, hanem azért is, mert a novella Schreibert elbeszélőként és megélőként egy időben mutatja meg. Schreiber szerepe Darvasi elbeszéléseinek hitelesítése. Ő az, aki a kötet bevezetőjének szerzőjeként és novellahősként is azt sugallja az olvasónak, megerősítve a címbe és alcímbe írt jelentés valóságvonatkozását és etikai dimenzióját, valamint nyelviségét, hogy „így volt, így igaz”.

Kérdés, miért volt szüksége Darvasinak Schreiberre, az elbeszélő és az elbeszélés megkettőzésére? Mert a háború, amelyről a novellák szólnak, mégis inkább a képzelet, mint a valóság terméke? Vagy azért, mert az elbeszélő pozíciója a háborús történetmondásban mindvégig homályos? Ezért kellett az elbeszélőt fiktív hősként is nevesíteni, egyúttal a novellák más hőseivel egyenrangúvá tenni, valójában lefokozni? Bármilyen szerepet szánt is a szerző Schreibernek, Schreiber nem a szerző megmintázott mása. Sokkal inkább a szövegbe épített ironikus távolságtartás alakzata. Nem résztvevő, sem kívül, sem belül nem áll az eseményeken, belesodródik valamibe, mint Elena Snee ölébe, de nem mond véleményt, mindenre történetekkel válaszol. Haditudósítók, szomszédok, barátok és ismeretlenek kérdéseire egyaránt. „Nem értették ezek az emberek az én történetemet” – írja Schreiber a kötet idézőjelbe tett bevezetőjében.

Schreiber mondatainak idézőjelezése a teljes novellasorozat „visszavonása” és „stabilizálása” is egyúttal, mert a történetmondásról beszél, a kérdésekre adható válaszok helyett mondott történetekről, a történetek pedig, természetük szerint, sohasem egyetlen kérdésre válaszolnak, mert mindig több olvasatuk lehetséges. Ezáltal az alcímbe jelölt „háború” helyszíne és ideje is viszonylagossá válik; nemcsak *erről* a háborúról és bombázásról van itt szó. Schreiber idézőjelbe tett bevezetése a novellasorozat előtt tehát azon kívül, hogy az elbeszélő pozícióját írja le, a történetek idejének és helyszíneinek relativizálása mellett, a történetmondás irányát a fikció, még határozottabban a (látszólagos) mitologizálás felé nyitja meg. Látszólagos, mert Schreiber nem mond fel mitologikus történeteket, de minden történetbe mitológiai jeleket és szituációkat ír be. A mitológia és mitologikus történetek (és minden történet) megértése befejezhetetlen, ezért élhet minden történet, akár fiktív, akár referenciális történet, végtelen számú változatban. Ebből következően látható be, hogy nemcsak „az emberek” nem értik Schreiber történeteit, hanem ő maga sem: „Én sem értettem magamat, s főként nem értettem azokat a történeteket, melyeket a háborúval kapcsolatban barátoknak és ismeretleneknek elmondtam. Talán mert író vagyok.”

Annak, hogy Schreiber „író”, külön jelentősége van. Ezt írja a bevezető utolsó bekezdésében: „Író vagyok, azaz tehát embereket akarok látni a mondataimban.” Az *Elena Snee* című novellában: „Író vagyok, mert annak tartom magam, és jó ideje már mások is annak tartanak.” Az író önértelmező nézőpontja akár közhelynek is vehető. Az író embereket akar látni a mondataiban. Mi mást akarhatna? Ezenkívül írónak tartja magát, ami nem kevés, de nem is elég. Kell hozzá, hogy mások is annak tartsák. Erre utal a novellamondatban a „jó ideje”. De mért ő akarja látni az embereket a mondataiban? Nyilván azért, mert kívül van a mondatokon, van egy nézőpontja, ahonnan rálát a leírt mondatra. Schreiber úgy beszél magáról, mintha önmagán mint történetmondón állna kívül. Nem bele akarja mondani, „beleírni” a mondatba az embereket, hanem látni akarja őket a mondatokban. Fontos különbség, ami arra utal, hogy bármennyire közel került is Schreiber történetmondása a délszláv háborúhoz mint valóságreferenciához, s nyilván így is olvashatók ezek a történetek, el is távolodott a valóságvonatkozástól a „nyelvi megelőzöttség” irányába. Ezért tekinthető az *Elena Snee* elbeszélés egyik epizódja, amelyben légitámadás éri Jakulevón a filmesek stábját, és a film rendezője (Elena Snee amerikai filmrendező), miközben „bombatölcsér tántorgott a lába mellett”, böszön lapozgatta a forgatókönyvet, és „ez nem volt benne a forgatókönyvben, ingatta elmerengve a fejét”. Schreiber történetei és az elbeszélő novellái ugyanígy utalnak a délszláv háborúkra; a háborúk úgy történtek, hogy nem voltak benne az irodalom, a film, a művészetek forgatókönyveiben.

De ez nem Schreiber nézőpontja. Schreiber a *Szerezni egy nőt* kötet egyik, bár kitüntetett szereppel rendelkező hőse. Bevezetőt ír a kötethez. És meg is jelenik a kötet legfontosabb novellájában. Hogy kérdésekre válaszolva történeteket mond, azt jelenti, vannak kérdések, léthelyzeteket és történelmet egyaránt számon tartó kérdések, de nincsenek válaszok, csak van valami – történet – a válaszok helyett. Csakhogy a történet nem helyettesítheti a háborúra és körülményeire adható válaszokat, mert azon kívül, hogy csupán változatokban (leírva, elmondva, továbbadva) létezhet, önálló életet is él, mely élet független az előzményektől és a körülményektől, kilép tehát a történet referenciális meghatározottságának kereteiből. E kimozdulás nyomán azonban műfajfüggővé válik. Minden sok-sok változatban élő történet szöveggé formálásának alapfeltétele a műfajjá válás és a műfaji meghatározottság. Ezért áll Darvasi elbeszélés-sorozatának alcímében az, hogy „háborús novellák”. (Kiem. B. J.) Más szóval, a novella Schreiber történeteinek műfaja. Hogy mégsem novellákkal, hanem történetekkel válaszol a nekiszegezett kérdésekre, azt is jelenti, hogy az irodalom az irodalmi műfajok nem a legmegbízhatóbb válaszadók a történelem kérdéseire. A létezés kérdéseire válaszolnak elsősorban. Az irodalom nem ismer műfajfüggetlen történetmondást. Ezt sugallja Schreiber íróból való lefokozása történetmondásra, a valóság által szétbombázott forgatókönyv írójának ironikus epizód szerepére. Az *Elena Snee* novellában Schreiber, azon kívül, hogy a sikertelen forgatókönyv szerzője, írószerepet alakít. Megjátssza az író, miközben a valóság másként történik.

A történetmondás elvének újrafelismerése a mai magyar prózaírásban Darvasi László „háborús novelláin” is, miként a kvázitörténelembe és magánmitológiába ágyazott hosszú *A könnyemutatványosok legendája* szövegformálásán is jól látható. Más szóval, a történetmondás nem lehet műfajfüggetlen, ám aki válaszok helyett történeteket mond, mint Schreiber, aligha lehet tekintettel akár műfajteremtő szövegformálásra, akár a nyelviség irodalmi irányultságára. A valóság által örökösen megcáfolt történetíró szerepében Schreiber groteszk alak; neve első jelentésében írnokként, másolóként olvasható, és csak utólag íróként. Ezért is mondható, hogy Schreiber kötetbevezető szavainak idézőjelezése az „irodalmisság” részbeni visszavonása Darvasi novelláiban, és ez a visszavonás mindenképpen az irónia felé nyitja meg a megértés lehetőségeit. Miként az irónia választja le egymásról Schreibert (az írnokot, a másolót) és az elbeszélőt: Schreiber novellahős, aki történetesen író, és a *Szerezni egy nőt* (történetei) novellái az ő prózaírói (vagy forgatókönyvírói, -másolói) gyakorlatának („embereket akarok látni a mondataimban”) termékei.

Ezen a szövegeken áll kívül, majdhogynem mint semleges szemlélő, az elbeszélő. Az elbeszélő rejtett pozíciója azonban nyomban előtérbe kerül, amint a történet műfajfüggősége feltűnik: a kötet alcímébe írt műfajnév („háborús novellák”) az elbeszélő jelenlétét közli. Schreiber történeteket, az elbeszélő novellákat közöl. Nincs abban semmi rendkívüli, hogy a „két szöveg” szó szerint meg egyezik, hiszen funkciójuk alapvetően különböző. A történet válasz a háború kérdéseire, akár „publicisztikai” is lehet, a novella viszont a háborús történet formája, és ennyiben, mint irodalmi örökség, megelőzi magát a történetet. Bele van írva az elbeszélő pozíciójába, még mielőtt Schreiber, az író megszólalna, illetve másolóként másolni kezdene, ugyanakkor mint egyedi műfajt, a kanonizálttól legalább minimálisan eltérő novellaformát Schreiber történetmondása teremti meg. Ezáltal el is rejti az elbeszélőt, akit Darvasi Schreiberrel is azonosítva „aféle történelmi humorista”, „kelet-európai viccmester, udvari bolond, vérhumorista” jelmezébe öltöztet. Az *Anna-Mária Mohács* című novellának az elején áll ez a leírás. A novella a kötet legjobb darabja, mert a háború valahol messze zajlik, és ezáltal az idő a „kelet-európai” tájak és a „kelet-európai” történelem, a „kínzás” és „kivégzés” minden változata felé teljesedik ki. Ebben a világban minden „kínzó és életkioltó” eszköz megtalálható. Anna-Mária Mohácsnál „volt nyaktiló, régies kivitelezésű pallos, kerékbetörő szerkezet, kereszt és karó, *Franz Kafka kivégző-masina*, villanyszék és méreginjekció, egyszemélyes gázkamra és medence a vízbefojtáshoz”. (Kiem. B. J.) Mindez működik, annak ellenére, hogy „ezekben az években már nem tartottak hivatalos kivégzéseket Magyarországon”. Vagy lehetséges, hogy éppen ezért működik a „kínzó és életkioltó” eszköztár?

Láttuk, Darvasi írásainak, az „egyszövegű”, mégis különböző történetek és novellák helyszínei valahol a Balkánon megvannak, meg akik benépesítik ezeket a helyszíneket, a tizenhat novellacímmel megnevezett nő, kurvák és martalócok, írók és filmesek, gyilkosok és áldozatok, gyerekek és felnőttek, furcsa nevű élők és holtak, élő halottak és holt élők, törpék és behemótok, nyomozók és próféták

szintén mind „megvannak”, de másként vannak meg, mint a helyszínek: háttérük nem a geográfia és a (valóságos vagy képzelt) térkép, hanem a jórészt ortodox bizánci művészetre alapozó szerbiai (új)szürrealista festészet, leginkább a nemrégiben elhunyt Milić od Mačve ikont imitáló festészete. Vár- és kolostorromok, füstölgő tájak, üszkös falak, rejtélyes ösvények, égi jelek és jelenségek, bibliai és apokrif jelképek, szentek és hősök, angyalok és sátánok, képzeletbeli lények, mitikus figurák, vásári és templomi pillanatképek gyülekezőhelyei a nagyméretű és mindig ködös ezüstben meg aranyban ragyogó festmények, a mácsvai illetőségű festő munkái, amelyek történeté alakítva, akár Schreiber történetei és Darvasi novellái, eltüntetik a határt reális és irreális, köznapi és álombeli között. A rejtélyes szürreális képalkotás szavak útján éppúgy megteremti ezt a homályos ragyogást, mint a színek és formák játéka, azzal az alapvető különbséggel, hogy Darvasi történetei, a „történelmi humorista” szójátékaival együtt rendre szenvedés- és hiánytörténetek: a kötet címbe írt „szerezni egy nőt”, szintén hiányt jelöl, a nő, az el nem érhető nő hiányát, és ezért szenvedést is, sohasem oktalant, míg Milić od Mačve képei a bizánci hagyomány és a szerb múlt meg (sokszor íratlan) mitológia dicsőségére születtek, a kollektív kiválasztottság, a mennyei nép harsányan közölt jelképei. A másik oldalon vannak tehát, a háborúnak a másik oldalán, semmiképpen sem ott, ahol Darvasi novelláinak Schreiber történetmondásával szőtt (szöveg)világa. Amott a kiválasztottság mély hite, emitt a kiválasztottság tudatának árnyoldala és veszedelme. A novellákba másolt bizánci ihletésű festmények világa történeté alakítva, szándéka ellenére, hatástörténetileg a túloldalon ért partot.

A „Franz Kafka kivégző-masina” képen át alakul olvashatóvá Darvasi szövegvilágának és a szerb (új)szürrealista festő munkáinak rejtélyes kapcsolata. A Franz Kafkára utaló Darvasi annyiban épít Kafka beszédmódjára, hogy a mitikusba hajló „valószerűtlent” valóságként adja elő, míg Milić od Mačve a valószerűtlent valószerűtlennek is festi, mert ezáltal a mitikus emlékezetet példaként időszerűsítheti. Nem a művészet, sokkal inkább az ideológia diktátumára hallgatva áldozza fel a festői képalkotást az aktualizáció oltárán. Amennyire közel van Darvasi diskurzusa, de nem szövegformáló gyakorlata a Kafkáéhoz, olyan messzire esik innen az (új)szürrealista festő „írásmódja”. Darvasi mítoszszilánkokból alkot szürreálisnak is mondható képeket, a szerb festő a kollektív emlékezetből alkot koherensnek látszó, ám csupán időszerűsítésre szolgáló (teljes) kvázi mitológiát.

A *Szerezni egy nőt* kötet novelláinak a szerb irodalomhoz fűződő kapcsolatai is felismerhetők, leginkább Milorad Pavićnak a mácsvai festőéhez hasonló (prózai) fantasztikumával. A fantasztikumnak már a húszas évek belgrádi szürrealista iskoláját megelőzően számottevő hagyománya van a szerb irodalomban. Erre a hagyományra építette Borgesszel is gazdagított szövegformáló gyakorlatát Milorad Pavić. Prózájában, regényeiben és elbeszéléseiben, de a XVIII. századot idéző irodalomtörténeti munkáiban is a bizánci hagyományok, a megnevezetlenül is rejtélyes kolostortörténetek, a szerb mitológikus önismeret megannyi jele függ össze a fényesre és ragyogónak tetszőre formált szürreális képalkotással és álom-

képekkel. Azzal a nem kevésbé fontos hasonlósággal, hogy Pavić történetei is, a mászvai szürrealista festő munkáival egyetértésben, mind sorra mintha az égi megnyilatkozás semmiképpen sem frivol, és aligha intellektuális lenyomatai lennének egy íratlan nemzeti mitológiának, ismét a nemzeti kiválasztottság alig rejtett dicsőítésére, funkciója szerint pedig aktualizálására. Ezért mondható, hogy a fantasztikumban rejlő közös vonások ellenére Milić od Mačve kései szürrealizmusának és Milorad Pavić nehezen értelmezhető csupaötlet kultikus fantasztikumának motívumai és narratívái Darvasi László történeteinek (háborús novelláinak) azonos alakú ellenpontjai. Míg a szerb festő és író mennyországot, de mindenképpen dicső mennybemenetelt ígérnek, addig Darvasi novellái a pokol és a pokoljárás történeteit közlik, ami alapvetően befolyásolja mind olvashatóságukat, mind hatástörténetüket. Milić od Mačve és Milorad Pavić egészében a legendák és (kvázi)mítoszok festői, illetve irodalmi „elbeszélésével” kitérnek a történeti értelmezés lehetősége és ellenőrzése elől, míg Darvasi novellái éppen legendák és (kvázi) mítoszok, szürreális mozgó- és állóképek, a fantasztikum megformálásával és váltig tartó ismétlésével a történelem, a történeti értelmezés irányába mutatnak, még akkor is, ha földrajzilag és történetileg alig igazolhatók. Amott a kitérés a történelem tekintélye elől egészében ideológiai(?) üzenetformát ölt, ezért „felzabálja” a művészetet, emitt az utalás a történelemre a lehetséges üzenetek (és ítéletek) törlése. Amott a háborúhoz „jelzőket illesztnek”, emitt „a háborús jelzők inkább seggtörlőkendők”. Schreiber nyilatkozik így a novella-sorozat bevezetőjében, mielőtt közölné, hogy a háborúra vonatkozó kérdésekre „csak” értelmezhetetlen történetekkel tud válaszolni, hiszen írónak tartja magát, és „jó ideje” mások is írónak tartják. Ezzel maradhat Darvasi szövegvilágának értelmezése, eltérően ismert vagy kevésbé ismert irodalmi és művészeti előzményeitől, láthatatlan forrásaitól és mintáitól, irodalom- vagy művészetközben.

Arról sem lehet megfeledkezni, hogy az intertextuális és interkulturális kötődések, szoros összefüggésben, mégis eltérően a szerb irodalmi és művészeti szövegköziségek példáitól, Darvasi háborús novelláinak helyszíneit az újabb magyar irodalom két domináns térleírásával – Krasznahorkai László *Sátántangójá*-val, valamint Bodor Ádám *Sinistra* körzetével – hozzák kapcsolatba. Krasznahorkainál a telep, Bodor Ádámnál Sinistra, Darvasinál az egész kötetet uraló Jankulevó, ahol a tömegsírok rejtőznek, leginkább azonban a Grábitelep kapcsolódik egymáshoz sárban és pizokban, lepusztultságban és reménytelenségben. A Grábitelep (das Grab) magyarul sírtelepnek (is) mondható, sőt a szó hangzása szerint szerbül (grob) ugyanígy értelmezhető. Úgy látszik, a visszatérés a történethez nem lehet meg a térszerkezetek hangsúlyos kiemeltsége nélkül. Mint ahogyan nem lehet meg a névadás rejtélyes jelentésformái nélkül sem.

A *Lyubisa Babuszov* (a Ljubiša végződése alapján női, a névadás gyakorlatában férfinév) című novella egyik jelenete – „Akkor tíz éve valaki a kocsma félhomályában háborús verseket szavalt a hős Marko királyfiról” – átvezet a szövegköziségnek egy másik, nem kevésbé szembetűnő változatába. Abba a változatba, amelyben a múlt, a hősi emlékek, a vélt és valóságos történelmi események és

hősök, legendák és mítosztöredékek időszerűsödnek a napi politikai elvárásoknak és igényeknek megfelelően. Nemcsak az irodalom, nemcsak a művészet egészében, festészet és színház, zene és film élt a folklorizáció gyakorlatával, hanem a háborús propaganda, a politika és publicisztika egyaránt. Ivan Čolović *Bordel ratnika* (Beograd, 2000) címen egész könyvet írt a közélet folklorizálódásáról, arról, hogy a hősi múlt valós és fiktív eseményei miként legitimizálták a nacionalista és populista ideológiát, hogy gengszterek és kétes múltú nemzetközi körözöttek hogyan öltöztek át nemzeti hősök szerepébe, hogy miként vált a Másik, az Idegen gyűlölete és üldözése napi gyakorlattá, hogy milyen módon sajátította ki a politika a népi bölcsesség bon mot-ait, szólásokat és szófordulatokat, hogy mindezt milyen „paraliteráris” formák és műfajok – sírfeliratok, gyászjelentések, emlékművek – kísérték. Arról végső soron, hogy miként hangolódott egybe az etnikai identitás az új nacionalista és populista ideológia diszkurzusával. A fent idézett mondatnyi novellajelenet ezt a szemantikai átváltást fogalmazza meg. Valójában azt a meggyőződést, hogy a délszláv harci tradíció szerint a hadba indulók és harcolók segítségére sietnek a harci kiáltásokban megszólított múltbeli hősök, Marko királyfi és mások. Ugyanebben a novellában egy „Zeusz nevű cigány” jövendőli, hogy „az Apokalipszisben Szerbia megsebzett öléből virág hajt ki, és már soha többé nem fog elhervadni”. Darvasi a háborús propaganda nyelvi gyakorlatát úgy írja bele novelláiba, hogy vélt és valós mítoszszilánkokat, legendatöredékeket formál át retorikai alakzatokká és képekké, jelezve, hogy a háborúnak külön nyelve és szóhasználat van, és hogy a háborús nyelvi alakzatoktól semmi sem idegen, a mítosz, a legenda és a hit alakzatai semmiképpen sem idegenek. Ám e nyelvi alakzatok mindig a banalizáció kereteiben jelennek meg, és képtelenek bármiféle dialógusra. Magukba zárkóztak, semmit, csak önmagukat hallják és hallgatják meg. Zárt kört képeznek, amilyen az a háborúra felkészítő kör volt, amelyen Lázár kenéz földi maradványait hordozták végig a „szerb földeken”, kijelölve azokat a területeket, amelyeken az elkövetkező évek háborúi zajlanak majd. Innen származtatható a háborús publicisztika és irodalom, a háborús művészet és történelemtudomány minden külső felé zárt beszédmódja. Ennek a beszédmódnak csak két minősítő jelzője van, a múlt dicsőítése és az ellenségkeresés.

Darvasi szövegformálása és diszkurzusa, minthogy irodalmi szövegalakítás és beszédmód, alapvetően eltér a háborús propaganda önlegitimáló beszédmódjától, formai és tartalmi önidentifikálásától. Sohasem mond fel teljes történetet, de mítoszok és legendák részleteit rendre beépíti novelláinak jeleneteibe. Nem rekonstruálja tehát a legendás és mitikus múltat, nyomait és jeleit lebegtetve helyezi át egyik novellából a másikba, felmutatva, hogy ilyen mozgó, meg mozgékony részletek mind sorra jelentésalakító kontextus után sóvárognak, és e vágyakozás közben ki is ürülnek, mert elveszítik eredeti helyüket, miként a Marko királyfiról szóló ének a kocsmái pálinkabűzben és miként az egész novellasorozaton átvonuló, a háborúzó országot szimbolizáló Milenka Carica nevű asszony óriás testéből

szívárgó vér, mely egyformán itatja át a múltat és a jelent, mintegy igazolva a Zeus nevű cigány jóvendőmondását.

„Legendák mindig maradnak, és akármi mozdulatból születnek” – áll a *Petrusa Carica* című novellában. Mintha éppen ez indokolná és igazolná Darvasi szövegformálását és képalkotását. Schreiber, még ha jelen van is a filmforgatás közben Jakulevót ért légitámadáskor, nem szemtanú. Schreiber mint Darvasi elbeszélője, aki különbözik a novellák elbeszélőjétől, szövegek tanúja: neve első jelentésének megfelelően mítoszt idéző festményeket másol, mások beszédét és szavait idézi. Úgy beszél, ahogyan a háborús évek „beszéltek”. Miközben nem is gondol arra, hogy lerántsa a leplet erről a beszédmódról. Úgy teremt irodalmat, hogy történetrészeket és motívumokat, jeleket és jelentéseket lebegtet át egy mélységesen elbizonytalanított én-elbeszélés beszélője és elbeszélője diszkurzusán, amit végső soron tiszteletre méltó következetességgel konzervatív módon tesz műfajfüggővé. Ezért mondható, hogy a *Szerezni egy nőt* elbeszélései *A könnyemutatványosok legendája* árnyékában született mű ugyan, de ezen túlmenően az intertextuális és kultúráközi pozíció tematizálásának, a referenciális olvashatóságnak példája is.

KULCSÁR-SZABÓ ZOLTÁN

Tautológia és időbeliség (Borbély Szilárd)

Borbély Szilárd költészete egy olyan, önmagát pozícióinak szélsőségsége által életben tartó vitában került a kilencvenes évek magyar irodalmi nyilvánosságának látókörébe, amely az – (ezúttal) percepció folyamatként felfogott – olvasás irritációjának meglehetősen általános élményét igyekezett feldolgozni. Az ezt kiváló mű, a *Hosszú nap el* című jambikus „hosszúvers” (1993) poétikai sajátosságai – még ha csak első megközelítésben is – legalább annyira nyilvánvalónak látszottak, mint amennyire zavarba ejtették a támpontjait újrendezni kényszerülő kritikai ítélethozatal. A – metrikai, lexikai, illetve retorikai – monotónia tapasztalata egy olyan, variatívnak, ismétléseelvűnek (iteratívnek), részint esetleg permutatívnek nevezhető szövegszervező elvre mutatott ugyanis vissza, amely annak ellenére tűnt valamelyest idegennek az új magyar költészet bevett leíró-csoportosító paradigmáiban, hogy ezek eszköztárával leírhatónak látszott. Ez az ellentmondás (amely a fiatal szerzőt felkarolni siető nagynevű pályatársak némelyikét a mindenkori kritikai eszköztár alkalmatlanságának gyors kihirdetésére készítette) nem teljesen független attól, hogy Borbély költészetének jellegzetes ismétlő(dő) effektusai a hangzás és a szöveg- vagy írásszerűség szintjén egyaránt regisztrálhatók és reflektálódnak is, amit azonban nem volna célszerű hangás és szöveg, beszéd és írás ősi egységének helyreállításaként értékelni, annál is kevésbé, mert Borbély későbbi kötetei arról tanúskodnak, hogy az, ami e szinteket egymáshoz kötheti (a szabály és a szabálytalanság dialektikája), számára sokkal inkább a jelentés (létrejöttének) problémáit helyezi előtérbe.

Az ismétlődés és a variáció grammatikai és szintaktikai effektusai (az interpunkció hiányától a rendkívül gyakori szóismétléseken át az agrammatikalitásig vagy a szintaxis elbizonytalanításáig) mintegy rávetíthetők ugyan a költői nyelv hangzó síkjára (metrikai – elsősorban jambikus – monotónia, bizonyos magánhangzók dominanciája egyes versekben, verstani és bizonyos szintaktikai szabályok konfliktusa az enjambement-ban stb.), ám az ezúton elképzelhetővé váló szimbolikus egységnek nemcsak a véletlenszerűség elve mond ellent, hanem az is, hogy bár Borbély szinte tobzódik az önreflexív költői gesztusokban, ezek döntően a grammatika és az írás szintjén, azaz elsődlegesen az olvasás, és nem például a képi vagy zenei percepció feladataként jelennek meg (Borbély ezzel a képiességében redukált, mégis önreflexív líra Magyarországon terjedelmileg elég csekély, jelentőségében mégis kikerülhetetlen hagyományához kapcsolódik).

Mint. minden. alkalom. című, legkövetkezetesebben komponált kötetében (1995) Borbély elsősorban az én, a lírai szubjektivitás problémájában jelöli ki ezt az önreflexív jelentésszintet,¹ amely a kritikai recepció számára a későbbiekben a legkövetkezőbb szálnak bizonyult ebben a költészetben, és amely elég nyilvánvaló is ahhoz, hogy elvonhassa a figyelmet egyéb, a szövegek megértését legalább ilyen mértékben meghatározó tényezőkről. Nem nyújt viszont magyarázatot például a kötet címre, amely mint a gyűjtemény egyik leginkább számon tartott erénye, az egységes szerkesztés szempontjából aligha minősíthető esetlegesnek. A cím kettős szintaktikai olvashatósága (amelyet az a körülmény emelhet ki és láthat el a szükségszerűség mozzanatával, hogy a kötet egyetlen, rendszeresen használt interpunkciós eszköze az egyes verseket lezáró pont) egyrészt az ismételtettség vagy helyettesíthetőség elvére irányíthatja a figyelmet, másrészt viszont olyan nyelvi elemek sorakoztatására, amelyeknek jut bizonyos szerep a versszövegek önprezentációjában is.

Mint azt a cím ily módon is sugallhatja, Borbély ezen kötetében fontos feladat jut a különböző nyelvi kötő-, viszonyító vagy módosítóelemeknek, illetve – egyáltalán – egy olyan lexikai rétegnek, amely kitüntetett szerepet játszik a közlemény referencialitásának deiktikus rögzítésében, aktualizálásában. Rögtön a kötet első verse színre viszi a nyelv ezen dimenziójában rejlő ismert problematikát, egy teljesen mechanikus, lényegében egyetlen logikai állítás összefüggéseit variáló szöveg formájában. Mint azt a szöveg első (formailag, az írásjelek alkalmazása, a szintaktikai séma újramegzései, illetve a nagybetűs sorkezdetek által jelölten) elkülöníthető egysége példázza („Ahogy most itt megyek / már sokszor mentem itt / most mégsem úgy megyek / mint máskor menni szoktam,”), a vers oly módon szakítja el a – stílusosan teljességgel hétköznapiak nevezhető – kijelentést egy (bármely) szituatív kontextus szabályaitól (vagyis: azáltal jelzi bizonyos diszkurzív szabályok, keretek felfüggesztését, vagy transzgresszióját – aminek bekövetkezése talán a vers létrejöttének legalapvetőbb feltétele), hogy felismerhetetlenné teszi a hely-, idő- és módhatározószók deiktikus komponenseit, amelyekről a vers egészéből sem nyerhetők információk. Ez a jelenség, bizonyos irodalomelméleti tematizációival összhangban, ebben a versben sem pusztán arra hívhatja fel a figyelmet, hogy Borbély költészete ezen a szinten is a szöveg beszéd- és írásszerűségének összefüggéseiben, illetve konfliktusaiban rejlő inspirációkról tanúskodik (hiszen a szöveg csak – a beszéd jelenvalóságának illúzióját igénylő – referenciális intencionalizálásában nyeri el és teszi hozzáférhetővé önnön deiktikus struktúráját), hanem arra is, hogy a költemény visszautalása önnön nyelvi anyagára, materialítására (ami minden költészet legjelentősebb önreflexív mozgásként fogható fel) a nyelv egy olyan rétegét helyezi előtérbe, amelyet eszközszerűsége, már-már mechanikus szabályszerűsége tüntet ki, amely tehát radikálisan kivonja magát például az aktuális használat általi egyénítés stílussteremtő lehetőségei alól. Ennél is fontosabb lehet azonban, hogy az írás, a lejegyzés által kitörölt deixis, amely ezzel valójában csak arra a papírlapra vonatkozhat, amelyre rákerült, éppen ezért hamisnak sem nevezhető,² pusztán önnön nyelvi feltételét (anyagát és grammatikai sza-

bályait), illetve funkcionalitását prezentálja, amit az ilyen elemek visszatérő sorakoztatásának effektusa a versben („Ahogy most itt”, „most mégsem úgy”, „mint akkor ahogy”, illetve – még szembevetőbben – a nyitóvers egyik párdarabjában, az [*ahogy így*ben: „ha úgy ahogy megyek / mint így talán hogy most / akkor nem úgy megyek / ahogy mint már így most.”) ráadásul a szintaxis háttérbe szorításával, valóban pusztá felsorolásként tesz érzékletessé.

Az összetett mondatok létrehozásának idevonatkozó grammatikai szabályait végiggondolva az is láthatóvá válik, hogy a szöveg kitüntetett határozószavai a pragmatikai és referenciális kontextus kiiktatásával is belépnek egy tropológiai mozgássorozatba, ez azonban paradox módon némiképp tautologikus egymásrautalásokat állít a hiányzó deixis helyébe: maradva a vers imént idézett nyitányánál, könnyen észrevehető, hogy az első két sor szintaxisának „mélyszerkezetét” éppen az a módhatározói funkció alakítja, amely a 3. sorban az „úgy” szóban tör felszínre, míg az erre következő sor tagmondatának „mint”-je éppen a verskezdő „ahogy” grammatikai helyettesítése lehet. Ezt a helyettesíthetőséget a lexikailag erőteljesen redukált szöveg végig fenntartja, méghozzá az időbeliség dimenziójával kibővítvé: nyilvánvaló ugyanis, hogy a „mint akkor” visszatérő szókapcsolat a hasonlítás mozzanatát az időbeli deixisével kapcsolja össze,³ ami egyben aktualizálja az „ahogy” (jelenre vonatkozó, az – írott – szövegben tehát üres) időbeli deiktikus használatát, s így az „ahogy most” szókapcsolatban szunnyadó redundanciát, illetve felcserélhetőséget is feltárja.

A szöveg „monotóniájának” effektusa ezzel lényegében arra a redukált, ám e korlátoltságában egyben meghatározatlan grammatikai mechanizmusra utal vissza, amely két lényeges komponensben ragadható meg, melyek Borbély poétikáját tágabb értelemben is jellemezhetik. Egyfelől tehát a nyelv referenciális funkciójának azon „poetizálásában”, amely során ez a funkcionalitás az (élő)beszéd általi meghatározottságának és az írás általi kitörlésének konfliktusában váratlanul önreferensként formálódik újjá, másfelől pedig e folyamat időbeli vetületében. Ez utóbbi azért jelölhető ki e sajátos textuális praxis egyik tétjeként, mert a deiktikus tautológiák éppen az időviszonyok szembeállítását zárják ki, pontosabban üresítik ki a versben: ez ugyanis csak grammatikai paradigmák ismételt citációjaként („megyek” – „mentem” – „menni szoktam”), illetve – a törölt vonatkoztatási keret miatt – önnön funkciójukat betölteni képtelen konkréciók formájában („annyiszor” – „most”, „máskor” – „akkor”) következhet be. A grammatika mint absztrakt szabályrendszer iránti feltűnő érdeklődés Borbély költészetében⁴ innen nézve tehát mindenekelőtt kifejezés és eszköz, megszólalás és nyelvtan divergenciájának összefüggésében nyerhet értelmet, részint a kötet cím egyfajta megfejtésének irányát is kijelölve. A deiktikus referencia problémája ugyanis aligha függetleníthető a megszólalás (vagyis egy szöveg használatának) alkalmosszerűségétől, illetve attól az ellentmondástól, amely az ekképp kiüresített pragmatikai környezet esetén a megnyilatkozás „alkalma” és eszközeinek „minden alkalommal” azonos funkcionális univerzalitása között létesül, és amely végső soron a beszéd, a megszólalás szövegbeli nyomának szükségszerű eltűnte-

tésével, s ezzel együtt a megszólalás elkerülhetetlen utólagosságának (pontosabban: hozzáférhetősége utólagosságának) felismerésével kénytelen szembesülni. Mindez természetesen, még a vers kitüntetett kötetbeli pozíciója ellenére sem annyira önmagáért vagy akár az (önmagában nem oly hatékony) kötetnyitó vers lehetséges interpretációi miatt lehet érdekes, csupán egyfajta horizontot nyithat Borbély alapvető költői problematikája (a lírai én, illetve a dolgok jelentésszerű létezésének viszonya az időbeliséghez és a nyelv személytelenségéhez) számára.

Ezen a ponton természetesen aligha hagyható figyelmen kívül az a körülmény, hogy – amint azt a kötet cím szintén kiemeli – Borbély egy olyan retorikai alakzatot állít (poétikailag és tematikusan egyaránt) középpontba, amelyet – mint azt legegységelműbben Gottfried Benn nevezetes előadása példázza – néhány kivételtől (például a Benn által is elismert és egyébként éppen Borbély számára is kitüntetett jelentőségű Rilke, a magyar irodalomban pedig vélhetőleg Pilinszky költészetétől) eltekintve – inkább távolítani, mintsem közelíteni szokás a modern vagy posztromantikus lírát jellemző költői eszköztárakhoz: a hasonlatot,⁵ amelyet a retorika hagyománya gyakran a jelentésbővítés attribútumával tüntet ki és választ el a jelentés cserélhetőségén vagy átvitelén alapuló tropológiai rendszerektől. Egy – legalábbis rendszerezését tekintve – újnak szánt retorikaelmélet például azt a momentumot emeli ki (s nyilván ebben látta Benn „az alkotói transzformáció törését” is), hogy a hasonlatban „az egymásra vonatkoztatott minőségek megmaradnak eredeti jelentésükben, értelmükben”.⁶ Ez a – nyilvánvalóan árnyalható – megállapítás jelen gondolatmenet összefüggésében két fontos elemet tartalmaz: az egymásra vonatkoztatás műveletének alapvetően szintaktikai karakterét, illetve az – ennek láthatóvá válását egyáltalán lehetővé tevő – szószerintiség egyfajta megőrződését, amelyeken keresztül megteremthető a kapcsolat a Borbély poétikájában a deixis példáján megfigyelhető mechanikus, tautologikus effektusokkal.

A Borbély-versek némiképp gépies (vagy gépszerű) textualitása⁷ gyakran a központosítás elhagyását kihasználva többértelműsített szintaktikai struktúrák véletlenszerű, és alapvetően „jelentéselőtti” játékaként inszcenírozódik, ami éppen a nyelvi kapcsolóelemek olyan „kibillentésében” mutatkozik meg, mint például a „mint” említett kettős grammatikai szerepkörének érzékelhetővé tételében. Ez egy olyan összefüggést is feltár, mely szerint a nyelv személytelen, de nem szabálytalan szintaktikai aktivitása éppen hogy a versek lexikai anyagának szószerintiségéhez való kíméletlen ragaszkodást írja elő a jelentés egyetlen érvényes, „maradandó” megragadásának feltételeként, ebben az irányban elmélyítve a tautologikus szerkezetek már regisztrált jelenlétét. Különösen szembetűnő ez a *Mint. minden. alkalom.* számos olyan darabjában, amelyek egyszerre tematizálják is a hasonlat jelentésteremtő- vagy -azonosító teljesítményét. Például *[az én az mindig* kezdetű szövegben⁸ a szintaxis uralhatatlanként prezentált működése úgy helyezi különböző hasonlatokba az „ént” mint a lírai szöveg legfontosabb deiktikus elemét, hogy az a hasonlat „tárgyaként”, „hasonlítottjaként”, végrehajtójaként, sőt magával a hasonlattal azonosként is megjelenik a szöveg különböző

szintaktikai tagolásaiból (lényegében az aktuális mondattagolás lehetőségeiből) kibontható, némiképp „hypogramma”-szerű kijelentésekben („a hasonlatnak tárgya én vagyok”, „[...] én vagyok / a hasonlítottja a hasonlatnak”, [...] a hasonlatnak / aki vagyok [...]”, „[...] én nem hasonlítok / a hasonlatban mintegy hasonlattal / az énhez mindent [...]”), amelyek a verszárlatban a hasonlat tautologikus szerkezetében futnak össze („az én mint én [...]” – érdemes megfigyelni, hogy itt a „mint” egy harmadik, valóságos állapothatározóinak nevezhető szerepköre is működésbe lép, méghozzá oly módon, hogy visszacsempészi a deixis problematikáját a tautológiába is), ez azonban – mint azt a szövegbe „rejtett” vagy általa felkínált egyik megállapítás már korábban („[...] én nem hasonlítok / a hasonlatban mintegy hasonlattal / az énhez [...]”), illetve a verszárlat sorhatárok mentén tagolt olvasata szerint a 9. sor („az én mint én úgy hasonlít a másra”) jelzi – éppen az „én” egyénítő, azaz deiktikus működését vonja kétségbe. A hasonlat tehát ebben az összefüggésben is arra deríthet fényt, hogy Borbély költészetében a nyelv deiktikus és grammatikai struktúrája a dolgok megnevezhetőségének, illetve azonosíthatóságának szegül ellene, vagyis a helyettesítés (reprezentáció) általi megragadás lehetőségét felfüggesztve a tautológia paradox vagy üres azonosságát engedi csak érvényre jutni: a jelölő szó szerinti azonosságát önmagával.

Ezt a felismerést pontosíthatja az *[a' mintha'* kezdetű darab két intertextuális hypogrammája: a szöveg nyitánya („A hasonlat az olyan mint például / a rózsához hasonló rózsaszínt / hasonlítom a rózsához megint”) a hasonlat létmódját Gertrude Stein nevezetes sorát („A rose is a rose is a rose is a rose”) megidézve hozza kapcsolatba az azonosság tautologikus állításával, a befejező sora („minden ami elműlő a mint’.”) pedig a *Faust* zárlatának híres gnómájára („Alles Vergängliche / ist nur ein Gleichnis;”) emlékeztetve szituálja újra időbeliség és hasonlóság/azonosság rejtélyes feltételrendszerét a „mint”-ben.⁹ A „hasonlat” egyik hasonlítója a versben a „változás”, melynek példáiként „a kézírás az arc egy piros virág / meg a mosoly [...]”, azaz az elműlés, befejeződés és az egyediség, ismételhetetlenség konnotációit egymáshoz kapcsoló kifejezések sorakoznak (a „piros virág” emellett nyilván visszaüt a Stein-parafrázisként felfogható nyitányra), amivel egyrészt megint egymáshoz láncolja, és az azonosság mozzanatait („rózsa” – „rózsaszín” – „piros virág”), másrészt magát a „változást” hasonlítja a – tautológiaként formalizálódó – hasonlósághoz. A kötet hasonlatra épülő retorikai arculata tehát azonosság és különbözőség egymást feltételező és törlő viszonyára hívja fel a figyelmet, azt sejtetve, hogy ez nem lehet független a nyelv kontrollálatlanlanságának szintaktikai természetű tapasztalatától. A hasonlóság felismerésének mechanikus, helyettesíthető mintái a kötetben (amelyeket *[a boltbevásárlás* című vers sorai mintegy emblematikusan példázhatnak: „élelmiszeremésztozgép vagyok / a próbabábura hasonlítok”) azt sugallják, hogy Borbély költészetének retorikai önprezentációjában az alakzatok jelentésbővítő vagy -módosító szemantikai teljesítménye pusztán pillanatnyi érvényhez jut, a nyelv azonosító-megnevező ereje mintegy visszahúzódik a szószerintiség és a grammatika személytelen funkcionalitásába, ahogyan a „próbabábu” hasonlító szerepkörét is alááshatja

azon tulajdonsága, hogy lényege vagy „jelentése” éppen a hasonlóság funkciójában rejlik. A hasonlat kiemelt kompozicionális szerepének sejthetőleg szintén itt ragadható meg az igazi költészet- vagy retorikatörténeti tétje Borbély számára, amennyiben ez a nyelvi autoreferencialitást a *Mint. minden. alkalom.* poétikai keretei között szükségszerűen tautologikus szerkezetüként engedi megmutatkozni, hiszen a költői nyelv materialitását a nyelvi – retorikai vagy grammatikai – eszközök sajátos tárgyszerűségében teszi hozzáférhetővé, új értelemmel gazdagítva mintegy Fónagy Iván megítélését, aki szerint a hasonlat „tárgyilagos a szó szoros értelmében”.¹⁰

Innen rákérdezve az időbeliség problémájára Borbély költészetében ismét megkerülhetetlennek bizonyul az „alkalomszerűség” tematikus súlypontja. A központozás hiánya – mint azt az *én az mindig* és a hozzá hasonló szövegek láthatóvá tehetik – a szintaxis (mechanikus) szabályszerűségét és (effektív) véletlenszerűségét szembesítik egymással, ami az írás- és beszédszerűség – Borbélynál mindig kulcsfontosságú – viszonyát illetően is jelentéssel lehet: a „hasonlatra” vonatkozó állítások sokasága az idézett versben ugyanis olyan egymást törölő logikai és ritmikai tagolási műveletekre mutat vissza, amelyek így együtt csakis az írás (bizonyos szintű) alinearitásában érvényesülnek, hiszen a beszédben szükségszerűen bekövetkező szintaktikai restauráció elkerülhetetlenül szelektál a lehetséges tagmondatok között. Vagyis a szöveg végső soron önnön (beszédbeli) „alkalomszerűségére” visszamutató lejegyzésként mutatkozik meg az olvasásban, ami egyben úgy is felfogható, hogy az írás sokat emlegetett nyomszerűsége itt a szöveg értelemhez jutását már mindig utólagosan prezentálja, a szöveg lehetséges használatának olvashatatlan lejegyzettségeként, inskripcióként.

A dolgok egybeesése önmagukkal (illetve a dolgok jelentésének egybeesése a dolgokkal), ami a kötet több helyén egyfajta költői „program” tétjeként jelenik meg (például: „Azt keresem mi pusztán ön maga” – [*azt keresem mi*]), éppen ezért mindig egyben előfeltételez egyfajta megfosztottságot, utólagosságot is. Az utólagosság ezen képzete figyelhető meg a kötetet behálózó motivikus utalássorok és tematikus ismétlések egyik rendszerében, amely az „ugyanaz” kifejezés köré rendeződik. Az *[ars image]* („Nem az vagyok csak az vagyok ki látszik / az egymás után utáni vagyok / a láthatatlanból ami még látszik / a versbe írt valóságos sorok / ban látható ami csupán csak látszat / az eltérített jelentés a hangkép / a kiejtésből adódó feszültség / hogy mégsem az ami az ugyanaz / a betűkben a hang a hangba dal / a szó képétől ami elhajol / és közöttük ott valakit találhat / ki majd gondol egy némán olvasó / mert én vagyok nem én vagyok a szó.”) például a „látható” és a „láthatatlan” ellentétének mintája mentén a – szó legszószerintibb értelmében – látható íráskép és a hangzás köztes terét jelöli ki az önazonosság – bizonyos fókig – fiktív helyeként (ezt a „találhat” és a „kitalálhat” szavak szembesülése jelezheti a 11–12. sorok kettős szegmentálhatóságában), ami azonban voltaképpen nem is annyira térbeli, mint inkább időbeli (a szókép „tartóssága” és az [el]-hangzó alkalomszerűsége közötti) különbözőségekre utal. Az [*a hasonlít a* című, szintén a hasonlóság képzetét variáló vers viszont éppen ezt a különbözőséget

azonosítja a hasonlattal („az ugyanaz amíg majd ugyanaz lesz / nem időbeliség hanem hasonlat”), vagyis a hasonlatot nevezi ki azon helynek, amelyben a dolgok önzonossága – paradox módon – megvalósulhat. Minthogy azonban a hasonlatot Borbély rendre a tautológiához közelíti, s mint azt az itt is megjelenő kontextualizálatlan, és éppen ezért üres deixis is jelezheti, ez megint csak nem választható el a nyelv lecsupaszított tárgyiasságának sajátos temporalitásától.

Ha ugyanis a hasonlat retorikai eljárásának kulcsszava, a „mint” Borbély kötetében egyszerre hozza játékba a költői jelentésmódosítás, a kijelölő azonosítás, illetve az időviszonyok nyelvi jelzésének dilemmáit, akkor azt aligha lehet függetleníteni a lejegyzés (azaz az írás és a hangzó beszéd) és a jelentés reflektált kölcsönviszonyainak poétikai teljesítményétől. Borbély költészetének hangsúlyosan (az interpunkció hiánya, üres deiktika, agrammatikalitás, elliptikus mondatalkotás stb. által) de pragmatizált szövegtere a végtelen meghatározottság és az örökös ismétlődés elveit kapcsolja össze: ez ugyanis az írott szöveg jelentéstől való függetlenedésével, pontosabban a jelentés alkalmoszerűségével arra világít rá, hogy ez a líra elutasítja a nyelv organikus felfogását, hiszen – éppen a használat elvének univerzalizálása révén – annak mechanikusságát előfeltételezi, amivel (a mai magyar költészetben távolról a kései Petrivel rokoníthatóan) a nyelv alapvetően tautologikus szerkezetére következtet, hiszen a szót csupán különféle használatainak elkopott nyomaként, a jelentést mindig már múltbeliként tételezheti. Ezt emelheti ki a kopottság tematikus súlypontja a kötetben, például a kézmosások elmosott, „olvashatatlan” nyomait magán viselő, „múlttá kopott” szappan a *[mint frissen mos című szövegben, vagy a „néhány kopott beszédfordulat”* igencsak kopott beszédfordulata a *[nem mondomban, amely zárlatában egyértelműen a múlthoz köti a jelentés létmódját: „emlékezni már maga is egy emlék / hogy lehet még hogy van ami maradt / ugyanaz lett pedig csak közbe jött / a közbe jött dolgok között bejött / az értelem amely utólagos / majd kiderült mint gesztusok szavak közt / utólag kapnak magyarázatot / egy semmi kis mosoly egy rándulása / a homlokon egy belelógó hajszál / hogy mégis ennek jelentése volt.”* Ugyanakkor, mint azt a deixis, vagy – tágabb értelemben – a nyelv eszközszerűségének fontos önreflexív potenciálja jelezheti, az írás „utólagosságában” éppen a jelentés megsokszorozásának vagy törlésének azon feltétele válik érzékelhetővé, amelyet csak a használat, a mindenkori „alkalom” fed el: a nyelv személytelen operativitása. A szintaktikai és poétikai (prozódiai) gépezet látens (és a nyelv uralhatatlanságának az ezredvégi magyar költészetben visszatérően tematizált tapasztalatától aligha független) önértelmező metaforája egyrészt tehát a jelentés véletlenszerű és pillanatszerű létrejöttének mozgására irányítja a figyelmet, másrészt viszont ezt mindig az utólagosság, nyomszerűség létmódjába utalja. Így a nyelvi önreferencia itt lényegében a nyelv jelentés „előtti” és „utáni” állapotait másolja egymásba, rávilágítva arra, hogy bár a költészet valóban képes elvezetni a nyelv mindennapi használat elől elzárt dimenzióihoz, ezzel azonban nem juttat pozitív ismeretekhez, hiszen nem tehet mást, mint hogy ismételten megállapítsa azok idegenségét.

1 Pusztán egyetlen ideidézett példaként lásd: „Az én a versben nyelvtani személy / a nyelvtani személy a nyelvben él / a versben élő nyelvtan itt személy / a versben is a nyelvtanén beszél / a nyelvtanénem nem teljes személy / az én személytelenjéről mesél / személyem részben nyelvtani személy / a vers személytelenje elbeszél / belőlem lesz a nyelvtanban személy / a nyelvtanénemben a vers megél / az én e versében nyelvtan 's személy.” (*Jaz én a vers*)

2 E nyelvi problematika teoretikus vonatkozásaihoz lásd Paul de Man különböző Hegel-olvasatait, elsősorban: de Man: *Hypogram and Inscription*. In: P. de M.: *The Resistance to Theory*. Manchester, 1986. 42.

3 A „mint” ezen kettős grammatikai funkciója több értelemben is fontos szereppel bír a kötetben, amit az annak címéből kibontható olvasatok viszonya mellett több vers expliciten is megmutat, például: „a versben én is esendőbb vagyok / mint bármikor és ez nem egy hasonlat / időhatározói mellékmondat”.

4 Alighanem ebben az összefüggésben jelölhető ki a több versben (például: *[a sakktáblán, [a sakkművész]* visszatérő sakkjáték motivikus hangsúlyának kompozitorikus szerepe a kötetben.

5 Vö. Gottfried Benn: *Líraproblémák*. Holmi 1991/8, 956. Pilinszky hasonlatairól lásd Bányai János: *Hasonlattípusok Pilinszky János költészetében*. In: B. J.: *A szó fegyelme*. Újvidék, 1972, illetve Danyi Magdolna: *Hasonlattípusok Pilinszky János költészetében*. In: Szathmári István (szerk.): *Hol tart ma a stilisztika?* Budapest, 1996.

6 Gáspári László: *Egy új retorika- és stíluselmélet vázlatja*. In: uo., 66.

7 A „szöveggép” metaforájának az újabb teoretikus diskurzusokban betöltött, jelen gondolatmenet számára is bizonyos jelentőséggel bíró szerepéhez lásd: Jacques Derrida: *Freud und der Schauplatz der Schrift*. In: *Die Schrift und die Differenz*. Frankfurt, 1985², 334–335., 345–346.; de Man: *Allegories of Reading*. New Haven, 1979. 268., 294–299.; G. Bennington: *Aberrations: de Man (and) the Machine*. In: L. Waters–W. Godzich (szerk.): *Reading de Man Reading*. Minneapolis, 1989.

8 „Az én az mindig hasonlíthatatlan / a hasonlatnak tárgya én vagyok / a hasonlítottja a hasonlatnak / aki vagyok én nem hasonlítok / a hasonlatban mintegy hasonlattal / az énhez mindent hozzápróbálok / mindenféle lapos gondolattal / könnyen készíthetők hasonlatok / az én mint én úgy hasonlít a másra / mint hasonlat hasonlíthat egymásra.”

9 Ha máshol nem, itt egyértelművé válik, hogy a hasonlat a – példázatos – helyettesítés, a „láthatóvá/megérthetővé tétel” teljesítménye mentén is tematizálódik Borbélynál, azaz nemcsak a „Vergleich”, hanem a „Gleichnis” értelmében is. Érdeemes volna eljárásni annak lehetőségével is, hogy a *Mint. minden. alkalom.* kiterjedt nő-, nőiség-tematikája nem közelíthető-e meg – a *Faust*-idézet által motiváltan – az „Ewig-Weibliche” egyfajta „profán” újraolvasásaként vagy -írásaként is.

10 Fónagy Iván: *A költői nyelvről*. Budapest, (é. n.) 268.

Bagatell?

Hány kötet, hány díj hitelesíthet, igazolhat egy író? Barnás Ferenc első regénye, *Az élősködő* (Kalligram, 1997), provokatív esemény volt. A szerző nem sóvárgott a beérkezettség állapotára, bár amikor díjat kapott, nem sokkal második regényének megjelenése után, szelíd elégedettséggel nyugtázta, hogy eszerint az „áttörés” sikerült.

Fürkésző figyelme elől nem térhet ki az sem, aki csak közvetve kerül ismeret-ségbe vele: az ilyen másodlagos helyzetben is kiváltja azt az érzést, hogy a pillanatnyi jelenlétében hiábavaló az imponálni akaró, kozmetikázott, megszépített reakció. Csendes természetességgel érdeklődik önmaga és mások viszonyai iránt, megadja és megtartja az önkéntelen megnyilvánulás szabadságát. Aki viszont ezen a zónán belül hibázik, arról a megfigyelés már Barnás Ferenc potenciális birtoka. Az új kötet, a *Bagatell* (Kalligram, 2000) ennek az érdeklődő figyelemnek, regisztrációs készségnek a könnyen mobilizálható, fölényes biztonsággal alkalmazott rendszere. Gondolati, logikai tartománya szinte komputerizált, és mégis eleven, irigylésre méltó tapasztalategyüttes. Önmagát „mániákus megfigyelőnek” tartja, ez a vele született, spontán készség többirányú tehetséggel és műveltséggel társul. Hittel azonosult tudományos kutatói érdeklődésével, volt az Akadémia Irodalomtudományi Intézetének pedagógus-ösztöndíjasa, írt doktori értekezést Hermann Hesséről, tanított magyar irodalmat zenei szakközépiskolában, mindeközben képzett zeneértőként ragaszkodott kivételes hangszeréhez, a fuvalához. Személyiségét nem váltogatta, életformáját viszont igen. A naptári munkaévet két része osztotta: kilenc hónapig tanított, három hónapon át viszont Nyugat-Európát járta hangszerével.

A pódiumzenélés nem vonzotta, ő a rögtönzött nyilvánosság mellett döntött. A hangversenytermek konvencióit a kockázatos, eredeti megfigyelésekre alkalmas önállósággal cserélte fel, miközben tudásával, emberismeretével figyelte önmagát és azt a viszonyrendszert, amelyet ez a helyzet teremt. A második regény ennek a tapasztalathalmaznak a rendezése, olyan veszélyesen ambivalens irodalmi forma, amely azzal különbözteti meg önmagát (egyszerre mint narrátor-szerző s mint mű), hogy a bennfentes és a kívülálló, a nyertes és a vesztes, az erős és az esendő nézőpontját egyaránt alkalmazza. Miközben tudhatjuk, hogy a különleges készségekkel rendelkező író-narrátor műve érdekében eszközzé degradálja tehetségét, intelligenciáját, s élvezettel kísérletezik – saját, kiszabott időtar-

tamán belül is – ezzel az életformával. A téma tehát ritka tökéletességgel találta meg szerzőjét, biztonsággal állítható, hogy egyik is, másik is a különlegességek közé sorolható. Életforma, intelligencia és az irodalmi rögzítés akarata találkozott.

De hogyan közelíthető meg ez a tapasztalat, ha az a regényformába illesztett alkalom? A szöveg kaméleontermészetű, uralkodik rajta a szerző joggal gőgös szerénysége: a különálló részletek huncut puritanizmusa az álruha, együttesük pedig a bonyolultabb jelentés teste. A tágabb jelentéstartalomba illeszti be – sokszor szinte pontszerűen – a számtalan apró eseményt. Sűrű szövetű a szöveg, ket-tős bilincső, mégis megőrzi rugalmasságát. Olyan elemekből állítja elő, amelyek akár önállóan is sértetlenül kiemelhetők, behelyettesíthetők, illetve egy építményszerű szövegeseménnyé formálhatók. Ezt nem zavarják meg a tetszőleges, de valójában dramaturgiai alapon megkomponált időrendcserék sem. A közvetített jelentés- és eseményrepertoár olyan dús, sokszínű, hogy hatása messze túlnő a kötet tényleges terjedelmén, virtuális méreteket ölt. Kérdés, hogy ennek hol lehetnek a határai?

Az egyik, az egyszerűbb biztosan ott, ahol a pillanatnyi befogadó megkísérli realizálni, mit is közölnek vele. Akkor elsősorban az foglalkoztatja, hogy ki kivel kísérletezik. A magát utcai fuvolaművésszé degradáló muzsikussal a közönsége, vagy ő ezekkel az ad hoc közösségekkel? A regény az utóbbi feltevést igazolja. Még akkor is, ha a narrátor azt sem tagadja, hogy ezek az évenként két-három hónapig tartó ideiglenes státus-inkognitók bizonytalanok, megalázók, sőt nem ritkán életveszélyesek. Meg kell tanulni az életben maradás és a beilleszkedés módját, ki kell térni az automatikus hatósági gyanúsítás elől, meg kell találni a hétköznapi higiénia feltételeit a lakókocsivá átalakított Volkswagenban és azon túl is. Úgy kell kiválasztani a fellépés színhelyét, hogy ne csak az akusztika legyen megfelelő, de rivális zenésztárs se üldözze el onnan. Utána pedig, ha sikere volt, annak aprópénzes profitját úgy kell tudnia beváltani még Svájcban is, hogy ne higgyék, egy feltört automata volt a forrás. Az már előkelőbb szituáció, ha jómódú polgárok hívják meg az ünnepi hangulat emelésére, de ekkor is van komilfója a honorárium elfogadásának: a megalázóan odalökött százmárkásokat az átnyújtó jelenlétében szükségeltetik apró darabokra tépni. Ilyenkor a zenész és a magánember egyszerre cselekszik. Mint akkor is, amikor az utcán a véletlenül összegyűlt közönségnek játszik, figyeli az arcokat, s a feléje irányuló kokettáló üzenetekre is reagál. A szereplés része a külső megjelenés is, végletes a skála: a selyemfűs megjelenés a „barokk strici” benyomását kelti, az enyhén borostás, lezser külső pedig az utcai koldussal helyezi egy sorba.

Sokféle rétege van a regénynek. Az emberismereti anekdoták fölé nőnek a hivatással, különösen a művész státusával kapcsolatos észrevételek. Nagy a távolság a koncerttermekben és az utcán játszó művész között, de az utóbbi a szabadabb, a konvencióltanabb, még ha kell is hozzá némi mazochista kíváncsiság.

A koncertközönség legravaszabbikának a hivatásos zenészeket tekinti. Hozzájuk képest ártatlan a zeneértő sznob vagy a tételkedő beletapsoló amatőr. Az ut-

cai hallgatók némelyikét még esendőnek is látja, hiába véli úgy az illető, hogy éppen ő jótékonykodik. Hiszen ennek is meglenne az illemtana, csak ezt nem is annyira tudni, mint érezni kellene. Ebben a vonatkozásban a nyugat-európai kultúra sem tökéletes.

Kinek, mikor és mit kell játszani? Sziporkázó boldogsággal írja le a szerző az utcai, alkalmi fuvolaművész változatos menüjét a melankolikus gyászmise-repertoártól a fokozatosan vidámodó műsor-összeállításig.

A *Bagatell* a vallomás, a megfigyelés és az anekdota együttese, belső beszéd és közérzetpróza. Részletei különleges esettanulmányok. Az irodalmiasított, fikciós, lüktető ritmusú szövegen átüt a valóságos tapasztalat ereje. Kölcsönhatásban van ez a két mező, a forrás és annak átváltoztatott alakmása. Az adatgazdagság nem tompítja a regényértéket, a hitelesség viszont képlékennyé teszi a szöveget. A fölényes és határozott szövegezés azokkal is dialógust provokál, akik az óvatos turista kényelméből leselkednek a világra, és hisznek egyszólamú életük biztonságában. A művé vált tapasztalatot csak az irigyelheti, aki az átlagos megítélés szintje fölé képes emelkedni. S mintha a regény által teremtett, a műben megelevenedő író is csak az érdekelhetné, hányan tartoznak ebbe a kivételes csoportba...

Szerző, szöveg, befogadó vs. kánon?

„Az elmélet új irányba mozdította az irodalmi kánon fogalmát.”¹

A huszadik század utolsó harmadának egyik vitatott, ha nem legvitatottabb irodalomtudományi problémája a kánon, illetve a kánonképz(őd)és volt,² legalábbis az úgynevezett nyugati irodalomtudomány(ok)ban. Ennek egyik oka az, hogy a kánon az egész irodalom-„rendszer” áthatja, ezért az e „rendszerben” történő bármilyen változás, elmozdulás a kánont, illetve kánonképz(őd)ést kisebb vagy nagyobb mértékben, de befolyásolja. Az utóbbi évtizedekben az irodalom-„rendszerben” vitathatatlanul radikális változások történtek.³

E változásokat talán leginkább befolyásoló, illetve elindító okok, azok az úgynevezett posztstrukturális (irodalom)elméletek, irányzatok, amelyek a hatvanas évektől kezdődően radikális változásokat hoztak nemcsak az irodalom, de a humántudományok „rendszerében” is. S ezek a posztstrukturális (irodalom)elméletek, ebből következően, az irodalmi kánon vitákat is nagymértékben befolyásolták(/ják).

A jelen írás azokat a posztstrukturális (irodalom)elméleti (szöveg)mozgásokat foglalja össze, amelyek a kánon viták középpontjába kerültek.

1. A szerző

A kánonviták (irodalom)elméleti okai közül a szerző(ség) kérdése a legvitatottabb.

A huszadik század végére „irodalomtudományi közhellyé” vált „a »Szerző halála« szintagma”.⁴ John Guillory szerint a vita a kánon körül a szerzővel és nem a szöveggel kezdődött.⁵ Hogy miért? Mert a „szerző elve” „az alapvető kanonizáló eljárások közé tartozik”,⁶ és a kánon talán leggyakoribb jelzője az, hogy „szerzőközpontú”.

A kánonlisták általában szerzőket emlegetnek. Ritkán fölmerül, hogy persze nem minden írásuk, de egyes szerzői nevek mégis megőrződnek a kánon szinonimáiként. Harold Bloomnál például „Shakespeare a kánon”.⁷

A szerző elvű kanonizáló eljárás során tehát a szerző a kánon garanciája, a kánon pedig bizonyos értékrendszer garanciája. Bloom egy értékrendszer nevében veszi védelmébe a szerzőt, aki „beszél”, szemben azzal a szerzővel, aki helyett a nyelv beszél.⁸ Mert „a szerző, akinek teste, műveltsége, leszármazása, szélessége s hosszúsága tér- és időbeli koordinátákkal rendelkezik”,⁹ egy társadalmi csoport

identitásának és értékrendszerének képviselője. Azonban ha „nincs személyiség, illetve lukas és illékony, nem képződik identitás”.¹⁰

Identitás (képvisező) nélkül pedig nincs társadalmi csoport, nincs értékrendszer, csak szöveg.

2. Szöveg

Nemcsak egyes szerzői nevek, hanem bizonyos műcímek is a kánon szinonimájaként maradnak meg. A mű azonban – amelyet az olvasó a „kezében tartva”¹¹ „kiolvas”,¹² majd hierarchiába rendezve eldönti, hogy jó vagy rossz irodalom, vagy milyen műfaj, és ennek megfelelően egy (bizonyos) polcra teszi – „a leszármazás folyamatának foglya. Három dolgot értek ezen: a műnek a külvilág általi meghatározottságát (a faj, majd a történelem által), a művek egymásra következését és a mű kapcsolódását a szerzőhöz. A szerzőt a mű atyjának és tulajdonosának tartják.”¹³ Vagyis a „műközpontú” kánon a szerző elvű kanonizáló eljárás mintáját követve jön létre. Mert amíg van „leszármazás”, addig van „végső jelölt”,¹⁴ van identitás(képző funkció). „Leszármazás” nélkül azonban nincs „végső jelölt”, nincs identitás, nincs mű, csak szöveg, amely „a jelölt vég nélküli elhalasztódását végzi”.¹⁵

A szöveg „az atya kézjegye nélkül olvasható”.¹⁶ „Hasonlóképp, a szöveg nem »áll meg« a (jó) irodalomnál, nem fogható föl egy hierarchia vagy egyszerű műfaji osztályozás részeként. Ami a szöveget teszi, az éppen ellenkezőleg (vagy pontosan) a régi osztályozásokkal szembeni szubverzív erő.”¹⁷

„Az irodalom minden jelensége: szöveg.”¹⁸ „Roland Barthes így fogalmazza meg a posztstrukturalizmusnak ezt az alapelvét: »Mikor írok, az az érzésem, hogy játékot űzök a tudománnyal, álcázott parodisztikus tevékenységet. Egyre inkább meg vagyok róla győződve, hogy a kritika mélyén lévő indíték a metanyelv lerombolása, mégpedig az igazság imperatívuszának parancsát követve: az írásmű végső soron soha nem lehet »objektív«, mert az objektivitás csupán a sok csalás egyike; a tudományos metanyelv a nyelv elidegenítésének egyik formája, ezért túl kell lépni rajta (ami nem azt jelenti, hogy meg kell semmisíteni). Ami a kritika nyelvét illeti, azt nem lehet másként »megtéríteni«, mint az irodalom nyelve és az irodalomról való megnyilatkozás nyelve közötti bizonyos izomorfizmus bevezetésével. Az irodalomtudomány: irodalom.«”¹⁹

3. Befogadó

A konstanzi iskola által kidolgozott recepcióelmélet „az irodalom és művészetek immár olyan esztétikai kommunikáció folyamatoként való értelmezését követelte meg, amelyben a három instancia, a szerző, a mű és a befogadó (olvasók, hallgatók vagy nézők, kritikusok vagy közönség) egyformán részt vesz. Ez azzal is járt, hogy a befogadót mint címzettet és közvetítőt, tehát mint minden esztétikai kultúra hordozóját végre vissza lehetett helyezni történeti jogaiba – azokba a jogaiba, amelyekből a művészetek történetében mindaddig megfosztották, amíg a művészetek története a hagyományos alkotás- és ábrázolásesztétika jegyében állt.

Ezzel újrafogalmazódtak a mű saját hatásából való meghatározásának, hatás és recepció dialektikájának, a kánonképződésnek és -átalakulásnak, az időbeli távolságon keresztül dialogikus megértésnek (a horizontközvetítésnek), röviden: az esztétikai tapasztalatnak a kérdései, amelyeket minden manifeszt művészet mint létrehozó, befogadó és kommunikatív cselekvés magában hordozott.”²⁰

A befogadó, a szerző, mű és befogadó „háromszögben”, többé nem a passzív olvasó, aki a művet kiolvasva és a könyvet bezárva „megértette” a szerző és/vagy mű „mondanivalóját” és ezzel befejezte az értelmezés aktusát, hanem aktív „alkotóvá” válik. Mert az olvasás során létrejövő értelmezés nem a szerző intenciója, nem a mű „mondanivalója”, amelyet az olvasó befogadott és megértett, hanem a leszámolás „fogságából” kiszabaduló mű, vagyis a „szöveg és olvasó együttműködésének terméke”.²¹ Így a befogadás nemcsak az olvasó „tevékenysége”, hanem a szöveg irányította olvasás során létrejövő szöveg és olvasó interakciója.²² Ebben az interakcióban nemcsak az olvasó olvassa a szöveget, hanem a szöveg is olvassa a befogadót, s e „kölcsonös” olvasás következtében az olvasó és szöveg (ön)magát is olvasni kezdi. Ez az (ön)maga nem azt jelenti, hogy akár az olvasó, akár a szöveg (le)zárt, egységes és (mások vagy önmaga által) megismerhető volna. Hiszen „az olvasónak nincs történelme, életrajza vagy lelki alakja, az olvasó pusztán az a *valaki*, aki egybegyűjti mindazon nyomokat, amelyekből egy írás összeáll”.²³ A szöveg pedig „át van szöve idézetekkel, utalásokkal és visszhangokkal: kulturális nyelvek ezek (és melyik nyelv nem az?), régiek és újak, melyek egyik végétől a másikig, hatalmas sztereofóniában *beadják* a szöveget. Minden szöveg, egy másik szöveg intertextusa lévén, maga is az intertextualitáshoz tartozik.”²⁴

Ebben az intertextuális térben, az olvasó és szöveg egymás olvasása révén, a szöveg nemcsak az olvasóról és más szövegekről szerez információkat, hanem az olvasó által „egybegyűjtött nyomok” olvasása során a szöveggel szembeni „evilági”²⁵ elvárásokról is, amelyek segíthetik szövegmozgásba kerülését, illetve maradását.

1 „Theory has reoriented the idea of literary Canon.” John Alberti (ed.): *The Canon in the Classroom. The Pedagogical Implications of Canon Revision in American Literature*. New York–London: Garland Publishing, 1995. ix.

2 Vö. „Literary canon formation has been a much – perhaps the most – debated critical issue since the early 1970-s, [...]”, Lars Ole Sauerberg: *Versions of the Past – Visions of the Future. The Canonical in the Criticism of T. S. Eliot, F. R. Leavis, Northrop Frye and Harold Bloom*. London: Macmillan Press Ltd., 1997. 4.; „Szinte biztos, hogy az utóbbi évtizedek fő irodalomelméleti kérdésirányai, a recepciókutatás,

a szociológiailag is érdekelt konstruktivizmus, a diskurzuselméletek vagy az irodalmi kommunikáció archeológiájának egyik döntő problémájává az irodalmi kánonképződés vált. Még ha explicit módon nem is mindig tárgyalják, azokból a koncepciókból, amelyeket e teóriák képviselnek, könnyen »kiolvasható« az, hogy miként építhető rájuk a kanonizáció elmélete is. A kanonizáció minden bizonnyal »örök« jelentőséggel bír az irodalmi folyamatok (ön)reflexiójában, hiszen – egyrészt – maga a befogadási folyamat is tartalmazza a kanonizáció mozzanatát [...] másrészt – még a »naiv« irodalmi recepció közösségi szintjén is működik a kánon-

képződés [...]”, Kulcsár-Szabó Zoltán: *Irodalom/történet(i)/kánon(ok)*. In: K.-Sz. Z.: *Hagyomány és kontextus*. Budapest: Universitas Kiadó, 1998. 165–186., 165.

3 Vö. „[...] the discipline of literary studies has radically changed.” John Alberti (ed.): *The Canon in the Classroom. The Pedagogical Implications of Canon Revision in American Literature*. New York–London: Garland Publishing, 1995. ix.

4 Odorics Ferenc: *A szerző neve és az írói név. A retorizálatlanság ártatlansága és csapdája*. In: *A szerző neve. Dekonferencia IV.* deKON-KÖNYVEK, Szeged: Ictus, 1998. 59–70., 62.

5 John Guillory: *Cultural Capital. The Problem of Literary Canon Formation*. Chicago and London: The University of Chicago Press, 1993. 9–13.

6 Kulcsár-Szabó Zoltán: *Irodalom/történet(i)/kánon(ok)*, 168.

7 „[...] Shakespeare is the Canon.” Harold Bloom: *The Western Canon. The Book and School of the Ages*. London: Macmillan, 1995 (1994). 50.

8 Vö. „Ezzel az eredetnélküliséggel a beszélő személy helyére a beszélő alany kerül, az alany, amelyben csupán az őt meghatározó nyelvi megnyilatkozás van – az írásban nem a szerző beszél, hanem a nyelv.” Odorics Ferenc: *A szerző neve és az írói név*, 63.

9 Odorics Ferenc: *A szerző neve és az írói név*, 62.

10 Uo.

11 Roland Barthes: *A műtől a szöveg felé*. In: R. B.: *A szöveg öröme*. Budapest: Osiris, 1996. 67–74., 68.

12 Vö. „Mozgásban kell tartani a szöveget. Olyan nincs, hogy valaki »kiolvass« egy könyvet.” Odorics Ferenc: <http://www.fgytf.u-szeged.hu/tanszek/roman/cv239821.hun>

13 Roland Barthes: *A műtől a szöveg felé*, 71.

14 Odorics Ferenc: *A szerző neve és az írói név. A retorizálatlanság ártatlansága és csapdája*. In: *A szerző neve. Dekonferencia IV.* deKON-KÖNYVEK, Szeged: Ictus, 1998. 59–70., 62.

15 Roland Barthes: *A műtől a szöveg felé*, 69.

16 Uo. 71.

17 Uo. 69.

18 Bojtár Endre: *Az irodalmi mű értéke és értékelése*. In: Szili József (szerk.): *A strukturalizmus után. Érték, vers, hatás, történet, nyelv az iro-*

dalomelméletben. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1992. 13–56., 15.

19 Bojtár Endre: *Az irodalmi mű értéke és értékelése*, 14.; vö. „literary criticism [...] has exactly the same status as lyric poetry or narrative writing.” Harold Bloom. In: Salusinszky Imre: *Criticism in society. Interviews with J. Derrida, N. Fry, H. Bloom, B. Johnson, F. Lentricchia, J. H. Miller, G. Hartman, F. Kermode, E. Said*. New York and London: Methuen, 1987. 49.; „Milyen a posztstrukturalizmus? Milyen egy posztstrukturalista? Amije van, az nem tudomány. De ismer olyanokat, akiknek van tudomány. A tudomány azoknak hatalom. A posztstrukturalista nem akar hatalom és nem akar tudomány. A posztstrukturalistának szöveg van és csak szöveg van, csak szövege van. Csak-szöveg, pusztaszöveg, amiben nincs semmi. És ez mind az övé.” Odorics Ferenc: *A posztstrukturalizmus előtt*. In: Dobos István, Odorics Ferenc: *Beszédhelyzetben*. Budapest: Dialógus, 1993. 95–107., 96.

20 Hans Robert Jauss: *A recepció elmélete*. In: H. R. J.: *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika*. Szerk. Kulcsár-Szabó Zoltán, Budapest: Osiris Kiadó, 1997. 9–35., 9.

21 Wolfgang Iser: *Az olvasás aktuusa. Az esztétikai hatás elmélete*. In: Kiss Attila Atilla, Kovács Sándor s. k., Odorics Ferenc (szerk.): *Testes Könyv I.* Szeged: deKON-KÖNYVEK, ICTUS és JATE Irodalomelméleti Csoport, 1996. 241–264., 248.

22 Vö. „Az olvasás a szöveg irányította olyan aktivitás, amely a szövegfeldolgozás folyamatát az olvasóra tett hatásként visszacsatolja. Ezt a kölcsönös egymásrahatást kívánjuk interakciónak nevezni.” Wolfgang Iser: *Az olvasás aktuusa. Az esztétikai hatás elmélete*, 241.

23 Roland Barthes: *A szerző halála*. In: R. B.: *A szöveg öröme*. Budapest: Osiris, 1996. 50–55., 55.

24 Roland Barthes: *A műtől a szöveg felé*, 70–71.

25 Vö. „A legtöbb kritikus egyetért azzal a – szerintem felületes – elképzeléssel, hogy például minden irodalmi szöveget valamiképpen megterhel az azt létrehozó alkalom, az a brutális empirikus valóság, amelyből létrejött. Az ilyen felfogással, ha túlzásba viszik, méltán vitatkozik az olyan stilszta mint Michael Riffaterre [...], aki [...] életrajzi, genetikai, pszichológiai és analógikus téveszmének nevezi a szöveg körülmé-

nyeire való redukálását. A legtöbb kritikus valószínűleg egyetért Riffaterre-rel abban, hogy rendben van, ne hagyjuk a szöveget ezen téveszmék súlya alatt eltűnni, de – és itt elsősorban magamról beszélek – nem mindenkit elégít ki teljes mértékben az önálló szöveg gondolata. Vajon e különféle téveszmék alternatívája való-

ban *csak* az egészen hermetikus textuális kozmosz lenne, amelynek szignifikáns jelentésszintje [...] teljes mértékben belső dimenzió? Vajon nem lehet méltányosan bánni a szöveggel és annak evilágiságával?” Edward W. Said: *A szöveg, a világ, a kritikus*. In: *Testes Könyv I.* 307–329., 311.

„Emléked önnön fényétől ragyog”

A „szépítésről” való lemondás formulája az emlékbeszédekben

Retorikai közhelynek számít, hogy a bemutató beszéd (*epideiktikon* vagy *genus demonstrativum*) egyik alfajaként rendszerbe foglalt dicsérő beszédben (*enkhomiasztikon* vagy *laudativum*) nincs helye a bizonyításnak, az érvelő meggyőzésnek (*confirmatio*, *argumentatio*). E beszédfajta kapcsán már Arisztotelész a tettek „nagysággal és szépséggel” való felruházására korlátozza a szónok szerepét, hiszen „magukat a tetteket bizonyítottaknak kell tekinteni”.¹ A *laudativum* jellegzetes típusának tekinthető emlékbeszéd szónoka – e követelmény szerint eljárva – nem az ünnepezt személy nagyságát, kiválóságát és rendkívüliségét kívánja igazolni (ez ugyanis többnyire megkérdőjelezhetetlen konszenzuson alapszik), nem is az emlékező közösség meggyőzésére törekszik (hiszen éppen a közérzület megszólaltatására nyer megbízatást), hanem a nemzeti dicsőséget reprezentáló „halhatatlanok” emlékezetének „felújítására” (azaz megerősítésére és áthagyományozására) vállalkozik. A *confirmatio* tilalmának normája persze nehezen érvényesíthető abban az esetben, ha a magasztalando személy kevéssé ismert a hallgatóság előtt, illetve ha jelentőségének megítélésében hiányzik az egyetértés. Az emlékbeszédek látványos (a XIX. század végére bekövetkező) kiüresedése részben éppen arra vezethető vissza, hogy ez a „nagy emberek” (virtuális) panteonizációját szolgáló műfaj olyan írók, művészek, tudósok és politikusok (formális és tömeges) méltatásává degradálódik, akiknek „szellemi arcképéhez” nem társítható a közösség egészének feltétlen elismerése; azaz az intézményes laudáció jogosultságát a szónokoknak – sokszor fáradságos és körülményes érveléssel – igazolnia kell.

A retorikai hagyomány tehát a „nagyítást” és a „felékesítést” (*amplificatio*, *exornatio*), a magasztalás technikáinak hatásos működtetését, toposzkészletének és figuráinak aktualizálását tekinti a dicsszónok elsődleges feladatának. Az emlékbeszédekben (többnyire a bevezető részben) mégis gyakran feltűnik egy olyan formula, amellyel a szónok arra figyelmezteti hallgatóságát, hogy nem kíván ennek az elvárásnak eleget tenni. A gesztus azonban csak látszólag tekinthető a szónok kötelességeivel, illetve az ünneplő közösség elvárásaival való szembefordulásnak: a (színelte) normabontás ugyanis egy olyan (meglehetősen variatív) közhelyre épül, amely a „szépítésről” való lemondással alapozza meg a dicséretet.

A laudáció hagyományos kelléktárába tartozó formula már a Magyar Tudós Társaság előtt „tartatott” első emlékbeszédben, Kölcsey Ferenc *Kazinczy*-paren-tációjában (1832) felbukkan. Itt a „szépítés” elhárítását a szónok a „szépítés” szük-

ségtelenségével indokolja: „Sok mindennapi embert hallék már életében és halálában magasztaló beszéddel hirdettetni; de gyűlöletes előttem minden hízelkedés, s kivált a koporsón túl, hol a történet komoly múzsájának országa kezdődik. A való érdem alakja nagyítócsövek nélkül is tisztán látható.”² Míg tehát a „mindennapi ember” – problematikusnak tekinthető – magasztalása elkerülhetetlenül együtt jár a „nagyítás” és „szépítés” műveleteivel, addig a „nagy ember” (például Kazinczy) emlékezetének ünnepélyes „felújítása” „való érdemek” elősorolására támaszkodhat. A Kölcsény-tanítvány Eötvös József több emlékbeszédében is alkalmazza a formulát. Így például a „kölcsonzótt sugár” és a „saját fény” ellentétét kiemelő „tükör”-metaforára építve a Kölcsényre emlékező, híres, mintaadó akadémiai orációban (1839): „Képét akarjuk emelni tisztán és egyszerűen, mint a körünkben élt, s talán jobb, ha a tükör, melyben az feltűnendik, nem kölcsönöz sugárokat ott, hol hívségnél szebb magasztalás nem lehet”³; és a műfaj monumentalizáló-hierarchizáló (tér)szemléletét példázva a talán kevésbé ismert Dessewffy-emlékbeszédében (1844): „Dessewffy József nem tartozik azok közé, kiket magas alapra szükséges állítanunk, hogy tisztelhezzük.”⁴ A legtekintélyesebb akadémiai dicsszónokok közé tartozó Toldy Ferenc és Gyulai Pál emlékbeszédeiben ugyancsak megjelenik a formula: „A hol a tettek ily hangosan beszélnek, Te-kintetes Akadémia, ott a szónok magasztalásaira szükség nincsen” (*Teleki-emlékbeszéd*, 1855);⁵ „Érdemei és erényei nem szorultak túlzásra, hogy feltűnjenek” (*Eötvös-emlékbeszéd*, 1872).⁶

A formula összekapcsolódhat az *exordium* másik szokványos kellékével, a *szónoki alázatosság* toposzával. Eötvös akadémiai szónoklatai erre a változatra is több példát kínálnak. A *Kazinczy-emlékbeszéd* (1859) vonakodó orátorát a „szebbítés” szükségtelensége „bátorítja” hivatalos teendőinek ellátásában: „S ha mélyen érzem elégtelenségemet, midőn az akadémia megbízott, hogy ez alkalommal szónoka legyek, egy volt, a mi bátorított: s ez az a meggyőződés, hogy oly férfiúról kell szólanom, kinek, mint az arany, a művész szebbítő kezére nincs szüksége, hogy belbecse megismertessék.”⁷ A *Széchenyi-emlékbeszéd* (1860) szónokát viszont éppen a „szebbítést” kizáró „híven lefestés” nehézségei bizonytalanítják el: „csak ha jellemének s összes működésének méltó képét állíthatnám fel szebbítés nélkül, de híven, hogy nagy emléke világosan állva előttünk, önmaga hirdesse dicsőségét [...] csak akkor felelnék meg feladatomnak; de [...] ki az, ki e gazdag életet [...] egy beszéd szűk korlátai között méltóan leírni, ki nagyszerű személyiségét kevés vonásokban híven lefesteni képes legyen [...]?”⁸

A méltatást a „szépítés” szükségtelenségének kinyilvánításával megemelő formula szerint tehát a dicsszónok akkor teljesíti sikeresen feladatát, ha – a „híven lefestés” elvét követve – beszédét a „tükör” szerepére korlátozza. A érdemek áthagyományozása nem nélkülözheti ugyan az emlékbeszédet (a „tükört”), de a „nagy ember” emlékezte az epideiktikus ékesszólás (a „szépítés”) segítségére nem szorul rá: képes arra, hogy (a „tükör” közvetítésével) „önmaga hirdesse dicsőségét”. A fenti tétel szentenciává formált változata a magasztalás toposz-készletének talán legismertebb darabját, a Horatiustól származtatott *Exegi monu-*

mentum-toposzt (*Carm.* III. 30.) hívja elő a kollektív emlékezetből: „Ki szobrot érdemel, annak szoborra szüksége nincs [...] csak azon emlék daczol az idővel, melyet mindenki maga emel magának.”⁹ A horatiusi allúzió a szentencia Gyulai Pál-féle variánsában is felbukkan: „A szobor, a melyet a nemzet emel emlékének, nem lehet oly örök, mint művei.”¹⁰ A toposzra való rájátszással a szónok arra figyelmezteti hallgatóságát, hogy a „nagy emberek” monumentumként szemléltethető művei „maradandóbbak” az intézményesült tiszteletadás reprezentatív műfajainál (így az emlékbeszédnél és emlékszobornál), azaz minden kommemorációs aktusnál hatékonyabban tudják ellátni a dicsőséges érdem felmutatásának és átörökítésének feladatát. A „szépítést” így a dicsőített alak „halhatatlan” műveire (mint „önmaga által emelt emlékre”) való utalás helyettesítheti: „Tompá Mihály szellemi arczképét semmi sem tükrözheti elének hívebben, mint ama költői művek öszvesége, melyeket »ércznél tartósabb emlékül« irodalmunkban hátra hagyott”;¹¹ „Ime, nemes lélek, hálám s kegyeletem emlékeül teszem le e szerény koszorút sirodra. Te sokkal szebbet és maradandóbbat fontál magadnak halántékaid körül, műveidben, munkásságodban.”¹²

A szónoki szerénykedésnek ez a horatiusi toposzra épülő változata már nem is annyira a „szépítés” szükségtelenségének, mint inkább valószínűsíthető *sikertelenségének* felismerésén alapszik. Ebben az esetben a szónok nem azért mond le a „szépítés” lehetőségéről, mert ezzel is hatékonyabbá tudja tenni a magasztalás retorikáját, hanem azért, mert a magasztos tárgyhoz méltó dicsőítést *eleve reménytelen* feladatnak tartja. A tisztelgő elokvencia nem vetekezhét az ünnepektől érdeklődéssel, hiszen szinte mérhetetlen távolság van a dicsőített „halhatatlan” és az őt dicsőítő „halandók” között. A „halandókat” képviselő szónok csak „epigon”, „törpe”, „méltatlan utód” lehet („sírodra én tettem le a hálás kegyelet egyik koszorúját, én a te tündöklő nyomaidban járó gyöngye epigon”;¹³ „keresem a szót, a melylyel mindnyájunk érzelmeit tolmácsolni tudnám. De én, a törpe epigon, a méltatlan utód [...] jobban mint valaha, érzem a magam szókinccsének szegényes voltát”;¹⁴ „Csak [...] maga állt még mint óriás szálfa a bércztetőn. [...] a mi most körülötte hullámszik, az csak törpe sarjadék”¹⁵); vagy ahogy egy Gárdonyi Géza-ünneplő szövegben olvasható: „Mily sokat adott ő nekünk, s mily morzsaszerű a mi adakozásunk a megemlékezésben az ő nagyságához képest.”¹⁶ E hierarchikus viszony teszi érthetővé, hogy az alázatossági formuláról nem csupán a helyi megemlékezések (névtelen) orátorai nem mondhatnak le („érzem, hogy a kép, melyet nyújthatnék róla, [...] halvány árnyéka sem lenne annak, a mi volt”¹⁷), de még a Toldy-féle tekintélyes dicsszónokoknak is alkalmazniuk kell („Vajha sikerülne a megholt elnök fénye sugarait oly képbe gyűjtenem, mely méltó az elhunyt-hoz”¹⁸). A szónoki alkalmatlanság kinyilvánítása abból a bizonytalanságából fakad, amelyet A. C. Herenniusnak ajánlott *rétorika* így rögzít: „ha a szóban forgó személyről szólva dicsérünk: attól félünk, hogy nem leszünk képesek tetteit szavakba foglalni; [...] tettei minden magasztaló ékesszólását fölülmúlják”.¹⁹ Az abszolútum felmutatására törő, ám önnön korlátaival időről időre szembesülő szónok tehát arra kényszerülhet, hogy leépítse a hatástalanná váló ornamentikát.

A formulának ez a változata, mely – a dicsőítendő nagysághoz mérve – bármiféle dicsőítést eleve elégtelennek, sőt méltatlannak tart, már nincs messze a magasztalás rituális tetőpontjától: a szónok *úhíttatos elhallgatásától*. A Koháry Ferenc „halhatatlan érdemei” előtt levélben tisztelgő Csokonai Vitéz Mihály a dicsérő elokvencia elhagyását először a „szépítés” *szükségtelenségének* formulájával indokolja: „Talám ha az EXCELLENTIÁD’ méltó érdemeinek emlegetése helyett, a’ Hazának panaszin kezdem alázatos Levelemet, botsánatot fogok nyerni azon halhatatlan Érdemektől, a’ mellyek nyilvánban vagynak egész Nemzetünk előtt, mint sem azok ujjal-mutogatást kívánnának”; majd, második érvként, rögtön a „szépítés” feltételezhető *eredménytelenségére* hivatkozik: „s nagyobbak is, mint sem az én gyarló tollam eléggé tudná azokat magasztalni.” E két argumentum – kiegészülve a közösség nevében történő „főhajtás” látványos gesztusával – vezeti be a *magasztos csendben* végződő méltatást: „Minden méltóságos virtusoknak bésummálására elég a’ Nagyságos KOHÁRY Név: én tehát egész Hazánkkal együtt fejet hajtok annak, – és el hallgatok.”²⁰

1 Arisztotelész: *Rétorika*. Ford. Adamik Tamás, Budapest, 1982. 52. és 224.

2 Kölcsy Ferenc: *Emlékbeszéd Kazinczy Ferenc felett*. In: K. F. *Válogatott művei*. Szerk. Fenyő István, Budapest, 1975 (Magyar Remekírók), 375.

3 Eötvös József: *Emlékbeszéd Kölcsy Ferencz fölött*. In: Báró E. J.: *Beszédek, I (Emlék- és ünnepi beszédek)*. Budapest, 1905² (Báró E. J. Összes Munkái, VIII), 7. Szemere Miklós centenáriumi Kazinczy-ódaja hasonló motívumokból építkezik: „Rajzoljam-e nagy tetteit? keblünkre / Örök betűkkel jegyezzék azok! / A kölcsönsugár csak törpét emeljen; / Emléked, önnön fényétől ragyog!”

4 Eötvös 1905. 43.

5 Toldy Ferenc: *Irodalmi arcképei s újabb beszédei*. Pest, 1856. 202.

6 Gyulai Pál: *Emlékbeszédek, I-II*. Budapest, 1902². I/53.

7 Eötvös 1905. 77. Egy variáns: „Félek, hogy csekély szónoki képességgemmel messze mögöttem maradok tárgyam nagy jelentőségének. De biztat az a körülmény, hogy Szarvas Gábor nevét a köztudat [...] azon nevek közé emelte, melyek [...] fönnmaradnak, és ékesszóló magyarázatra, dicséretre nem szorulnak.” Simonyi Zsigmond: *Szarvas Gábor emlékezete*. AkÉrt, VIII. k., 11. f. (1897), 581.

8 Eötvös 1905. 97.

9 Eötvös József: *A magyar költészet és Kisfaludy Sándor bazafiságáról*. In: Eötvös 1905. 245. A szentencia „verses” variánsa Szász Károly *Katona József-ódájában*: „Neki önkezezei fonának / Dicsőbb füzért, örök koszorút. / Magának ő állíta szobrot / Mit sors s idő meg nem emészt.” A szentencia által nyitva hagyott kérdésre, miszerint miért van akkor mégis „szükség” az emlékbeszédekre (illetve az emlékjelekre), ugyancsak Szász Károly emlékdóái adják meg a választ. A *Vörösmarty emlékszobra leleplezésekor* című a „há-lás utókor” *kegyeleti* szükségleteire hivatkozik („»Miért hát múlt szobor nevének? / Szüksége arra nincs neki! / [...]« / Nem néki, úgy is halhatatlannak, / Tevők emlékül e szobort; / [...] Csodálatunk, lelkesülésünk, / Ömlött, az olvadt ércbe itt...”); az *Eötvös sírján* című viszont az emlékjelek *didaktikus* funkcióját emeli ki („Névet ez oszlop hirdeti. / Nem néki volt szüksége arra, / A nélkül is halhatatlan ő: / [...] / Nem néki, *nekiünk* emelkedjék / Örökre intő jel gyanánt”).

10 Gyulai Pál: *Arany János*. In: Gyulai 1902. I/284.

11 Léway József: *Emlékbeszéd Tompa Mihály felett*. Miskolc, 1869. 4.

12 Szász Károly: *Szvorényi József emlékezete*. AkÉrt, VI. k., 7. f. (1895).

13 Léway József: *Beszéd a Kölcsy ünnep alkalmából*. KisfTEÜjf, XXV (1891), 17.

14 Vadnay Tibor: *Lévay József arcképe*. Miskolc, 1912. 9–10.

15 Eötvös Károly: *Jókai meghalt*. In: E. K.: *Nagyokról és kicsinyekről*, Budapest, é. n. (E. K. Munkái, XIX), 324.

16 Simon Lajos: *Gárdonyi írásai az idők távlatán át (Gárdonyi halálának tizedik évfordulóján)*. In: S. L. (szerk.): *Az egri remete. Tanulmányok Gárdonyi Géza halálának tíz éves évfordulója alkalmából*. Budapest, 1932. 7.

17 E. D.: *Emlékeszéd Erdélyi János felett*. Sárospataki Füzetek, 1869. I szállítmány, 35.

18 Toldy Ferenc *Irodalmi beszédei*, I–II. Kiad. Ráth Mór, Pest, 1872 (T. F. Összegyűjtött Munkái, V–VI), I/349. És egy variáns a „verses emlékbeszédekből”: „Hogy e dal hozzád méltón zengene, / E perczen a te lantod kellene” (Lévay József: *Arany János emlékezete*).

19 Cornificius: *A C. Herenniusnak ajánlott rétorika*. Ford. Adamik Tamás, Budapest, 1987. 163.

20 Csokonai – Koháry Ferencnek (Komárom, 1797. nov. 8.). In: Csokonai Vitéz Mihály *Levelezése*. Kiad. Debreczeni Attila, Budapest, 1999 (CS. V. M. Összes Művei), 68. Ugyanez némi módosítással: „elkell boríttatnunk a' csudálkozástól, tele kell érzéssel telnünk, némán kell bámulnunk, és tisztelnünk a szokatlan nagyságot, mint a' természetet, tulajdon Munkáiban, és a' ki legtöbbet fejezhet is ki, ennyit mondhat: SZÉCSÉNYI!” Csokonai – Széchenyi Ferencnek (Debrecen, 1802. szept. 16.). In: Csokonai 1999. 200. Végül egy ódai variáns: „De hogy kövesse nyomdokát az ének? / Némuljon el lant, gyöngé szózatod” (Arany János: *Széchenyi emlékezete*).

Kabdebó Lóránt megjelent könyvei (Jegyzék 2001-ig)

A) Könyvek

1. *Szabó Lőrinc a lázadás küszöbén (Kalibán)*. Borsod-Miskolci Füzetek 1., Miskolc, 1966. 50 l.
2. *Dayka Gábor költői pályája*. Borsod-Miskolci Füzetek, Miskolc, 1968. (Lektorálta Szauder József), 71 l.
3. *Szabó Lőrinc lázadó évtizede (1918–1928)*. Budapest: Szépirodalmi, 1970. 687 l.
4. *Útkeresés és különbélke (Szabó Lőrinc 1929–1944)*. Budapest: Szépirodalmi, 1974. 415 l.
5. *Az összegzés ideje (Szabó Lőrinc 1945–1957)*. Budapest: Szépirodalmi, 1980. 580 l.
6. *Szabó Lőrinc hévízi versfüzete*. Budapest: Magyar Helikon, 1980. 65 l.; második, átdolgozott kiadás: Hévízi könyvtár 11. Hévíz, 1997. 65 l.
7. *Versek között (tanulmányok)*. Budapest: Magvető, 1980. 543 l.
8. *A háborúnak vége lett (interjúk írókkal, művészekkel)*. Budapest: Móra-Kozmosz, 1983. 397 l.
9. *A műhely titkai (műelemző interjúk)*. Budapest: Móra-Kozmosz, 1984. 327 l.
10. *Szabó Lőrinc*. Budapest: Gondolat, 1985. 287 l.
11. *Lakatos István*. Kortársaink. Budapest: Akadémiai, 1986. 283 l.
12. *Az Újhold költői* (bibliofil, számozott kiadvány). Békéscsaba, 1988. 68 l.
13. „A magyar költészet az én nyelvemen beszél” (*A kései Nyugat-líra összegződése Szabó Lőrinc költészetében*). Irodalomtörténeti Füzetek 128. szám. Budapest: Argumentum, 1992. 271 l.; második, változatlan kiadás: Budapest: Argumentum, 1996.
14. *Sorsfordító pillanatok (interjúk írókkal)*. Miskolc: Felsőmagyarország Kiadó, 1993. 290 l.
15. *Jánosy István*. Életünk Könyvek. Szombathely, 1995. 166 l.
16. *Vers és próza a modernség második hullámában (tanulmányok)*. Budapest: Argumentum, 1996. 330 l.

B) Sajtó alá rendezett könyvek (forráskiadások)

1. *Szabó Lőrinc: Napló, levelek, cikkek*. Válogatta, sajtó alá rendezte, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Kabdebó Lóránt. Budapest: Szépirodalmi, 1974. 676 l.
2. *Szabó Lőrinc: Szavakkal nő a gyász (posztumusz szonettek)*. Sajtó alá rendezte és az utószót írta Kabdebó Lóránt. Szépirodalmi-Mikrokozmosz füzetek, Budapest, 1975. 32 l.
3. *Érlelő diákevek*. Napló, levelek, dokumentumok, versek Szabó Lőrinc pályakezdésének éveiből, emlékezők az 1915–1920-as évekről. Összeállította, válogatta, sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Kabdebó Lóránt. PIM–NPI Irodalmi Múzeum sorozat 1979. 364 l.
4. *Szentkuthy Miklós: Frivolitások és hitvallások*. Kabdebó Lóránt magnetofonfelvételei alapján (Petőfi Irodalmi Múzeum) válogatta és szerkesztette Tompa Mária. Budapest: Magvető, 1988. 680 l.; *La Confession frivole, Autobiographie d'un citoyen du Temps*. Fordította Georges Kassai, Zéno Bianu, Robert Strick. Párizs: Phébus, 1999. 701 l.

5. *Harminchat év. Szabó Lőrinc és felesége levelezése (1921–1944)*. Sajtó alá rendezte, bevezette és a jegyzeteket írta Kabdebő Lóránt. Budapest: Magvető, 1989. 707 l.
6. *Szabó Lőrinc: Bírálkhoz és barátokhoz (Napló és védőbeszéd 1945–ből)*. Sajtó alá rendezte, az utószót és a jegyzeteket írta Kabdebő Lóránt. Budapest: Magvető, 1990. 397 l.
7. *Szabó Lőrinc: Vers és valóság 1–2. (Összegyűjtött versek és versmagyarázatok)*. Szerkesztette, a szöveget gondozta, az utószót és a jegyzeteket írta Kabdebő Lóránt. Budapest: Magvető, 1990. 870+749 l.
8. *Szabó Lőrinc: Utazás Erdélyben (Cikkek, versek és levelek)*. Sajtó alá rendezte és az utószót írta Kabdebő Lóránt. Salgótarján: Mikszáth Kiadó, 1992. 103 l.
9. *Harminchat év. Szabó Lőrinc és felesége levelezése (1945–1957)*. Sajtó alá rendezte, bevezette és a jegyzeteket írta Kabdebő Lóránt. Budapest: Magvető, 1993. 625 l.
10. *Határ Győző: Életút I–II–III*. Kabdebő Lóránt magnetofonfelvételei alapján (Petőfi Irodalmi Múzeum, Oral History) írta Határ Győző, Életünk Könyvek, Szombathely; *I. Oly jó követni ember-élet!* 1993. 254 l., *II. Minden bajó hazám*. 1994. 484 l., *III. Partra vetett bálna*. 1995. 476 l.
11. *Szabó Lőrinc összes versei 1–3*. Sajtó alá rendezte Kabdebő Lóránt és Lengyel Tóth Krisztina. Unikornis Kiadó, 1998. 445+294+311 l.
12. *Szabó Lőrinc összes versei I–II*. Sajtó alá rendezte Kabdebő Lóránt és Lengyel Tóth Krisztina. Osiris Kiadó, 2000. 658+830 l.
13. *Szabó Lőrinc: Tücsökgene I–II*. Sajtó alá rendezte Kabdebő Lóránt és Lengyel Tóth Krisztina, utószó: Kabdebő Lóránt. Osiris Kiadó, Millenniumi Könyvtár, 2000. 149+127 l.
14. *Huszonöt év (Szabó Lőrinc és Korzáti Erzsébet levelezése)*. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket készítette Kabdebő Lóránt és Lengyel Tóth Krisztina. Budapest: Magvető, 2000. 735 l.

C) Tudományos konferenciák szervezése és az előadásokból szerkesztett könyvek

1. *Vita a Nyugatról*. Az 1972. április 27-i PIM-beli Nyugat-konferencia alapján szerkesztette és sajtó alá rendezte Kabdebő Lóránt. PIM–NPI Irodalmi Múzeum sorozat, Budapest, 1973. 278 l.
2. *Tanulmányok a két világháború közötti hazai szocialista és antifasiszta irodalom kérdéseiről*. Az 1975. június 9–10-i PIM-konferencia alapján szerkesztette és sajtó alá rendezte Kabdebő Lóránt. PIM Évkönyv, Budapest, 1975–1976. 196 l.
3. *50 éves a Korunk*. Az 1976. május 20–21-i emlékülés alapján szerkesztette és sajtó alá rendezte Kabdebő Lóránt. PIM–NPI Irodalmi Múzeum sorozat, 1977. 393 l.
4. *Valóság és varázslat. Tanulmányok századunk magyar prózairodalmáról*. Krúdy Gyula és Móricz Zsigmond születésének 100. évfordulójára, szerkesztette Kabdebő Lóránt. PIM és NPI kiadása, Budapest, 1979. 320 l.
5. *„de nem felelnek, úgy felelnek”. A magyar líra a búsas–harmincas évek fordulóján*. A JPTE Irodalomtörténeti és Irodalomelméleti Tanszékeinek 1991. április 11–14-i konferenciája alapján szerkesztette Kabdebő Lóránt és Kulcsár Szabó Ernő. Pécs: Janus Pannonius Egyetemi Kiadó, 1992. 245 l.
6. *Szintézis nélküli évek. Nyelv, elbeszélés és világtépi a harmincas évek epikájában*. A JPTE Irodalomtörténeti és Irodalomelméleti Tanszékeinek 1992. április 3–5-i konferenciája alapján szerkesztette Kabdebő Lóránt és Kulcsár Szabó Ernő. Pécs: Janus Pannonius Egyetemi Kiadó, 1993. 284 l.
7. *A Holocaust a művészetekben*. A JPTE Művészettudományi Intézetének 1990. augusztus 26–31-i nemzetközi (angol és magyar hivatalos nyelvű) konferenciája alapján szerkesztette Kabdebő Lóránt és Schmidt Erzsébet. JPTE Irodalomtudományi Füzetek IV., Pécs: Janus Pannonius Egyetemi Kiadó, 1994. 253 l.
8. *Az irodalomértés horizontjai. Párbeszéd irodalomtudományunk modern hagyományával*. A JPTE Irodalomtörténeti és Irodalomelméleti Tanszékeinek 1994. április 21–23-i konferenciája alapján szerkesztette Kabdebő Lóránt és Kulcsár Szabó Ernő. Pécs: Janus Pannonius Egyetemi Kiadó, 1995. 334 l.

9. *Újraolvasó. Tanulmányok Szabó Lőrincről.* Szerkesztette Kabdebó Lóránt és Menyhért Anna. Budapest: Anonymus Kiadó, 1997. 254 l.
10. *A fordítás és intertextualitás alakzatai.* A Miskolci Egyetem Modern Magyar Irodalomtörténeti Tanszékének 1997. április 24–26-i konferenciája alapján szerkesztette Kabdebó Lóránt, Kulcsár Szabó Ernő, Kulcsár-Szabó Zoltán, Menyhért Anna. Budapest: Anonymus Kiadó, 1998. 411 l.
11. *Újraolvasó. Tanulmányok Ady Endréről.* A Miskolci Egyetem Modern Magyar Irodalomtörténeti Tanszékének 1998. április 24–26-i konferenciája alapján szerkesztette Kabdebó Lóránt, Kulcsár Szabó Ernő, Kulcsár-Szabó Zoltán, Menyhért Anna. Budapest: Anonymus Kiadó, 1999. 234 l.
12. *Emlékkönyv Határ Győző 85. születésnapjára.* Miskolc: Modern Magyar Irodalom Tanszék, 1999. 120 l.
13. *Újraolvasó. Tanulmányok Kassák Lajosról.* A Miskolci Egyetem Modern Magyar Irodalomtörténeti Tanszékének 1999. április 22–23-i konferenciája alapján szerkesztette Kabdebó Lóránt, Kulcsár Szabó Ernő, Kulcsár-Szabó Zoltán, Menyhért Anna. Budapest: Anonymus Kiadó, 2000. 251 l.
14. *Száz az ezerben.* Az MTA Dísztermében az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya, a Magyar Írók Szövetsége, a Miskolci Egyetem Szabó Lőrinc Kutatóhelye és a Szabó Lőrinc Alapítvány által 2000. március 30-án rendezett tudományos ülés Kabdebó Lóránt által szerkesztett szövege az Új Holnap 2000. május–június–július–augusztusi számában, 64–134.

ISBN 963 661 498 9

Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar
Összehasonlító Irodalomtörténeti és Művészettörténeti Tanszék
Felelős kiadó Ferenczi László

Felelős szerkesztő – *boldog születésnapot kívánva* – Ruttkay Helga
Tördelte Győrei D. László

Megjelent 30,46 (A/5) ív terjedelemben

A nyomdai munkálatok a Maxima Cs-A Kft. Nyomdaüzemében készültek
Felelős vezető Kundráth Csilla

